

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIX

Sa. 286

Aralık 2015

ANKARA - 2015

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
TEMÜR, AKIN: Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum	817
GÜNEY, HALE: İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Soloi-Pompeiopolis Kenti'ne Ait Bir Grup Sikke	827
ARSLANTAŞ, NUH: Abbasiler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar	847
YEŞİLBAŞ, EVİNDAR: Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçerisi Üzerine Değerlendirme	877
YILMAZ, GÜLAY: The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4.....	901
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar.....	931
GENCER, FATİH: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetimine Karşı Filistin Muhalefeti.....	979
ÇELİK, BİRTEN: Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)	1003
YILMAZ, ÖZGÜR: Fransız Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı.....	1039
KEÇECİ KURT, SONGÜL: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı	1073
YOLUN, MURAT - KOPAR, METİN: The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire.....	1099
DEMİRCAN, HÜSNÜ: Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği.....	1121
Kitap Tanıtma:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Ahmet Tetik, <i>Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi</i> <i>Cilt I: 1914 - 1916</i>	1139
Özetler	1145
İngilizce Özetler	1152
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1160
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1162

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

AHMET BELADA

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet İNBASI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Refik TURAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ali AÇIKEL (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuri ADIYEKE (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat ARSLAN (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bederettin AYTAÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN (Ordu Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. BİRTEN ÇELİK (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayyip DUMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe Hatice ERİM (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan GÖKÇE (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim GÜLER (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU (Şakarya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Akif KİREÇCİ (Bilkent Üniversitesi)
Doç. Dr. Oya DAĞLAR MACAR (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan PAMUK (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bige SÜKAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Oğuz TEKİN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Aralık 2015 – ANKARA

Belleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeological Bibliographic 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: ÜÇ S Basım Ltd. Şti. 0312 395 9445

BELLETEN

Cilt: LXXIX

ARALIK 2015

Sayı: 286

THOUGHTS ON A GRAVE STELE FROM THE CLASSICAL PERIOD IN SAMSUN MUSEUM*

AKIN TEMÜR**

CATALOG

Inventory Number: 2013/31 (A) (Resim 1-3)

Place it is found: Samsun/ Kurupelit

Museum it is found: Samsun Archaeology and Ethnography Museum

Measures: Height 150 cm, width 92 cm, depth 15 cm

Material: Grit

Description: This is a grave stele which is made of grit as low-relief and which has triangle pediment. The left corner of the pediment is broken. The faces, hair and the surface of the figures are worn out. A heraldic composition of a sitting woman and a standing servant is placed in front of a temple or a house with two frontal Ionic columns.

Grave steles, which frequently appeared in the ancient world, are archeological finds that are made from materials such as stones or marbles. They are mostly carved

* I would like to extend my most sincere gratitude to Director Muhsin Endoğru for allowing me to carry out this research at the Samsun Archaeology and Ethnography Museum,

** Assic. Prof. Dr., Samsun Ondokuz Mayıs University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Archaeology, Samsun/TURKEY, akintemur@yahoo.com

in rectangular or a similar form of cubic, smooth and polished slabs. With inscribed descriptions they are meant to make the grave owner immortal. Grave steles, whose earliest examples can be traced back to the Mycenaean period, emerged as a branch of sculpture and frequently appeared in Greek art¹ in 7 B.C.. Although grave steles that appeared in Greek art display different typological characteristics with unique shapes in distinct regions and periods, most of them are carved in accordance with the Attica tradition of grave steles. The production of grave steles came to a halt in Attica at the beginning of the 5th century B.C. The development of grave steles was interrupted until 430 B.C. when it was on track again. Considering the subjects and compositions, it can be observed that late Archaic age traditions continued to exist. In this period, a new tradition, apart from local properties, did not emerge². Particularly, the anatomical structure of the inscribed figures on grave steles went in parallel with the general development in sculpture, ceramic and architectural works and thanks to this, dating was facilitated based on clothing and hair engravings, postures, foot, hand and arm movements of described figures on grave steles, objects that these figures hold in their hands and their architectural forms. Despite these parallelisms, it is to be noted that grave steles have idiosyncratic artistic properties in different times and regions.

When we first examine the architectural form of the grave stele under study it is observed that it has a structural form which narrows towards the top and ends with a triangular pediment. This form of structure is a very commonly used architectural form and it first emerged in the Archaic period. Since upper section of the triangular pediment was mostly damaged, its acroterions could not be thoroughly detected (fig. 1). Besides, in the right corner is a side acroterion in the form of a sphinx in seated position, to the extent it could be preserved, a mixed creature in the form of Griffin or in the form of a lion to the extent that it could be preserved in the right corner. When we look at the tympanum section (pediment), it is not clear whether it was ornamented, with a rosette or a similar ornament, or left empty since the pediment lacks the other broken half. A dentil and two Ionic columns in both sides are placed beneath this triangular pediment. The grave stele, with its triangular pediment, which frequently appeared after the classical period, its acroterion and architrave and side columns, is in the form of a miniature temple model (Naiskos³) which exactly reminds us the front façade of a temple.

¹ Mustafa Şahin, *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 1.

² John Boardman, *Yunan Heykeli, Klasik Dönem*, çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul 2005, s. 68.

³ Karagöz names these steles as "Ion Type" and tells that it is spread all around Anatolia specifically in the periods of Hellenistic, West Anatolia and Roma. Şhrazat Karagöz, *Anadolu'dan Mezar Stelleri Arkaik-Greko Pers-Hellenistik-Roma Bizans Çağlar-Anatolian Steles Archaic-Greek/Persian-Hellenistic-Roman Byzantium Periods*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1984, s. 8.

Looking at depictions on grave stele, we see two female figures, one sitting and the other standing, engraved on the stele (An increase can be observed in the number of people depicted on grave steles from earlier periods until late periods. Within this process, while depiction of one person was predominant in early ages, this tradition evolved into a form where two, three or more people were depicted together). The left depiction, which demonstrates the female grave owner⁴, is a side view female figure sitting on a stool with two cushions and molded legs (fig. 2). The stool bears the qualities of a simple stool structure mostly encountered in the Hellenistic period, rather than flamboyant crowns of the Ancient era. The sitting female figure, wears a himation on khiton. Her feelings are reflected on posture, her head is leaning forward without any motion and the upper body is slightly turned to side. In this figure, whose head is covered in half with coat fabric, her himation falls over her right arm towards the stool with zigzags. The left arm of the figure bent from elbow is extended upwards, until beneath the chin. Her right arm is extended to her leg at the abdominal level. With this posture, she is almost a herald of the type of “Pudicitia”, which would emerge later on. This type is a general description assigned for the posture of female figures with one arm on their abdomen, elbow of other arm resting on it and hand placed next to chin, and who hold the edge of their himations that are covered up to head. The prototypes of this type are observed in the Sarcophagus of Mourning Women⁵, which was dated to the middle of 4th century B.C. (Boardman 1995: 215, fig. 227; Pasinli 2003: 82-87). This posture arises as a result of sculptors’ objective of giving figures a sad appearance, and in later periods it turned into a frequently encountered type, particularly on grave steles.

The second figure on the stele depicts a servant (fig. 3). The servant figure whose prototypes were observed in the Attica grave reliefs here distinguishes itself from the main figure with her unique posture, clothing and smaller frame. Servant figures in Attica grave steles stand in a composition featuring loyalty to their masters, the main figures. The most frequently encountered scene for servant figures is that they carry belongings of female grave owners as is the case in our stele. Here, while the maid is holding a mirror in her lifted right hand, she is also carrying a jewelry box in the other hand. The servant figure is depicted as standing and leaning to left. The head and body of the figure are inscribed in a 3:4 ratio. Hairs in both figures are placed on head as a cap which is characteristic of this era. On both faces, forehead-nose line is depicted in a linear way. As in the sitting figure, the servant figure has also a

⁴ Research on grave steles so far has detected that the sitting figures on the grave steles, from the perspective of iconographic interpretation, belong to the owner of the grave, in other words the buried person in the grave. Ramazan Özgün, *Adana Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Klasik Çağ Sonlarına ait bir Mezar Taşı*. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı, Akmed Yayınları, Antalya 2008, s. 894.

⁵ John Boardman, *Greek Sculpture, The Late Classical Period*, Thames and Huston, London 1995, s. 215, fig. 227; Brunilde Sismondo Ridgway, *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture*, The University of Wisconsin Press, 1997, 174, Plt. 47ab; Alpay Pasinli, *İstanbul Arkeoloji Müzesi*, Akbank Yayınları, İstanbul 2003, s. 82-87.

filled chin and a full facial structure. While the figure wearing a short-sleeve khiton is putting her right foot forward, and puts her body weight on her left foot.

In order to date stele, we had to find similar samples from Samsun and surrounding districts. Because, in determining periodical characteristics of steles it is very important that they are the artifacts of the same region besides their overall style resemblances. However, a comparable stele sample that was dated to the Classical era could not be obtained in Samsun⁶. However these steles were dated to 2nd-1st centuries B.C. and were not used as comparable samples since they did not have any stylistic and typological similarity to stele we have studied on. Therefore, in order to date artifacts samples of close proximity to the region or from the same era were chosen.

Our first sample is a limestone grave stele⁷ in the Museum of Sinop (fig. 4). A sitting woman and two other women standing opposite her are seen on this grave stele dated to 460-450 B.C. Figures on this stele, sculpted in bas-relief, are depicted in a temple (Naiskos) with Ionic columns and dentil on its upper side. The left side of the stele is broken starting from the middle of the sitting woman figure. Comparing this stele to our sample, many similarities are seen. First of all, in terms of form, both examples are included in the group of Naiskos style grave steles with their dentils and Ionic columns. In terms of composition, a female grave owner sitting on a stool on the left and a servant figure across her is presented similarly. Differently, however, two servant figures appear in the sample from Sinop. Considering the stool of the figure sitting on the left, it exactly matches our stele with its cushions and molded legs, even though its backside could not be preserved. Additionally, a rooster figure is present beneath the stool.

Looking at standing figures on both steles, a servant figure carrying a jewelry box in her left hand while holding a mirror with her lifted right hand is seen in profile in the Samsun stele. In the sample from Sinop, while the frontal figure is holding a jewelry box in her left hand, she is holding a distaff and a spinner in her lifted right hand. While the figure in the back seems to hold an alabastron with her lifted left hand, she pulls her right hand to her cheek.

⁶ Two grave steles found in the same region is published by Serra Durugönül, "Zwei Grabstelen einer Familie aus Amisos (Samsun)", *Epigraphica Anatolica*, Heft. 19, 1992, s. 61.

⁷ Ekrem Akurgal, "Zwei Grabstelen Vorklassischer Zeit Aus Sinope" *Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin*, 111, 1955, s. 5-10, abb. 1-4; Ekrem Akurgal, *Die Kunst Anatoliens, von Homer bis Alexander*, Walter de Gruyter, Berlin 1961, abb. 237; Yusuf Boysal, *Grek Klasik Devir Heykeltraşığı - İ.Ö. 5. ve 4. Yüzyıllar*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1967, s. 29, res. 26; Ernst Berger, *Das Basler Arztrelief. Studien zum griechischen Grab und Votivrelief um 500 v. Chr. und zur vorhippokratischen Medizin*, Bant 1, Published by Archäologischer Verlag, Basel 1970, s. 126, abb. 145; Hilde Hiller, *Ionische Grabreliefs der Ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, 1975, s. 60, taf. 12, o-20; Ernst Langlotz, *Studien zur Nordostgriechischen Kunst*, Published by Philip von Zabern, Mainz 1975, s. 125, taf. 38,9; Ernst Pfuhl and Hans Möbius, *Die Ostgriechischen Grabrelief*, Published by Philip von Zabern, Mainz 1977, nr.23, taf.6.

Having examined engraving of the figures, sitting woman is quite similar to our stele with her leaning head and slightly turned immobile body. Here, as in the sample from Samsun, the sitting figure's bent left arm is extended towards beneath her lower jaw, her right arm looks extended on her leg in abdomen level.

Sitting figures in both steles wear a himation and a part of it falls with zigzags towards the stool over right arm. These zigzagging curls on the clothing of figures are an indication that masters worked with older methods⁸. As characteristics of the period, these curls can be observed in many relief artifacts, such as sitting goddess sculpture⁹ from Tarent dated to 480-460 B.C. and the Delphi bronze statue¹⁰, as well as independent sculpture artifacts and stelles of Paros¹¹, Akropolis¹², Giustiniani¹³ and Ikaria steles¹⁴ dated to the middle of 5th century B.C.

Again, another stele¹⁵ found in Sinop, dated to 450 B.C. bears great similarities to the sample from Samsun in terms of typology, except having a triangular pediment with acroterium (fig. 5). A woman sitting on a stool and a maid figure standing across her is seen in this stele as well. As in the first Sinop sample, again a rooster figure is placed beneath the stool. When compared in terms of movements, the sitting figure in the second Sinop sample slightly leans her head forward, her left hand is

⁸ Boysal, *ibid.*, s. 29.

⁹ Reinhard Lullies, *Griechische Plastik von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus*, Hirmer Verlag, München 1956, s. 54, abb. 97-101; Carl Blümel, *Die Archaisch Griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*, Akademie-Verlag, Berlin 1964, s. 29-30, abb. 55-59; Jean Charbonneaux, Roland Martin and Francois Villard, *Das Klassische Griechenland: 480-330 v. Chr.*, C.H. Beck, München 1971, s. 384, abb. 106; John Boardman, Jose Dörig, Werner Fuchs and Max Hirmer, *Die Griechische Kunst*, Hirmer Verlag, München 1976, s. 127, abb. 155; Werner Fuchs, *Die Skulptur Der Griechen*, Hirmer Verlag, München 1979, s. 257, abb. 284-285; Andrew Stewart, *Greek Sculpture, An Exploration*, Yale University Press, London 1990, s. 139, fig. 256; John Griffiths Pedley, *Greek Art and Archaeology*, Pearson/Prentice Hall, London 2002, s. 235, fig. 7.30; Peter C. Bol and Marianne Kreikenbom, *Klassische Plastik*, Philipp von Zabern, Mainz 2004, s. 58, abb. 63; Andreas Scholl and Platz Horster, *Die Antikensammlung: Altes Museum, Pergamonmuseum*, Published by Philip von Zabern, Mainz 2007, s. 149, abb. 85, 139.

¹⁰ Gisela Richter, *Yunan Sanatı*, çev. Beral Madra, Cem Yayinevi, İstanbul 1979, s. 77, res. 116; Boardman, *Yunan Heykeli*, s. 52, res. 34; John Boardman, *Yunan Sanatı*, çev. Yasemin İlseven, Homer Kitabevi, İstanbul 2005, s. 142, res. 131.

¹¹ Lullies, *ibid.*, s. 61, abb. 140-141; Bernard Ashmole, *Architect and Sculptor in Classical Greece*, In Great Britain By Phaidon Press, London 1972, s. 133, Fig. 150-151; Fuchs, *ibid.*, s. 484, abb. 568; Karl Schefold, *Die Bedeutung der Griechischen Kunst für das Verständnis des Evangeliums*, Verlag Phillip von Zabern, Mainz 1983, s. 11, abb. 1; Stewart, *ibid.*, s. 149, fig. 304; John Boardman, *Yunan Heykeli*, s. 68, res. 52; John Boardman, *Yunan Sanatı*, s. 143, res. 133; Scholl and Horster, *ibid.*, s. 150, abb. 86.

¹² Boardman, *Yunan Heykeli*, s. 67, res. 42.

¹³ Boysal, *ibid.*, s. 27; Boardman, Dörig, Fuchs and Hirmer, *ibid.*, s. 131, abb. 169; Fuchs, *ibid.*, s. 479-480, abb. 562; Stewart, *ibid.*, s. 149, fig. 305; Bol, *ibid.*, s. 58,59, abb. 58; Boardman, *Yunan Heykeli*, s. 68, res. 51.

¹⁴ Boardman, *Yunan Heykeli*, s. 68, res. 53.

¹⁵ Akurgal, *Çıwei Grabstelen*, s. 10-15, abb. 5-7; Hiller, *ibid.*, s. 60, taf. 12, o-21; Langlotz, *ibid.*, s. 125, taf. 38,8; Pfuhl and Möbius, *ibid.*, nr.24, taf.6.

placed underneath the jaw and her bent right arm extends forward, all of which are the same in the stele from Samsun. They are also considerably similar in terms of clothing. In both depictions, a himation from a thick fabric, pulled up to half of her head, is worn and a part of her clothing is falling towards the stool over right hand. While standing servant figure is extending her left hand forward, as if she was carrying something, she pulls her right hand towards her cheek.

In addition, another grave stele¹⁶ (fig. 6) in pyramidal form, which was discovered in Sinop and has been preserved in the Istanbul Archeology Museum, is symmetrical to the description of stele covered in our article. Also, it bears a strong resemblance to the stele in Samsun in certain respects: First, there is a servant figure standing opposite the sitting figure. Second, there is a mirror in the servant's hand. Third, the sitting figure sits on a cushion. And lastly, there is no rooster under the stool. Even though the fact that the female figure in this stele does not put one of her hands on her jaw is a significant difference, it is also important in that such variations might be present on grave steles found in this region.

Also, absence of any inscription on the examined stele creates a question mark in terms of identity of the grave owner. It is highly likely that this grave stele, which emphasizes a woman, belongs to a woman. However, it has been proved that gender of portrayed figures on some grave steles of the Classical era is incompatible with names that are stated on inscriptions of the same steles. In this regard, inscriptions on steles in Sinop are quite explanatory. These steles have inscriptions stating that they belong to a woman. Based on these inscriptions, it can also be claimed that the examined stele belongs to a woman as well.

Since servant figures are standing behind the sitting person in both steles¹⁷ found in Sinop, we do not have any opportunity to compare these with skirt curls of the standing maid figure on the Samsun stele. For such a comparison, the most suitable samples are the Mourning Athena stele¹⁸, dated to 470-60 B.C., and Sterope¹⁹ and Hippodameia²⁰ reliefs, dated to 460 B.C., on the eastern pediment of the Temple

¹⁶ Hiller, *ibid.*, s. 59-60, taf. 11, o-19; Pfuhl and Möbius, *ibid.*, nr.22, taf.6.

¹⁷ Akurgal grouped the grave steles seen in the first half of the B.C. 5th century into three groups, Attica-Ion, Kyklad-Ion and Anatolia-Ion style, and included Sinop grave steles in the group of Anatolia-Ion Grave Stele type. Akurgal, *Zwei Grabstelen*, s. 26-28.

¹⁸ Lullies, *ibid.*, s. 61, abb. 139; Boysal, *ibid.*, s. 27, 28, res. 23; Charbonneaux, Martin and Villard, *ibid.*, s. 112, abb. 118; Boardman, Dörig, Fuchs and Hirmer, s. 131, abb. 170; Fuchs, *ibid.*, s. 509, abb. 593; Richter, *ibid.*, 83, res. 129; Adolf H. Borbein, *Das Alte Griechenland. Geschichte und Kultur der Hellenen*, Bertelsmann Verlag, München 1995, s. 141; Nigel Spivey, *Understanding Greek Sculpture: Ancient Meanings*, Thames and Hudson, London 1997, s. 133, ill. 90; Pedley, *ibid.*, s. 234-235, fig. 7.29; Bol, *ibid.*, s. 58, abb. 57; Boardman, *Tunan Heykeli*, res. 41; Boardman, *Tunan Sanatı*, s. 142, res. 132.

¹⁹ Lullies, *ibid.*, s. 58, abb. 111; Fuchs, *ibid.*, s. 180, abb. 185; Stewart, *ibid.*, s. 145, fig. 266; Bol, *ibid.*, s. 38, abb. 43g.

²⁰ Fuchs, *ibid.*, s. 180, abb. 186; Stewart, *ibid.*, s. 145, fig. 265; Bol, *ibid.*, s. 38, abb. 43f.

of Zeus in Olympia. Smooth curves on skirts of the mentioned clothing in all three artifacts show great similarities with the sample from Samsun. However, while a motion in the curls, albeit slightly, is represented by pulling of one leg in the samples of Samsun, Sterope and Hippodameia, the movement represented in Athena by pulling left leg backwards is not reflected on the skirt curls. It can be gleaned from this comparison that the sample from Samsun can be dated later than the Mourning Athena stele and closer to pediment reliefs of the Temple of Zeus in Olympia.

Conclusion

Studies on the Late Archaic period artifacts of the Eastern-Ion Art show that even though there is a valid periodical style in the all Eastern Greece regions in the Archaic period, regional characteristics are clearly seen in different centers of art. Nevertheless, the impact of Ion sculpture schools from the Late Archaic period in Anatolia is clearly observed²¹. Front view of eyes and side view of head, almond-eyes, narrow and thick lips and slight smile on these lips are the most evident reflections of these impacts in both Samsun and Sinop steles. In addition, a low stool without back support, slowly falling down of thick fabric on clothes, sorrowful, plain and a reserved atmosphere, leaning head and pulling left hand beneath jaw appear as the Classical era characteristics. Destruction of the city of Milet, which took a central position in the Eastern-Greek Anatolian cultural circle, by Persians in 549 B.C. also ended Ion art. Nonetheless, Milet-based sculpture schools survived in such northern regions of the Eastern-Greek world as Propontis, Thasos, Thrace, Macedonia and Pontus²². Both Sinop steles and the grave stele from Samsun, which was examined in this study, are examples on which the influence of Ion sculpture schools is clearly seen, and they are also the most significant evidences that grave stele tradition in Attica also survived in the Greek regions of Anatolia, particularly in Sinop and Amisos, which were colonies of Milet²³. Consequently, the stele under study can be dated to 460-450 B.C. as a result of the comparison of typological and stylistic characteristics.

²¹ Serra Durugönül, "Grabstele der Nana aus Sinope", *AMS 8, Studien zum antiken Kleinasien II*: 1992, s. 100.

²² Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, s. 270.

²³ Boysal, *ibid.*, s. 29; Hiller, *ibid.*, s. 59, 61.

BIBLIOGRAPHY

Akurgal, Ekrem, “Zwei Grabstelen Vorklassischer Zeit Aus Sinope” *Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin*, 111, (1955), ss. 5-38.

———, *Die Kunst Anatoliens, von Homer bis Alexander*, Walter de Gruyter, Berlin 1961.

Ashmole, Bernard, *Architect and Sculptor in Classical Greece*, In Great Britain By Phaidon Press, London 1972

Berger, Ernst, *Das Basler Arztreief. Studien zum griechischen Grab und Votivrelief um 500 v. Chr und zur vorhippokratischen Medizin*, Bant 1, Basel 1970.

Blümel, Carl, *Die Archaisch Griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*, Akademie-Verlag, Berlin 1964.

Boardman, John, Dörig Jose, Fuchs Werner, Hirmer Max, *Die Griechische Kunst*, Hirmer Verlag, München 1976.

Boardman, John, *Yunan Heykeli, Klasik Dönem*, çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul 2005.

———, *Yunan Sanatı*, çev. Yasemin İlseven, Homer Kitabevi, İstanbul 2005.

———, *Greek Sculpture, The Late Classical Preiod*, Thames and Huston, London 1995.

Bol, Peter C. - Kreikenbom Marianne, *Klassische Plastik*, Philipp von Zabern, Mainz 2004.

Borbein, Adolf H., *Das Alte Griechenland. Geschichte und Kultur der Hellenen*, Bertelsmann Verlag, München 1995.

Boysal, Yusuf, *Grek Klasik Devir Heykeltraşığı - İ.Ö. 5. ve 4. Yüzyullar*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1967.

Charbonneaux, Jean - Martin Roland and - Villard Francois, *Das Klassische Griechenland: 480-330 v. Chr*, C.H. Beck, München 1971.

Durugönül, Serra, “Zwei Grabstelen einer Familie aus Amisos (Samsun)”, *Epigraphica Anatoloica* 19, (1992), ss. 61-70.

———, “Grabstele der Nana aus Sinope”, *AMS 8, Studien zum antiken Kleinasien II*, (1992), ss. 97-107.

Fuchs, Werner, *Die Skulptur Der Griechen*, Hirmer Verlag, München 1979.

Hiller, Hilde, *Ionische Grabreliefs der Ersten hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen 1975

Karagöz, Şehrazat, *Anadolu'dan Mezar Stelleri Arkaik-Greko Pers-Hellenistik-Roma Bizans Çağlar-Anatolian Steles Archaic-Greek/Persian-Hellenistic-Roman Byzantium Periods*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1984.

Langlotz, Ernst, *Studien zur Nordostgriechischen Kunst*, Published by Philip von Zabern, Mainz 1975.

Lullies, Reinhard, *Griechische Plastik von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus*, Hirmer Verlag, München 1956.

Özgan, Ramazan, “Adana Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Klasik Çağ Sonlarına Ait Bir Mezar Taşı” *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı*, 891-898, Antalya 2008.

Pasinli, Alpay, *İstanbul Arkeoloji Müzesi*, Akbank Yayınları, İstanbul 2003.

Pedley, John Griffiths, *Greek Art and Archaeology*, Pearson/Prentice Hall, London 2002.

Pfuhl, Ernst ve Möbius Hans, *Die Ostgriechischen Grabrelief*, Published by Philip von Zabern, Mainz 1977.

Richter, Gisela, *Yunan Sanatı*, çev. Beral Madra, Cem Yayınevi, İstanbul 1979.

Ridgway, Brunilde Sismondo, *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture*, The University of Wisconsin Press, 1997

Schefold, Karl, *Die Bedeutung der Griechischen Kunst für das Verständnis des Evangeliums*, Verlag Phillip von Zabern, Mainz 1983.

Scholl, Andreas - Horster Platz, *Die Antikensammlung: Altes Museum, Pergamonmuseum*, Published By Philip von Zabern, Mainz 2007.

Spivey, Nigel, *Understanding Greek Sculpture: Ancient Meanings*, Thames and Hudson, London 1997.

Stewart, Andrew, *Greek Sculpture, An Exploration*, Yale University Press, London 1990.

Şahin, Mustafa, *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Fig. 1: Grave Stele from Samsun Museum (photo by the author)

Fig. 2: A detail Grave Stele from Samsun Museum (photo by the author)

Fig. 3: A detail Grave Stele from Samsun Museum (photo by the author)

Fig. 4: Grave Stele from Sinop Museum
(Akurgal, Die Kunst Anatoliens, abb. 237)

Fig. 5: Grave Stele from Sinop Museum
(Akurgal, Zwei Grabstelen, abb. 5)

Fig. 6: Grave Stele from Istanbul Archeology Museum
(Hiller, *ibid.*, taf. 11, o-19)

İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİ'NDE BULUNAN SOLOI-POMPEIOPOLIS KENTİ'NE AİT BİR GRUP SİKKE*

HALE GÜNEY**

Soloi-Pompeiopolis, Mersin ilinde Mezitli ilçesinin Viranşehir beldesinde yer alır. Antik kaynaklarda kentin yeri, Kilikia Thrakheia (Dağlık Kilikia) ile Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia) arasında sınır oluşturan eski Lamas Çayı'nın (Bugün Limonlu Çayı) doğusu olarak belirtilmiştir. Kent, Ovalık Kilikia'nın da batı sınırı kabul edilir.¹ Klaudios Ptolemaios Geographika adlı eserinde kentin koordinatlarını 67°15' 36°40' olarak verir.² Kentin bulunduğu Kilikia Bölgesi'nde dikkati çeken en önemli coğrafi unsur Orta Toroslardır. Kilikia ovasına dökülen ırmaklar Toroslari dört beş parçaya ayırır. Daha batıda Bolkar ve Aladağ dizileri arasından geçen Kydnos (Tarsos Çayı veya Berdan Çay) ırmağı, geçtiğı yol boyunca Kilikia Kapısı denilen Gülek Boğazı'nı oluşturur. Kilikia Kapıları (Kilikiai Pylai) olarak adlandırılan Gülek ve Sertavul geçitleri ile Anadolu, Mezopotamya, Suriye ve Akdeniz arasında bir geçit yolu olan Kilikia, bu coğrafi durumu nedeniyle her dönemde stratejik bir nokta olmuştur.³ Soloi da konumu itibariyle Kilikia'daki bir liman kenti olarak hem ekonomik hem de stratejik açıdan önem kazanmıştır. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Sikke Koleksiyonu'nda yer alan ve Soloi-Pompeiopolis (Ovalık Kilikia) kenti adı al-

* Müzedeki sikkeleri incelememi sağlayan, Sikke Kabinesi Emekli Küratörü Turan Gökyıldırım'a, ve 2013 yılında çalışmanın yayımlanması aşamasında sikkeleri tekrar incelememi sağlayan ve fotoğraf çekimi için yardımlarını esirgemeyen Sikke Kabinesi Küratörü Sedat Öztopbaş'a teşekkür ederim. Ayrıca Soloi kazı sikkelerini çalışmakta olan ve bu çalışmadaki mevcut literatürde rastlanmayan sikkelerin, kazı sikkeleri arasında olup olmadığı konusunda beni bilgilendiren Prof. Dr. Oğuz Tekin'e teşekkür ederim.

** Yrd. Doç. Dr., İpek Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, hgüney@ipek.edu.tr

¹ W. Ruge, "Pompeiopolis", *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, III A (1929), s. 935; E. Olshausen, "Soloi", *Der Kleine Pauly* V (1975), s. 262; F. Hild, "Soloi", *Der Neue Pauly* 11 (2001), s. 703; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ*, I-II. Princeton 1950, s. 273; H. Güney, *Soloi-Pompeiopolis Sikkeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, ss. 30-31.

² Klaudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegesis*, kullanılan metin ve çeviri: *Geography of Ptolemy*, E. L. Stevenson, New York 1932, V 7 12.

³ A. Erzen, *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig 1940, 1-8; Güney, *a.g.e.*, ss. 30-31.

ında kayıtlı, yedi tanesi gümüş, yirmi yedisi bronz olan yayımlanmamış 34 sikke, çoğunlukla kentin tarihi boyunca bastığı sikkelerden örnekler içerir. Bu çalışmada söz konusu 34 sikke incelenmiştir. Sikkeler çoğunlukla satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış olup, buluntu yerlerine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.⁴

1. Kentin Tarihine Genel Bakış

Soloi-Pompeïopolis'in kuruluşu MÖ. I. binyılın başlarından itibaren devam eden Hellen kolonizasyon hareketine tarihlenir. Önceleri bir Fenike yerleşimi olan kentin adı Fenike dilinde "Kayalar şehri" anlamına geliyordu.⁵ Bu Fenike yerleşimi daha sonra Hellen kolonisi haline gelmiştir.⁶ Soloi'un kahramanlar çağlarına ait olan mythoslarla destekli göçler olarak tarih yazımında yer alması, kentin kuruluşunun MÖ. VIII-VII. yüzyıllarda gerçekleştiğini işaret etmektedir.⁷ Beloch, kentin kuruluşunu yaklaşık MÖ. 700 yılları olarak belirlemiştir.⁸

Soloi, Rhodos'dan, adanın doğu kesiminde kalan Lindos kentinden gelenler tarafından koloni haline getirilir. Kentin Fenike'den sonra bir Rhodos kolonisi olduğu Antik kaynaklarda sıkça ifade edilir.⁹ Polybios aralarında Soloi'un da bulunduğu toprakların Bergama Kralı Eumenes'e verilmesi tartışılırken, Rhodosluların Roma Senatosu'na gelerek Soloi halkının da kendileri gibi bir Argos kolonisi olduğunu ve Soloiluların Roma'dan özgürlüklerini, Rhodosluların yardımıyla almalarının doğru olacağını anlattıklarını söyler.¹⁰ Bunun nedeni muhtemelen Soloi'da Rhodoslu pek çok kişinin yaşamasıdır.¹¹

Arkeolojik veriler de kentin bir Rhodos-Lindos kolonisi olduğuna işaret etmektedir. Rhodos kuşlu kâseleri, boyalı seramik parçaları, Ionia kapları ve Erken Ko-

⁴ Müze kayıtlarında 650 envanter numarasıyla başlayan sikkelerin Numismat ve Kolleksiyoner Osman N. Arıdağ koleksiyonundan 1961 yılında müzeye alındığı görülmektedir.

⁵ Fenike yerleşimine ilişkin bk. Herodotos, *Historia*, kullanılan metin ve çeviri: *The Histories*, A. D. Godley, Loeb, Cambridge-Mass., Londra 1920-1957, VII 91; Ruge, *a.g.e.*, s. 935.

⁶ Soloi'un kuruluşu ve tarihine ilişkin pek çok antik kaynağın değerlendirildiği ayrıntılı bir anlatımı için bk. E. Özbayoğlu, "Soloi (Cilicia) ve 'Soloekismus'", *Olba II* (1999), ss. 209-219.

⁷ Strabon, *Geographika*, kullanılan metin ve çeviri: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones. I-VIII, 1968, XIV 4 3; A. H. M. Jones, *The Cities of the Roman Provinces*, Amsterdam 1983, ss. 192-193; Özbayoğlu, *a.g.e.*, s. 209.

⁸ K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*2, I-IV, Strassburg 1967, I, 235 vd. N. 90.

⁹ J. L. Myres, "The Colonial Expansion of Greece", B. Burry – S. A. Cook – F. E. Adcock (eds.), *Cambridge Ancient History III*, Cambridge 1954, s. 647; Strabon, *a.g.e.*, XIV 5, 8; Polybios *Historiai*, kullanılan metin ve çeviri: *The Histories*, W. R. Paton, I-VI. Cambridge, Mass., Londra 1978, XXI 24, 10; Livius, *Ab Urbe Condita*, kullanılan metin ve çeviri: *Livy*, E. T. Sage. Londra, New York 1965, XXXVII 56, 7.

¹⁰ Polybios, *a.g.e.*, XXI 24.

¹¹ A. v. Gladiss "Ein Denkmal aus Soloi", *Istanbuler Mitteilungen* 23-24, (1973-74), ss. 175-181; Soloi-Rhodos bağlantısı için bk. *Bulletin Épigraphique* 1971, 71.467, *Inscripfen Griechischer Städte aus Kleinasien* 38, 1991, Nr. 269 s. 83.

rinth seramiği parçaları Soloi'un Rhodos-Lindos kolonisi olarak MÖ. VII-VI. yüzyıllarda Hellen dünyası ile yoğun ilişkiler içinde olduğunu göstermektedir.¹²

Kilikia bölgesi, Perslerin Anadolu'nun büyük bir kısmını elde ettiği MÖ. VI. yüzyılın ortalarına kadar, önce Babil Krallığı'nın işgalinde, daha sonra da Lydia Krallığı'nın denetiminde kalır. Assur ve Babil egemenliklerinin sona ermesi ve ardından ortaya çıkan merkezi otorite boşluğu süreci içinde, Syennesis denilen yerel bir krallık bölgeyi yönetmeye başlar.¹³ I. Dareios (MÖ. 521-485) zamanında, Kilikia Persler tarafından ele geçirilir. Soloi bu dönemde Persler için önemli bir liman kenti olur.¹⁴ MÖ. VI. yüzyılın ortalarından MÖ. IV. yüzyılın son çeyreğine yani Büyük İskender'in gelişine kadar bölge Pers egemenliğinde kalır.

Anadolu'daki Pers egemenliği Makedonia Kralı Büyük İskender'in Doğu Seferi ile son bulur.¹⁵ Arrianos'un aktardıklarından anlaşılıyor ki İskender Tarsos'ta bir süre kaldıktan sonra Pers taraftarlığını sürdüren Soloi üzerine yürür.¹⁶ 333 yılında Soloi'ü hâkimiyetine alan İskender, Perslere karşı sempatisinden dolayı kenti 200 talanton para cezasına çarptırır.¹⁷

İskender'in ölümünden sonra komutanları arasında başlayan mücadelede, Soloi önce Pleistarkhos'un, sonra da Demetrios'un kontrolüne geçer.¹⁸ Demetrios ile Seleukos arasındaki mücadelenin MÖ. 283 yılında Demetrios'un ölümüyle sonuçlanması üzerine Soloi, Seleukosların egemenliğine girer. MÖ. 281 yılında Seleukos ile Lysimakhos arasında yapılan Kyrupedion Savaşı'nda Lysimakhos'un yenilgisi bölgede MÖ. 188'e kadar sürecek Seleukos hâkimiyetini başlatır.¹⁹ Kent, bu dönemde bir süre Ptolemaioslarla Seleukoslar arasında el değiştirirse de en parlak çağını uzun süre hâkimiyetinde kaldığı Seleukoslar zamanında yaşar ve Seleukos Krallığı'nın Tarsos'tan sonra en önemli sikke darp merkezi olur.²⁰

¹² R. Yağcı, "Soloi/Pompeiopolis 2000 yılı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1. Cilt, 28 Mayıs-01 Haziran 2001, Ankara 2001, ss. 287-288; R. Yağcı – F. H. Kaya, "Soloi-Pompeiopolis 2012 Yılı Kazıları", *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 2013-11, ss. 138-143.

¹³ Ksenophon, *Anabasis*, *Hellenica*, kullanılan metin ve çeviri: *Hellenica; Anabasis; Symposium; Apology*, C. L. Brownson and O. J. Todd, Londra, New York 1918-1922, *Hellenica* III, 1, 1; *Anabasis* I 2; 12; 21-27, VI 8, 25.

¹⁴ Gladiss, *a.g.e.*, ss. 175-181.

¹⁵ P. Briant, *Alexander the Great and His Empire: A Short Introduction*, çev. A. Kuhrt, Princeton 2010, ss. 12-14.

¹⁶ Arrianos, *Anabasis*, kullanılan metin ve çeviri: *Arrian*, P. A. Brunt, I-II. Cambridge, Mass. Londra 1976, s. II 5, 9-6, 4.

¹⁷ Arrianos, *a.g.e.*, s. II 5, 5-7.

¹⁸ Plutarkhos, *Demetrios*, kullanılan metin ve çeviri: *Plutarch's Lives. Demetrius*. XI. Cambridge, Mass. Londra 1968, s. 20.

¹⁹ P. Green, *Alexander to Actium: the historical evolution of the Hellenistic age*, Berkeley-Los Angeles 1990, s. 132.

²⁰ M. Meyer, "Cilicia As a Part of the Seleucid Empire the Beginning of Municipal Coinage", E. Jean – A. M. Dinçol – S. Durugönül (eds.), *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (2e millénaire av. J.-C. - 4e siècle ap. J.-C.)*.

Seleukos Krallığı'nın yıkılmasından sonra merkezi otoritenin dağılması neticesinde Isauria ve Dağlık Kilikia'da 'korsan' denilen denetimsiz güçler ortaya çıkmaya başlar. Bölgedeki korsan faaliyetlerine son vermek için, Roma tarafından görevlendirilen Pompeius Magnus, Kilikia'yı zaptederek korsanlığa son verir. Korsanlardan sağ kalanların bir kısmını Soloi'a yerleştirerek kentin onarımına yardım eder.²¹ Ayrıca Soloi'a "Pompeius'a ait kent" anlamında "Pompeipolis" adını veren Pompeius kendi adına sikke de darbettirir. Pompeius, Soloi'a özgür kent statüsü (*civitas libera*) verir.²² Bu olay sonucu kentte Pompeius erası MÖ. 66 yılı Ekim ayında başlar.

2. Soloi-Pompeipolis'te Sikke Darbı Işığında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Soloi-Pompeipolis Sikkeleri'nin Değerlendirilmesi

a. Klasik Dönem

Soloi-Pompeipolis kentinin MÖ. c. V. yüzyılın ortalarından itibaren ağırlıklı olarak gümüş sikke bastığı görülmektedir. Kent ilk dönem sikkelerini Pers standardında ΣΟΛΕΩΝ ve ΣΟΛΙΚΟΝ olarak basar.²³ Kilikia kentlerinde kullanılan ve "Pers" olarak adlandırılan bu sistemin Pers ağırlık sisteminden esinlenilerek üretildiği ve Atina sikkeleri ile değişimde kolaylık sağlaması için oluşturulduğu düşünülmektedir.²⁴ Pers egemenliğinde olmasına rağmen kendi adına sikke darbettirmesi büyük ölçüde özgürlüğünü koruduğunu göstermektedir.²⁵

Kilikia bölgesi darpları üzerindeki Hellence ve Aramice lejandları inceleyen Casabonne, sikkeler üzerinde Hellence lejandların üç farklı formda yer aldığını tespit eder. Birincisi, ΣΟΛΕΩΝ örneğinde de gördüğümüz genitif çoğul formda, Mallos kentinde istisnai bir durum olarak -ΤΑΝ, -ΤΗΣ son ekleriyle yer alır (ΜΑΛΛΟΤΗΣ). Son olarak Nagidos, Kelenderis, Soloi ve Holmoi gibi kentlerin sikke lejandlarında -ΙΚΟΝ son eki de görülmektedir (ΣΟΛΙΚΟΝ).²⁶ Waddington, genitif çoğul ile biten lejandların kentlere ait bir tür yerel otonominin işareti olduğunu ve neutrum tekil lejandların dışarıdan bir otoritenin, yani Pers satrabının varlığını ifade ettiğini ileri

Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 2-5 Novembre 1999, Varia Anatolica XIII, 2001, ss. 505-506; Magie, a.g.e., ss. 273-274; Yağcı, a.g.e., s. 285.

²¹ Appianos, *Mithridateios*, kullanılan metin ve çeviri: *Appian's Roman History*, H. White I-IV. Cambridge, Mass.-Londra 1912-1913, 96, 115; Cassius Dio, *Rhomaika*, kullanılan metin ve çeviri: *Dio's Roman History*, E. Carry. I-IX, Londra 1969, XXXVI. 37.

²² *Inscriptiones Graecae Ad Res Romanas Pertinentes*, Temus Tertius III, R. Cagnat – G. Lafaye, Paris 1906, s. 336, Nr. 869.

²³ C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, Londra 1976, s. 278.

²⁴ Bu konudaki tartışma için bk. : O. Casabonne (ed.), *Mécanismes et innovations monétaires dans l'Anatolie achéménide. Numismatique et histoire. Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 22-23 Mai 1997, Varia Anatolica XII, 2000.*

²⁵ A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966, s. 196.

²⁶ Casabonne, *a.g.e.*, s. 55

sürer.²⁷ Ancak bu varsayımı her kent için doğrulamak çok kolay değildir. Soloi genetik çoğulu kullanırken neden Kelenderis, Holmoi, Tarsos ve Mallos'un genetik çoğulu hiç kullanmamış olmaları konusunda hala tatmin edici bir cevap bulunmamaktadır. Hellen lejandlarının seçilmesinde kültürel (gelenek, lehçe) ve ekonomik nedenler etkili olmuş olmalıdır. Bunlar tam olarak bilinmeden lejandların neden farklılık gösterdiğini bilmek mümkün değildir.²⁸

Soloi'un bastığı ilk sikkelerde en eski tip okçu figürü, okçu başı ve diz çökmüş okçu olarak karşımıza çıkar.²⁹

Diz çökmüş okçu/Amazon ikonografyası uzun süre tartışma konusu olmuştur. Okçu erkekten Amazon'a kadar çeşitli yorumları içeren bu ikonografi tartışması Babelon, Imhoof-Blumer, Robinson, Bovon ve Casabonne tarafından değerlendirilmiştir.³⁰ Varılan son noktada bu bir Amazondur ve Strabon'un da belirttiği gibi Kilikia'da öldürülen Kimmer kralı ile alakalıdır.

Bu tip V. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yani yaklaşık MÖ. 465 yılına doğru basılmaya başlamıştır. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan beş sikke bu döneme aittir (kat. no. 1-5). 1 ve 2 no'lu sikkelerde ön yüzde okçu betimi ve arka yüzde de üzüm salkımı resmedilmiştir. Okçu figürü yarı diz çökmüş, başında konik bir tiara, iki eliyle bir yay/ok tutarken, yayını sınavarken veya tuttuğu oka/yaya doğru bakar vaziyette, oktanlığı/sadağı yanında asılı olarak görülmektedir. 3, 4 ve 5 no'lu sikkelerde okçu yahut Amazon başı yer alır. Bu sikkelerde okçu başı, kulakları hizasında küçük kanatlarla süslü konik bir tiara takarken görülmektedir. Bu gruptaki sikkelerden 2 no'lu sikkenin arka yüzünde *ethnikon* ΣΟΛΕΩΝ ya da ΣΟΛΙΚΟΝ olması gerekirken [A]ΓΧΙΑΛ[A] olarak okunabilmektedir. Pers standardında basılan bu sikke tipolojik olarak bir Soloi sikkesidir. Ancak lejand Hellence "Ankhiala" olarak okunmaktadır. Dolayısıyla bu sikkenin Soloi sikkesi olmadığı ancak kentin hemen yakınında Arrianos ve Strabon'un bahsettiği Ankhialos olarak bilinen yerleşime ait olduğu düşünülebilir.³¹ Literatürde bu sikke ile birbirine çok yakın zaman diliminde basılan, ancak Aramice lejand taşıyan ve Soloi'a atfedilen sikkeler konusunda iki ayrı tartışma mevcuttur.³² Robinson sikkelerin Soloi'a ait olduğunu ileri sürerken,

²⁷ W.H. Waddington, *Mélanges de numismatique et de philologie*, Paris 1861, ss. 13-14.

²⁸ Kilikia bölgesi kentlerinde sikkeler üzerinde görülen Aramice ve Hellence lejandlar için bk. O. Casabonne *a.g.e.*, ss. 53-56.

²⁹ *SNGCop.* 223, *SNG France 2 Cilicie* 123-136, *BMC Cilicia* 1-11, *SNG Levante Cilicia* 38-41, *SNGAul. Kilikien* 5857-5860, *SNG Paris* 2868.

³⁰ Strabon, *a.g.e.*, I 3, 21; E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, Deuxieme partie: Description historique, Vol. II, Paris 1910; A. Bovon, "La representation des guerriers perses et la notion de Barbare dans la première moitié du Ve siècle", *Bulletin Correspondance Hellenique* 87 (1963), ss. 579-602; F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, 1901-1902 Vienna; E.S.G. Robinson, "The Archer of Soloi in Cilicia", *Anatolian Studies* (1923), ss. 355-357; Casabonne, *a.g.e.*

³¹ Strabon, *a.g.e.*, XIV 3, 9-10, Arrianos, *a.g.e.*, s. II 5, 4.

³² E.S.G. Robinson, "Greek Coins Acquired by the British Museum 1938-1948", *Numismatic Chronicle* 6 (1948) vol. 8, ss. 43-59.

Casabonne Aramice lejandlı bu sikkelerin Soloi'a değil, ayrı bir yerleşim yeri olarak Ankhialos'a ait olduğunu savunur.³³ Diğer yandan Forlanini ise, Ankhialos'un Soloi'un eski yerel adı olduğunu dolayısıyla sikkelerin aynı kente ait olduğunu ileri sürer.³⁴ Dolayısıyla söz konusu sikke, üzerinde düşünülmesi gereken pek çok soruyu beraberinde getirmektedir.³⁵

Klasik dönem sikkelerinin arka yüzünde, çoğu zaman kare incusta filizli ve yapraklı olmak üzere çeşitli şekillerde betimlenmiş üzüm salkımı görülür. Üzüm salkımı Küçük Asia'da Tralleis, Nysa, Ephesos, Philadelphia, Temnos gibi pek çok kentte kullanılan bir semboldür.³⁶ Bu durum Dionysos kültü ile ilgilidir. Kentin Hellenistik dönem ve Roma İmparatorluk dönemindeki sikkelerinde de Dionysos tipi görülmektedir.³⁷

Okçu figürü MÖ. IV. yüzyılın başında yerini Tanrıça Athena tipine bırakır.³⁸ Söz konusu sikkeler MÖ. 380'e tarihlenen iki defnede (IGCH 1259 ve CH VIII, 91) karşımıza çıkmaktadır.³⁹ Farklı kataloglarda tarihlendirmeler değişiklik göstermektedir.⁴⁰ Müzedeki iki sikke bu döneme tarihlidir (kat. no. 6-7). Kent tanrıçası olan Athena, müzedeki örneklerde de, bu dönem sikkelerinde genel olarak görüldüğü gibi sorguçlu ve griffonlu olarak Attika tipi miğferle betimlenmiştir.⁴¹ Sikkelerin arka yüzünde kare incusta filizli üzüm salkımı yer almaktadır. Attika tipi miğfer ile görülen Athena tipi MÖ. c. IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde sona erer. Bu dönemde Kilikia bölgesindeki özerk bir krallık olan Syennesis kralı, Kyros'un Kilikia kapılarından geçmesine engel olmadığı, ona gösterdiği ilgi ve yardımlardan dolayı, Pers yönetimi tarafından cezalandırılır. Tacı ve tahtı elinden alınarak, özerk Kilikia Krallığı tam bağımlı olarak Persepolis'e bağlanır. Böylece MÖ. 401'den itibaren Syennesis Hanedanı ve Kilikia Krallığı sona erer.⁴² Kilikia bölgesindeki bu özerk krallığa son verilmesinden sonra Soloi, Mallos kentinde de görüldüğü gibi ön yüzde boynunda aslan

³³ O. Casabonne – M. Forlanini – A. Lemaire, "Ingirâ (Cilicie). Numismatique et géographie historique", *Revue belge de numismatique* 147 (2001), ss. 57-66.

³⁴ Casabonne – Forlanini – Lemaire, *a.g.e.*, ss. 60-66.

³⁵ H. Güncü, "Same type, different legend: Anchiâle or Soloi?", *Adalya XVIII* (2014), ss. 45-54.

³⁶ O. v. Vacano, *Typenkatalog der antiken Münzen Kleinasiens*, Berlin 1986, ss. 178, 285, 271.

³⁷ *SNG Levante Cilicia 883; BMC Cilicia 11.*

³⁸ Kraay, *a.g.e.*, s. 284; *SNG France 2 Cilicie* 164-174, *SNG Paris* 2873, *SNGAul.Kilikien* 5864-5868, *SNG Levante Cilicia* 43-45; *BMC Cilicia* 14-23; *SNGCof.* 231-233.

³⁹ F. De Callatay 2000, "Les monnayages ciliciens du premier quart du IVe s. av. J.-C.", O. Casabonne (ed.), *Mecanismes et innovations monétaires dans l'Anatolie achéménide. Numismatique et histoire. Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 22-23 Mai 1997, Varia Anatolica XII*, 2000, s. 117.

⁴⁰ Örneğin *SNGAul.Kilikien* ve *SNG Levante Cilicia*'da MÖ. 400-350; *SNG France 2 Cilicie*'de MÖ. 385-350 verilmiştir.

⁴¹ MÖ. IV. yüzyıla tarihlenen Attika tarzı iki mezar steli için bk. G. Dagron – D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987, ss. 57-63 N. 23 (Foto 24).

⁴² Ksenophon, *Hellenica* III, 1, 1; *Anabasis* I 2; 12; 21-27, VI 8, 25.

postundan başlık ile Herakles ve arka yüzde Pers tiarası ile sakallı satrap başının yer aldığı sikkeler basar.⁴³

MÖ. IV. yüzyılın II. yarısında Soloi, Athena tipi sikkelerini yeniden basmaya başlar.⁴⁴ Tipolojide görülen en belirgin değişiklik daha önce kullanılan Attika miğferinin yanı sıra Korinth miğferinin de yer almasıdır. Ayrıca kentin bu dönem sikkelerinde magistratus isimleri görülmektedir. Müze koleksiyonunda bulunan iki bronz sikke bu döneme tarihlenmekte ve ön yüzlerinde Attika miğferli Athena başı, arka yüzde ise üzüm salkımı bulunmaktadır (kat. no. 8-9). Farklı dönemlerde görülen Tanrıça Athena tipi, Soloi'ü kuran Lindoslularla ilişkilidir. Lindos'ta güçlü bir Athena kültü vardı. Athena Lindia Tapınağı da bunun önemli bir göstergesidir. Soloi'a yerleşen Lindoslular Athena kültürünü burada da sürdürmüş görünmektedir.⁴⁵ Gladiss'e göre MÖ. IV. yüzyıla tarihlenen yazıtta geçen Athenadotos adı kentte Athena kültürünün varlığını kesinleştirmektedir.⁴⁶ Son olarak Soli Höyük'te yapılan arkeolojik kazılarda bulunan Arkaik döneme ait kaplama levhaları akropolde bir Hellen tapınağının varlığına işaret etmektedir. Kent tanrıçası Athena olduğundan tapınağın da Athena'ya ait olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁷

b. Hellenistik Dönem

Bu dönemdeki Soloi sikkeleri üç kısma ayrılır. Bunlardan ilki Büyük İskender'e ve Balakros'a ait sikkeler, ikincisi kente ait sikkeler, üçüncüsü Hellenistik krallıklara ait sikkelerdir.⁴⁸ Hellenistik dönemde genel olarak gümüş ve bronz sikke basılmıştır.

Büyük İskender ve Balakros'a ait sikkelerden sonra⁴⁹, Soloi kendine ait sikkeleri MÖ. III. yüzyılın başından itibaren yeniden basmaya başlar. Bu sikkeler I. yüzyıla

⁴³ *SNGAul.Kilikien* 5862-5863, *SNG France 2 Cilicie* 159-163, *BMC Cilicia* 26; *SNG Levante Cilicia* 49.

⁴⁴ *SNG France 2 Cilicie* 177-187; *SNG Levante Cilicia* 47-48; *SNGAul.Kilikien* 5870-5872; *BMC Cilicia* 28-33. Hem Soloi hem de diğer Kilikya kentlerinin MÖ. V. ve IV. yüzyıllardaki sikke darparları ağırlık sistemleri, ikonografyaları, lejandları ve kontrmarklar hakkında bk. O. Casabonne (ed.), *Mecanismes et innovations monétaires dans l'Anatolie achéménide. Numismatique et histoire. Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 22-23 Mai 1997, Varia Anatolica XII*, 2000.

⁴⁵ Yağcı, *a.g.e.*, ss. 286-287. 2000 yılında Soloi'da yapılan kazılarda Athena betimli ve Athena yazıtlı Megara kâseleri bulunmuştur.

⁴⁶ Gladiss, *a.g.e.*, ss. 175-181 (Foto 27).

⁴⁷ Yağcı-Kaya, *a.g.e.*, ss. 141-143.

⁴⁸ Bu dönem sikkeleri için bk. E.T. Newell, *The Coinage of the Western Seleucid Mints*, New York 1941, s. 70; A. Houghton, *Coins of the Seleucid Empire from the Collection of Arthur Houghton*, The American Numismatic Society, New York 1983, ss. 513-529; "The Royal Seleucid mint of Soloi", *Numismatic Chronicle* CXLIX (1989), ss. 43, 53-78; O. Mørkholm, "Seleucid Coins from Cilicia ca. 220-150 B.C.", *The American Numismatic Society Museum Notes* 11 (1964), ss. 53-62; M. Price, *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidæus: A British Museum catalogue*, Zürich/Londra 1991.

⁴⁹ *SNG Levante Cilicia* 52-53, *SNG France 2 Cilicie* 196-198, *SNGAul.Kilikien* 5873. Ayrıca bk. E. T. Newell "Tarsos under Alexander", *American Journal of Numismatics* 52 (1918), ss. 69-116; H. v. Aulock, "Die Prägung des in Kilikien", *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 14 (1964), ss. 79-82.

kadar devam eder.⁵⁰ İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki onsekiz sikke, kentin MÖ. II. ve I. yüzyıllarda bastığı sikkelerdir (kat. no. 10-28). Müzedeki sikkelerin ön yüzünde dönemin sikke tipolojisine uygun olarak Korinth veya Attika miğferli Athena, Artemis, Şehir tanrıçası (Tykhe) ve Helios görülür. Athena ve Artemis kentin sütunlu caddesindeki sütun başlıklarında betimlenen tanrıçalar arasında yer almaktadır.⁵¹ Yine, daha sonra imparatorluk dönemi sikkelerinde de arka yüzde görülen Helios tipi, kenti kuranların "Tanrı Helios'un yeri" olan Rhodos'tan (Lindos) geldiklerini düşündüğümüzde şaşırtıcı olmaz. Müzedeki sikkelerden 20 ve 24 no'lu sikkeler üzerinde gül kontrmarkı bulunmaktadır. Kontrmarklar bilindiği gibi sikkenin değerinde yapılan değişikliği ya da sikke basan otoritedeki değişikliği gösterdiği gibi, propaganda amaçlı da basılabiliyordu. Buradaki basılma nedeni net olmamakla birlikte, Rhodos'un sembolü olan gülün kontrmark olarak seçilmesi, yine Soloi'un bu kentle olan bağlantısını akla getirmektedir.⁵² Çünkü tam da MÖ. II. yüzyılda Rhodos gülü sadece kontrmark olarak değil, bahsedildiği gibi arka yüz tipi olarak da karşımıza çıkar. Rhodos'un klasik sikke tiplerinden ön yüzde Helios başı ve arka yüzde Rhodos gülü Soloi sikkelerinde MÖ. II. yüzyıldan itibaren yer almaya başlar.⁵³ Kentin Rhodos ile olan bağlarını bu şekilde sikkelerine yansıtması MÖ. 190 yılındaki Magnesia Savaşı ve ardından taraflar arasında imzalanan Apameia Barışı ile bağlantısını düşündürmektedir. Zira Polybios, aralarında Soloi'un da bulunduğu toprakların Eumenes'e verilmesi tartışılırken, Rhodosluların Roma Senatosu'na gelerek kendilerinin Soloi halkıyla akrabalık bağlarının dikkate alınmasını ve Soloiluların Roma'dan özgürlüklerini, Rhodosluların yardımıyla almalarının doğru olacağını anlattıklarını söyler.⁵⁴ Belki de Soloi, özellikle bu dönemde sikkelerinde Rhodos ile olan bağlarına yer vererek, Rhodosluların kendilerine verdiği desteğin haklılığı konusunda bir çeşit propaganda yapmayı hedeflemişti.

c. Roma Dönemi

Kentin Erken Dönem Roma sikkeleri Pompeius Magnus'un bastığı sikkelerle başlar. Sikkelerin arka yüzünde Pompeius'a veya Pompeiopolis halkına ait anlamına gelen, ΠΟΜΠΗΙΑΝΩΝ, ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΕΙΤΩΝ, ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΙΤΩΝ, yazılıdır.

⁵⁰ *SNG Levante Cilicia* 856-868; *SNG France 2 Cilicie* 1182-1206; *BMC Cilicia* 35-46; *SNGAul.Kilikien* 5875-5880; *SNGCop.* 240-244.

⁵¹ A. Peschlow-Bindokat, "Zur Säulenstrasse von Pompeiopolis in Kilikien", *Istanbuler Mitteilungen* 25 (1925), s. 391.

⁵² MÖ. IV. yüzyılın ilk yarısında Kilikia sikkelerinde görülen kontrmarklar üzerine önemli bir derleme için bk. De Callataÿ, *a.g.e.*; İskender ve ardıllarının darplarında görülen kontrmarklar için bk. Price, *a.g.e.*; Roma eyalet sikkelerindeki kontrmarklar için bk. C. Howgego *Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, Oxford 1985, s. 169, Nr. 339.

⁵³ *SNG France 2 Cilicie* 1194.

⁵⁴ Polybios, *a.g.e.*, XXI 24; Gladiss, *a.g.e.*, ss. 175-181; Soloi-Rhodos bağlantısı için bk. *Bulletin Épigraohique* 1971, 71.467, *Inscriften Griechischer Städte aus Kleinasien* 38, 1991, Nr. 269 s. 83.

Pompeius döneminde basılan bu sikkelerin tipolojik karakteristiği ön yüzünde Pompeius başı, arka yüzde ise elinde çelenk ile betimlenen Nike figürü ya da Nike tutan oturan Athena tipidir.⁵⁵ Sikkelerde ayrıca memur adları da bulunur. Pompeius kent'in kurucusu olarak ön yüzde ölümünden sonra da (Tiberius, Domitianus, Nero ve Marcus Aurelius dönemlerinde) basılmıştır.⁵⁶ Bu sikkelerde sikkenin basıldığı tarih yer alır.⁵⁷

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki iki sikke ön yüzde Pompeius başı, arka yüzde çelenkle sağa ilerleyen Nike figürünü taşır ve Pompeius döneminde basılmıştır (kat. no. 29-30). 31 no'lu sikkenin ön yüz tipi ise Marcus Antonius'u da çağrıştırmaktadır. Ancak sikke üzerinde Marcus Antonius dönemini işaret eden herhangi bir tarih okunamamıştır. Bu sikkedeki ön yüz *SNG Levante Cilicia* cildindeki 877 no'lu sikke ile büyük benzerlik göstermektedir. Ancak SNG cildindeki bu sikkenin arka yüzünde oturan ve elinde Nike tutan Athena figürü yer almaktadır. BMC kataloğunda 53-54 numaralı sikkelerinde, ön yüz portreleri Hill tarafından Marcus Antonius'a atfedilmiştir.⁵⁸ Ancak, Boyce Roma Cumhuriyet döneminde basılan Pompeiopolis sikkelerinde tamamen Pompeius başının basıldığını dolayısıyla bunun Marcus Antonius olamayacağını savunur.⁵⁹ Ayrıca Pompeius şehrin kurucusu olarak Roma İmparatorluk döneminde kent'in Marcus Aurelius sikkelerinin ön yüzünde de yer almıştır.⁶⁰

Soloi-Pompeiopolis'in yarı otonom imparatorluk dönemi sikkeleri İmparator Nero (MS. 54-68) ile başlayıp Trebonianus Gallus (MS. 251-253) ile biter. Domitianus dönemine kadar olan sikkelerinde magistratus isimleri görülmektedir. Geç dönem sikkelerinde değer birimi AÇ (=6 assaria) yer almaktadır.⁶¹

Soloi-Pompeiopolis'in bronz olarak bastığı Roma İmparatorluk dönemi sikkelerinin ön yüzünde imparatorların baş ya da büstleri ile imparatorların isim ve

⁵⁵ *SNG Levante Cilicia* 875-885; *BMC Cilicia* 47-49, 52-53; *SNG France 2 Cilicie* 1212-1217, *SNGAul. Kilikien* 5884-5888; *SNGCop.* 245-246.

⁵⁶ *RPC I*, 4001-4003; Valverde "La cecca de Pompeiopolis y Pompeyo Magno", *Gaceta Numismática* 164 (2007), s. 4.

⁵⁷ Bu konu için bk. A. A. Boyce, "The Harbour of Pompeiopolis. A Study in Roman Imperial Ports and Dated Coins", *American Journal of Archaeology* 62 (1958), ss. 67-78; "Festal and Dated Coins of Empire: Four Papers", *Numismatic Notes and Monographs* 153, American Numismatic Society, New York 1965; "The Foundation Year of Pompeiopolis in Cilicia. The Statement of a problem", *Hommages Renard*, vol. 3.2 (1969), ss. 87-103.

⁵⁸ *BMC Cilicia*, s. 152.

⁵⁹ A. A. Boyce, "The Coins of Pompey's Pirate City", *American Journal of Archaeology* 56 (1952), s. 171.

⁶⁰ Valverde 2007, 9-10. Pompeius'un Soloi darpları konusunda Valverde'nin diğer makaleleri için bk. Valverde, "Sobre una Emision de Pompeyo Magno en Pompeiopolis (BMC 48 = RPC 14001)", *Gaceta Numismática* 164 (2007), 249-251; "Novedades acerca de la cecca de Pompeiopolis y Pompeyo Magno", *Varia nummorum* (2012), ss. 91-95.

⁶¹ B. V. Head, *Historia numorum: a manual of Greek numismatics*, Londra 1967, 728-729.

unvanları yer alır. Kent sikkelerinde arka yüz tipi olarak Athena, Apollon, Artemis, Asklepios-Hygieia, Dionysos, Helios, Poseidon, Sounias, Şehir Tanrıçası/Tykhe ve Zeus tipleri görülür.⁶² Arka yüzde çoğul genitif olarak halkın adı (ethnikon) ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ve bazen de ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΙΤΩΝ olarak okunmaktadır. Roma kent sikkeleri Nagidos kazısında 1 adet⁶³, Anamur Müzesi'nde 6⁶⁴, Hatay Müzesi'nde 6⁶⁵, Silifke Müzesi'nde 16 kadar Hellenistik ve Roma dönemine tarihli Soloi sikkesi tespit edilmiştir.⁶⁶ Son olarak Antiokheia'da yapılan kazılarda Soloi'un Roma dönemine tarihli sikkeleri ele geçmiştir.⁶⁷ Bu durum Soloi sikkelerinin Kilikia Bölgesi ve civarında dolaşımında olduğuna işaret eder.

Müze koleksiyonunda bir adet sikke Roma İmparatorluk dönemine tarihlenmektedir. Sikke üzerindeki aşırı korozyon nedeniyle kesin olarak dönem tespitini yapmak güçtür (kat. no. 32). Ne var ki ön yüzdeki lejandan okunabildiği kadarıyla Trebonianus Gallus'a ait bir sikke olduğu tahmin edilmektedir. Arka yüzde ise, muhtemelen ayakta duran bir Dionysos betimi bulunmaktadır.

Son olarak, kataloğun sonunda yer alan 33 ve 34 no'lu sikkelere mevcut kataloglarda rastlanılmamıştır. Bu sikkelere, Silifke, Anamur, Mersin müzeleri sikke koleksiyonlarında⁶⁸, Soloi kazılarında⁶⁹ ve bölgedeki diğer kazılarda (Elaiussa Sebaste, Nagidos) bulunmuş sikkeler arasında da rastlanılmamıştır.⁷⁰ Bu nedenle ön

⁶² Arka yüz tiplerine göre: Apollon, *SNG Levante Cilicia* 890, *SNGAul.Kilikien* 5894-5895; *SNG France 2 Cilicie* 1243-1246, *BMC Cilicia* 63-64. Artemis, *BMC Cilicia* 67, *SNG Levante Cilicia* 896, *SNGAul.Kilikien* 5896. Asklepios, *SNG France 2 Cilicie* 1242, *SNG Levante Cilicia Suppl. 1* 1 246. Athena, *SNG Levante Cilicia Suppl.1*, 239, *SNG Levante Cilicia*, 887, *SNG France 2 Cilicie*, 1218-1226, 1239, *SNGAul.Kilikien* 5891. Dionysos, *SNG Levante Cilicia* 889, 891, *SNGCop.* 248, *BMC Cilicia* 65, *SNG France 2 Cilicie* 1251. Helios, *BMC Cilicia* 66, *SNG France 2 Cilicie* 1253. Poseidon, *BMC Cilicia* 62. Sounias, *SNG Levante Cilicia Suppl.1*, 244, *SNG France 2 Cilicie*, 1233, *BMC Cilicia* 58. Tykhe, *SNG France 2 Cilicie* 1234, 1240, 1241, 1248. Zeus, *BMC Cilicia* 59-60, *SNG France 2 Cilicie* 1235.

⁶³ O. Tekin, "Sikkeler", S. Durugönül (ed.), *Nagidos = Results of an excavation in an ancient city in rough Cilicia, Nagidos = Dağlık Kilikia'da bir antik kent kazısının sonuçları*, Adalya Ekyayın Dizisi 6, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2007, ss. 435-436.

⁶⁴ *SNG Turkey 2*, Nr. 320-325.

⁶⁵ K. Butcher, "Some Cilician Coins in Hatay Museum", C. S. Lightfoot (ed.), *Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies*, Oxford 1991, s. 184, Nr. 7-12.

⁶⁶ A. Polosa, "The Coins", E. E. Schneider (ed.), *Elaiussa Sebaste III. L'agora Romana*, İstanbul 2010, s. 180.

⁶⁷ D. B. Waage, *Antioch on the Orontes. Vol. IV.2. Roman, Byzantine and Crusader Coins*, Princeton 1952.

⁶⁸ *SNG Turkey 2*; Polosa, a.g.e.

⁶⁹ Yazar tarafından Soloi kazı sikkelerini çalışan Prof. Dr. Oğuz Tekin ile yapılan görüşmede, bu sikkelere Soloi kazı sikkeleri arasında rastlanılmadığı öğrenilmiştir.

⁷⁰ O. Tekin, "Monete provenienti dallo scavo", E. E. Schneider (ed.), *Elaiussa Sebaste I. Campagne di scavo 1995-1997*, L'Erma di Bretschneider, Roma 1999, ss. 319-326; "Catalogue of the Excavation Coins Found in the Campaigns of 1998 and 1999", E. E. Schneider (ed.), *Elaiussa Sebaste II. Un porto tra Oriente e Occidente*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 2003, s. 541-556; Butcher, a.g.e. K. Butcher, "Some rare or unpublished Cilician coin types", *Numismatic Circular* 101 (1993); T. Göktürk, "Small coins from Cilicia and Surrounding", O. Casabonne (ed.), *Mecanismes et innovations monétaires dans l'Anatolie achéménide. Numismatique et histoire. Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 22-23 Mai 1997*, *Varia Anatolica* XII, 2000, ss. 143-151;

ve arka yüz olmak üzere bir bütün olarak düşünüldüğünde bu sikkelerin nadir oldukları anlaşılmaktadır. 33 no'lu sikkede ise kent'in Roma dönemi lejandı olan ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΕΙΤΩΝ sadece bir kaç harf olarak tespit edilmektedir. Ön yüzde Artemis, arka yüzde ise büyük bir üzüm salkımı bulunan bu bronz sikkenin tipolojisi, Soloi'un MÖ. II.-I. yüzyıllarda bastığı sikkelerle benzerlik gösterir ve sikkenin bu dönemde basılmış olabileceğine işaret eder.

34 no'lu sikkede ise herhangi bir lejand okunamamıştır. Lejand görülmemesine rağmen tipolojik açıdan değerlendirildiğinde sikke bir Soloi darbidir. Bu sikkenin ön yüzünde altı ışınlı yıldız, arka yüzde ise Dioskurların başlıklarının ortasında bir bereket boynuzu betimlenmiştir. Yıldız sembolü özellikle Dioskurlarla birlikte bu dönem sikkelerinde arkayüz tipi olarak yaygın bir şekilde kullanılır. Bu sikkelerde Dioskurların başlıkları üzerinde sekiz ışınlı yıldız tasvir edilmiştir (kat. no. 16-19). Bilindiği gibi, mitolojiye göre Zeus'un ikiz oğulları Kastor ve Polydeukes gökyüzünde birer yıldızla dönüştürülerek ölümsüzleştirilir. Altı ışınlı yıldız arka yüz tipi olarak Pompeius dönemi sikkelerinde görülür.⁷¹ Yine Pompeius adına basılan sikkelerin ön yüzünde Pompeius başının arkasında altı ve sekiz ışınlı yıldız bulunmaktadır.⁷² Sikkenin ön yüzünde bulunan altı ışınlı yıldız Soloi'un Roma İmparatorluk dönemi sikkelerinde arka yüz tipi olarak da sıklıkla kullanılmıştır.⁷³

Sonuç

Bu çalışmada İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan yayımlanmamış 34 sikke incelenmiştir. Müzedeki Soloi sikkeleri sayıca çok fazla olmamakla birlikte, sikkeler Soloi'un bastığı Klasik dönem sikkelerinden Roma eyalet darplarına kadar geniş bir zaman dilimine yayılmakta ve kent'in uzun süren sikke basma geleneğini büyük ölçüde yansıtmaktadır. Sikkelerin buluntu yerlerinin bilinmemesi bir sirkülasyon çalışmasını mümkün kılmamakla beraber gerek çevre müzelerde gerekse kazılarda Soloi sikkelerinin tespiti kent sikkelerinin bölgede dolaşımında olduğuna işaret eder. Yine de daha detaylı bir sirkülasyon çalışmasına ihtiyaç vardır.

Soloi kentinin tarihsel gelişimi ve politik yaşamı konusunda da bilgiler sunan müzedeki Soloi sikkelerinden şüphesiz en önemlileri, bu çalışma kapsamında şu ana kadar yapılan araştırmalarda başka örneklerine rastlanmayan 2, 33 ve 34 no'lu sikkelerdir. Bu sikkeler görünüşe göre nadirdir. Ancak ünik olduklarını ileri sürmek erken bir kanı olacaktır. Bu nedenle özellikle söz konusu sikkelerin durumunun belirlenmesi için gerek müzelerden gerekse numismatik alanındaki akademik çevreden gelecek eleştiri ve katkılar önem taşımaktadır.

B. Tahberer, "Some unpublished and rare coins from ancient Cilicie", *The Celator* 10, (2001), vol. 15, 24-28; M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Roma Dönemi Kilikia Şehir Sikkeleri", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yılı*, 1993, ss. 197-255.

⁷¹ D. Scar, *Greek Coins and Their Values*, Londra 1979, s. 5657.

⁷² *BMC Cilicia* 48.

⁷³ *SNG PP*: 1128, *SNG Levante Cilicia* 886, *BMC Cilicia* 56.

KATALOG

Öy. : Sola diz çökmüş okçu/Amazon, yanında sadak, sağ boşlukta Satyr başı (?), (sikke kırık).

Ay. : ΣΟΛΕ.

Üzüm salkımı; sol boşlukta sinek. Kare incus, noktalı bordür.

1. Env. No. : 8717; AR Stater 10.35 17/21 mm ↓ (Resim 1).

SNGAul.Kilikien 5858.

Öy. : Okçu/Amazon, sola yarı diz çökmüş, sol bacağı ileride, iki elinde yay, yanında sadak.

Ay. : [A]ΓΧΙΑΛ[A].

Üzüm salkımı, sağ boşlukta sinek. Kare incus, noktalı bordür.

2. Env. No. : K.D. 650-1787, AR Tetrobol 3.16 12/13 mm ↗ (Resim 2).

Babelon, *a.g.e.*, Nr. 538. Ay. ΣΟΛΕΩΝ.

SNG France 2 Cilicie 123. Ay. ΣΟ.

Öy. : Okçu/Amazon başı, sola, küçük kanatlarla süslenmiş sivri uçlu başlık ile.

Ay. : ΣΟΛΕΩΝ.

Üzüm salkımı; sağ boşlukta sinek.

3. Env. No. : KD. 98a-710 AR Obol 0.65 8/9 mm → (Resim 3).

4. Env. No. : 8720 AR Hemiobol 0.29 6 mm → (Resim 4).

5. Env. No. : 8721 AR Hemiobol 0.27 6/7 mm ← (Resim 5).

SNGAul.Kilikien 5860.

SNG Levante Cilicia 42.

Öy. : Athena başı, sağa; griffonlu ve sorguçlu Attika miğferi ile.

Ay. : Σ[O]ΛΙ.

Üzüm salkımı, diagonal kare incus.

6. Env. No. : 8718 AR Stater 9.67 20 mm ↑ (Resim 6).

SNG France 2 Cilicie 167.

SNG PfpS 1119.

SNG Levante Cilicia 43-45.

7. Env. No. : 8719 AR Obol 0.64 9 mm ← (Resim 7).

BMC Cilicia 20.

Babelon, *a.g.e.*, Nr. 1433.

Öy. : Athena başı, sağa, çalılı, griffonlu Attika miğferi ile.

Ay. : ΣΟ[---].

Üzüm salkımı.

8. Env. No. : K.D. 762-1773 AE 1.66 13 mm ↗ (Resim 8).

9. Env. No. : 13539 AE 1.70 12 mm ↑ (Resim 9).

SNG Levante Cilicia 856.

Öy. : Athena başı, sağa.

Ay. : ΣΟΛΕΩΝ.

Yıldırım üzerinde kartal, solda monogram.

10. Env. No. : K.D. 938-199 AE 2.87 15 mm ↗ (Resim 10).

11. Env. No. : K.D. 757-260 AE 2.69 14/15 mm ↑ (Resim 11).

12. Env. No. : K.D. 762-1720 AE 2.48 13/15 mm ↑ Ay. Solda monogramlar. (Resim 12).

13. Env. No. : K.D. 762-1721 AE 2.69 17/18 mm ↑ Ay. Solda monogramlar. (Resim 13).

14. Env. No. : 8723 AE 2.65 14/15 mm ↑ (Resim 14).

15. Env. No. : K.D. 650-1314 AE 6.25 14/15 mm ↑ Ay. Üstte monogram (Resim 15).

SNG Levante Cilicia 861.

SNG Levante Cilicia 864.

Öy. : Şehir tanrıçasının örtülü ve sur taçlı büstü, sağa.

Ay. : ΣΟΛΕΩΝ EP.

Dioskurların başlıkları, üzerinde birer yıldız. Alt boşlukta monogram veya harfler.

16. Env. No. : 8724 AE 8.62 22 mm ↑ Ay. ΣΟΛΕΩΝ. Monogram (Resim 16).

17. Env. No. : 14423 AE 5.56 21/22 mm ↑ (Resim 17).

18. Env. No. : K.D. 650-1312 AE 3.97 18/20 mm ↑ (Resim 18).

19. Env. No. : K.D. 1523/47 AE 5.68 19 mm ↑ (Resim 19).

SNG Levante Cilicia 866-868.

SNG PfpS 1123. Ay. Lejand kaide üzerinde.

SNGAul.Kilikien 5879.

Öy. : Athena büstü, sağa.

Ay. : ΣΟΛΕΩΝ.

Üzüm salkımı.

20. Env. No. : K.D. 762-1774 AE 2.64 15/16 mm ↗ **Öy.** Solda kontrmark, gül. (Resim 20).

21. Env. No. : 13540 AE 4.31 15 mm ↑ Ay. ΣΟ, monogram (Resim 21).

22. Env. No. : 13636 AE 1.69 13 mm ↑ (Resim 22).

SNG Levante Cilicia 856.

Öy. : Athena başı, sağa.

Ay. : ΣΟΛΕΩΝ.

Dionysos, boğa boynuzları ile, sakallı, ellerinde kantharos ve thyrsos. Sağ boşlukta baykuş, solda, monogram.

23. Env. No. : K.D. 762-1775 AE 4.94 18/19 mm ↑ (Resim 23).

SNG Levante Cilicia 862.

SNG PfpS 1121.

Öy. : Artemis büstü, sağa, omzunda sadak.

Ay. : ΣΟΛΕΩΝ.

Athena, ayakta, sola, ellerinde kalkan ve yıldırım.

24. Env. No. : 8725 AE 7.47 22 mm ↑ **Öy.** Solda monogram ve kontrmark, gül. Ay. Σ. Solda monogram (Resim 24).

25. Env. No. : K.D. 762-1723 AE 7.59 21/23 mm ↑ Ay. Solda monogram (Resim 25).

26. Env. No. : K.D. 762-1722 AE 9.49 22/23 mm ↑ Ay. Solda monogram. (Resim 26)

27. Env. No. : 650-1315 AE 7.70 22 mm ↑ (Resim 27).

SNG Levante Cilicia 859-860.

SNG PfpS 1120.

Öy. : Işın taçlı Helios başı, sağa.

Ay. : ΣΟΛΕΩΝ.

Athena, oturur vaziyette, kalkana dayanmış, elinde Nike.

28. Env. No. : 8726 AE 12.24 26/27 mm ↑ (Resim 28).

SNGCop. 244.

BMC Cilicia 45.

SNG Levante Cilicia 873-874.

Öy. : Pompeius başı, sağa.

Ay. : ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΕΙΤΩΝ.

Nike, elinde palmiye dalı ve çelenk.

29. Env. No. : 8727 AE 6.98 19 mm ↑ Ay. ΠΟΜΠΗΙ---, sağ boşlukta monogram; (Resim 29).

30. Env. No. : 8728 AE 6.87 20/21 mm ↑ Ay. [----][ΠΗΙΟ[----]].sağ boşlukta monogram (Resim 30).

31. Env. No. : 8729 AE 5.77 18/21 mm ↑ Ay. ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΙΤΩΝ. (Resim 31).

SNG Levante Cilicia 880-882.

Öy. : AV CE Γ OVIBI[----].

İmparator büstü, sağa (Trebonianus Gallus ?).

Ay. : ΠΟΜΠΗ--ΠΟΛΙΤΩΝ.

Dionysos, ayakta, cepheden, solda monogram.

32. Env. No. : 8731 AE 17.24 30/31 mm ↑ (Resim 32).

SNG Levante Cilicia 897, 1173.

SNG France 2 Cilicia 1255.

Öy. : Artemis başı, sağa.

Ay. : Π---ΗΙΟΠ-----ΩΝ.

Üzüm salkımı.

33. Env. No. : K.D. 650-1311 AE 1.59 13/14 mm ↑ (Resim 33).

Öy. : Altı ışınlı yıldız: noktalı bordür.

Ay. : Lejand yok ya da silik.

Dioskurların başlıkları, ortada bereket boynuzu, noktalı bordür.

34. Env. No. : K.D. 757-753 AE 1.29 13/14 mm ↑ (Resim 34).

KAYNAKLAR

Antik Edebi Kaynaklar

Appianos, *Mithridateios*, kullanılan metin ve çeviri: *Appian's Roman History*, H. White I-IV. Cambridge, Mass.-Londra 1912-1913, (The Loeb Classical Library).

Arrianos, *Anabasis*, kullanılan metin ve çeviri: *Arrian*, P. A. Brunt, I-II. Cambridge, Mass. Londra 1976, (The Loeb Classical Library).

Cassius Dio, *Rhomaika*, kullanılan metin ve çeviri: *Dio's Roman History*, E. Carry. I-IX., Londra 1969, (The Loeb Classical Library).

Herodotos, *Historia*, kullanılan metin ve çeviri: *The Histories*, A. D. Godley, Loeb, Cambridge-Mass., Londra 1920-1957.

Klaudios, Ptolemaios, *Geographika Hyphegesis*, kullanılan metin ve çeviri: *Geography of Ptolemy*, E. L. Stevenson, New York 1932.

Ksenophon, *Anabasis, Hellenica*, kullanılan metin ve çeviri: *Hellenica; Anabasis; Symposium; Apology*, C. L. Brownson and O. J. Todd, Londra, New York 1918-1922, (The Loeb Classical Library).

Livius, *Ab Urbe Condita*, kullanılan metin ve çeviri: *Livy*, E. T. Sage. Londra, New York 1965, (The Loeb Classical Library).

Plutarkhos, *Demetrius*, kullanılan metin ve çeviri: *Plutarch's Lives. Demetrius*. XI. Cambridge, Mass. Londra 1968, (The Loeb Classical Library).

Polybios, *Historiai*, kullanılan metin ve çeviri: *The Histories*, W. R. Paton, I-VI. Cambridge, Mass. Londra 1978. (The Loeb Classical Library).

Strabon, *Geographika*, kullanılan metin ve çeviri: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones. I-VIII. 1968. (The Loeb Classical Library).

Numismatik Kataloglar

BMC Cilicia Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia, G. F. Hill, Londra 1964.

RPC I Roman Provincial Coinage, Vol. I: From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69), A. Burnett - M. Amandry - P. P. Ripollès (eds.), British Museum, Bibliothèque Nationale, Londra-Paris, 1992.

SNG Sylloge Nummorum Graecorum.

SNGAul. Kilikien Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung H. von Aulock, Kilikien 13. Heft, Nr. 5413-6098. Berlin 1966.

SNGAul. Kilikien Nachträge Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung H. Von Aulock. Nachträge IV. 18. Heft. Kilikien. Nr. 8299-8739. Berlin 1968.

SNGCop. Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Lycaonia-Cilicia. Danish National Museum, Copenhagen 1956.

SNG France 2 Cilicie Sylloge Nummorum Graecorum. France 2. Cabinet des Médailles Cilicie, Bibliothèque Nationale, Numismatica Ars Classica, Paris 1993.

SNG Levante Cilicia Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante-Cilicia, E. Levante, P. Weiss, I. Vecchi (eds.), British Academy, Zürich 1986.

SNG Levante Cilicia Suppl. Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante-Cilicia. Supplement 1, E. Levante (ed.), Zürich 1993.

SNG Paris Sylloge Nummorum Graecorum, France, Bibliothèque Nationale, Collection Jean et Marie Delepierre, Paris 1983.

SNG PfPs Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen 6 Band, Isaurien und Kilikien, Nr. 1-1486. München 2001.

SNG Turkey 2. Anamur Museum, Volume 1. Roman Provincial Coins, O. Tekin - S. Altınoluk (eds.), İstanbul 2007.

Modern Kaynaklar

Arslan, Melih, "Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkeleri", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yılığ*, 1993, ss. 197-255.

Aulock, Helmuth von, "Die Prägung des in Kilikien", *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 14 (1964), ss. 79-82.

Babelon, Ernest, *Traité des monnaies grecques et romaines*, Deuxieme partie: Description historique, Vol. II, Paris 1910.

Beloch, Karl Julius, *Griechische Geschichte*², I-IV, Strassburg 1967.

Bovon, Anne, "La representation des guerriers perses et la notion de Barbare dans la première moitié du Ve siècle", *Bulletin Correspondance Hellenique* 87 (1963), ss. 579-602.

Boyce, Aline Abaecherli, "The Coins of Pompey's Pirate City", *American Journal of Archaeology* 56 (1952), ss. 171-172.

"The Harbour of Pompeiopolis. A Study in Roman Imperial Ports and Dated Coins", *American Journal of Archaeology* 62 (1958), ss. 67-78.

"Festal and Dated Coins of Empire: Four Papers", *Numismatic Notes and Monographs* 153, American Numismatic Society, New York 1965.

"The Foundation Year of Pompeiopolis in Cilicia. The Statement of a problem", *Hommages Renard*, vol. 3.2 (1969), ss. 87-103.

Briant, Pierre, *Alexander the Great and His Empire: A Short Introduction*, çev. A. Kuhrt, Princeton 2010.

Butcher, Kevin, "Some Cilician Coins in Hatay Museum", C. S. Lightfoot (ed.), *Recent Turkish Coin Hoards and Numismatic Studies*, Oxford 1991, ss. 181-200.

"Some rare or unpublished Cilician coin types", *Numismatic Circular* 101 (1993).

Casabonne, Oliver, “Conquete perse et phenomene monetaire: L'exemple cilicien” O. Casabonne (ed.), *Mecanismes et innovations monetaires dans l'Anatolie achemenide. Numismatique et histoire. Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 22-23 Mai 1997*, *Varia Anatolica* XII, 2000, ss. 21-91.

Casabonne, Oliver – Forlanini, Massimo – Lemaire, Andrew, “Ingirâ (Cilicie). Numismatique et géographie historique”, *Revue belge de numismatique* 147 (2001), ss. 57-66.

Dagron, Gilbert – Feissel, Denis, *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987.

De Callataÿ, François, “Les monnayages ciliciens du premier quart du IVe s. av. J.-C.”, O. Casabonne (ed.), *Mecanismes et innovations monetaires dans l'Anatolie achemenide. Numismatique et histoire. Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 22-23 Mai 1997*, *Varia Anatolica* XII, 2000, ss. 92-127.

Erzen, Afif, *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig 1940.

Gladiss, Almut von, “Ein Denkmal aus Soloi”, *Istanbuler Mitteilungen* 23-24 (1973-74), ss. 175-181.

Green, Peter, *Alexander to Actium: the historical evolution of the Hellenistic age*, Berkeley-Los Angeles 1990.

Göktürk, Tevfik, “Small coins from Cilicia and Surrounding”, O. Casabonne (ed.), *Mecanismes et innovations monetaires dans l'Anatolie achemenide. Numismatique et histoire. Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 22-23 Mai 1997*, *Varia Anatolica* XII, 2000, ss. 143-151.

Güney, Hale, *Soloi-Pompeïopolis Sikkeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

———, “Same type, different legend: Anchiale or Soloi?”, *Adalya* XVII (2014), ss. 45-54.

Head, Barclay Vincent, *Historia numorum: a manual of Greek numismatics*, Londra 1967.

Hild, Friedrich, “Soloi”, *Der neue Pauly* 11 (2001), 703-704.

Houghton, Arthur, *Coins of the Seleucid Empire from the Collection of Arthur Houghton*, The American Numismatic Society, New York 1983.

———, “The Royal Seleucid mint of Soloi”, *Numismatic Chronicle* CXLIX (1989), ss. 15-32.

Imhoof-Blumer, Friedrich, *Kleinasiatische Münzen*, 1901-1902 Vienna.

Howgego, Chris, *Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, Oxford 1985.

Jones, Arnold Hugh Martin, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966.

- , *The Cities of the Roman Provinces*, Amsterdam 1983.
- Kraay, Colin Mackennal, *Archaic and Classical Greek Coins*, Londra 1976.
- Magie, David, *Roman Rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ*, I-II. Princeton 1950.
- Meyer, Marion, “Cilicia As a Part of the Seleucid Empire the Beginning of Municipal Coinage”, E. Jean – A. M. Dinçol – S. Durugönül (eds.), *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (2e millénaire av. J.-C.-4e siècle ap. J.-C.). Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 2-5 Novembre 1999, Varia Anatolica XIII 2001*, ss. 505-518.
- Mørkholm, Otto, “Seleucid Coins from Cilicia ca. 220-150 B.C.”, *The American Numismatic Society Museum Notes* 11 (1964), ss. 53-62.
- Myres, John Linton, “The Colonial Expansion of Greece”, B. Burry – S. A. Cook – F. E. Adcock (eds.), *Cambridge Ancient History III*, Cambridge 1954, ss. 641-650.
- Newell, Edward Theodore, “Tarsos under Alexander”, *American Journal of Numismatics* 52 (1918), ss. 69-116.
- , *The Coinage of the Western Seleucid Mints*, New York 1941.
- Olshausen, Eckart, “Soloî”, *Der Kleine Pauly V* (1975), s. 262.
- Özbayoğlu, Erendiz, “Soloî (Cilicia) ve ‘Soloekismus’”, *Olba II* (1999), ss. 209-219.
- Peschlow-Bindokat, Anneliese, “Zur Säulenstrasse von Pompeiopolis in Kilikien”, *Istanbul Mitteilungen* 25 (1925), ss. 373-391.
- Polosa, Annalisa, “The Coins”, E. E. Schneider, *Elaiussa Sebaste III. L'agora Romana*, İstanbul 2010, ss. 164-186.
- Price, Martin, *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus: A British Museum catalogue*, Zürich/Londra 1991.
- Robinson, Edward Stanley Gotch, “The Archer of Soloî in Cilicia”, *Anatolian Studies* (1923), ss. 355-357.
- , “Greek Coins Acquired by the British Museum 1938-1948”, *Numismatic Chronicle* 6 (1948) vol. 8, ss. 43-59.
- Ruge, Walter, “Pompeiopolis”, *Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft III A* (1929), ss. 935-938.
- Sear, David, *Greek Coins and Their Values*, Londra 1979.
- Tahberer, Bekircan, “Some unpublished and rare coins from ancient Cilicie”, *The Celator* 10, (2001), vol. 15, ss. 24-28.
- Tekin, Oğuz, “Sikkeler”, S. Durugönül (ed.), *Nagidos = Results of an excavation in an ancient city in rough Cilicia, Nagidos = Dağlık Kilikia'da bir antik kent kazısının sonuçları*, Adalya Ekyayın Dizisi 6, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2007.

———, “Monete provenienti dallo scavo”, E. E. Schneider (ed.), *Elaiussa Sebaste I. Campagne di scavo 1995-1997*, L’Erma di Bretschneider, Roma 1999, ss. 319-326.

———, “Catalogue of the Excavation Coins Found in the Campaigns of 1998 and 1999”, E. E. Schneider (ed.), *Elaiussa Sebaste II. Un porto tra Oriente e Occidente*, L’Erma di Bretschneider, Roma, 2003, ss. 541-556.

Vacano, Otfried von, *Typenkatalog der antiken Münzen Kleinasiens*, Berlin 1986.

Valverde, Luis Almela, “La ceca de Pompeiopolis y Pompeyo Magno”, *Gaceta Numismática* 164 (2007), ss. 3-18. Asociación Numismática Española.

———, “Sobre una Emission de Pompeyo Magno en Pompeiopolis (BMC 48 = RPC 14001)”, *Gaceta Numismática* 164 (2007), ss. 249-252.

———, “Novedades acerca de la ceca de Pompeiopolis y Pompeyo Magno”, *Varia nummorum* (2012), ss. 91-95.

Waage, Dorothy B., *Antioch on the Orontes. Vol. IV. 2: Roman, Byzantine and Crusader Coins*, Princeton 1952.

Waddington, William Henry, *Mélanges De Numismatique Et De Philologie*, Paris 1961.

Yağcı, Remzi, “Soloï/Pompeiopolis 2000 yılı Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, 28 Mayıs-01 Haziran 2001, Ankara 2001, ss. 285-294.

Yağcı, Remzi – Kaya, F. Hakan, “Soloï-Pompeiopolis 2012 Yılı Kazıları”, *ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 2013-11, ss. 138-143.

Levha

ABBASİLER DÖNEMİNDE YAHUDİLERİN YÜKSEK DİN EĞİTİM KURUMLARI: YEŞİVALAR

NUH ARSLANTAŞ*

“Yeşiva”, Yunanca “*Sanedrin*” kelimesinin İbranice karşılığıdır. Yahudi cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları “*meclis*” anlamına gelmektedir.¹ İbranice kaynaklarda *yeşivalar* için Aramice “*metivta*” terimi de kullanılmaktadır. Bu terim İslamî dönemde Arapçalaştırılarak cemaat dokümanlarında “*mesîba*” şeklinde kullanılmıştır.²

Yeşivalar, akademik yönleri yanında idarî kurum özelliği de taşımakta idiler. M. III. asrın başlarına kadar Bâbil’deki yüksek eğitim kurumları kendilerini *yeşiva* olarak adlandırmıyordu. Bu tarihe kadar dinî ve ilmî açıdan en yüksek otorite, Filistin’deki *Sanedrin* kurumu kabul ediliyordu. Bâbil’deki *yeşivaların* akademi özelliği kazanması, Filistin’den Bâbil’e gelen R. Rav zamanına (M. III. asır) rastlamaktadır. Bu din adamı zamanında eğitim kurumları, Filistin modeli esas alınarak yeniden organize edilmiştir. Ancak bu kurumlar kendilerini “*meclis, örgüt ve kurul*” anlamına gelen “*knesiyot*” (כנסיות) şeklinde isimlendirmişlerdir.³ Fakat zamanla Bâbil *yeşivaları*, tarihî *Sanedrin* kurumuna benzer bir işlev gördüklerinden hareketle, kendilerini “*yeşiva*” olarak isimlendirmeye başlamışlardır. Bu dönüşümün, Rav’ın öğrencisi ve halefi Rav Huna (216-296) zamanında gerçekleştiği kabul edilmektedir.⁴ Abbasiler döneminde Sura *gaonluğu* yapan Amram b. Şeşna (görev yılları: 858-871) bir mektubunda, bu özelliğine vurgu sadedinde *yeşivanın* tarihî *Sanedrin* konumunda olduğunu

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, noaharslan@hotmail.com

¹ S. D. Goitein, “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, *SI 31 (Memoriae J. Schacht Dedicato)*, s. 114; a.mlf., “Religion in Everyday Life as Reflected in the Documents of the Cairo Geniza”, *Religion in a Religious Age*, ed. S.D. Goitein, Massachusetts 1974 içinde, s. 8.

² Meselâ bkz. Goitein, *Mediterranean Society*, Berkeley: University of California 1967-1988, II, 196.

³ Jacob Z. Lauterbach, “The Name of the Rabbinical Schools and Assemblies in Babylon”, *Hebrew Union College Jubilee Volume (1875-1925)*, ed. D. Philipson ve dğr., Cincinnati, 1925, s. 214-215.

⁴ Rav’ın en zeki ve gayretli öğrencilerinden biri olan Huna, hocası tarafından kurulan Sura *Yeşivası*’nı kurumsallaştıran kimsedir. Rav Huna, Yahudi hukukunun temizlikle ilgili konularında (*tahorot*) uzmanlaşmıştı. Bkz. Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005, s. 83.

yazar.⁵ Bu konumlarından hareketle Bâbil *yeşivaları*, idarî teşkilâtlanmalarında da *Sanedrin*'i model almışlardı.⁶ *Sanedrin*'deki gibi, *gaonlar* da kendilerini cemaatin rehberleri (*madrih*) ve dinî meselelerine çözüm üreten müctehitleri (*posek*) olarak görüyorlardı.⁷ Hayy Gaon (görev yılları: 998-1038) mektuplarından birinde *yeşivayı* kafaya benzetmiş; kafanın bedeni yönlendirmesi gibi, *yeşivaların* da cemaati yönlendirdiğini ifade etmiştir. Gaon, *yeşivanın* yüksek din eğitim kurumu olarak önemine ise şu sözlerle dikkat çekmiştir: “*Biz, keyfimiz ya da babamızın keyfi için değil, Tora ve Tanrı'nın emirleri yok olmasın/kaybolmasın diye buradayız; ilim yapıyoruz. Bu makam Sanedrin kurumudur.*”⁸

1. Yeşivaların Tarihi

Yahudi *yeşivaları*, sürgünlerden sonra ortaya çıkmış kurumlardı. Irak bölgesindeki *yeşivalar* meşruyetlerini Asurlular tarafından Bâbil'e sürülen Yahuda'nın son kralı Yehoyakin'e⁹ dayandırıldı. İslam öncesi dönemde Bâbil'de (İslamî dönemde Irak) kurulan üç *yeşivadan* ikisi, Sura ve Pumbedita, İslamî dönemde de faaliyetlerine devam etmiştir. Fırat nehri kıyısında kurulan Neherdea Yeşivası ise 259 yılında Sâsânîlerle Palmirîliler arasında yapılan savaşta tahrip edildiği için *yeşiva* üyeleri Pumbedita'ya kaçmış; burada Yahuda b. Hezekiel'in (220–299) gayretleri ile yeni bir *yeşiva* kurmuşlardı.¹⁰ Başlangıçta Bâbil sürgünleri üzerinde çok etkili olan *yeşiva*, 352 yılından itibaren Abbasîler dönemine kadar her zaman Sura Yeşivası'nın gölgesinde kalmıştır.¹¹ Sura Yeşivası ise 219 yılında Rabbi Abba Ariha tarafından kurulmuştur.¹² Boyunun uzunluğundan dolayı, Yahudi tarihinde “Uzun” manasına

⁵ Bkz. David E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World, Texts and Studies*, E. J. Brill: Leiden-New York-Köln 1996, s. 84.

⁶ Avraham Grossman, “ha-Zika beyn ha-Mivne ha-Hevratî le-Yetsira ha-Ruhanit be-Kehilot Yisrael bi'Tkufat ha-Geonim”, *Tsiyon* 53 (1988), s. 267.

⁷ Grossman, “ha-Zika beyn ha-Mivne ha-Hevratî...”, *Tsiyon* 53 (1988), s. 266.

⁸ Simha Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruleha, Hartza'ot ve Şi'urim*, nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955, s. 215; Grossman, “ha-Zika beyn ha-Mivne ha-Hevratî...”, *Tsiyon* 53 (1988), s. 266.

⁹ On sekiz (Eski Ahit'in bir başka yerinde 8 –II. Tarihler 36/9) yaşında kral olan Yehoyakin (II. Krallar 24/8), MÖ. 597 yılı sonbaharında kral olmuş, 3 ay sonra aynı yılın kış mevsiminde Buhtunnasr'ın krallığının yedinci yılında Bâbil'e sürülmüştü. Bkz. II. Krallar 24. bap; II. Tarihler 36/9; Yeremya 24/1; 29/2.

¹⁰ Solomon Grayzel, *A History of the Jews*, Philadelphia 1952, 224; Moshe Beer, “Academies in Babylonia and Erez Israel”, *Efd*, II, 204. Savaş, İran Kısrası Şapur zamanında (241-272) meydana gelmişti. Roma İmparatoru Valeriyen (253-260) tarafından Suriye bölgesi valiliğine atanan Palmirli Odenat'la, Şapur arasında zaman zaman savaşlar yapılmıştır (Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, s. 50-51). Neherdea, bu savaşlardan birinde tahrip edilmiş olmalıdır. Odenat'dan sonra, Palmir Devleti daha da güçlenmiş, II. asırda Filistin bölgesine kadar sınırlarını genişletme imkânı bulmuştu. Bkz. Fr. Buhl, “Tedmür”, *İA*, XII/I, 113.

¹¹ Grayzel, *A History of the Jews*, s. 233; Moshe Beer-Eliezer Bashan, “Pumbedita”, *Efd*, XIII, 1385.

¹² Natan ha-Bavli, “Seder ‘Olam Zuta” *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 77.

gelen “Ariha” lakabıyla meşhur olan Abba, Bâbil’e göç etmiş, *yeşivanın* kuruluşuna kadar pazarlarda müfettişlik yapmıştı. 219 yılında ise görevinden ayrılarak *yeşiva*-yı tesis etmişti. Abba, *yeşivanın* kurulmasından kısa bir süre sonra ölmüştür.¹³ 247 yılında Abba Ariha’nın ölümünden sonra üstünlüğü bir süre Rav Şmuel’in başkanlığındaki Neherdea’ya kaptırmışsa da, onun ölümünden sonra (254 yılı) sürgün (*di-aspora*) Yahudilerinin dinî idaresini her zaman elinde tutmayı başarmıştır.¹⁴ *Yeşiva*, V. asırda Bizans zulmünden kaçan Filistinli din adamlarıyla daha da güçlenmiş; 499’da Bâbil Talmudu’nun tamamlanmasından sonra ise gücünün zirvesine ulaşmıştır.¹⁵ Sura ve Pumbedita *Yeşivaları* Sâsânîlerin son dönemlerinde, Irak’ın Müslümanlar tarafından fethine kadar büyük baskı ve zulümle karşılaşmış; zaman zaman da kapatılmışlardır.¹⁶ İslam hakimiyetinden sonra ise herhangi bir engelle karşılaşmaksızın faaliyetlerine devam eden *yeşivalar*, Emevîler döneminde cemaatin siyasi idaresini üstlenen *re’sü’l-câlul*luk kurumu ile yönetim konusunda rekabete girişmiş; değişik zamanlarda yaşanan büyük mücadelelerden sonra Abbasî Halifesi Me’mun döneminde (halifeliği: 813-833) bu kurumla eşit statülü hale gelmeyi başarmışlardır. Abbasî yönetimi Yahudi cemaatlerinin yaşadığı bölgeleri tespit ederek mücadeleye mahal vermeyecek şekilde her kurumun, “*reşut*” (ç. *reşuyot*) [*nahiye*] adı verilen idarî sorumluluk alanlarını belirlemiştir (825).¹⁷ *Yeşivalar*, IX. asırda kuruldukları tarihî şehirlerden (Sura ve Pumbedita) Abbasî başkenti Bağdat’a taşınmışlardır.¹⁸

Mabed’in Roma tarafından yıkılmasından sonra (MS. 70) sürgüne gönderilen Yahudilerin Filistin’deki eğitim-öğretim kurumları kapatılmıştı. Bölgede kurulan *yeşivaya* dair en erken bilgi, Talmud’ta yer almaktadır. Talmud’tan, M. III. asırda Filistin *Yeşivası*’nın Taberiye’de olduğunu öğreniyoruz.¹⁹ Tarihi *Sanedrin* kurumunun yerini alan Filistin *Yeşivası*’nın Bizans ve ilk İslamî dönemdeki durumu hakkında kaynaklara çok fazla bilgi yansımamıştır. *Yeşiva*, Romalılar tarafından Yahudilere konan Kudüs’e girme yasağı sebebiyle faaliyetlerini İslamî döneme kadar

¹³ Konuyla ilgili olarak bkz. Bkz. Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, s. 138; Moshe Beer, “Rava-Amora”, *EJd*, XIII, 1579-1581.

¹⁴ Eliczer Bashan, “Sura”, *EJd*, XV, 521. Şmuel’in ölümünden 5 yıl sonra, M. 259’da Neherdea, Palmirîler tarafından tahrip edilmiştir. Bkz. Grayzel, *A History of the Jews*, s. 224.

¹⁵ Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 138.

¹⁶ *Yeşivaların* Sâsânîlerin son dönemlerindeki durumu için bkz. Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, s. 139-140.

¹⁷ Azriel Şohat, “Sugiyot bi’Tkufat ha-Geonim” *Mahkarim be-Toldot ‘am Yisrael ve Erets-Yisrael*, eds. B. Oded-U. Rappaport-A. Shochat-J. Shatzmiller, Haifa 1972, II, 63; Gil, *be-Malhut Yişmael*, I, 81.

¹⁸ Sura ve Pumbedita’nın Bağdat’a taşınma süreci ile ilgili detaylar için bkz. Nuh Arslantaş, “Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslar arası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, MÜİF Vakfı: İstanbul 2011, s. 327-328.

¹⁹ Bkz. Bâbil Talmudu, Sanhedrin 31b. *Yeşivadan*, M. 250 yılında Bâbil’den görülmek üzere gelen bir dava münasebetiyle bahsedilir. Bâbil’den Filistin’e gelen yegâne dava da budur. Detaylar için bkz. Matthew B. Schwartz, “Appeals in the Jewish Courts of Palestine in the Third Century, C.E.”, *HUCA* 49 (1978), s. 199.

Taberiye’de sürdürmüştür. Kudüs’ün Müslümanlar tarafından fethinden sonra Hz. Ömer’in izniyle şehre yerleşen Yahudiler,²⁰ *yeşivayı* Kudüs’e nakletmemişlerdi. Kurum, fethinden çok sonraları, X. asrın ikinci yarısına doğru, 960’larda Kudüs’e taşınmıştır.²¹

Irak *yeşivaları*, Filistin Yeşivası’ndan daha istikrarlı kurumlardı. İslam öncesi dönemde bölgedeki siyasi şartlar gereği sık sık yer değiştirmek zorunda kalan Filistin Yeşivası’na kıyasla, bu *yeşivalar*, Abbasi Devleti gibi döneminin en güçlü devletlerinden birinin himayesine mazhar olmuştu.²² Karailerle mücadele etmeleri Irak *yeşivalarının* Yahudi cemaatleri üzerindeki prestijini artırdığı gibi; cemaatleri bu harekete karşı korumak için *diyaspóra* ile sıkı irtibata geçmeleri sayesinde kendi geleneklerini (*minhağ Bavlî*) o dönem Yahudi dünyasında yayma fırsatı da bulmuşlardı.²³

İslam fetihleri sırasında Yahudi dünyasının rağbet ettiği *yeşivalar*, daha çok Irak’taki *yeşivalardı*. Roma ve Bizans dönemlerindeki ağır baskılar sebebiyle gelişme imkânı bulamayan Filistin Yeşivası, Bağdat’takilerin tersine, daha çok idarî yönüyle ön plana çıkmıştır.²⁴

İslam dünyası eğitim kurumlarının o dönemde bütün dünya için cazibe merkezi olması gibi, Yahudi *yeşivaları* da dünya Yahudileri için bir çekim merkezi konumundaydı. Sadece İslam dünyasından değil Fransa, Almanya, İtalya ve Bizans gibi değişik yerlerden pek çok Yahudi öğrenim görmek üzere bu *yeşivalara* gelirdi.²⁵

2. Yeşiva Görevlileri

Irak bölgesindeki *yeşivalarda* en üst rütbeli görevliler, *gaonlar*dı. *Gaonlar*, *gaon* ailelerine mensup kimseler (*beney rabanan*) arasından, *yeşiva* üyeleri tarafından seçilir; cemaatin devlet nezdindeki temsilcisi *re’sü’l-câlutun* tensibiyle göreve başlardı.²⁶ Her *yeşiva* *gaonu*, o *yeşivadan* yetişen kimseler arasından seçilmesine rağmen, Abbasiler

²⁰ Yahudilerin Kudüs’e yerleştirilmesi ile ilgili İslam kaynaklarında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Konu ile ilgili İbranice kaynaklara yansıyan bilgiler ve değerlendirilmesi için bkz. Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet, İbranice Tarih Kitapları Açısından Bir İnceleme*, İstanbul 2011, s. 168 vd.

²¹ *Yeşivanın* Kudüs’e taşınmasıyla ilgili farklı rivayetlerin değerlendirmesi için bkz. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler, Abbasi ve Fatimi Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İz Yayıncılık: İstanbul 2008, s. 153-154.

²² Grossman, “The Yeshiva of Eretz Israel: its Literary output and Relationship with the Diaspora”, *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, eds. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 263, 265.

²³ Grossman, “The Yeshiva of Eretz Israel...”, s. 266.

²⁴ Konuyla ilgili olarak bkz. Moshe Gil, *Erets-Yisrael bi’Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona*, Yeruşalayim 1983, I, 416; Goitein, “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, s. 114.

²⁵ Goitein, *Mediteranean Society*, II, 202.

²⁶ Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, Yale University Press: New Haven and London 1998, s. 52.

döneminde bu konuda bazı istisnalar da yaşanmıştır.²⁷ Atandıktan sonra ölümlerine kadar görev yapan *gaon*ların maaşı, cemaat tarafından karşılanırdı. *Gaon*ların gayr-i menkuller ile cemaatlerden gelen gönüllü bağışlardan belli payları da vardı.²⁸ *Yeşiva*-da *gaon*dan sonraki en yetkili kişi *avdi* (Aramîce *dayana de-bava*).²⁹ Aynı zamanda *gaon*-luk mahkemesinin başkanlığını da yapan (*av bet din*) *avin* ismi cemaatlere gönderilen mektuplarda *gaon*dan hemen sonra yazılırdı.³⁰ *Gaon* ve *avdan* sonra *yeşivada* her biri 10'ar kişiden oluşan 7 ayrı grup vardı. Her grubun başında *reş kala* adı verilen grup başkanları (*reş kalot*) bulunurdu.³¹ *Yeşivada* önemli görevlerden olan *reş kalalık*, genelde veraset yoluyla intikal ederdi. ha-Bavli'nin rivayetine göre, *reş kalanın* görev yaptığı sırada ölmesi durumunda, varsa yerini doldurabilecek oğlu tayin edilirdi. Oğulun bu makamı doldurabilecek ilmi ve şahsî kabiliyete sahip olmaması durumunda ise *gaon* bu özellikleri taşıyan birini *reş kala* tayin edebilirdi.³² *Yeşivada* yukarıda bahsi geçen 10'ar kişilik 7 grubun ilki, *yeşivanın* *gaon*dan sonraki en önemli üyeleri olup bu grup *dara kama* olarak isimlendirilmekteydi.³³ Bunların görevlerinin ve başında buldukları gruba karşı sorumluluklarının neler olduğu konusunda kaynaklara herhangi bir bilgi yansımamıştır. *Yeşivalarda* yazışmalar *sofer* adı verilen kâtipler (*sofer ha-yeşiva*) tarafından yapılırdı. Başta *responsalar* olmak üzere *yeşivanın* her türlü yazışmasından sorumlu olan kâtipler, dinî ilimlerde yetkin ve yazışma kurallarını bilen kimseler arasından seçilirdi.³⁴

Filistin *Yeşivası*'nın başında ise *roş yeşiva* ya da *gaon* unvanı taşıyan başkan bulunuyordu. İslam kaynaklarına bu unvan, *re'sü'l-mesîba* olarak geçmiştir. En yüksek otorite olan *re'sü'l-mesîbanın* eğitimle ilgili olarak Tevrat ve Talmud'u yorumlama, bunlara göre hüküm verme, Tevrat'ı anlatma, konuşmalar yapma (*pirke*) gibi yetkileri vardı.³⁵ *Gaon*luktan sonra *yeşivadaki* en üst rütbe, *av bet din*likti. Sonra sıray-

²⁷ Bu istisnalar hakkında bkz. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, s. 138-139.

²⁸ *Yeşivaya* gönderilen sorulara iliştirilen paraların yarısı veya dörtte biri *gaona*, kalanlar ise *yeşiva* bütçesine aktarılırdı. Meselâ, Amram Gaon zamanında İspanya (*Sıfarad*) Yahudilerinin sorularıyla gönderdikleri 20 dinarın dörtte biri (5 dinar) *gaona* verilmiş, kalan miktar ise *yeşivaya* aktarılmıştı. Pumbedita *gaonu* Rav Nehemya'nın (görev yılları: 960-968) cemaatlere gönderdiği mektuplarda hem kendisi hem de *yeşiva* için para talep ettiği belirtilir. Bkz. Amram Gaon, *Seder*, Part I, Hebrew text with Critical apparatus trans. with notes and Int. by David Hedegard, Motala 1951, I, 2, İng. trc. 3-4; Louise Ginzberg, *Geonica*, I, 2nd edition Hermon Press: New York 1968, I, 14.

²⁹ *Tanaim* döneminde kullanılan bu unvanın *Sanedrin*'in ayakta olduğu dönemlerde de kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz. Brody, *The Geonim of Babylonia*, s. 49.

³⁰ S. Fawzi, "The Jewish Academy in Abbasid Iraq: Jewish Cultural and Spiritual Life", *Studies in Muslim-Jewish Relations* 1 (1993), s. 197.

³¹ ha-Bavli, s. 87.

³² ha-Bavli, s. 87.

³³ ha-Bavli, s. 87.

³⁴ Goitein, *Mediterranean Society*, II, 230; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutuha*, s. 214.

³⁵ Bkz. Goitein, "Roş Yeşivat Erets-Yisrael ke-Roş ha-Yahudim be-Medina ha-Fatmit, Mismahim 'Ararvim al ha-Geonot ha-Yisraelit, *Erets-Yisrael* 10 (1970-1071), s. 100-106; a.mlf., "New Sources on the Palestinian Gaonate", *Saló Wittmayer Baron Jubilee Volume*, New York-London 1974, English Section, I, s. 524-525.

la *yeşivanın* üçüncüsü (*ha-şilişi be-yeşiva* veya *ha-şilişi be-Sanedin Gedola*), dördüncüsü (*ha-revii' be-yeşiva*) şeklinde 5 kişi gelirdi.³⁶ Bu görevliler aynı zamanda cemaatin idarî kadrosunu da oluşturmaktaydı. Gaon Şlomo b. Yahuda (görev yılları: 1027-1051) bir mektubunda *yeşivadaki* bütün kararların *gaon*, *av bet din* ve *yeşivadaki* üçüncü (*ha-şilişi*) rütbedeki kimse tarafından alındığını belirtir.³⁷ Bu idarî kadro yanında, bir de görevleri eğitim-öğretim ve cemaatin diğer işleriyle ilgilenmek olan *rabbiler* topluluğu mevcuttu. Bu topluluk, eski geleneğine uyarak *Sanedin*'deki gibi³⁸ 71 din adamından oluşuyordu.³⁹ Irak'taki *yeşivalarda* olduğu gibi, Filistin *Yeşivası*'nda da *gaon*dan sonraki en yetkili kişi *avdı*. *Gaonluk* mahkemesinin başkanlığını da yapan *avdan* sonra, yukarıda bahsi geçen "üçüncü", "dördüncü"... rütbesindeki yetkililer gelirdi.⁴⁰ *Gaonluk* ve *avlığa* yükselmek için belli teamüller vardı. Normalde *yeşivada* alttan başlayarak "beşinci", "dördüncü" ve "üçüncü" rütbelerde görev yapıldıktan sonra *av bet dinlik* görevine; *gaonluğun* boşalması durumunda ise *avlık* görevinde bulunan kimse *gaonluğa* tayin edilirdi.⁴¹ Ancak bu teamül her zaman bu şekilde işlememiştir.⁴² *Yeşivanın* yazışmaları *sofer* adı verilen kâtipler tarafından yapılırdı. Kâtiplerin hem yazı hem de dinî konularda bilgili olmaları gerekirdi.⁴³ Filistin *Yeşivası*'na görevli tayini prensip olarak Tevrat ve Talmud bilgisine bağlı olmakla birlikte, bir ölçüye kadar da veraset yoluyla gerçekleşmiştir.⁴⁴

3. Yeşivaların Gelirleri

Abbasî Irakı'nda *yeşivalar* varlıklarını kendilerine bağlı cemaatlerden gelen aidat ve bağışlarla sürdürürdü. Her *yeşivanın* idarî hakimiyetindeki yerlerden gelen düzenli geliri vardı. ha-Bavlî'nin naklettiğine göre Sura *Yeşivası*'na Vâsit ve çevresindeki Yahudi cemaatlerinden her yıl düzenli olarak 190, Basra ve çevresinden ise 300 dinar aidat gönderilmekteydi. ha-Bavlî bunlar ve diğer nahiyelerden gelen gelirler haricinde Sura'nın, sadece yemin kefaretları ile gönüllü bağışlardan (*nedarim ve nedavot*) yıllık 1.500 dinarlık bir gelirinin olduğunu kaydeder.⁴⁵ *Yeşivalar* ayrıca *kaşer* et satmaları izni verdikleri her kasaptan da haftalık çeyrek dirhem (*zuz*) vergi alırdı.⁴⁶

Yeşivaların bir diğer geliri de Yahudi cemaatlerinin gönüllü bağışlarıydı (*nedavot*). Yahudi cemaatlerinde yardım yapılması gereken kurumların başında, Kudüs

³⁶ Gil, *Erets Yisrael*, I, 417.

³⁷ Gil, *Erets Yisrael*, II, 271.

³⁸ Mişna Sanedin 4:3-4.

³⁹ *Yeşiva gaonu* Eliyahu ha-Kohen'in (görev yılları: 1062-1083) Mısır Yahudi cemaatine yazdığı mektupta seçilmiş 71 kişiden (*şiv'im ve ahad beru'im*) bahsedilmektedir. Bkz. Gil, *Erets Yisrael*, III, 15.

⁴⁰ Goitein, "New Sources on the Palestinian Gaonate", s. 115.

⁴¹ Goitein, *Mediterranean Society*, II, 14.

⁴² Prosedür dışı bazı uygulamalar için bkz. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, s. 157-158.

⁴³ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 214; Goitein, *Mediterranean Society*, II, 230.

⁴⁴ Gil, *Erets Yisrael*, I, 559.

⁴⁵ ha-Bavlî, s. 86.

⁴⁶ ha-Bavlî, s. 87.

ve Irak'taki eğitim kurumları gelirdi. Eğitimle meşgul olan ilim adamlarına yapılan yardımlar, Kitab-ı Mukaddes zamanında *Bet ha-Mikdaş*'a yapılan yardımlarla eş değer görülürdü.⁴⁷

Bağışların bir diğer önemli kısmını ise diğer cemaatlerin gündelik hayatta karşılaştıkları hukukî meselelerle ilgili *yeşivalara* yönelttikleri sorular ya da *yeşivaların* kendilerine hediye ettiği Mişna ve Talmud şerhleri için gönderdikleri paralar oluşturmaktaydı.⁴⁸ Bu gelirlerin dörtte biri *gaona*, kalan kısım ise *yeşiva* bütçesine aktarılırdı.⁴⁹

Irak bölgesinde *yeşivalara* gelen yardımlar, yıllık toplantılara kadar cemaatten zengin ve güvenilir kimselere (*yed-i emin/yad adam neeman*) emanet edilir;⁵⁰ senelik dönemsel toplantılarda (*hodşey kala*) bunlardan alınarak *yeşiva* üyelerine ve öğrencilere dağıtılırdı.⁵¹ Bazı durumlarda ise gelirler, *yeşiva*, *yeşiva* mahkemesi ve öğrencilerin ihtiyaçlarına harcanırdı.⁵²

Düzenli gelire sahip olmayan Filistin Yeşivası'nın gözü hep *diyaspordan* gelen yardımlarda olmuştur. Yahudiliğin doğduğu yer olmasından dolayı *diyaspora* cemaatlerinin gözünde önemli bir itibara sahip olan *yeşiva*, cemaatten yardım talebinde bulunurken bu konumuna hep vurgu yapmıştır.⁵³

IX. ve X. asırlarda İtalya'dan Filistin ve Irak *yeşivalarına* yapılan bazı yüklü yardımlara dair bilgilere sahibiz. Güney İtalyalı bir Yahudi olan Ahima'ets, Kudüs'ü farklı zamanlarda üç kez ziyaret etmiş, her seferinde de diğer kalemlerle birlikte *yeşivalara* 100'er dinar bağışta bulunmuştu.⁵⁴ İtalya cemaatinden Rav Paltiel ise 1.000 dinar (Filistin) *yeşiva(sı)*na, 1.000 dinar Irak'taki *yeşivalara* bağışlamıştı.⁵⁵ X. asırda

⁴⁷ Bu sebeple bu yardımlar "*hekdeş*" (*wakf*) olarak isimlendirilmiştir (*kurban kalil 'al ha-mizbeah*). Meselâ bkz. Moshe Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976, s. 103; Goitein, "The Social Services of the Jewish Community as Reflected in the Cairo Geniza Records", *JSS* 26 (1964), s. 5; a.mlf., "Religion in Everyday Life...", s. 9.

⁴⁸ ha-Bavli, s. 88.

⁴⁹ Bkz. Amram Gaon, *Seder*, I, 2, İng. trc. 3-4.

⁵⁰ Bu kimseler genelde *cehbez* ya da tüccar gibi, cemaatin önde gelen zenginlerindendi. Meselâ, Pumbedita Yeşivası'na gelen yardımlar hem *yeşiva* üyesi (*haver*) hem tüccar; aynı zamanda *cehbez* olan Aharon (Harun) b. Amram'a emanet bırakılırdı. Bkz. ha-Bavli, s. 87-88.

⁵¹ ha-Bavli, s. 87-88.

⁵² Fawzi, "The Jewish Academy in Abbasid Iraq", s. 196.

⁵³ Filistin Yeşivası Yahudiliğin doğduğu merkez olmasından hareketle Irak (Bâbil) yeşivalarından üstün olduğunu iddia etmekteydi. Bkz. *Şeolot u'Tšivot ha-Geonim min ha-Geniza aşar be-Mustrayim*, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968, II, 118. *Yeşivanın* yardım talebinde bulunmak amacıyla yazdığı mektuplarda bu yönüne vurgu yaptığı örnek metinler için bkz. Gil, "Aliya ve 'Aliya le-Regel bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona (638-1099)", *Cathedra* 8 (1978), s. 129. ENA 223'ten naklen a.mlf., "The Jewish Community", *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, s. 182.

⁵⁴ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966, s. 4, İng. trc. 65.

⁵⁵ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, s. 19, İng. trc. 94.

aynı aileden Şmuel isimli bir başka Yahudi ise, Kudüs'e gelirken 20.000 dinar (*darkomonim*) para getirmiş, Filistin ve Irak'taki (Bâbil) *yeşivalara* bağışlamıştı.⁵⁶ XI. asırda Filistin Yeşivası Sicilya Yahudilerinden yardım istemiş; onlar da cömertçe yardımda bulunmuşlardı.⁵⁷

Yeşivalar değişik cemaatlere zaman zaman temsilciler göndermek suretiyle de yardım toplama yoluna gitmiştir. *Meşulah* (elçi/gezici vâiz) adı verilen bu görevliler, hem yardım toplar hem de *yeşivanın* benimsediği Talmud yorumunu (*minhag*) halka anlatırlardı.⁵⁸

Eğitim kurumlarına yardım edenler, *yeşivalar* tarafından günümüzdeki "fahri doktora" gibi çeşitli payelerle ödüllendirilirdi. *Yeşivaların* dağıttığı payeler arasında "aluf", "reş kala", "ahov ha-yeşiva", "haham ha-yeşiva", "sod ha-yeşiva", "ratsuy şitey yeşivot" gibi payeler bulunmaktadır.⁵⁹

4. Yeşivaların Bilimsel Faaliyetleri

Şehir *beytülmidr*aslarından mezun olan öğrenciler, daha ileri din eğitimi almak için *yeşivalara* kaydolurlardı.⁶⁰ *Yeşivaların*, idari görevleri yanında cemaate görevli yetiştirmek için yüksek din eğitim faaliyetlerini organize etme gibi bir sorumluluğu da vardı.

İslamî dönemde *yeşivalar* eğitim-öğretimle ilgili olarak iki önemli görev üstlenmişlerdi: Örgün eğitim-öğretim faaliyetleri ve halk eğitimi.

a. Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Önceliği Talmud talimi olan *yeşivaların*, *gaonları* "öğrenmek, öğretmek ve Yahudi gelenliğini korumak" (*li'mod, le-lamed ve lişmor*) şeklinde geleneksel bir sorumluluğa sahiptiler.⁶¹ Irak bölgesi *yeşivalarının* faaliyetleri ile ilgili ilk elden bir kaynağa sahibiz: Natan ha-Bavli'nin rivayetleri. Aslen Kayravânlı olan ha-Bavli, Sura Yeşivası'nda (Bağdat) eğitimini tamamladıktan sonra memleketine dönmüş ve Rav Huşiel'in *ye-*

⁵⁶ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, s. 21, İng. trc. 97.

⁵⁷ Bkz. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford 1969, I, 73.

⁵⁸ Grayzel, *A History of the Jews*, s. 259; Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon*, s. 86. Ahima'ets kroniğinde İtalya'ya Bağdat'tan gönderilen Harun (Aharon) el-Bağdadi isimli bir din adamından bahsedilir. Bkz. *Sefer Yuhasin*, s. 3, İng. trc. 62.

⁵⁹ Paye dağıtımında Irak *yeşivaları* daha cömertti. Bkz. Mark R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt, The Origins of the Office of Head of the Jews*, Princeton New Jersey 1980, s. 136. Payeler hakkında detaylar için bkz. Hayyim Z'iv Hirschberg, "ha-Yahudim be-Aratsot ha-İslam", *Perekim be-Toldot ha-Aravim ve ha-İslâm*, ed. Hava Lazarus Yafe, Tel Aviv 1967, s. 302.

⁶⁰ Yahudi seyyah Petachia'nın Bağdat *yeşivaları* bağlamında verdiği bu bilgi için bkz. Petachia, *Tudelah Benjamin ve Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 99.

⁶¹ Samuel Krauss, "Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gniza", *ha-Şiluah* 40 (1922), s. 230. Her *yeşiva*, kendi bölgesinin Talmudunu, yani Bâbil ya da Filistin Talmudu'nu esas alıp öğrenim yapardı. Bkz. Samuel A. Poznanski, "Inyanim Şonim ha-Noge'im li'Tkufat ha-Geonim", *ha-Kedem* no.1-4 (1907), s. 136.

şivasında ders vermeye başlamıştır. ha-Bavlî, Kayravân Yeşivası mensuplarının Irak *yeşivaları* hakkındaki meraklarını gidermek üzere kaleme aldığı (960'lar) kroniğinde, *yeşivalar* hakkında çok kıymetli bilgiler vermiştir.⁶² Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere, İslamî dönemde Filistin Yeşivası'nın ilmî faaliyetleri konusunda kaynaklara maalesef hemen hiç bilgi yansımamıştır.⁶³

Yeşivaların önemli faaliyetlerinden biri, senede iki kere “*yarhey kala*” ya da “*hodşey ha-kala*” (הדשי הכלה) olarak isimlendirilen “*dönemsel toplantı*”lar tertip etmektir. Amram Gaon dönemine ait (857 tarihli) bir *responsada* bu dönemsel toplantıya atuf yapılmışsa da,⁶⁴ toplantının detaylarıyla ilgili bilgilerimizi ha-Bavlî'nin kıymetli rivayetlerine borçluyuz. Söz konusu toplantıların kökeni *Amora'im* dönemine kadar gitmektedir.

M. III. asrın başlarına kadar Bâbil *yeşivaları* kendilerini “*yeşiva*” olarak isimlendirmiyorlardı. Bu tarihe kadar en üst ilmi ve dini otorite, Filistin'deki *Sanedrin* kurumu kabul ediliyordu. Bâbil *yeşivalarının* akademi özelliği kazanması, Filistin'den Bâbil'e gelen R. Rav zamanına rastlar. Onun zamanında eğitim kurumları Filistin modelinde organize edilmişti.⁶⁵ Bu organizeden sonra eğitim kurumlarındaki faaliyetler için “*Tora talimi*” manasına gelen “*kenesiyot lömdey ha-Tora*” (כנסיות לומדי התורה) veya bu ifadenin Aramicesi “*Kenesiyot lömdey ha-Orayta*” (כנסיות לומדי האורייחא) ifadesi kullanılmaya başlamıştır. Yukarıda bahsi geçen “*kala*” ifadesinin [(כלה-he'li) veya (אלף-alef'li)], bu ibarelerin ilk harflerinden oluştuğu kabul edilmektedir.⁶⁶

Yeşivanın bütün mensuplarının bir araya geldiği bu toplantılar, biri Adar (Şubat-Mart) diğeri Elul (Ağustos-Eylül) aylarında olmak üzere, senede iki defa tertip edilirdi. Senenin diğer aylarında ise her *yeşiva* kendi üye ve öğrencileriyle ders yapardı. Öğrencilerin diğer kısmı ise, bu toplantılarda tespit edilen Talmud bölümlerine ve diğer konulara çalışmak üzere memleketlerine dönerdi.⁶⁷

Toplantılar tarımsal faaliyetlerin en seyrekleştiği döneme rastladığı için, öğrencilerin geçimlerini sağlamalarına da imkân verilmiş oluyordu.⁶⁸

Senelik toplantılarda şu önemli faaliyetler gerçekleştirilirdi: Konu mütalaası, *responsaların* yazımı ve hizmet içi eğitim.

Konu Mütalaası

Günümüz çalıştaylarına benzer şekilde, *yeşiva* başkanı toplantı için gelen öğrencilere, o oturumda mütalaa edilecek konuyu (*gırsa*/גירסה) çalışıp çalışmadıklarını sınamak için etrafına toplar ve dört *Sebt* (*Şabat*), yani dört hafta boyunca öğrencilerin

⁶² Kronikle ilgili detaylar için bkz. Avraham Kahana, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit*, Varşova 1922, I, 57; Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1957, VI, 213.

⁶³ Filistin Yeşivası'nın idari fonksiyonları için bkz. Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, s. 153 vd.

⁶⁴ Bkz. *Şe'lot u'Tşivot*, nşr. Ginzberg, II, 302.

⁶⁵ Lauterbach, “The Name of the Rabbinical Schools ...”, s. 214-215.

⁶⁶ Lauterbach, “The Name of the Rabbinical Schools...”, s. 218.

⁶⁷ Brody, *The Geonim of Babylonia*, s. 43.

⁶⁸ Brody, *The Geonim of Babylonia*, s. 43-44.

konu hakkındaki görüşlerini dinlerdi. Natan ha-Bavlî mütalaanın şu şekilde gerçekleştiğini nakleder:

“Yeşiva başkanı oturur ve ilk grup (ha-şura ha-rişona/saf) önüne gelir ve konuyu detaylıca anlatır. Diğer gruplar sessizce bunları dinler. Eğer anlaşılmayan bir nokta varsa, yeşiva başkanının huzurunda enine boyuna tartışılır. Yeşiva başkanı bu konuşma ve tartışmalardan meselenin anlaşılıp anlaşılmadığına kanaat getirir. Sonra aynı konuyu (Talmud’taki yerinden) yeşiva başkanı okur. Gruptakiler sessizce kendisini dinler ve başkanın tartışmayı iyice anladığını fark ederler. Okuma işi bitince başkan kış boyunca mütalaa edilen bölümü (maschet) izah eder ve öğrencilerin tartıştığı meseleye açıklık getirir. Bu, o ayın her gününde bu şekilde devam eder.”⁶⁹

Yeşivalardaki bu konu mütalaası sebebiyle XI. asırdan itibaren *gaonlar* idarî bir otoriteden ziyade Talmud şârihleri gibi bir fonksiyon icra etmeye başlamışlardı. Bu sebeple Kuzey Afrika gibi, Irak ve Filistin’den uzakta yaşayan cemaatler, yerel idarecilerini kendileri seçerken, dinî alanda karşılaştıkları bir takım problemlerin çözümünde *gaonlara* müracaat etme alışkanlığı kazanmışlardı.⁷⁰

Responsa Yazımı

Dönemsel toplantılarda diğer cemaatlerden gelen sorulara cevaplar da gönderilirdi. *Yeşiva* merkezine yakın cemaatler sorularını, toplantılara bizzat katılmak suretiyle sözlü olarak sormayı tercih ederken, merkezden uzak cemaatler sorularını yazılı olarak gönderirdi.⁷¹ ha-Bavlî diğer cemaatlerden gönderilen sorulara cevapların kaleme alınma sürecini şu şekilde anlatır:

“Adar ayının her günü gaon, cemaatlerin gönderdiği soruları teker teker okur ve yeşiva üyelerinden bu sorulara cevap vermelerini ister. Toplantıya iştirak eden her din adamı söz alarak bilgi ve anlayışına göre konuyla ilgili görüşlerini ortaya koyar. Meseledeki zorlukları dile getirir, tartışarak analiz eder ve çözümünü ortaya koyar. Gaon, konu olgunlaşmıyaya kadar toplantıya katılan din adamlarının hepsini dinler. Nihayet kendisi söz alarak yapılan konuşmaları değerlendirir ve yeşiva kâtibine (sofer ha-yeşiva) nihaî görüşü [ŞuT] yazmasını emreder. (Adar) Ayın(ın) sonunda da toplantıya katılanların huzurunda gönderilen sorular ve bunlara verilen cevaplar topluca okunarak responsalar gideceği yere postalanır. Toplantılar sonunda gaon sorularla gönderilen paraları yeşiva üyeleri ve öğrencileri arasında paylaşır.”⁷²

ha-Bavlî’nin de belirttiği üzere, müzakereler sonucu ortaya çıkan *responsalar*, *yeşiva* katipleri (*sofer ha-yeşiva*) tarafından kaleme alınır, *gaon* tarafından da imzalanarak

⁶⁹ ha-Bavlî, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 86-87.

⁷⁰ Eliyahu Ashtor, “Sifrut ha-Geonim ha-Rişonim ve ha-Gemara”, *Mahanayim* 57 (1960-61), s. 112; Zvi Groner, “ha-Geonim”, *Manhig ve Hanhaga, Kovets Maamarim*, eds. Irad Malkin-Zeev Tzahor, Yeruslayim 1992, s. 158.

⁷¹ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 211

⁷² ha-Bavlî, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 88.

mühürlenirdi.⁷³ Sura Yeşivası *gaonu* Mar Amram b. Şeşna'nın (görev yılları: 858-860) üzerinde “*Maşerşeya bar Tefila*” kazılı bir mührünün (*humrata*) olduğu ve *responsa*-ları bununla mühürlediği rivayet edilmektedir.⁷⁴

Hizmet İçi Eğitim

ha-Bavli'nin rivayetine göre dönemsel toplantılarda din hizmeti veren *rabbiler* de imtihandan geçirilirdi. Sınav sonunda yetersizlikleri tespit edilenlere eksiklerini tamamlaması uyarısında bulunulurdu. ha-Bavli bu süreci ise şöyle anlatmaktadır:

“Senelik toplantıların dördüncü Sebte bütünü yeşiva (Sanedrin) ve öğrenciler davet edilirdi. Yeşiva başkanı bunların her birini imtihan eder ve içlerinden sorulara daha çabuk cevap verenleri tespit etmeye çalışırdı. Ağzına Talmud yakışmayanlara (Talmud bilgisi zayıf olanlara) rastlayınca onları azarlar ve maaşlarında kesinti yapardı. Zayıf bulunduğu ve ihmal ettiği noktaları açıklar; durumun tekrarı ve Talmud öğrenimine önem vermemesi halinde, kendisini hiçbir şeyin verilmeyeceği hususunda uyarırdı.”⁷⁵

Dönemsel toplantılar (*hodşey kala*) İslamî devirde, bir sene hariç kesintisiz şekilde devam etmiştir. Şerira Gaon'un bir mektubundan naklen Jacob Mann, Büveyhî kardeşler Samsamüdevle ile Şerefüdevle arasında, 987 yılında meydana gelen iktidar mücadelesinde, Bağdat'ta Türklerle Deylemliler arasındaki çatışmalar sırasında Yahudi cemaatinin o yılki dönemsel toplantıyı gerçekleştiremediklerini nakletmektedir.⁷⁶

Irak'taki dönemsel toplantılarının benzeri Filistin Yeşivası'nda mevcut değildi. Zengin Irak *yeşivalarının* tersine Filistin Yeşivası, varlığını daha çok Yahudi cemaatlerinden gelen yardımlarla devam ettirmeye çalışıyordu. Ancak Filistin'de Irak'taki *kala* toplantıları gibi olmasa da, senede bir gün hac mevsiminde *Sukot*'un son günü (*Hoşa'na Raba*) Zeytin Dağı'nda toplanıldığına dair bilgiler vardır. Bu vesile ile bir araya gelindiğinde cemaat içi tayinler yapılır; dinî konular ve cemaati ilgilendiren diğer meselelerin görüşülmesi yanında, diğer cemaatlerden gelen sorulara da cevaplar hazırlanarak gönderilirdi.⁷⁷

Yeşivada Öğretim Metodu

Yeşivada eğitim-öğretimin planlanması ve uygulanması, *gaonların* yetkisindeydi. Aslında *gaonlar* Talmud'u derleyen ve şerh eden *Amoraim* ve *Savoraim*'in görevini

⁷³ ha-Bavli, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 88; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 214.

⁷⁴ Bkz. Şerira Gaon, *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Lason ha-Kodeş*, nşr. ve İbraniceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruslayim 1991, s. 141; İng. trc. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruslayim 1988, İng. trc. 126.

⁷⁵ ha-Bavli, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 88.

⁷⁶ Bkz. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati, Ohio, USA, 1931, I, 90.

⁷⁷ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 201.

devam ettirmekteydi.⁷⁸ Durum cemaat tarafından da bu şekilde algılanmaktaydı. İlginçtir, Şerira Gaon'un meşhur mektubunda (*Igeret*) İslamî döneme ait bir terim olan "gaon" ifadesi, zaman zaman İslam öncesi *Savoraim* döneminde görev yapan *yeşiva* başkanları için de kullanılmıştır.⁷⁹

Yeşivada takip edilen öğretim metoduyla ilgili bilgiler, daha çok *gaon*ların cemaatlerle yazışmalarına yansımıştır.

Yeşivalarda günlük olarak öğrencilere yönelik derslere "metivta" adı verilir. *Metivta*, "yeşiva" manasına geldiği gibi, "konu, ders, konferans ve oturum" gibi anlamlara da gelmektedir.⁸⁰

Natronay Gaon'a ait bir *responsa*dan öğrendiğimize göre *yeşivalarda* öğretime sabah ibadetinden sonra başlanırdı. Cemaat halinde ibadet eden görevli ve öğrenciler daha sonra iki gruba ayrılır; bir grup Talmud, diğer grup ise *Tanaim* geleneği olan *Mişna*, *Midraş* ve *Tosefta* talim ederdi.⁸¹

Şerira Gaon, Talmudik dönemdeki öğretim metodunun *gaonluk*, yani İslamî dönemde de devam ettiğini belirtir. Gaon mektubunda Talmudik dönemdeki öğretim metodunu şu şekilde açıklar: "Öğretmenlerden her biri uygun gördüğü bir meseleyi öğrencisinin ihtiyacı ve kabiliyetine göre öğretirdi. Bazı öğrencilere temel bilgiler, bazılarına ise genel prensipler verilir. Diğer konularla ilgili bilgiler ise öğrencinin sorumluluğuna bırakılırdı. Ancak bazı (kabiliyetli) öğrenciler de var ki, bunlarla meseleler kıyaslarla daha geniş çerçevede ele alınarak işlenirdi."⁸² Gaon, mektubun devamında kendi zamanında konuların öğrencilere *yeşiva* üyeleri tarafından farklı [metotlarla] anlatıldığını; öğretmenlerin bundan ek sonuçlar çıkardığını ve kendilerine sorulan soruları hukuka dair yeni kararları da ilave etmek suretiyle cevapladıklarını belirttikten sonra, bunun zaman zaman çağdaşları arasında tartışmalara sebep olduğuna da işaret eder.⁸³

IX. asrın sonlarında Sura Yeşivası'nda *gaonluk* yapan Sar Şalom (görev yılları: 848-853)⁸⁴ ise *yeşivadaki* öğretim metodu hakkında kendisine gelen bir soruya cevap olarak yazdığı mektupta şu bilgileri vermiştir:

⁷⁸ Poznanski, "Inyanim Şonim ha-Noge'im li'Tkufat ha-Geonim", *ha-Kedem* no.1-4 (1907), s. 136.

⁷⁹ Mesela bkz. Şerira Gaon, *Igeret*, s. 124, İng. trc. 110 (Rav Papa ö. 371); s. 133, İng. trc. 119 (R. Yosi ö. 476'dan önce); s. 133, İng. trc. 120 (R. 'Eyna ö. 514).

⁸⁰ Bkz. Samuel K. Mirsky, "Types of Lectures in the Babylonian Academies", *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, eds. Joseph L. Balu-Philip Friedman-Arthur Hertzberg-Isaac Mendelsohn, Columbia University Press: New York 1959, s. 375.

⁸¹ Daphna Ephrat-Yaakov Elman, "Orality and the Institutionalization of Tradition: the Growth of the Geonic Yeshiva and the Islamic Madrasa", *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality, and Cultural Diffusion*, eds. Yaakov Elman-Israel Gershoni, Yale University Press: New Haven-London 2000, s. 111.

⁸² Şerira Gaon, *Igeret*, s. 81, İng. trc. 70.

⁸³ Şerira Gaon, *Igeret*, s. 83-84, İng. trc. 73.

⁸⁴ Mektup başka *gaon*lara da nispet edilmiştir. Ancak Robert Brody, mektubun Sar Şalom'a ait olduğu görüşündedir. Bkz. Brody, "le-Hidat şel Seder Rav Amram Gaon", *Kneset Ezra Sifrut ve Hayyim ba-Bet ha-Kneset, Esofot Maamarim Mogeşet le-Ezra Fleischer*, eds. S. Elizur-M.D.Herr-G.Shaked-A.Shinan, Yeruşalayim 1994, s. 33-34.

“... Eğer önümüze gelip dersleri dinlerseniz (sorduğunuz) meseleler ve karıştırdığımız hususlar, Tanah'ta bahsedildiği üzere ‘yerinde söylenen bir söz’^(*) olması hasebiyle daha iyi anlaşılabilir olur. Zira bir öğrenci, öğretmenin derslerine iştirak eder ve herhangi hukukî bir meseleyi tartışırsa, öğretmeni onun anlayış kapasitesini, gözden kaçırdığı hususları ve ona kapalı gelen yönleri daha iyi anlar ve mesele aydınlanıncaya kadar da izah eder. Ancak bütün bunlar (mektup) yazarak nasıl mümkün olur ki!”⁸⁵

Seyyah Petachia, Bağdat'taki (Pumbedita?) *yeşivayı* ziyareti sırasında (XII. asır) *yeşivanın* 2000'den fazla öğrencisi olduğunu nakleder. 500'den fazla öğrencinin ders görmek için toplandıklarını belirten seyyahın anlatımına göre *gaon* ders verirken bir kürsüde oturur, etrafına toplanan öğrenciler ise yerde oturur vaziyette anlatılan dersi dinlerlerdi. Derse başlarken açıklanması gereken konu önce okunur, ardından da metinle ilgili açıklamalar ve tartışmalar yapılırdı.⁸⁶

Derslerin sonunda bir yardımcı (*meturgeman*),⁸⁷ öğrencilerle beraber kalır; öğrencilerin o gün işlenen derse (*metivta de-yoma*) yönelik sorularını cevaplar veya anlaşılmayan kısımları izah ederdi.^(*) Kökeni İslam öncesine dayanan bu uygulama,⁸⁸ İslamî dönemde de devam etmiştir.^(**) Şerira Gaon, göreve gelmesinden kısa bir süre sonra *yeşivanın* ihtiyaçları için Mağrib (*Ma'arav*) Yahudilerine yazdığı bir mektupta *yeşivadaki* belletmen sistemine şu sözlerle değinmiştir: “...Biz öğrencilerimizi zaman zaman yanımıza toplayıp öğrendiklerinden imtihan ediyoruz. *Yeşiva* gençlerimizden (*bahurenu*) *Hayy* onlara ders belletmekte konusunda çok gayretli. Onlara soru sorma ve meseleleri (*ha-kuşya*) tartışma metotlarını ve verimli çalışma yollarını öğretiyor ve bundan da oldukça zevk alıyor.”⁸⁹ Ders, yardımcının anlatmasına rağmen hâlâ anlaşılınmadıysa, ertesi gün bizzat dersin hocası tarafından tekrar edilirdi. Bütün bu anlatımlarda *yeşivada* süregelen geleneksel yorumun dışına asla çıkılmazdı.⁹⁰

Yeşivada ertesi gün yapılacak dersler bir önceki günden öğrencilere verilir; evde ya da yurttan, verilen bölümleri çalışan öğrenciler o gün *gaonun* huzurunda dersin

(*) Süleymanın Meselleri, 25/11.

⁸⁵ Bkz. Brody, *The Geonim of Babylonia*, s. 55.

⁸⁶ Petachia, s. 100.

⁸⁷ O dönemde İslam dünyası medreselerinde de böyle bir uygulama vardı. Müderrisin emri altında iki veya daha fazla, “*mu'ad*” adı verilen (günümüzdeki “*asistan/belletmen*”) görevliler vazife yapardı ki, bunların görevi, dersten sonra verilen bilgileri öğrenciye tekrar ettirmek ya da anlaşılmayan yerleri izah etmektir. Bkz. Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 631; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 266-267.

(**) “...*Mesayem metivta de-yoma le-Rabanam*...: וְנִבְרַל אֲמִיד אֲתִבִּיתֵם מִיָּסֵם.”

⁸⁸ Bkz. Bâbil Talmudu, Baba Kama 117a.

⁸⁹ Mektubun metni için bkz. S. Schechter, *Saadyana, Geniza Fragments of Writings of Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903, s. 118. Aynı mektup Moshe Gil tarafından kendi derlemesinde yeniden neşredilmiştir. Bkz. Gil, *be-Malhut Yeşmael bi'Tkufat ha-Geonim*, Yeruşalayim 1997, II, 73-74.

⁹⁰ J. Katz, “Jewish Civilization as Reflected in the Yeshivot-Jewish Centers of Higher Learning”, *JWH* 10 (1966), s. 688.

hocalarıyla beraber konuyu müzakere ederlerdi. Öğrencilerin hazırlanmadığı ya da yetersiz kaldığı durumlarda dersin işlenmesi, *gaon* ya da hocaların bizzat kendileri tarafından yapılırdı.⁹¹

Mezuniyet

Yeşivalardan mezun olanlara İslam dünyasındaki *icazete* benzer mezuniyet belgeleri verilirdi.⁹² Talmudik dönemde Filistin Yeşivası'nın verdiği bu diplomaya “*minuy*” (מניו), Bâbil *yeşivalarından* verilen diplomalara ise “*semihut*” (סמיהוט) adı verilmekteydi. İslamî dönemde Yahudi *yeşivaları* bu diplomaları vermeye devam etmişlerdir. Ancak Talmudik dönemin tersine bu dönemde Filistin Yeşivası'nın verdiği diplomalara “*semihut*” (סמיהוט), Irak'taki Sura ve Pumbedita *yeşivalarının* verdiklerine ise “*minuy*” (מניו) adı verilmiştir.⁹³

Öğrencinin mezun olması, kendisini mezun eden *yeşivadan* “*el alması*” veya “*başkalarına vermek üzere ruh alması*” demekti. Diplomaya kendisine hangi konuda *icazet* verildiğine dair bir şerh düşülürdü. Bu şerhten dolayı, mesela, bir öğrenci Mişna'nın sadece metnini okutma konusunda *icazet* almışsa, Mişna'yı tefsirle mezun sayılmazdı. Bunun için *yeşivadan* ayrı bir *icazet* daha alması gerekirdi.⁹⁴

Mezunların tensip belgelerine ise “*Tevrat'ı açıklama, halka yönelik konuşmalar tertip etme (pirke), ibadetlerde İbranice ya da Aramice'den tercüme yapan kimseler (meturgeman) bulundurma, ders verme,*⁹⁵ *hukukî konularda hükmetme, dinî ve ahlâkî konuları tavizsiz uygulama*”⁹⁶ yetkinde oldukları şekilde ifadelere dair rivayetler vardır.

b. Halk Eğitimi: Pirke

Yeşivaların bir diğer önemli faaliyeti de, halkın eğitime yönelikti.⁹⁷ Halka açık, halkın o günkü ihtiyaçları göz önüne alınarak seçilmiş fikhî ve ahlâkî konular, “*perek*” veya “*pirke*” adı verilen toplantılarda ele alınır ve halk aydınlatılırdı. “*Bölüm, zaman veya devir*” anlamlarına gelen “*pirke*”, “eğitim kurumlarının özel toplantısı”, “halk toplantısı” veya “bu toplantılarda halka yapılan konuşma” gibi anlamlara

⁹¹ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 209.

⁹² İslam dünyasında verilen icazet belgeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Cemil Akpınar, “İcâzet”, *DİA*, XXI, 393-400.

⁹³ Ashtor, “Kavim li-Dmota şel ha-Kchila ha-Yahudit be-Mitsrayim be-Yemey ha-Beynayim”, *Tsiyon* 30 (1965), s. 133; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 565, 6. dipnot. “*Minuy*” (מניו) kelime olarak “emir, atama, hizmet ve görev” anlamına; “*semihut*” (סמיהוט) ise “uzmanlık” anlamına gelmektedir.

⁹⁴ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 213. Dokümanda *yeşivadan* “el almak” ya da “başkalarına vermek üzere ruh almak” ifadeleriyle Sayılar 27/18 ve 11/17'ye telmih yapılmaktadır.

⁹⁵ Simha Assaf, “Kovets şel İgerot R. Şmuel ben 'Ali ve Bene Doro”, *Tarbits* 1 (1929-30), I, 102.

⁹⁶ Jacob Mann, “The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History”, *JQR* n.s. 10 (1920-1921), s. 337.

⁹⁷ Şerira Gaon, *İgeret*, s. 139, İng. trc. 124 (Mütercim ve şarih R. Nosson Dovid Rabinowich'in notu).

gelmektedir.⁹⁸ Kökeni İslam öncesine ve Filistin bölgesine dayanan bu uygulama,⁹⁹ varlığını kısmî değişikliklerle İslamî dönemde de devam ettirmiştir. *Yeşivaların* halk nezdindeki popülerliğini artırmanın en pratik yolu olan *pirke*, tertip edilmediği bazı dönemlerde halk arasında şikâyet konusu olmuştur.¹⁰⁰

Irak bölgesinde sinagogda bir araya gelerek Tevrat'tan bölümler okunmak üzere haftada bir tertiplenen toplantıya “*sidra*” adı verilmekteydi. Şerira Gaon'un verdiği bilgiye göre Sura Yeşivası'nın kurulduğu yıllarda (M. 242'ler) *yeşiva* kurucusu R. Rav'ın selefi R. Rebbe, “*reş sidra*” (רֵשׁ סְדֵרָא) olarak isimlendirilmişti.¹⁰¹ O dönemle ilgili araştırmalarıyla tanınan Mirsky, Sura Yeşivası'nın kurulmasından sonra “*sidre*” adı verilen bu toplantıların zamanla “*pirke*”ye dönüştüğünü belirtir.¹⁰²

Yine Şerira Gaon'dan öğrendiğimize göre Sâsânîlerin son dönemlerinde *gaon*ların “*pirke*” faaliyetleri yasaklanmıştı.¹⁰³ Müslümanların hakimiyetiyle beraber önemli bir din hizmeti olan bu faaliyet, yeniden başlamış ve herhangi bir engel ya da müdahaleyle karşılaşmaksızın devam etmiştir.

Sura Yeşivası ile özdeşleşen *pirke* konuşmaları,¹⁰⁴ hukuka (*halaha*) dair bir soru (*şelta*, *şoalin* ve *dorşin*) ile başlardı. *Pirkelerde* bu fasıl azami 3 soru ile sınırlandırılmıştı. Sorular cevaplandırıldıktan sonra her *pirkede* Yahudi tarihine dair bir kısca (*hagada*) ele alınır ve anlatılırdı.¹⁰⁵ *Pirkelerde* *yeşivalara* bağış yapan köy, kasaba ve şehirlerin isimleri de tek tek açıklanır, hangi kasabanın ne kadar yardım yaptığı ilân edildikten sonra yardım edenlere, bunları toplayanlara ve *yeşivaya* ulaşmasına aracılık edenlere dualar edilirdi.¹⁰⁶

Hedef kitle esasen halk olsa da, bu toplantılara *yeşiva* öğrencilerinin katılımı da mecburî idi. Ancak toplantıların uzun sürmesinin getirdiği sıkıcılık bir yana, hem *yeşivalarda* hem de *pirkede* benzer konuların işlenmesi, öğrenciler için de pek cazip değildi. Aynı sıkıcılık *yeşiva* görevlileri için de geçerliydi. Fakat mecbur olması ve *gaona* karşı nezaketsizlik sayılmaması için *yeşivayı* temsilen katılan görevliler (*şilhey pirke*) sinagogun arka taraflarında da olsa *pirkeye* iştirak ederlerdi.¹⁰⁷

⁹⁸ Bkz. Isaiah Gafni, “al Deraşot be-Tsibur be-Bavel ha-Talmudit: ha-Pirke”, *Kneset Ezra Sifrut ve Hayyim ba-Bet ha-Kneset, Esofot Maamarim Mogešet le-Ezra Fleischer*, eds. S. Elizur-M.D.Herr-G.Shaked-A. Shiman, Yeruslayim 1994, s. 123-124.

⁹⁹ Bkz. Bâbil Talmudu, Berahot 28a; Hagiga 3a.

¹⁰⁰ *Pirke* için bkz. Gafni, “al Deraşot be-Tsibur be-Bavel ha-Talmudit: ha-Pirke”, s. 125 vd.; Mann, *Texts and Studies*, I, 197 vd. Talmudik dönemdeki durumu için bkz. David M. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia*, Leiden: E.J. Brill 1975, s. 173 vd.

¹⁰¹ Şerira Gaon, *Igeret*, s. 107, İng. trc. 92.

¹⁰² Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 385.

¹⁰³ Şerira Gaon, *Igeret*, s. 139, İng. trc. 124.

¹⁰⁴ Heinrich Graetz, *History of the Jews*, Philadelphia 1891, III, 97.

¹⁰⁵ Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 379. Konunun Talmud'taki yeri için bkz. Bâbil Talmudu, Pesahim 6a; Megila 29b.

¹⁰⁶ ha-Bavli, “Seder ‘Olam Zuta”, s. 84.

¹⁰⁷ Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 381, 384.

Pirke tertip eden din adamına Filistin’de “*haham*”, Irak bölgesinde ise “*reş pirke*” adı verilirdi. Ancak *pirke*, *yeşiva gaonunun* halkı etkilediği ve önemli bir kamuoyu oluşturma aracı olduğu için *gaonların* çok önem verdikleri bir faaliyet olmuştur.¹⁰⁸

Pirkelerde konuşma yapmak başlangıçta *re’sü’l-câlutların* yetkisindeydi. Ancak ilmî yönden ziyade siyasî yönleriyle öne çıkan *re’sü’l-câlutlar*, bu yetkilerini zamanla *gaonlara* devretmişlerdi. Abbasîler döneminde *pirke* tertip etmek, sadece *gaonların* yetkisindeydi. Bu yetki, müslüman idare tarafından da kendilerine tanınan resmî bir hak özelliğindedi.¹⁰⁹ *Gaon*, prensip olarak kendisinin hakkı olan bu görevi bir başkasına da devredebilirdi.¹¹⁰ IX. asırdan itibaren *gaonlar* bu yetkiyi “*roş pirke*” olarak adlandırılan *yeşiva* görevlilerine devretmişlerdir. Şerira Gaon’un bu vazifeyi oğlu Hayy’a devrettiği belirtilir.¹¹¹

Sura’da *gaonluk* yapan Şmuel ben Hofni ile Pumbedita başkanı Şerira Gaon mektuplarında *yeşiva* üyelerini selamlarken “*roş pirke*”yi de ilave etmişlerdir.¹¹²

Sonraki dönemlerde “*roş perek/pirke*” payesi, bazen *hazan* ve şairlere¹¹³ bazen de *yeşivalara* maddî destekte bulunanlara bir onur payesi olarak verilmeye başlamıştır. Hayy Gaon’un, Fustat’ta Rabbanî cemaatin her hizmetine koşan Karaî Ebû Sürûr Perahya’yı bu paye ile taltif ettiği belirtilir.¹¹⁴ *Pirkeye* katılanlar ise “*beney pirke*” olarak isimlendirilirdi.¹¹⁵

Cemaat yönetiminin merkezi Bağdat dışındaki şehirlerde ise halkı haftalık bilgilendirme vazifesi, *dayanlara* aitti. Şehirlerde *pirkeleri dayanlar* tertip ederlerdi.¹¹⁶ 1191 yılında Halep Yahudi cemaatine görevli tayin eden Gaon Şmuel ben Ali, aynı zamanda damadı olan bu din adamını “...*eğitim-öğretim, yargılama, Tora’yı anlatma ve pirke tertip etmek (likbo’a perakim)*”le yetkilendirdiğini belirten bir belge yazmıştı.¹¹⁷

¹⁰⁸ Mann, *Texts and Studies*, I, 197. Rivayet edildiğine göre daha sonraki dönemlerde (828-833) Pumbedita *gaonluğu* yapacak Yosef b. Hiyya doğduğunda hocasının kendisine “*halkına hitap etmeye layık olasn*”, şeklinde dua ettiği rivayet edilir. Bkz. Krauss, “Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gniza”, *ha-Şiluah* 40 (1922), s. 230.

¹⁰⁹ Fatımîler döneminde Filistin Yeşivası’na tayin edilen Şlomo ben Yahuda’ya (1025-1051) bu yetki resmen verilmiştir. Yetkinin verildiği doküman için bkz. Goitein, “Roş Yeşivat Erets-Yisrael ke-Roş ha-Yahudim...”, I, 524-525.

¹¹⁰ Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 377, 386; Mann, *Texts and Studies*, I, 195.

¹¹¹ Krauss, “Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gniza”, *ha-Şiluah* 40 (1922), s. 230.

¹¹² Sırasıyla bkz. Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 194; Mann, *Texts and Studies*, I, 198.

¹¹³ Fustat’ta Sahlan b. Avraham’ın, kardeşi Nchemya’ya “*reş pirke*” şeklinde bu payeyi verdiği bilinmektedir. Bkz. Gil, *be-Melhut Yişmael*, I, 130.

¹¹⁴ Mann, *Texts and Studies*, I, 199; Gil, *be-Melhut Yişmael*, I, 130.

¹¹⁵ Mirsky, “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, s. 381.

¹¹⁶ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 103, 216.

¹¹⁷ Bkz. Mann, *Texts and Studies*, I, 196.

Pirke faaliyetleri, Irak'ta, köken olarak ait olduğu Filistin'den çok daha canlı idi. Filistin'deki bu sönüklüğün sebebi, Bizans baskılarına dayandırılmaktadır.¹¹⁸

Bir *pirkede* yer alan klasik *şeilta*, dört bölümden oluşurdu: İlk bölümde anlatılacak konuya, giriş mahiyetinde, Tevrat'ta yer alan bir emir ya da nehiyle başlanırdı. Ele alınacak konunun sinagoglarda haftalık okunan Tevrat konularıyla (*perasat ha-şavua*) bağlantılı olmasına dikkat edilirdi. "...İsrailoğullarına yasaklanan şeylerden biri de..." ya da "...İsrailoğullarına farz kılınan şeylerden biri de..." şeklinde başlanan konuşmada, önce konuyla ilgili Tevrat ve Talmud'ta yer alan pasajlar aktarıldı. Konuşma konusunun önemine dair yapılan bu girizgâhtan sonra ikinci bölümde vaazın konusuna geçilir ve "...Bilmeniz gerekir ki...", "...Şunun unutulmaması gerekir ki..." gibi kalıplaşmış bazı ifadelerle konuşmaya başlanır; ardından da konuyla ilgili iki meseleden bahsedilirdi.¹¹⁹

İslamî dönemde her *pirkede* ele alınacak mesele, azamî üçle sınırlandırılmıştı. Bu bölümde, sonraki bölüm için zihnen hazırlık bağlamında mesele hakkında olumlu ve olumsuz görüşler kısaca ortaya konurdu. *Şeiltanın* en uzun bölümü ise meselelerin detaylarının ele alındığı üçüncü bölümdü. "*Deraşa*" adı verilen bu bölüme "...*Moşe (Musa Peygamber) aracılığıyla bize Tora'yı ve kanunları bahşeden, Moşe'den itibaren İsrail milletine ders verecek ve yol gösterecek âlimler bahşeden Tanrı'ya hamdolsun...*"¹²⁰ şeklinde kalıplaşmış bir şükürle başlanır; Tevrat'a hizmet eden geçmiş alimlere hayır duasında bulunulduktan sonra, o haftaki konu Talmud'tan nakillerle geniş şekilde anlatılırdı. Vaazın en uzun kısmı, bu bölümdü. Bu bölümde gerekirse başka konulara da değinilirdi. Son (dördüncü) bölüme ise "*Sorulan sorunun konusuna gelince...*"¹²¹ ifadesiyle başlanarak konu tekrar hatırlatılır ve anlatılanlar özetlenirdi. Kısa konuşmalarda ise sadece bir mesele derli toplu bir şekilde ele alınarak özetlenmeye çalışılırdı.¹²²

Yeşivaların halka yönelik bir diğer faaliyeti de, bu kurumlara destek veren kimseler için ölümlerinden sonra *yeşivada* düzenlenen anma törenleri idi. Bu törenler, ölenlerin yakınları tarafından büyük onur kabul edilirdi. O gün *yeşivadaki* eğitim faaliyetine ara verilir; ölen kimselere dualar okunurdu. Bu münasebetle *yeşivalara* sadece İslam hakimiyetindeki memleketlerden değil, Fransa (*Tısarfat*) ve İspanya (*Sıfarad*) gibi uzak ülkelerden de ölen hayırseverlerin isimleri gönderilerek kendileri için dua taleplerinde bulunulurdu.¹²³

¹¹⁸ I. Iustinianos zamanında (527-565) çıkarılan bir kanunla "*reş pirke*"nin (*archipherekaita*) metnin anlamını çarpıtınması için sadece Grekçe ve Tevrat'ın bu dildeki tercümesinin kullanılması zorunlu hale getirilmişti. Kanunun metni için bkz. Paul Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford: Basil Blackwell 1959, s. 316 (Ek 1). Bâbil'deki durum için bkz. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia*, s. 173.

¹¹⁹ Louis Ginzberg, *Geonica*, I, New York 1968, I, 90; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 158

¹²⁰ Duanın Aramice metni şöyledir: "בְּיַד הַבְּרִיבִי הַקָּדוֹם הַיְמֵשׁ כִּי־בִּיבִי... לארשי תיב הימע"

¹²¹ Kalıplaşmış ifade şöyledir: "...וְכִימִדַּק אַנְלִיאַשְׁד אַתְּלִיאַשְׁד וַיִּנְעֵלוּ..."

¹²² Ginzberg, *Geonica*, I, 91; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 158.

¹²³ Graetz, *History of the Jews*, III, 101.

5. Karaî Cemaatinin Yeşivası

İslamî dönemde kaynaklara Karaîlerin ilk ve orta öğretim kurumlarına dair herhangi bir bilgi yansımada da, idarî işlevinden dolayı *yeşivalarına* dair bazı bilgiler girme imkânı bulmuştur.

Kudüs'e göçü teşvik eden Karaîler,¹²⁴ zamanla burada bir *yeşiva* kurmuşlardır. Kudüs, IX. asrın sonundan Daniel Kûmisi'nin (ö. 945) Kudüs'e gelmesiyle X. asrın sonuna kadar Karaîlerin dinî ve idarî merkezliğini yapmıştır.¹²⁵ Karaî tarihçi İbnü'l-Hitî, XI. asrın başlarında yaşamış Karaî alim Yusuf ben Nuh (1002) hakkında verdiği bilgide onun 70 kişilik bir din adamının başkanlığını yaptığı *Dâru'l-İlm* adlı bir kurumdan bahseder.¹²⁶

Karaî Yeşivası şehrin doğusundaki *Hâretü'l-meşârika* adı verilen Karaî mahallesindeydi. *Yeşiva*, Yosef ben Bahtavî'ye ait bir arsada bulunduğu için, bazı dokümanlarda onun adına nispetle "Bahtavî Yeşivası" (*Yeşivat Bahtavî*) şeklinde de kaydedilmiştir.¹²⁷ *Yeşivanın* tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle beraber, IX. asrın sonlarında inşa edildiği tahmin edilebilir. Zira, Karaîlerin Kudüs'e yerleşmesi 825'lerden sonra başlamıştır.¹²⁸

Yeşivaya İslâm dünyasının dışından, özellikle de Bizans'taki Karaî cemaatlerinden çok fazla öğrenci gelmekteydi. Öğrenim amaçlı gelen bu öğrenciler sebebiyle Kudüs'teki Karaî nüfusun arttığı belirtilir.¹²⁹

Bizans Karaî cemaat liderlerinden Toviya ben Moşe, Kudüs'e öğrenim görmek için gelen önemli kişilerden biridir. Bizans'tan Kudüs'e gitmek üzere Dimyat'a (Hanes/Mısır) gelen Toviya, burada yabancı olması sebebiyle tutuklanmış; ancak bazı Karaî zenginlerin devreye girmesiyle kurtulmuştu. Serbest kalmasının ardından Kudüs'e giden Toviya, Ebül-Ferec Harun tarafından himaye görmüştü.¹³⁰ 1030'lar-

¹²⁴ Abbasiler döneminde Kudüs, Mesihin gelişini hızlandırmak amacıyla doğu İslam dünyasının değişik yerlerinden Karaîlerin yoğun göçüne şahit olmuştur. Ancak Karaîlerin göçlerinde dinî gayeler kadar Rabbanilerin zulmünden kaçarak Tevrat merkezli yeni bir cemaat kurmak şeklinde cemaat içi rekabetin de etkili olduğu belirtilmelidir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. "İslami Dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi Göçü: 'Aliya", *TTK Belleten* 274 (Aralık 2011), s. 666-667, 674.

¹²⁵ Gil, *Erets Yisrael*, I, 636-637.

¹²⁶ "Kâne lehü Dârun fi'l-Kudsü's-Şerîf li'l-'ilmi ואן הל ראד יפ דקלא יפ רירשלא דקלא..." Bkz. George Margoliouth, "Ibn al-Hitî's Arabic Chronicle of Karaite Doctors", *JQR*, o.s. 9 (1897), s. 433, İng. trc. 439. Bir sonraki sayfada İbnü'l-Hitî, buradan *Dâru Ben Nuh* şeklinde bahsetmektedir. Bkz. a.mak., s. 434, İng. trc. 440.

¹²⁷ Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium the Formative Years, 970-1100*, New York 1957, s. 186; Mann, *Texts and Studies*, II, 30.

¹²⁸ Nathan Schur, *Toldot ha-Kara'im*, Yeruşalayim 2003, s. 36.

¹²⁹ XI. asırda Kudüs'teki Karaî nüfusun 1000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Schur, *Toldot ha-Kara'im*, s. 38.

¹³⁰ Bkz. Zvi Ankori, "The Correspondence of Tobias ben Moses the Karaite of Constantinople", *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, ed. Joseph L. Balu-Philip Friedman-Arthur Hertzberg-Isaac Mendelsohn, New York 1959, s. 6, 8.

da Karaî Yeşivası'ndan mezun olan Toviya Kudüs'te daimî olarak kalmayı düşünmüşse de, *yeşiva* yöneticilerinin hayır gelirlerinde yolsuzluklarını görünce Bizans'a dönmeye karar vermişti. Toviya, İslâm dünyası Karaîlerince yazılan Yahudice-Arapça metinlerin önemli bir kısmını Bizans Karaîleri için İbraniceye çevirmiştir. Bu sebeple Karaî tarihinde “mütercim” (*ha-ma'tik*), “âlim” (*ha-baki*), “ilmiyle âmil” (*ha-'oved*) ve “samimi kul” (*ha-'eved*) gibi lakaplarla meşhur olmuştur.¹³¹

Karaî *yeşivasında* öğrenim gören bir diğer meşhur kimse de Bizanslı Karaî Ya'kov ben Simon'dur (XI. asrın ikinci yarısı). Yakov, Ebü'l-Ferec Furkan ben Esed'in (Yeşua ben Yahuda) (1050'ler) öğrencisi idi. Hocasının Karaî aile hukukuna dair Yahudice-Arapça bir risalesini İbraniceye çevirmişti.¹³² Kudüs'te XI. asırda aynı hocadan icazet alan bir diğer Karaî de Kastilyalı (İspanya) İbnü't-Taras'tı. Karaîliğin Kastilya'ya girişi ve bölgede yayılmasında İbnü't-Taras'ın büyük gayretleri olmuştu.¹³³

Karaî *yeşivasının* 1060'larda cemaat idaresinin Fustat'a taşınmasından sonra gerilediği; Selçuklular'ın Kudüs'e hakim olmasından sonra da (1071) tamamen kapandı belirtilmektedir.¹³⁴

6. Enstitüler

Bazı *responsalarda* Sura Yeşivası ile bağlantılı bir kurumdan bahsedilir: *Bet Rabbenu şe-be-Bavel*. Kurum aslında M. III. asırda R. Rav tarafından kurulan bir sinagogdu. Kaynaklarda kurumun adı daima Sura Yeşivası ile birlikte zikredilmiştir. *Bet Rabbenu şe-be-Bavel*, *Tanaim* döneminde bu dönem literatürünün tahsil edildiği bir yer olup mekân olarak da Sura Yeşivası'nın müştemilâtında bulunan bir binada hizmet veriyordu. Sa'diya Gaon'un bir mektubundan, kurumun X. asırda Sura Yeşivası ile birlikte Bağdat'a taşındığı anlaşılmaktadır.¹³⁵

Sura ile zikredilmesinden dolayı kurum, Abbasiler döneminde de, *Tanaim* dönemindekine benzer şekilde, İslamî dönemde kaleme alınan literatürün okunduğu bir yer veya belli konuların tahsil edildiği bir enstitü olarak düşünülebilir.

¹³¹ Samuel Poznanski, “The Karaite Literary Opponents of Saadia Gaon in the Eleventh Century”, *JQR* n.s. 19 (1907), s. 79; Gil, *Erets Yisrael*, I, 656; Ankori, *Karaites in Byzantium*, s. 188; Mann, *Texts and Studies*, II, 3. Tobias'ın hayatı ve eserleri için bkz. Ankori, “The Correspondence of Tobias ben Moses...”, s. 1 vd.; “Tobias ben Moses ha-Avel”, *Ejđ*, XV, 1182-1183.

¹³² Ankori, *Karaites in Byzantium*, s. 188; Leon Nemoj, “Jacob ben Simeon”, *Ejđ*, IX, 1223.

¹³³ George Margoliouth, “The Writings of Abu'l-Faraj Furkan Ibn Asad”, *JQR* o.s. XI (1899), s. 189; Mann, *Texts and Studies*, II, 39; Gil, *Erets Yisrael*, I, 659.

¹³⁴ Ankori, *Karaites in Byzantium*, s. 189; Schur, *Toldot ha-Karaim*, s. 38.

¹³⁵ Bkz. Ginzberg, *Geonica*, I, 41.

Sonuç

Yahudiler tarih boyunca yaşadıkları acı tecrübelerden sonra cemaat olarak varlıklarını devam ettirmek için eğitim faaliyetlerine büyük önem vermişlerdir. Sürgün devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemden daha önemli olduğunu düşünen din adamları, miladın ilk asrından itibaren *bet ha-sefer* ve *beytülmidras* adı verilen temel eğitim kurumları ile yüksek din eğitimi kurumu *yeşivalar* için öğrenci yetiştirmeye gayret etmişlerdir. İlk ve orta öğretimde temel eğitimle birlikte bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazanan öğrenciler, istedikleri takdirde, *yeşivalara* devam etmişlerdir.

Yahudilerde yüksek din eğitiminin verildiği *yeşivaların*, kökeni sürgünlere dayanmaktadır. İslam öncesi dönemde Bâbil’de kurulan Sura ve Pumbedita *yeşivaları* ile Filistin Yeşivası, faaliyetlerine İslamî dönemde devam etmişlerdir. Müslümanlar Roma, Bizans ve Sâsânî devletleri gibi *yeşivaların* faaliyetlerine herhangi bir engel çıkarmadıkları gibi özgürlük alanlarını da genişletmişlerdir.

Emeviler döneminde *yeşivalar* ile cemaatin siyasî idaresini üstlenen *re’sü’l-câlut*-luk kurumu arasında yönetim konusunda rekabet başlamıştır. Değişik zamanlarda nükseden bu mücadele, Abbasî Halifesi Me’mun döneminde kurumların eşit statülü hale getirilmesiyle son bulmuştur. IX. asra kadar kuruldukları tarihî şehirlerde faaliyet gösteren *yeşivalar*, bu asırda Sura ve Pumbedita’dan Bağdat’a taşınmışlardır. İslam fetihleri sırasında Taberiye’de faaliyet gösteren Filistin Yeşivası ise X. asırda, 960’larda Kudüs’ü merkez edinmiştir. *Yeşivalar*, o dönem Yahudi dünyası için birer cazibe merkezi olmuş; dünyanın değişik yerlerinden gelen öğrenciler eğitimlerini tamamladıktan sonra cemaat hizmetlerinde istihdam edilmişlerdir.

Yeşivalar varlıklarını kendilerine bağlı cemaatlerden gelen aidât ve bağışlarla sürdürmüşlerdir. Abbasiler döneminde Yahudi cemaatlerinde Kudüs ve Irak’taki eğitim kurumlarına yardım yapmak, ayakta olduğu dönemde Mabe’d’e yapılan yardımlarla eş değer görülürdü. Her *yeşivanın* idarî hakimiyetindeki yerlerden gelen düzenli geliri vardı. *Yeşivaların* bir diğer geliri de Yahudi cemaatlerinin gönüllü bağışlarıydı. Cemaatler ayrıca hukukî meselelere dair *yeşivalara* gönderdikleri sorularla, yardım mahiyetinde para da gönderirlerdi. Bu yardımlar, senelik dönemsel toplantılarda (*hodşey kala*) *yeşiva* üyelerine ve öğrencilere dağıtılırdı. *Yeşivalar* zaman zaman değişik cemaatlere *meşulah* (elçi/gezici vaiz) adı verilen temsilciler göndermek suretiyle de yardım toplamışlardır. Eğitim kurumlarına yardım yapanlar, *yeşivalar* tarafından günümüzdeki “fahri doktora” gibi çeşitli payelerle ödüllendirilmişlerdir.

Yeşivaların cemaati idare görevi yanında din adamı yetiştirme, halkı eğitme, akademik çalışmalar yapma ve değişik cemaatlerden gelen sorulara fetvalar (*responsa*) verme gibi görevleri de vardı. *Yeşivada* eğitim-öğretimin planlanması ve uygulanması, *gaonların* yetkisindeydi. *Yeşivalardaki* günlük derslere “*metivta*” adı verilirdi. Öğre-

time sabah ibadetinden sonra başlanan *yeşivalarda* derslerin bitiminde *meturgeman* adı verilen belletmen, o gün derste anlaşılmayan kısımları tekrar ettirirdi. *Yeşivalardan* mezun olanlara İslam dünyasındaki “*icazel*”e benzer mezuniyet belgeleri verilirdi. “*Semihut*” veya “*minuy*” adı verilen bu belge ile mezun öğrenci, belli konularda ders vermeye yetkili kılınırdı.

Yeşivalar, halkın gündelik ihtiyaçlarına yönelik dersler de düzenlerdi. “*Pirke*” adı verilen bu toplantılar, *yeşivaların* halk nezdindeki popülerliğini artırmanın en pratik yoluydu. *Yeşivaların* halka yönelik bir diğer faaliyeti de, bu kurumlara destek veren kimseler için ölümlerinden sonra düzenlenen anma törenleriydi. Bu törenler ölen hayırseverlerin yakınları tarafından büyük onur kabul edilirdi.

İslamî dönemde kaynaklara Karaîlerin ilk ve orta öğretim kurumlarına dair herhangi bir bilgi yansımaya da, idarî işlevinden dolayı *yeşivalarına* dair bazı bilgiler girmiştir. Merkezi Kudüs olan Karaî *yeşivası* Selçuklular’ın Kudüs’e hakim olmasından sonra (1071) kapanmıştır. *Yeşivada* sadece İslam dünyası değil, başta Bizans olmak üzere dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan Karaî cemaatleri için de din adamları yetiştirilmiştir.

Yahudilerin tarih boyunca dinî ve etnik kimliklerini kaybetmeksizin sürdürmesindeki en önemli etkenlerden biri de, hiç şüphesiz, *yeşivaların* cemaat içerisindeki etkinlikleridir. Abbasîler döneminde en teşkilâtlı cemaatlerden biri olan Yahudiler, Irak ve Filistin’deki *yeşivalarda* yetiştirdikleri öğrencilerle o dönem dünyasında Yahudilerin din adamı ve cemaat yöneticisi ihtiyacını karşılamışlardır. Mezunlarıyla cemaatleri kendilerine bağlayan *yeşivalar*, yine bunlar aracılığıyla kendi dinî anlayışlarını geniş kitlelere tanıtma ve bunlar arasında yayma imkânı da elde etmişlerdir.

Sözlük

Ahov ha-yeşiva: “*Yeşivanın* sevilen adamı” anlamında, *yeşivalara* yardım edenlere verilen onur payesi.

Aluf: İslam öncesi ve ilk İslamî dönemde Pumbedita Yeşivası başkanına verilen isim. Cemaat başkanı. *Yeşivalara* yardım edenlere verilen onur payesi.

Amoraim: Mişna'nın tamamlanmasından (MS. 200) Kudüs ve Bâbil Talmudlarının tamamlanmasına kadarki geçen dönemde yaşayan Yahudi din adamları. *Amoraim* döneminin MS. 499 yılında bittiği kabul edilmektedir.

Av bet din: Yerel cemaatlerde bir başkan ve iki yardımcından oluşan idarî konsülde (*bet din*) başkanlık yapan kimse.

Av: *Yeşivalarda* *gaon*dan sonraki en yetkili kişi. Aramîce *dayana de-bava*.

Bâbil: Mezopotamya'da adını aldığı Bâbil şehri etrafında kurulmuş, Sümer ve Akad topraklarını kapsayan eski bir yerleşim birimi. Bâbil'in merkezi bugünkü Irak'ın el-Hille kasabası üzerinde yer almaktadır.

Beney Rabanan: Gaonik ailelere mensup din adamları.

Bet ha-Mikdaş: MÖ. 832 yılında Süleyman Peygamber tarafından inşâ edilen, MÖ. 586'da Bâbilliler, MS. 70 yılında da Romalılar tarafından yıkılan büyük Mabet.

Cehbez: İslm dünyasında ilk dönemlerde bir çeşit bankacılık ve bankerlik yapanlar yanında sarraf, muhasip, vergi memuru, haznedâr ve vergi dairesi müdürleri için kullanılan; ancak zamanla devlet maliyesinde başta para ayarı olmak üzere *iltizam* ve *kabâle* gibi çeşitli malî işleri yapan kimseler için kullanılan terim.

Dayan: Yerel cemaatlerde bir başkan ve iki yardımcından oluşan idarî konsüldeki (*bet din*) üye. İki yardımcından biri. Başkana (*av bet din*) yardım eden din adamı.

Dirhem: Eskiden İslam dünyasında kullanılan okkanın 400'de 1'ine eşit olan, 3,148 gramlık ağırlık ölçüsü.

Gaon: Talmud'un redaksiyonunu yapan (*Tanaim*) ve şerh eden (*Savoraim*) din adamlarından sonra yaşamış ilim adamları. İslamî dönemde Sura ve Pumbedita *yeşivalarının* başkanları.

Haham ha-yeşiva: “*Yeşivanın* gönüllü din adamı” anlamında *yeşivalara* yardım edenlere verilen onur payesi.

Haham: İbranice ve Aramice'de “bilge” anlamına gelen terim. Tevrat ve Talmud üzerine gerekli eğitimi aldıktan sonra, bir Yahudi cemaatine ruhanî önderlik yapma yetkisini kazanmış din adamı.

Halaha: Kelime anlamı, yürünen yol, şeriat. Yahudi hukuku. Yahudilerin uymak zorunda olduğu, gelenek de dahil kurallar manzumesi.

Hazan: “Cemaat temsilcisi” anlamına gelen ve “*şaliyah tsibur*” olarak da isimlendirilen bu kimse, Müslümanlardaki “cami imam”ı gibi, sinagogda ibadeti sevk ve idare eden din adamıdır.

Herem: Yahudilerde din adamlarının emirlerine karşı gelen ya da dinî kural-ları ihlal edenlere verilen cemaatten dışlama cezası.

Hoşa'na Raba: Çardaklar bayramının (*Sukot*) yedinci günü.

İcazet: İslamî eğitim ve öğretimde akademik diplomaları, sanat ve meslekte yeterlilik için gerekli izin ve onayı ifade eden terim.

Karaî/ler: İslamî dönemde (VIII. asır) Irak'ta ortaya çıkan ve Tevrat'ı (*Tanah*) dinî hükümlerin yegâne kaynağı kabul eden Yahudi mezhebine mensup kimse/ler.

Kaşer: (Aşkenaz aksanında “*Koşer*”). Yahudi dinine uygun gıda. Eşyaların dinî ritüele uygun hale getirilmesi ve kullanılması da “*kaşer*”le ifade edilmektedir.

Kenesiyot: “*Meclis, örgüt, kurul*” manasına gelen “*knesiya*” kelimesinin çoğulu. Filistin Yeşivası'nı model olarak organize olan Bâbil *yeşivalarının* İslâm öncesi dönemde kendilerini isimlendirdikleri terim.

Mar: Aramîce bir kelime olan “*Mar*”, çoğunlukla Talmudik dönemde, kısmen de İslâmî dönemde *re'sü'l-câlu*lara ya da din adamlarına verilen dinî bir paye olup İbranice “*Rabi*” kelimesinin karşılığıdır.

Mesîba: Aramîce'de “*yeşiva*” anlamına gelen “*metivta*”nın İslamî dönemde Arapça söylenişi.

Mesih: Yahudilerin Davud Peygamber'in soyundan gelecekte çıkacağını bekledikleri kurtarıcı.

Meşulah: Kelime olarak “elçi” anlamına gelen, *yeşivaların* kendi dinî anlayış-larını (*minhag*) diğer cemaatlere yaymak üzere gönderdikleri din adamı. Gezici vâiz.

Metivta: Aramîce'de “*yeşiva*”.

Meturgeman: *Yeşivalarda* öğrencilere dersi tekrar ettiren belletmen, öğretim yardımcısı. Günümüzün araştırma görevlisi.

Midraş: İslamiyet'teki tefsir ilmindeki benzer metotlarla, Yahudilikte kutsal metinleri okuyup değerlendirme yöntemi.

Minhag: Sözlükte “örf, usûl, âdet ve “gelenek” anlamına gelmektedir. Yahudi-liğin hayatın değişik alanlarında takip edilmesini emrettiği kurallar, tarihsel süreçte cemaatler tarafından farklı yorumlanmış, bu da Yahudilik içerisinde değişik anane ve geleneklerin (*minhag ha-makom*) ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Talmud'ta bu yerel uygulamalar hukukun bir kaynağı olarak bağlayıcı kabul edilmektedir.

Mişna: Talmud'un temelini oluşturan, Yahudi sözlü geleneğinin nesilden nesile aktarıldıktan sonra Yahuda ha-Nasi tarafından yapılan ilk yazılı derlemesi.

Perek: Senede iki kez *yeşivalarda* tertip edilen dönemsel toplantılarda (*hodşey ha-kala*), halka yönelik, halkın o günkü ihtiyaçları göz önüne alınarak seçilmiş fikhî ve ahlakî konuların işlendiği konuşmalar; Talmud'ta yer alan kitapların her bir bölü-mü.

Rabbi/Rabi: Arapça “efendi” veya “üstat” manasına gelen “rabbi”, dini öğ-reten ve Yahudi hukukunu ilgilendiren konularda karar vermeye yetkili kişidir.

Ratsuy şitey yeşivot: “Yeşivaların aranan hayırseveri” anlamında, yeşivalara yardım edenlere verilen onur payesi.

Rav: Yeşivalarda görev yapan, ders veren din adamı.

Re’sü’l-câlût: Sürgün dönemlerinde Yahudileri yöneten, Davud Peygamber’in soyundan gelen kimseler. İbranîce *roş ha-gola*, Aramîce *reş galuta* olarak isimlendirilen bu kimseler, Yahudileri Müslüman idareciler nezdinde temsil eden siyasi cemaat liderleri idi.

Re’sü’l-mesîba: *Roş yeşiva*. Bkz. Gaon.

Responsa: İslam hukukundaki *fetvalara* tekabül eden, Yahudi hukukunda *Şeilot u’İşivot* (kısaca *ŞuT*) olarak isimlendirilen “*responsa*”, Talmud’un derlenmesinden sonra başlayıp günümüze kadar gelişerek devam eden hukuk faaliyetidir.

Reş kala: Cemaat başkanı. İslam öncesi ve ilk İslamî dönemde Pumbedita Yeşivası başkanına verilen isim. Yeşivalarda *gaon* ve *avdan* sonra her biri 10’ar kişiden müteşekkil yedi ayrı grubun başkanları. Yeşivalara yardım edenlere verilen onur payesi.

Reş kalot: “*Reş kala*”nın çoğulu. Bkz. *Reş kala*.

Reşut: Arapça *nâhiye*. İdarî birim. Yahudi kurumların (*Re’sü’l-câlüt*luk, Sura Yeşivası, Pumbedita Yeşivası ve Filistin Yeşivası) idarî hakimiyetindeki bölge ve şehirler.

Roş Yeşiva: bkz. Gaon.

Sanedrin: Yunanca “birlikte” anlamına gelen “*syn*” ile “sandalye” anlamına gelen “*hedra*” sözcüklerinden oluşan *Sanedrin*, MS. 350’lere kadar Yahudiler arasında adli ve idarî işleri tanzim eden kurumdur. Ayrıca bkz. “Yeşiva”.

Savoraim: Yahudiler Sâsânîler döneminde Kisra IV. Hürmüz zamanında şiddetli baskılara maruz kalmışlardı. 580’de Pumbedita Yeşivası kapatılmış; *yeşiva* görevlileri Firuz Şapur’a kaçarak burada yeni bir *yeşiva* kurmuşlardı. 589 yılından İslâm fetihlerine, yani 640’lara kadar Irak Yahudilerinin ilmî faaliyetlerinin resmen durdurulduğu dönemde, 40 yıl kadar süre ile (499’da Ravina’nın ölümünden 540 yılında Rav Simuna’ya kadarki) Talmud’un redaksiyonunu tamamlayan din adamı “*şarihler*”.

Sebt: *Şabat*, yani Cumartesi günü. Yahudilerin dinlenme günü. Her Yahudinin işlerine ara verip dinlenmesi vacibe olan gün.

Sod ha-yeşiva: “*Yeşivanın sırdaşı*” anlamında, yeşivalara yardım edenlere verilen onur payesi.

Sofer: Talmud’un emri gereği her cemaatte bulunması zorunlu din adamı. “Kâtip” veya “müstensih” olarak tercüme edilebilir. Yahudilerde önemli bir dini hizmeti ifâ eden bu kimseler, *SeTeM* olarak ifade edilen *Sefer Tora* (Tevrat) *Tefilin* ve *Mezuzaların* istinsahını yapmaktadır.

Sukot: Çardaklar bayramı. Yahudilerin Tişri ayının 15. günü (Eylül-Ekim sonları arası) kutladıkları 8 günlük bir bayram olup Mabed'in ayakta olduğu dönemde hac ettikleri üç kutsal festivalden (*şaloş regalim*) biri idi.

Şabat: Bkz. Sebt.

Talmud: Tevrat'ı tefsir eden, Yahudi geleneğinde Tevrat derecesinde önem verilen sözlü geleneğin derlemesi.

TaNaH: Kitab-ı Mukaddes. *Tora*, *Neviim* ve *Ketuvim* adlı bölümlerin oluşturduğu Yahudi kutsal kitabı.

Tanaim: Yahudi tarihinin meşhur alimi Hilel'den (MÖ. 20-MS. 20) Talmud'un Yahuda ha-Nasi (MS. II. asrın sonu ile III. asrın ilk yarısı) tarafından derlenmesine kadar ki dönemde, bir diğer ifade ile Mişna döneminde yaşamış Yahudi din adamlarına verilen isim. Paye 10 yılından itibaren Yahuda ha-Nasi'ye gelinceye kadar 200'den fazla Yahudi din adamı için kullanılmıştır.

Tevrat: Kitab-ı Mukaddes'i oluşturan *üç kitaptan* [*Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuvim* (Kitaplar)] Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye kitabından oluşan bölümün ilki.

Tora: Bkz. Tevrat.

Tosefta: Kelime anlamı "ilave, eklenti". Yahuda ha-Nasi'nin çeşitli nedenlerle Mişna'ya dahil etmediği, son *Tanaim* Rav Hoşeya ve Rav Hiya tarafından derlenen "harici Mişnalar"dan (*baraytot*) oluşan eser.

Zuz: Eski dönemlerde Yahudiler tarafından kullanılan, *şekelin* dörtte birine eşdeğer madeni para. İbranice dirhem. Ayrıca bkz. Dirhem.

KAYNAKLAR

Ahima'ets ben Paltiel (1017-1060), *Sefer Yuhasin* ספר יהוסיין [*The Chronicle of Ahima-az*] [Şecere Kitabı], nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966.

Akpınar, Cemil, “İcâzet”, *DİA*, XXI, 393-400.

Amram (ben Şeşna) Gaon (ö. 871), *Seder* סדר ר' עמרם גאון [*Amram Gaon'un Dua Kitabı*], Part I, Hebrew text with Critical apparatus trans. with notes and Int. by David Hedegard, Motala 1951; Part II, *The Order of Sabbath Prayer*, Text edition with English trans. and Int. by Av Tryggve Kronholm, Centraltryckeriet: Boras 1974.

Ankori, Zvi, *Karaïtes in Byzantium, the Formative Years, 970-1100*, New York 1957.

———, “The Correspondence of Tobias ben Moses the Karaite of Constantinople”, *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, eds. Joseph L. Balu-Philip Friedman-Arthur Hertzberg-Isaac Mendelsohn, Columbia University Press: New York 1959, ss. 1-38.

Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu yayınları: İstanbul 2005.

———, *İslam Toplumunda Yahudiler, Abbâsî ve Fatımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İz Yayıncılık: İstanbul 2008.

———, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmîyet, İbranîce Tarih Kütüphaneleri Açısından Bir İnceleme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

———, “İslami Dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi Göçü: 'Aliya”, *TTK Belleten* 274 (Aralık 2011), ss. 641-689.

———, “Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, MÜİF Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 319-345.

Ashtor, Eliyahu, [Strauss], “Sifrut ha-Geonim ha-Rişonim ve ha-Gemara ספרות הגמרא והגמרא הראשונים והראשונים” [Erken Dönem Gaonlarının Eserleri], *Mahanayim* 57 (1960-61), ss. 111-114.

———, “Kavim li-Dmuta şel ha-Kehila ha-Yahudit be-Mitsrayim be-Yemey ha-Beynayim בימי-ביניים ביהדות במצרים של הקהילה היהודית בארץ-ישראל” [Ortaçağ Mısırındaki Yahudi Cemaatlerinin Bazı Hususiyetleri], *Tsiyon* 30 (1965), s. 61-78; 128-154.

Assaf, Simha, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrut ha-Geonim, Hartz'a'ot ve Şi'urim* תקופת הגאונים וספרות הגאונים ושיריהם [Gaonluk Dönemi ve Edebiyatı], nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955.

———, “Kovets šel İgerot Rav Šmuel ben ‘Ali ve Bene Doro " קובץ של אגרות ר' [Rav Šmuel b. Ali ve Muasırlarının Mektuplarının Derlemesi], *Tarbits* 1 (1929-30), I, 102-130; II, 43-84.

Baron, Salo Wittmayer (1895–1989), *A Social and Religious History of the Jews*, I-XI, Columbia University Press: New York 1957.

Bashan, Eliezer, “Sura”, *Efd*, XV, 521-523.

Beer, Moshe, “Academies in Babylonia and Erez Israel”, *Efd*, II, 199-205.

———, “Rava-Amora”, *Efd*, XIII, 1579-1581.

Beer, Moshe-Eliezer Bashan, “Pumbedita”, *Efd*, XIII, 1384-86.

Brody, Robert, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, Yale University Press: New Haven and London 1998.

———, “le-Hidat šel Seder Rav Amram Gaon גאון עמראם סדר עמראם” [Amram Gaon’un *Seder*’inin Muamması], *Kneset Ezra Sifrut ve Hayyim ba-Bet ha-Kneset, Esofof Maamarim Mogešet le-Ezra Fleischer*, eds. S. Elizur-M.D.Herr-G.Shaked-A.Shinan, Yerušalayim 1994, ss. 21-34.

Buhl, Fr., “Tedmür”, *IA*, XII/I, 112-114.

Cohen, Mark R., *Jewish Self-Government in Medieval Egypt, The Origins of the Office of Head of the Jews*, Princeton New Jersey 1980.

Çağatay, Nešet, *İslam Dönemine dek Arap Tarihi*, TTK Basımevi: Ankara 1989.

Ephrat, Daphna-Yaakov Elman, “Orality and the Institutionalization of Tradition: the Growth of the Geonic Yeshiva and the Islamic Madrasa”, *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality, and Cultural Diffusion*, eds. Yaakov Elman-Israel Gershoni, Yale University Press: New Haven-London 2000, ss. 107-137.

Fawzi, S., “The Jewish Academy in Abbasid Iraq: Jewish Cultural and Spiritual Life”, *SMJR* 1 (1993), ss. 189-204.

Gafni, Isaiah, ““al Derašot be-Tsibur be-Bavel ha-Talmudit: ha-Pirke el deršot be-İerusalem” [Talmudik Dönem Babil’inde Halka Yönelik Verilen Vaaz: *Pirke*], *Kneset Ezra Sifrut ve Hayyim ba-Bet ha-Kneset, Esofof Maamarim Mogešet le-Ezra Fleischer*, eds. S. Elizur-M. D. Herr-G.Shaked-A.Shinan, Yerušalayim 1994, ss. 121-130.

Gil, Moshe, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976.

———, *Erets-Yisrael bi’Tkufat ha-Müslimit ha-Riṣona* [ארץ-İsrail בתקופת המוסלמית הריסונה], I-III, Yerušalayim 1983.

———, *be-Malhut Yişmael bi'Tkufat ha-Geonim* במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים [Gaonluk Döneminde Müslüman Hakimiyetinde (Yahudiler)], I-IV, Yerusalayim 1997.

———, “Aliya ve ‘Aliya le-Regel bi-Tkufat ha-Kivuş ha-Müslimi ha-Rişona (638-1099) ועלייה ועלייה-לרגל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה” [İslamî Dönemde (638-1099) Yahudilerin Kudüs’e Hac ve Ziyaret Yolculukları], *Catedra* 8 (1978), ss. 123-146.

———, “The Jewish Community”, *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, ed. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, ss. 163-199.

Ginzberg, Louis, *Geonica*, I, 2nd edition Hermon Press: New York 1968.

Goitein, Şlomo Dov, *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley: University of California 1967-1988.

———, “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, *SI* 31 (*Memoriae J. Schacht Dedicato*), ss. 101-116.

———, “The Social Services of the Jewish Community as Reflected in the Cairo Geniza Records”, *JSS* 26 (1964), ss. 3-22; 67-85.

———, “Roş Yeşivat Erets-Yisrael ke-Roş ha-Yahudim be-Medina ha-Fatimit, Mismahim ‘Ararvim al ha-Geonot ha-Yisraelit כראש ישיבת ארץ-ישראל כראש היהודים במדינה פטימית, משמחים עררבים על הגאנות הישראלית Başı Olarak Filistin Gaonu], *Erets-Yisrael* 10 (1970-1071), ss. 100-113.

———, “Religion in Everyday Life as Reflected in the Documents of the Cairo Geniza”, *Religion in a Religious Age*, ed. S.D. Goitein, Association for Jewish Studies: Cambridge, Massachusetts 1974 içinde, ss. 3-17

———, “New Sources on the Palestinian Gaonate”, *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume*, New York-London 1974, English Section, I, 503-537.

Goodblatt, David M., *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia*, Leiden: E.J. Brill 1975.

Graetz, Heinrich (1817-1891), *History of the Jews*, I-VI, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1891.

Grayzel, Solomon, *A History of the Jews*, Philadelphia 1952.

Groner, Zvi, “ha-Geonim הגאונים” [Gaonlar], *Manhig ve Hanhaga, Kovets Maamarim*, eds. Irad Malkin-Zeev Tzahor, Yerusalayim 1992.

Grossman, Avraham, “The Yeshiva of Eretz Israel: its Literary output and Relationship with the Diaspora”, *The History of Jerusalem, The Early Muslim Period 638-1099*, eds. Joshua Prawer-Haggai Ben-Shammai, Jerusalem 1996, ss. 225-269.

———, “ha-Zika beyn ha-Mivne ha-Hevrati le-Yetsira ha-Ruhanit be-Kehilot Yisrael bi’Tkufat ha-Geonim ישראל ביניהם בקהילות יוצריה הרבנית בתקופת הגאונים” [Gaonluk Dönemi Yahudi Cemaatlerinin Sosyal Yapısı ve Ruhanî Faaliyetler Arasındaki İlişki], *Tsiyon* 53 (1988), ss. 259-272.

Ha-Bavlî, Natan (X. asır), “Seder ‘Olam Zuta: סדר עולם זוטא” [Dünyanın Kısa Tarihi], *Seder ha-Hahamim ve Korot ha-Yamim*, nşr. Adolf Neubauer, Oxford 1887, II, 68-88.

Hirschberg, Hayyim Z’iv, “ha-Yahudim be-Aratsot ha-İslam היהודים בארצות האסלאם” [İslam İdaresinde Yahudiler], *Perekim be-Toldot ha-Aravim ve ha-İslâm*, ed. Hava Lazarus Yafe, Tel Aviv 1967, ss. 263-315.

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, I-IV, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1980.

Kahana, Avraham, *Sifrut ha-Historya ha-Yisraelit ספרות ההסטוריה הישראלית* [Yahudi Tarih Yazıcılığı], I-II, Varşova 1922.

Kahle, Paul, *The Cairo Geniza*, Oxford: Basil Blackwell 1959.

Katz, J., “Jewish Civilization as Reflected in the Yeshivot-Jewish Centers of Higher Learning”, *JWH* 10 (1966), s. 674-704.

Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.

Krauss, Samuel, “Tekufat ha-Geonim be-Or ha-Gnizaהגניזה באור תקופת הגאונים” [Geniza Dokümanları Işığında Gaonluk Dönemi], *ha-Şiluah* 40 (1922), ss. 76-80; ss. 225-234.

Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.

Lauterbach, Jacob Z., “The Name of the Rabbinical Schools and Assemblies in Babylon”, *HUCA Jubilee Volume (1875-1925)*, ed. D. Philipson et al. Cincinnati, 1925, ss. 211-222.

Mann, Jacob, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I-II, Hebrew Union College Press: Cincinnati, Ohio, USA, 1931.

———, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, Oxford University Press: Oxford 1969.

———, “The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History”, *JQR* n.s. 10 (1920-1921), ss. 121-151; ss. 309-365.

Margoliouth, G(eorge)., “Ibn al-Hiti’s Arabic Chronicle of Karaite Doctors”, *JQR* o.s. 9 (1897), ss. 429-443.

———, “The Writings of Abu’l-Faraj Furkan Ibn Asad”, *JQR* o.s. XI (1899), ss. 187-215.

Mirsky, Samuel K., “Types of Lectures in the Babylonian Academies”, *Essays on Jewish Life and Thought, Presented in Honor of Salo Wittmayer Baron*, eds. Joseph L. Balu-Philip Friedman-Arthur Hertzberg-Isaac Mendelsohn, Columbia University Press: New York 1959, ss. 375-401.

Nemoy, Leon, “Jacob ben Simeon”, *Ejda*, IX, 1223.

Petachia (Ratisbonlu) (XII. asır), *Tudelalı Benjamin&Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, ss. 93-121.

Poznanski, Samuel Avraham, “‘Inyanim Şonim ha-Noge'im li'Tkufat ha-Geonim ענינים שונים הניגעים לתקופת הגאונים [Gaonluk Dönemine Dair Değişik Konular], *ha-Kedem* no.1-4 (1907), ss. 133-148.

———, “The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon in the Eleventh Century”, *JQR o.s.* 19 (1907), ss. 59-83.

Schechter, S., *Saadyana, Geniza Fragments of Writings of Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903.

Schur, Nathan, *Toldot ha-Karaim תלדות הקראים [Karaî Tarihi]*, Yeruşalayim 2003.

Schwartz, Matthew B., “Appeals in the Jewish Courts of Palestine in the Third Century, CE.”, *HUCA* 49 (1978), ss. 187-203.

Sklare, David E., *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World, Texts and Studies*, E.J. Brill: Leiden-New York-Köln 1996.

Şeclot u'Tşivot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mıstrayim, של שאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968.

Şerira Gaon (906-1006), *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Laşon ha-Kodeş* אגרת רב און שרירה גאון [Rav Şerira Gaon'un Mektubu], nşr. ve İbraniceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1991; İng. trc. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1988.

Şohat, Azriel, “Sugiyot bi'Tkufat ha-Geonim סגיות בתקופת הגאונים [Gaonluk Dönemine Dair Bazı Meseleler], *Mahkarim be-Toldot 'am Yisrael ve Erets-Yisrael*, eds. B. Oded-U. Rappaport-A. Shochat-J. Shatzmiller, Haifa 1972, II, 63-82.

“Tobias ben Moses ha-Avel”, *Ejda*, XV, 1182-1183.

DİYARBAKIR'DA OSMANLI DÖNEMİ ŞEHİR-İÇİ HANLARI ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

EVİNDAR YEŞİLBAŞ*

Giriş

Diyarbakır, mimari miras bakımından Anadolu şehirleri arasında çok sayıda ve farklı türde anıtlara sahip zengin yerleşimlendendir. Araştırmamızın konusunu, şehirdeki 16. yüzyıl başlarından 20. yüzyıla kadar geniş bir zaman diliminde inşa edilen Osmanlı dönemi şehir-içi hanları teşkil etmektedir¹.

Ekonomik ve kültürel potansiyel, Osmanlı imparatorluğu gibi belirli çağlara damgasını vurabilen toplumları, farklı ihtiyaçlar çerçevesinde yapı türleri üretmeye zorlamıştır. Ticaret yapıları, toplumsal ilerlemeye paralel gelişen yoğun ekonomik faaliyetler ve kentleşmede etkin mekânlar olarak mimarlık ve özellikle şehircilik tarihi açısından anıtsal birer yapı taşı niteliğindedir. Osmanlı şehirlerinin mekân zenginliğine katkısı bulunan bu binalar, günümüzde tarihi çehresini koruyabilen kentlerde, işlevsel yenileme bağlamında tekrardan kullanıma sunulmuş olsalar bile, dönemsel gelişimlerini ve mimari karakterlerini yansıtmaktadırlar.

Anadolu Türk Ticaret Mimarisine yönelik günümüze kadar yapıla gelen çalışmalar gözden geçirildiğinde, hanlar hakkındaki yayınların sayıca daha fazla olmakla beraber, mevcut bilgilerin daha ziyade Anadolu Selçuklu dönemine yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Literatür taramasında, Osmanlı ticaret mekânlarını doğrudan konu alan kaynaklar ise genellikle yapı türü² özelinde konuyu ele almışlardır. Bununla birlikte, az sayıda kaynağın genel, ticari merkeze daha bütüncül baktığı, kentsel ve mimari ölçekte yapı türlerini ve birlikteliklerini değerlendirdiği görülmektedir. Bu kaynaklar, mekân sınırlaması içerisinde konuyu irdelemekte, bir kısım literatür ise tek eser bazında bilgi üretmektedir. Diyarbakır'daki hanlar, diğer yerleşim merkezlerinin büyük çoğunluğu itibarıyla de söylenebileceği gibi, sanat tarihi açısından

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Mardin/TÜRKİYE, evindaryesilbas@gmail.com

¹ Diyarbakır'da Osmanlı dönemi ticaret gelişimi ve mimari yapıları hakkında detaylı bilgi için bkz., Evindar, Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

² Bunlardan ilki Gündüz Özdeş'in 1954 yılında yayınlanan *Türk Çarşıları* doçentlik çalışmasıdır; İkinci çalışma ise Mustafa Cezar'ın *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and The Ottoman Construction System* adlı 1983 tarihli yayımıdır, Kitabın Türkçesi *Tiypik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985'te yayınlanmıştır.

günümüze kadar yeterince incelenerek değerlendirilememiştir. Mevcut yayınlar gözden geçirildiğinde bu konuya yönelik detaylı bilgiler edinebileceğimiz toplu bir yayın bulunmamaktadır. Hanların tamamını kapsayacak bütüncül bir yaklaşımdan ziyade, hanlarla ilgili toplu veya tek tek mimarlık ve sanat tarihi araştırmalarından elde edilen çok kısa bilgiler içermekle beraber, bilgiler doyurucu olmaktan uzak fakat kısmen fikir verici niteliktedir. Bu çalışmalarda sanat ve mimarlık tarihi açısından toplu bir değerlendirme yapılmadığı ve tek tek bilgi üreten çalışmaların bazılarının çizim, fotoğraf gibi teknik detaylardan yoksun veya yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Tahrir Defterleri³, Şer'îye Sicilleri⁴, Salname⁵, vakfiye kayıtları⁶ gibi arşiv belgelerinde yerleri, banileri, görevlileri, sayıları ve özellikle tarihlendirme gibi çeşitli yönlerini aydınlatıcı kısa bilgiler mevcuttur. Öte yandan monografik çalışmalar için önemli birer kaynak teşkil eden seyahatnamelerde⁷ ise daha çok şehrin coğrafi ko-

³ Diyarbakır'ın 16. yüzyıldaki genel yapısı ile eserlerden bazıları hakkında kısa bilgilerin de bulunduğu Tahrir Defterleri'ne dayalı çalışmalar için bkz., Nejat, Göyünc, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991; M. Mehdi, İlhan, *Amid (Diyarbakır): 1518 Detailed Register*, Ankara 2000; Yılmaz, Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 5, İzmir 1990, s. 191-229; Alpay, Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara 2002; M. Mehdi, İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Tımar Dağılımı", *T.C. İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XXII, İstanbul 1982, s. 85-100; İbrahim, Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Haşlı Seferlerinin 900'üncü Yıldönümünde Uluslararası Selahaddin-i Eyyubi Sempozyumu (Diyarbakır, 23-24 Kasım 1996)*, Diyarbakır 1997, s. 161-179; a.y., "XVIII. Yüzyıl'da Diyarbakır Eyaleti'nin İdari Yapısı", *Askeri Tarih Bülteni*, S.19/36, Ankara 1994, s.135-142; a.y., "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal Of Ottoman Studies*, S. XVI, İstanbul 1996, s.121-162.

⁴ Diyarbakır Şer'îye Sicilleri'ne dayalı çalışmalar için bkz., İbrahim, Özçoşar, *315 numaralı Hicri 1155/1741-1742 tarihli Diyarbakır Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (T.C. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2000; Mustafa, Korkmaz, *Şer'îye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi Tarih* (T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988; Abdülvahap, Yıldız, *135/313 Nolu Şer'îye Siciline Göre 1135/1722-1213/1798 Yıllarında Amid Diyarbakır Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum* (T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1994; İbrahim, Yılmazçelik, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'îye Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 90, İstanbul 1994, s. 41-62; a.y., *Diyarbekir Şer'îye Sicilleri (katalog ve fihristleri)*, Ankara 2001.

⁵ İlhan, Palalı, *Diyarbakır Vilayeti Salnamelerine Göre Maarif (1292-1323)* (T.C. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987; a.y., *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)* (T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1999; Ömer, Tellioglu ve diğerleri, *Salname-i Diyarbekir (Salnameleri)*, 5 cilt, İstanbul 1999.

⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), 159 No.lu defter, 1104 sıra, 532 No.lu Defter s.16,17, 18, 612 No.lu defter, s.14, 582 No.lu defter, s.479, 360.sıra, 615 No.lu defter, s. 93, 56. sıra.

⁷ Evliya Çelebi, (Sad: Y. Dağlı- S. A. Kahraman), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.I, İstanbul 2001, s. 21- 275; Martin Van, Bruinessen; Hendrik, Boeschoten, (Çev: T. Güncy), *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, İstanbul 2003; Hrand Der, Andriasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964; Jean Baptiste, Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, Tome. I- IV, Paris 1679; James Silk, Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827; William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia*

numu, genel yapısı, mahalleleri veya nüfusu hakkında bilgiler verilmekle beraber, hanların dönemine göre fiziki durumlarını açıklayıcı bazı notlar da mevcuttur.

“*Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-içi Hanları Üzerine Değerlendirme*” başlıklı çalışmamızda Diyarbakır merkezindeki halen mevcut anıtsal Osmanlı dönemi şehir-içi hanlarının mümkün olabildiğince ayrıntılı şekilde değerlendirilmesi ve Sanat Tarihi açısından Osmanlı dönemi şehir-içi hanlarının karakteristik özelliklerinin, Diyarbakır'daki şehir-içi hanlarına yansımalarının tespiti amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda, kütüphane ve arşiv araştırmalarına öncelik verilerek yayın, belge, çizim ve ulaşılabilen eski fotoğraflar taranmış, konuyla ilgili bilgiler derlenmiştir. Binaların mevcut durumlarını ulaştığımız bilgilerle karşılaştırmak üzere sıklıkla Diyarbakır'a gidilmiş; eserler incelenerek günümüzdeki durumları fotoğraflarla belgelenmiştir. Böylece her bir eserle ilgili tarihi kaynaklar, arşiv belgeleri ve yayınlardan elde edilen bilgilerin yanı sıra çizim ve fotoğraf yardımıyla bütün özellikleri dikkate alınarak mimari özellikleri analiz edilmiştir.. Diyarbakır'ın farklı iklim ve coğrafyasından kaynaklanan aidiyetler boyutunda yapılar da okunabilen yerel özellikler tespit edilmiş ve detaylı bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Diyarbakır şehir-içi hanlarının Osmanlı şehir-içi hanlarında görülen benzerlikleri ve mahalli farklılıkları değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda, Diyarbakır'daki hanlardan halen mevcut eserler esas alınarak plân tipleri, örtü sistemleri, cephe, malzeme ve süsleme özellikleri itibariyle önce kendi içlerinde benzer ve farklı yanları belirlenmiş, bu özelliklere göre diğer Osmanlı şehirlerindeki hanlar arasında en yakın benzerleri ile karşılaştırmaları yapılarak, gelişim çizgisindeki yerleri açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Diyarbakır şehir-içi hanlarının bölgesel işçiliği ve yapı detayları ile süslemelerinde görülen yerel özellikler ön plana çıkarılmıştır. Günümüze ulaşamadıkları halde ismi ve kısmen yerleri tespit edilebilen hanların mimari özellikleri hakkında bilgi edinilemediğinden bunlarla ilgili herhangi bir yorum yapılamamıştır.

Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-içi Hanları Mimari Özellikleri

Osmanlı'nın fethettiği bölgelerde mimari yapılar, devletin gücünü simgeleyen birer kanıt olarak yerlerini almıştır. Birçok yapı ayrıntısı, yerel koşullar ve işçiliğe göre biçimlense de İstanbul'da gelişen klasik üslup, bütün topraklardaki mimariye damgasını vurmuştur. Bugün hala birçok Anadolu kentinde anıtsal mimari örneklerinin çoğu Osmanlı dönemine ait olanlardır⁸. Osmanlı dönemi Diyarbakır'da belirli bir üslup bütünlüğü gösterebilen en önemli devredir. Geniş topraklara

Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, VI-II, London, 1842; Charles, Texier, *Description de l'Arménie, la Perse et la Mesopotamie*, Tome I-II, Paris 1842-1852; Schweiger Lerchenfeld, A.F.V., *Der Orient*, Wien-Pest-Leipzig 1882; Vital, Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C.II, Paris 1891; Edmund, Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, München- Leipzig, 1893; Max, Kirch, *Von Berlin nach Ispahan*, Berlin-Leipzig, 1927; Albert, Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940; Carsten, Niebuhr, (Yay. Haz. Herbert Scuria), *Reisen im Orient: Berichte deutscher Forscher aus dem 18. Und 19. Jahrhundert*, Berlin 1961, 2. Baskı.

⁸ Jale, Erzen, *Mimar Sinan. Estetik Bir Analiz*, İstanbul 1996, s. 15.

yayılan sanat faaliyetleri en azından büyük programlı devlet yapıları için homojen bir üslup anlayışı gösterir⁹.

Araştırmalarımız, Diyarbakır'ın Osmanlı yönetimine geçtiği dönemden, Cumhuriyet dönemine kadar kentte bulunan şehir-içi hanlarının mimari özellikleri ve şehrin yoğun ticaret potansiyelinin tespitini konu almıştır. Günümüze ulaşan dört han ile Osmanlı dönemi mimarisinin Diyarbakır'a yansımalarını irdelemeye çalıştık.

Diyarbakır şehrinin Osmanlı dönemi ticari kent dokusu ve bu dokunun sınırları, Ulu Camii, Hasan Paşa Hanı ve Vahap Ağa Hamamı eserlerinin kenarında bulunduğu Gazi Caddesi ve caddeyle bağlantılı diğer kentsel mekânların dizilişi ile oluşan sokaklar tıpkı bugünkü gibi çarşı ve ticari faaliyetlerin merkezi konumundaydı. Zaman içerisinde şehrin bu merkezden koparak büyüdüğünü, Melik Ahmet Paşa Camii ve Hamamı etrafında ikinci bir ticaret merkezinin şekillendiğini ve önem kazandığını görürüz.

Ticaret merkezi ve çarşısı, günümüzde de olduğu gibi, suriçini dörde bölen kuzey-güney ve batı-doğu doğrultulu iki caddenin birleştiği kavşak ve çevresinde yoğunlaşmaktadır. Kent strüktürüne bakıldığında Mardin Kapısı çevresinin sebze ve bahçecilerin, Urfa Kapısı çevresinin kasap ve tabakların, Ulu Camii güneyindeki Balıkçılarbaşı mevkiinin zanaatçı ve tüccarların bir araya geldikleri alanlar olduğu görülmektedir. Bugün mevcut ve mevcut olmayan çarşı ve pazar yerlerinin, Suriçi'ni kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana arterin ayırdığı dört dilime göre kent içindeki konumları değerlendirildiğinde bunların çok yoğun bir şekilde sağ ve sol üst dilimlerde yani kentin kuzey yarısında yer aldığı görülür. Buna göre kentin üst yarısının ticaret alanında önemli bir rol üstlendiği, ticari faaliyetlerin daha çok bu alanda yoğun bir şekilde gerçekleştiği kanısına varılmaktadır (Çizim1,2).

Kentin ticari hayatının çekirdeğini 19. yüzyıla kadar, kent merkezinde yer alan Hasan Paşa Hanı ve Kuyumcular Çarşısı etrafında gelişen ticaret bölgesi oluştururken, bu yüzyıldan sonra kentin doğusunda çok sayıda han inşa edilmesi, ticari hayatın şehrin kuzeyine, merkezden sur dışına doğru gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde adı bilinen 25 hanın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu hanlardan Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı,* Çifte Han ve Sülüklü Han, günümüze kadar tamamen veya kısmen ulaşmış hanlardan, yalnız dokuzunun yeri mevcut yayın, arşiv belgelerinden yararlanılarak tespit edilebilmekte, diğer hanların ise adlarından başka bilgiye rastlanmamaktadır¹⁰ (Çizim 2).

⁹ Selçuk, Mülayim, *Değişimin Tanıkları*, İstanbul 1999, s. 57.

* Günümüze sağlam vaziyette ulaşmış hanların dışında Ulu Camii'nin güney kısmında, Zinciriye Medresesi'nin arka tarafında yer aldığı bilinen, 1788/89 yıllarında Seyyit Hacı Abdullah tarafından inşa edildiği bilinen Yeni Han'a (Sözen, *a.g.e.*, s.198) yönelik 2014 yılı kazı çalışmalarında bazı verilere ulaşılmıştır. Yeni Han'ın 1940'lı yıllarda yıkularak yerine bir konut inşa edildiği bilgisi mevcuttur. Nitekim, kazı ve temizlik çalışmaları neticesinde kemerli düzene sahip bodrum katı ortaya çıkmıştır. (Diyarbakır, Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulundan).

¹⁰ Yeşilbaş, *a.g.t.*, s. 128.

Şehir içi hanlarının özellikle Osmanlı döneminde, 15. yüzyıldan itibaren devletin daha da güçlenip merkezi otoritenin sağlanması üzerine yaygınlaştığını görüyoruz. Genellikle kare veya kareye yakın dikdörtgen, bazen de arsanın durumuna göre asimetrik plana sahip, tek veya çok katlı, revaklı bir avlunun etrafına sıralanmış tüccarlara ait depo ve odalarla yolculara ait mekânlardan müteşekkil binalardır¹¹, iki, üç avlulu veya avlusuz hanlar da mevcuttur. Diyarbakır'daki hanların plan bakımından ayırımı yapıldığında, Çifte Han dışında tek avlulu, iki katlı plan şemasının kullanıldığı görülmektedir. İncelenen hanların Türk Ticaret Mimarisinin gelişim çizgisi içerisinde Osmanlı şehir içi hanlarının önemli temsilcileri niteliğinde olduklarını söyleyebiliriz. Bu tarz binaların Osmanlı döneminde diğer şehirlerde de inşa edildiği, fakat ortak özellikleri yansıtan benzerliklerin yanı sıra çeşitli değişikliklerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır Hanlarının kronolojik sırası ve başka şehirlerdeki benzerlerini dikkate aldığımızda başlıca şu hususlar belirlenebilmektedir:

İncelenen hanların hepsinde de birer konaklama ile hayvanlara ayrılan ahır mekânı başlıca ortak yanlardır. Kronolojik bakımdan, Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı hariç, Diyarbakır hanlarının inşa tarihleri kesin belli olmamakla beraber, vakfiye kayıtlarına ve mimari özelliklerine dayanarak yaptığımız tarihlendirmeler çerçevesinde Deliller Hanı¹² (1527-1528), Hasan Paşa Hanı¹³ (1574-1575), Çifte Han¹⁴

¹¹ Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi...", s. 75.

¹² Söz konusu vakfiye 1603 tarihli olup metninde eser Mardin Kapusu Menzil Hanı adıyla da zikredilmiştir, Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk...*, s. 91. Beysanoğlu, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğündeki vakfiye kaydına göre 1527/934 tarihinde Hüsrev Paşa tarafından ve dükkânlarının, medresenin imaretine bir gelir sağlasın diye yapıldığını belirtmektedir, bkz., Beysanoğlu, *Anıtlar ve Kitabeleri ile...*, s. 571. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde ve Diyarbakır Bölge Müdürlüğünde belirtilen bu vakfiyeye ait hiçbir kayıt bulunamamıştır. Bilinen en erken belge ise 1540 tarihli tahrir defteridir. Tahrir defterindeki vakıf hükümlerini bildiren kayıta vakfın verdiği hizmetler ve bunlar için harcanacak para miktarı belirtilmiştir. Yıllık 222.966 akçe gelir ile tahririn yazıldığı yılda Diyarbakır'ın en zengin vakfı Hüsrev Paşa Vakfıdır, bkz., Ali, Kılçı, "Diyarbakır'ın Vakıf Mimari Eserleri ve Vakıfları Üzerine Bazı Notlar", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır 2011, s.30; M. M. İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 26, Ankara 1999, s. 64. Hüsrev Paşa Camisi Vakfına ait gelir listesinde (1540, 1564 ve 1569 tarihli defterlerde) Han, Büyük Han ve Küçük Han şeklinde tanımlanmıştır, bkz. A. Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında...*, s. 33. M. Sözen ve A. T. Yavuz, Evliya Çelebi'nin: "Mardin Kapısı gurbundaki Bezirgan Hanı dahi mamur olup bunlar içinde bir güldür. Bekar odaları lüzumundan ziyadedir" diye ifade ettiği Han'ın bu han olduğunu düşünmektedirler, bkz., Evliya Çelebi, (Sadeleştirilenler: Y. Dağlı-S. A. Kahraman), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.4, İstanbul 2001, s. 38; Sözen, *a.g.e.*, s. 193; Yavuz, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır...", s. 164. Hicaz'a giden hacıları götürecek Delil'lerin burada toplanmasından ötürü Deliller Hanı da denilmektedir. Fırat, a.g.m., s. 51.

¹³ Hanın, güney, doğu ve ana caddeye yönelen batı kapıları yukarısında üç kitabesi bulunmaktadır. Güney ve batı cephede yer alan kitabelerde H. 982/ M. 1574, doğu cephedeki kitabede ise H. 983/ M. 1575 tarihi yer almaktadır

¹⁴ İnşa tarihi, kendisine ait kitabesi bulunmadığından kesinleşmemektedir ve tarihlendirilmesi bakımından farklı görüşler vardır, bkz., Yeşilbaş, *a.g.t.*, s. 104.

(16. yüzyıl), Sülüklü Han¹⁵ (1680 civarı) şeklinde bir sıralama ortaya konulabilmektedir.

Deliller Hanı, revaklı avlulu ve iki katlı bir binadır (Çizim 3,4). Bu handa esas olarak tek avlu hâkimken, ahır kısmı ise yapıya bitişik ayrı bir bölüm halinde ve incelediğimiz hanlar arasında ahır mekânı binaya bitişik inşa edilmiş tek eser özelliği de taşımaktadır. Osmanlı şehir içi hanları arasında Bursa Emir Hanı¹⁶ Tire Yeni Han¹⁷ (1543), Gaziantep Hişva Hanı¹⁸ (17.yüzyıl), Gaziantep Mecidiye Hanı¹⁹ (19.yüzyıl) da benzer tarzda ahır kısmı binaya bitişik inşa edilmiş eserlerdendir.

Hasan Paşa Hanı, prizmal bir kütle teşkiliyle inşa edilmiş, revaklı avlulu ve iki katlı bir binadır (Çizim 5,6,7). Bodrum katında yer alan ahır bölümü üzerine iki katlı tasarlanmış, ancak bu düzenleme binanın dış cephelerindeki iki katlı görünümüne hiçbir şekilde yansımamıştır.

Sülüklü Han ise ilk inşa edildiğinde revaklı avlulu, iki katlı bir bina olarak kurulanmıştır²⁰ (Çizim 8). Ayakta kalan bölümler doğrultusunda güney cephe hariç diğer cephelerde revaklara sahip han, kat sayısı bakımından bodrum katında ahır ve üzerine bir kat şemasına sahiptir. Önceden iki katlı şemayla inşa edilen eser, üst katının yıkılması sebebiyle tek katı günümüze ulaşmıştır. Osmanlı şehir içi hanları arasında revaklı avlulu ve iki katlı plan şeması, erken tarihli yapılardan Bursa'daki Emir (Bey) Hanı²¹ (14.yüzyıl ikinci yarısı) ile uygulanmaya başlanmış, İpek (Araba-

¹⁵ Hanın inşa tarihini belirten kitabesi olmadığından hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Vakfiye kayıtlarındaki bilgiler esas alındığında, 1683 yılında vakfedildiği söylenebilir. 1691 tarihli bir vakfiyede evladiye vakıf haline geldiği belirtilmektedir., bkz., VGMA 615 No.'lu defter, 93 sayfa, 56. Sıra. Bu da binanın daha önce inşa edilmesini gerektiren bir durumdur. Özel mülkiyette bulunan Han, Şeyhmus Güzel'e aittir

¹⁶ Bu handa ahır bölümü esas kütleyle bitişik, cephesinin bir bölümünü kapsayacak şekilde inşa edilmiştir. Sedat, Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, Bursa'da İlk Eserler*, İstanbul 1946, s. 17-18.

¹⁷ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 76.

¹⁸ Gaziantep Hişva Hanı'na bitişik konumda bulunan ahır bölümü, cephenin bir bölümünü kapatmaktadır, bkz., F. Öztürk, *Gaziantep Hişva ve Anadolu Hanı*, (T.C. Ankara Üniv. D.T.C.F. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1989, s. 33; Ersoy, "Osmanlı Şehir-içi...", s. 78; Akozan, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁹ Güran, *a.g.e.*, s.18; Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi...", s. 93.

²⁰ Yapı hakkında bilgi veren yayınlar bulunmamaktadır, ancak Mehmet Cebe'nin hazırladığı tez han hakkında geniş bilgiler vermektedir, bkz., Mehmet Cebe, *Diyarbakır Sülüklü Han'ının Sağlıklılaşırılıp Değerlendirilmesi*, T.C. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002. VGMA 210001091 No.'lu dosyada bulunan planda avlu cephelerinden güney cephe kuzeye doğru öne taşınmış olarak gösterilmiştir. Hana geçiş sağlayan girişlerden yalnızca batı cephedeki gösterilmekle beraber, odaların ölçüler bağlamında bariz farklara sahip olmasına rağmen çizimde, odalar yakın ölçülerle verilmiştir. Söz konusu eksikliklerden dolayı tezimizde kullandığımız plan, serbest çalışan mimar A. Nozoğlu'na ait çizim ve VGMA 210001091 No.'lu dosyadaki çizimlerin işlenmiş halidir.

²¹ Nermin, Beşbaş; Hikmet Denizli, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III*, Ankara 1983, s.334; E. Hakkı, Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, I, İstanbul 1966, s.96-101, 114-117; A. y., *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855-886/ 1451-1481*, C. III, İstanbul 1973, s. 356-407.

cılar) Hanı²² (15.yüzyıl ilk yarısı), Geyve Hanı²³ (15.yüzyıl), Manisa Kurşunlu Hanı²⁴ (1497-1498), Tire Yeni Han²⁵ (1510), İstanbul Küçük (Çukur) Hanı²⁶ (1556-58), Ankara Çengel Hanı²⁷ (1522-1523), Kastamonu Yanık Han²⁸ (XVII. yüzyıl sonu- XVIII. yüzyıl başı), Tokat Voyvoda Hanı²⁹ (1626-32), Tire Savran Hanı³⁰ (16. yüzyıl), Gaziantep Yüzükçü Hanı³¹, gibi örnekler verilmiş, 19. yüzyıla kadar çeşitli varyasyonları ile devam etmiştir.

Çifte Han ise başta birbirine bitişik iki avlulu han şemasıyla inşa edilmişken daha sonra hanlardan birinin yol yapım çalışmaları sırasında yıkılması sebebiyle ayakta kalan mevcut mekânlar doğrultusunda, tek avlulu revaklı ve iki katlı³² bir bina olduğunu söyleyebiliriz (Çizim 9,10). İlk inşa döneminde, iki avlulu şemayla kurgulanan Çifte Han'ı, Osmanlı Döneminde inşa edilen iki avlulu hanlar grubuna dahil edebiliriz. Bursa Fidan Hanı³³ (15. yüzyıl ikinci yarısı), İstanbul Kürkçü Hanı³⁴ (15. yüzyıl), Ankara, Hasan Paşa Hanı³⁵ (16. yüzyıl ilk çeyreği), Edirne Rüstem Paşa Hanı³⁶ (1560-1561), İstanbul Büyük Yeni Han³⁷ (18. yüzyıl ikinci yarısı), İstanbul Sabuncu Hanı³⁸ (19. yüzyıl) benzer uygulamalarla Osmanlı döneminde iki avlulu olarak inşa edilmiş eserlerden ilk akla gelenlerdir.

²² Ersoy, *a.g.e.*, s. 125; Beşbaş-Denizli, *a.g.e.*, s. 333.

²³ Beşbaş-Denizli, *a.e.*, s. 338-339.

²⁴ Hakkı, Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 473.

²⁵ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 76.

²⁶ Güran, *a.g.e.*, s. 91.

²⁷ Bozkurt, Ersoy, "Ankara Çengel Hanı", *Kültür ve Sanat*, S.3/11, Ankara 1991, s. 56-59.

²⁸ Z. Kenan, Bilici, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1991, s. 65-66.

²⁹ Serkan, Sunay, *Tokat Şehir-İçi Hanları* (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003, s. 82; Zeynep, Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975, s. 395.

³⁰ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 99.

³¹ Mehmet, Özkarcı, "Gaziantep'de Üç Han", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (Gaziantep, 22 Ekim 1999)*, Gaziantep 2000, s. 243-268.

³² Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde kayıtlı belgelerden Hanın, 2003 tarihi itibarıyla Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon projelerinin hazırlanması kararının alındığı görülmektedir. Konuya ilişkin yapılan şahsi görüşmelerden İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalında Esmâ Ağırman tarafından yüksek lisans tezi olarak rölöve ve restorasyon projesinin hazırlandığı bilgisine ulaşıldı. Esmâ Ağırman'ın çizdiği hana ait vaziyet planında giriş koridorunun batı kanadında yer alan odalardan birinde bodrum katına inmeyi sağlayan merdiven çizimi göze çarpmaktadır. Ancak han harap durumunda olduğundan bu bölüm görülemez.

³³ Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi...", s. 77.

³⁴ Güran, *a.g.e.*, s. 83.

³⁵ Bozkurt, Ersoy, "Ankara Hasan Paşa Hanı (Sulu Han)", *Ankara Dergisi*, C.1, S.3, Ankara 1992, s.39.

³⁶ A.Saim, Ülgen, (Yay. Haz: F. Yenişehirlioğlu; E. Madran), *Mimar Sinan Yapıları*, C.2, Ankara 1989, çiz.226-231.

³⁷ Güran, *a.g.e.*, s. 113.

³⁸ Güran, *a.e.*, s. 142-143.

Klasik dönem hanlarında mekânların yerleşimi esas itibariyle alt katta; avluyu çevreleyen revaklar ve revakların gerisinde tüccar oda-depoları, üst katta ise revaklı koridorlara birer kapı ve pencereyle irtibatlanan odalardan ibarettir. Diyarbakır hanlarının mekân yerleşimi ana hatlarıyla bu şemaya uymaktadır. Yolcuların/tüccarların kaldıkları ya da büro olarak kullandıkları mekânların genellikle revakların gerisinde, avluyu tek sıra halinde kuşattıklarını görürüz. Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nda farklı bazı düzenlemeler söz konusudur. Hasan Paşa Hanı'nda üst katta bütün kanatlar, dış cephede alt katta yer alan dükkânlardan dolayı geniş tutulmuştur. Bu nedenle üst katta yer alan odalar birer kapı açıklığı ile birbirine bağlı ikişer oda şeklinde düzenlenmiştir (Çizim 5,6). Deliller Hanı'nda ise batı cephede yer alan dükkânlardan dolayı üst batı kanat, geniş tutulmuştur ve ölçü bakımından diğer kanattakilerden farklı olmakla beraber, düz atkı kemerli kapı açıklığı ile birbirine bağlı iki oda düzenlemesi dikkati çekmektedir (Çizim 4). Odaların bazılarında iki niş bulunmaktadır. Benzer uygulamayı Urfa Gümrük Hanı'nda³⁹ üst kat doğu ve kuzey kanatta da görmekteyiz. Çifte Han'da alt katta kuzey dış cephede dükkân, iç cephede ise revak uygulaması, üst katta dükkânların üzerine denk gelen konaklama odaları ve revak sistemi hâkimdir (Çizim 10). Diğer cephelerde ise alt kattaki odaların üzerinde üst kat odaları ve revak uygulaması görülmektedir. Sülüklü Han'da üst katın günümüze ulaşmaması, düzenleme bakımından bilgi eksikliğini de beraberinde getirmektedir.

Fonksiyon açısından, Diyarbakır hanlarının dışa bakan dükkân üniteleri çarşıyla bütünleşmiş ticari hizmetlere doğrudan katılan eserlerdir. Aynı anlayışı yansıtan Osmanlı ticaret binalarından Merzifon Taş Han (1575-81), Edirne Rüstem Paşa Hanı (16. yüzyıl), Amasya Taş Han, Kastamonu Yanık Han⁴⁰, Samsun- Vezirköprü Taş Han, Ankara Çukur Han, Ankara Pilavoğlu Hanı⁴¹ ve benzeri diğerlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Hasan Paşa Hanı ise güney ve doğu cephelerine bitişik ters "L" plana ait arasta yapısıyla, Osmanlı şehir içi han mimarisinde örneklerini çok fazla gördüğümüz arasta ile bitişik inşa edilmiş hanlardan bir tanesidir. Külliye şeklinde kurgulanan kompleksten günümüze arasta ve han ulaşmıştır. Buna benzer örnekler arasında Bergama Çukur Hanı⁴² (16. yüzyıl), Saraybosna Hüsrev Bey Hanı (16. yüzyıl), Ankara Hasan Paşa Hanı⁴³ (16. yüzyıl ilk çeyreği), Tire Kutu Hanı⁴⁴ verebiliriz. Deliller Hanı'nın batı cephede, Çifte Han'da ise kuzey cephede alt kat sırası boyunca eyvanlar dizisi şeklinde sıralanan dükkânlar, handa ticari faaliyet-

³⁹ Adil Özme, "Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, C. LXIX, S. 254, Ankara 2005, s. 131-145.

⁴⁰ Bilici, *a.g.t.*, s. 65-66.

⁴¹ Öney, *a.g.e.*, s.138; Emre, Madran; Ömür, Bakırer,, "Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Bedestenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Tarih İçinde Ankara I*, Ankara 2000, s. 105-128.

⁴² Özdemir, *a.g.e.*, s. 26-27, Özdemir, bina tarihinin 14.yüzyıl veya 15. yüzyıl olabileceğini ileri sürmektedir.

⁴³ Ankara Hasan Paşa Hanı'na bitişik konumlandırılan arasta, daha geç bir tarihte inşa edilmiştir, bkz., Ersoy, "Ankara Hasan Paşa...", s. 41.

⁴⁴ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 102.

lerin, konaklayan halkın ve çevre sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılaması açısından sosyal bir paylaşım olarak ticari kaygıyla inşa edildiğini gösterir. Sülüklü Han'da ise çoğunluğunu demir ustalarının kullandıkları dükkânlar binayı dört cepheden sarmaktadır. Farklı ölçülere sahip dükkânların çoğunluğu, dikdörtgen ve kare biçimli olup dışa birer kemerle açılmaktadır.

Hanlarda, avlu cephelerine hareketlilik kazandıran revaklar, katların tamamını çevrelediği gibi, bir veya birkaç cepheyle sınırlı da olabilmektedir. Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı, Çifte Han'da⁴⁵ avlu cephelerinin tamamı revaklı iken, Sülüklü Han'da üç cephe⁴⁶ revak sistemine sahiptir (Foto. 4,5,10,16,17,21,22).

Kemerler, revaklarda, kapı ve pencere açıklıklarında, nişlerde, portal kavsaralarında ve tonozları desteklemek amacıyla kullanılmakla beraber, kemer tipi olarak yarım daire, sivri, dilimli, basık kemer tercih edilmiştir.

Diyarbakır hanlarının örtü sisteminde tonoz, ahşap tavan, düz salma taş⁴⁷ örtü ve kubbe kullanılmıştır. Osmanlı devrinde iki katlı hanların sayısının artmasıyla beraber, kubbenin de tonoz kadar yaygın kullanılan bir eleman haline geldiğini Hasan Paşa Hanı'nda da görmekteyiz (Foto. 11). Beşik tonoz, sivri beşik tonoz ve çapraz tonoz⁴⁸ kullanımı daha çok tercih edilmekle birlikte, bazı farklı uygulamalar da görülmektedir. Sülüklü Han'ın ahır bölümünde avluya yakın konumlanan sahnılar, yarım ve dar tutulmuş sivri tonozla örtülmüştür (Foto. 24). Çapraz tonoz, hanlardan özellikle Hasan Paşa Hanı'nın revaklarında, ahır kısmında bazı bölümlerin örtüsünde kullanılmıştır (Çizim 7, Foto. 12,13). Deliller Hanı'nda her iki katta köşe odalarında da aynalı tonoz örtü deneyimlenmiştir. Manisa Yeni Han'ın⁴⁹ üst kat odalarının tamamı, Girid Hanı⁵⁰ mekânlarının bazıları, İzmir Kızlarağası Hanı üst kat mekânlarının hemen hemen tamamı aynalı tonozlarla örtülü eserlerden bazılarıdır. Örtü sisteminde kubbe kullanımına rastladığımız tek han olan Hasan Paşa Hanı'nın ikinci kat odalarının hemen tamamı ise tuğla malzemeye sahip kubbelerle örtülmüştür. Osmanlı şehir içi hanlarından Bursa Emir Hanı'nın üst kat revak köşelerinde, Manisa Kurşunlu Hanı⁵¹ üst kat revaklarının, Trabzon Taş Han'da⁵², Tire Yeni Han'ın⁵³

⁴⁵ Çifte Han'ın bugün farklı malzemelerle kapatılan kuzey kanadı revaklarının izlerine, yapılan incelemelerde rastlanmıştır.

⁴⁶ Sülüklü Han'ın güney cephesinde revak-oda sistemi mevcut değildir.

⁴⁷ Bölge mimarisinde kullanılan yerel bir ifadedir. Bu ifade, taşların sıkıştırılmış toprak üzerine yerleştirilmesi ile oluşan düz örtü sistemini karşılar.

⁴⁸ Aynı tonoz "haç tonoz" veya "geçme tonoz" şeklinde de adlandırılabilir.

⁴⁹ Acun, *Manisa'da Türk Devri...*, s. 483.

⁵⁰ Ersoy, *a.g.e.*, s.48.

⁵¹ Acun, *Manisa'da Türk Devri...*, s. 473.

⁵² Mustafa, Özer, *Trabzon Hanları*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1989, s. 26.

⁵³ Özer, *Tire'deki Ticaret...*, s. 105.

giriş bölümü üzerindeki mekânın, İzmir Selvili Hanı⁵⁴ güneybatı kanattaki mekânların bir bölümünün, İstanbul Büyük Valide Hanı ve İstanbul Kürkçü Hanı üst katlarının örtü sisteminde kubbe kullanıldığı görülen eserlerden bazılarıdır⁵⁵. Osmanlı Mimarisinin tonoz ve kubbelerinde sıklıkla kullanılan tuğla malzeme, teknik yönden kolaylıklar sağladığından Diyarbakır hanlarında da geleneksel teknik uygulamalarından biri olarak farklı bir düzenle karşımıza çıkmaktadır. Tonozlarda kullanılan tuğlalar, uzun yüzeyi görünecek şekilde kullanılmışken kubbelerde daire şeklinde yerleştirilen bir sıra tuğladan sonra yatayda iki sıra halinde yerleştirilerek farklı bir görünüm kazanmıştır (Foto. 11).

Sülüklü Han ve Çifte Han konaklama mekânlarının tamamında ve revaklarda ahşap kirişlemeli düz örtü sistemi uygulanmıştır (Foto. 18, 25). Ahşap örtü kullanımı, Gaziantep Elbeyli Hanı hariç, Gaziantep'teki diğer bütün hanların üst kat revaklarında benzer şekilde, alttan ahşap kirişlemeli düz tavan, üstten kırma kiremit çatı ile örtülüdür⁵⁶.

Diyarbakır hanlarında en çok kullanılan malzeme, bölge mimarisine hâkim siyah bazalt taş ve açık renkli sarımsı kalker taşıdır. Taşların, düzgün kesme taş, moloz ve kabayonu taş şekliyle kullanımı yaygındır. Düzgün kesme taş; yapıların duvar, ayak, kemer ve kısmen revak örtülerinde kullanılırken, kabayonu ve moloz taş; yapıların örtü sistemlerinde örgü malzemesi ve dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. İki renkli (siyah, beyaz) taşların alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almalı örgü sistemi, Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı'nda cephe ve binanın birçok bölümüne hâkimken, Çifte Han'da kuzey cephe üst kat pencerelerinde kullanılan dilimli kemerlerde karşımıza çıkmaktadır (Foto. 3, 5,8,10). Sülüklü Han'da ise siyah bazalt kesme taş binanın bütün taşıyıcı sisteminde kullanılmıştır (Foto. 19,20).

İnşa tekniği itibarıyla Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Şehir-içi hanlarının önemli bir farklılık sergilemediği gözlenmektedir. Araştırmamız neticesi Diyarbakır'daki ticaret binalarından Sülüklü Han hariç diğerlerinde kullanılan kesme taşların, aynı yüksekliklere sahip düzgün sıralar halinde çok ince derzlerle örüldüğü anlaşılmaktadır. Deliller Hanı'nda özen gösterilerek inşa edilen ön cephe dışında diğer cephelerin kabayonu taşlarla yer yer moloz taşların gelişi güzel konulmasıyla yığma tekniğinde örüldüğü görülmektedir. Bu cephelerde düzenli- düzensiz sıralar halinde esas malzeme olarak kullanılan moloz taş, bütün hanların ahır mekânı duvarlarında da uygulanmıştır.

Eserlerin bazılarında farklı renkteki taşların dönüşümlü yerleştirilmesiyle elde edilmiş iki renkli taş işçiliği uygulandığını da görüyoruz. Hasan Paşa Hanı ile Deliller Hanı ön cephelerinde siyah bazalt ve beyaz kireç taşlarının alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almalı bir örgü sistemi teknik bakımından onları diğer hanlardan ayıran bir özelliktir (Foto. 2,8). Yine Çifte Han kuzey cephe üst

⁵⁴ Ersoy, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁵ Güran, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁶ Mehmet, Özkarcı, "Gaziantep'de Dört Han", *Vakıflar Dergisi*, S. XXVI, Ankara 1997, s. 301.

kat pencere kemerleri, Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı avlu revak kemerlerinde siyah-beyaz taş kullanımı mevcuttur.

Diyarbakır Hanlarında, üst kata geçiş sağlayan merdiven sayısı her handa bir ile dört adet arasında değişmektedir. Hasan Paşa Hanı ve Deliller Hanı'nın doğu ve batı cephelerinde üst kata çıkışı sağlayan merdivenler "T", Çifte Han'ın üst kata çıkış merdiveni ise düz merdiven şeklindedir. Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nın merdivenleri giriş kemerleri üzerinde yükselerek altlarındaki mekânlara giriş engellenmemiş ve merdivenlerden birinin yapıların örtü sistemlerine çıkışı sağlamak amacıyla devam ettiği görülür. Urfa Hanlarından Samsat Kapısı Hanı, Millet Hanı, Kumluhayat Hanı, Topçu Hanı ve Bican Ağa Hanı⁵⁷, Kilis Andibendioğlu Ali Efendi Hanı⁵⁸ (1905) ve Birecik Sabunhane'de⁵⁹ (1890'dan önce), Sivas Behram Paşa Hanı⁶⁰ (1576), rastladığımız benzer merdivenler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bugün de karşılaştığımız, yaz aylarında damlarda yatma geleneğinin hanlarda da uygulandığını ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında inşa edilen hanlarda, üst katların dışarıdan sağlanan girişlerle hanlardan bağımsız birimler haline dönüşmeye başladığını düşündürmektedir.

Anadolu'da mescitlerin şehir içi hanlarında alt kat, üst kat ve avlu ortasında olmak üzere üç şekilde konumlandırıldığı⁶¹ ve çoğunlukla ayrı bir mekânın düzenlendiği görülmektedir. Diyarbakır hanları⁶² içerisinde bugün yalnızca Deliller Hanı'nda batıdaki girişin üstünde düzenlenmiş mekân, özel bir mescit ünitesi olarak hazırlanmıştır. Deliller Hanı'ndaki gibi girişin üstünde konumlanan mescit mekânı, Urfa Gümrük Han'ında, Tire Kutu Han'ında, Ankara Çengel Han(1522-23)'da ve Kastamonu Yanık Han'ında⁶³ (17. yüzyıl sonu-18. yüzyıl başı) aynı özelliklerle karşımıza çıkmaktadır.

Cephe düzenlemeleri bakımından Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı'nın diğer hanlara oranla daha özenli, dikkat çekici ve görsel etkisi yüksek bir anlayışla tasarlandıkları görülmektedir. Her iki handa da siyah bazalt ve beyaz kireç taşının alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almasıç bir örgü sistemi ilk bakışta dikkati çekmektedir. Çifte Han'ında ise farklı bir anlayışla dışa doğru taşıntı yapan ahşap malzemeli cumba diğer hanlarda görmediğimiz daha çok sivil mimari örneklerinde karşımıza çıkan, yerel geleneğin devamı niteliğindedir (Foto. 15). Anadolu'nun bir çok sivil mimari ve han mimarisinde karşılaştığımız bu düzenleme

⁵⁷ Özme, *a.g.e.*, s.?

⁵⁸ Abdülkadir, Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Ankara 1999, s. 380-381.

⁵⁹ Sema, Gündüz, "Hanlar", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Runkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, (ed. Aynur Durukan), Ankara 1999, s. 127-129.

⁶⁰ Denizli, *a.g.e.*, s. 139.

⁶¹ Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi...", s. 84-85.

⁶² Sonradan yapılan onarım ve değişiklikler, diğer Diyarbakır hanlarında mescit mekânının yerini tespit etmemize olanak vermemiştir.

⁶³ Bilici, *a.g.t.*, s. 65-66.

merkez ve taşra ortak anlayışı şeklinde yorumlanabilir. Sülüklü Han'da ise üst katın günümüze ulaşmaması ana cephenin ne şekilde düzenlendiği sorunsalını da beraberinde getirmektedir. Ancak bütün hanlarda alt katlarda ortak olan unsur dışı açılan kemerli dükkân dizileridir.

Diyarbakır hanlarının cephe elemanlarından başlıcasını oluşturan girişler, genişçe birer açıklıkla vurgulanmış durumdadır. Portaller, Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarisinin zengin bezemeli örneklerine göre, sade görünümü ile ön plana çıkmaktadır. Buna karşın klasik Osmanlı şehir içi hanlarından farklı olarak geleneksel bazı uygulamalara yer verildiği de görülmektedir. Deliller Hanı girişi cepheden taşırılmış bir kütleyle sahipken Hasan Paşa Hanı ana girişi cephe ile aynı hizada tutulmuştur. Hasan Paşa Hanı'nın Kuyumcular Çarşısına açılan diğer girişleri ise eyvanımsı bir düzenlemeyle derinlemesine kurgulanmakla beraber diğer dükkânlarla aynı hizada tutulmuştur. Hasan Paşa Hanı, işlevi, konumu ve belki de yaptıran kişinin gücü ile bağlantılı olarak yoğun süslemeli girişlere sahiptir. Hanın avlusuna geçiş sağlayan üç kapı, sivri kemerli eyvanlar içine yerleştirilen basık kemerli açıklıklardan meydana gelmektedir. Her iki handa da giriş kütleleri özelinde dikkati çeken unsur ise binanın ikinci kat seviyesini de geçiyor olmalarıdır (Foto. 3,9). Bu tarz girişli bulunan eserler arasında Safranbolu Cinci Han, Merzifon Taş Han⁶⁴ ve benzerleri sayılabilir. Çifte Han ve Sülüklü Han'da gösterişli girişlerden uzak yalın, vurgulanmamış açıklıkların varlığı söz konusudur. Sülüklü Han'da üst katın yıkılmasından kaynaklı tek katlı görünüm, hana geçişi sağlayan girişte de dikkati çekmektedir. Çifte Han'da ise statik açıdan yetersiz kaldığından giriş cephesi asıl dizgesini kaybetmiş durumdadır. Ancak girişi vurgulamak amacıyla açıklığın üzerine yerleştirilen ahşap malzemeli cumba, cephe düzenlemesini tamamlayan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Foto. 15). Yüzeysel biçimde cepheye katılan bu mekânlar, 17. yüzyıl karakteristik özelliği sergilemektedir ve aynı düzenleme Eskişehir Kurşunlu Han, Merzifon Taş Han⁶⁵, Tire Kutu Hanı, Tire Çöplü Han, Tokat Voyvoda Hanı, Tokat Yazmacılar Hanı, Tokat Paşa Hanı⁶⁶, Safranbolu Cinci Hanı⁶⁷, İzmir Kızlarağası Hanı⁶⁸, İstanbul Çuhacı Hanı⁶⁹, İstanbul Büyük Valide Hanı⁷⁰ gibi eserlerde de görülmekte ve sadece Diyarbakır'a özgü bir tarz olmadığı anlaşılmaktadır.

Hanlar, cephe düzenlemeleri açısından Suriye ile özellikle Halep'teki Osmanlı yapılarının cepheleri ile paralel özellikler taşımaktadır. Bunda valilerin güney böl-

⁶⁴ Murat, Çerkez, *Merzifon'da Türk Devri Eserleri* (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 134.

⁶⁵ Çerkez, *a.g.t.*, s. 133.

⁶⁶ Sunay, *a.g.t.*, s. 84.

⁶⁷ Nayır, *a.g.e.*, s. 260.

⁶⁸ Ersoy, *a.g.e.*, R.22, 24.

⁶⁹ Güran, *a.g.e.*, s. 117.

⁷⁰ Güran, *a.e.*, s. 97.

gelerde görev yapmalarından dolayı, o bölgeye has beğenileri edindikleri şekilde düşünülebilir⁷¹. Ayrıca Diyarbakır'daki yapıların inşasında, Halepli ya da Suriyeli ustaların görevlendirilmiş olabileceği de akla gelmektedir. Söz konusu benzerliği, ortak coğrafyada gelişen ortak bir kültürün göstergesi şeklinde kabul etmek mümkündür⁷². Birer şehir içi hanı niteliğinde olmalarından korunma gereksiniminin ikinci plana alındığı ve dışta kale görünümünden uzaklaşmış, yapının dışa açılımlı arttırılmıştır. Bunun sonucu cephelerde kapıların yanı sıra pencerelerin ölçü ve formlarında farklı arayışlara yoğunlaşarak insani boyutlarda ölçülü ve sade bir süsleme anlayışına gidilmiştir.

Süsleme bakımından Diyarbakır'daki şehir-içi hanlarının fazla zengin olmadığı anlaşılmaktadır. Hanlardan Hasan Paşa Hanı ile Deliller Hanı dışında diğer hanlarda süsleme unsurlarına fazlaca rastlanmadığı veya özgün süslemelerin günümüze ulaşamadığı belirlenebilmektedir. Binaların giriş cepheleri, portal düzenlemeleri, kapı ve pencere alınlıkları süslemelerin yer aldığı kısımlardır⁷³.

Taş süsleme, Anadolu'da özellikle Selçuklu döneminde yoğun bir kullanım alanına sahiptir ve hemen her yapı türünde bilhassa geometrik motiflerin zengin kompozisyonlarıyla karşılaşılır⁷⁴. Ancak Beylikler ve Erken Osmanlı dönemiyle başlayan sadeleşme akımı, süsleme programını da etkilemiş ve önemli derecede bir azalma meydana gelmiştir⁷⁵. Bir yandan Selçuklu taş tezyinatı geleneği devam ettirilirken diğer yandan bitkisel bezeme ağırlık kazanmıştır⁷⁶. Bu çerçeveye göre değerlendirildiğinde Diyarbakır ticaret binalarının taş süsleme itibarıyla oldukça sade yapıldıkları söylenebilir. Dikkat çeken en önemli bezemeler ise Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nda görülür. Bu eserlerde karşılaştığımız süslemeler mahalli karakterde olup benzerleri başka yapılarda görülmemektedir. Süslemelerde siyah bazalt ile sarımsı kalker taş üzerine oyma tekniğinde bitkisel, geometrik ve kısmen de yazı tercih edilmiştir. Dış mimaride sadece batı cephede yoğunlaşan süsleme programları Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nda benzer özellikler göstermektedir. Deliller Hanı'nda

⁷¹ Nitekim, Diyarbakır hanlarından Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı ile Sivas Behram Paşa Hanı'nda görülen cephe tasarımı ve yapı ayrıntılarının ortak özellikler taşıdığını görmekteyiz. Bu durum, Behram Paşa'nın Diyarbakır valiliğinden sonra Sivas'ta görev yapması, aynı zamanda Diyarbakır'daki yerel üslubun beğeniyle Sivas'ta uygulandığı şeklinde yorumlanabilir, bkz., Ara, Altun, "Behram Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 192, s. 356-357.

⁷² Baş, *a.g.t.*, s. 233.

⁷³ Yoğun bir süsleme programına sahip olunmadığından alt gruplar içerisinde değerlendirilmemişlerdir.

⁷⁴ Selçuklu dönemi taş süslemeleri hakkında bkz., S. Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı* (2. Baskı), Ankara 1987.

⁷⁵ Beylikler ve Erken Osmanlı dönemi süslemeleri için bkz., Yıldız, Demiriz, *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme, I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979; Muhammet, Görür, *Beylikler Dönemi Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, (T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999; Yıldray, Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme*, Ankara 2002.

⁷⁶ Çerkez, *a.g.t.*, s. 502.

siyah bazalt kesme taşla inşa edilen cephe ile iki renkli taş işçiliğine sahip sivri kemerli giriş eyvanı dikkati çekerken, Hasan Paşa Hanı'nda boydan boya iki renkli taşların dönüşümlü kullanımıyla oluşturulmuş duvar örgüsü hakimdir.

Geometrik süslemenin yoğun kullanıldığı bina Deliller Hanı'dır. Binanın giriş eyvanı yan duvar yüzlerine açılan beşgen planlı mihrabiyeler dıştan dört yönden geometrik bordürlerle çevrelenmiştir. İki farklı bordürle çevrelenen nişin dıştaki dar bordürüne karşılık içte daha geniş tutulan bordürün yüzeyine geometrik bir düzenleme işlenmiştir. Kompozisyonda çapraz eksenlerde keşişen ikili zencerek sıraları zeminde sekiz köşeli yıldızlar meydana getirmektedir. Eyvanın güney taraftaki duvar yüzeyine açılan mihrabiyein etrafında benzer şekilde büyük sekizgenlere geçme yapan yarım küçük sekizgenler zeminde sekiz köşeli yıldız motifleri oluşturmuştur. Eyvanın doğu duvarındaki kapı üstüne yatay dikdörtgen yerleştirilen panonun etrafında da geometrik süsleme bordürleri dikkati çeker. Bordür, yüzeyi oyularak belirlenmiş sekiz köşeli yarım yıldızların yan yana dizilmesinden meydana gelmektedir.

Geometrik süslemenin görüldüğü diğer bir yapı ise, Hasan Paşa Hanı'dır. Batı cephenin ortasındaki asıl cepheden yükseltılarak düzenlenen bölümün alt kesiminde sivri kemerli giriş eyvanının dış köşelerine yerleştirilen gömme sütüncelere geometrik motifler işlenmiştir. Sütünce başlıklarında bileziklerle ayrılan, yukarıya doğru genişleyen ve dikdörtgen bir prizmayla son bulan sistemde, üstte dörtgen prizmanın görünen yüzeylerine işlenen geometrik düzenlemede iki şeritli örgü köşeli "S" kıvrımları yaparak yüzeyde ters- düz "Y" motifleri meydana getirmektedir.

Çarşılarla bağlantılı güney cephenin ortasındaki basık kemerli girişin üstünde üçlü pencere düzenlemesinde sütüncelerin dikdörtgen prizmal, ikinci bölümün görünen yüzeylerinde sekiz köşeli yıldızların yan yana dizilmesinden meydana gelen geometrik süslemeye yer verilmiştir.

Hasan Paşa Hanı doğu cephesi ortasında yer alan giriş eyvanının dış köşeliklerinde yer alan sütüncelerin gövdeleri geometrik kompozisyonla kaplanmıştır. Tek yivli şeritlerin meydana getirdiği kompozisyon sekizgen geçmelerden oluşmaktadır. Büyük boyutlu tam sekizgenlerden geçen küçük yarım sekizgenler zeminde sekiz köşeli yıldız motifleri meydana getirerek kompoze edilmiştir. Eyvanın yan duvarlarında yer alan nişlerin üstünde her iki tarafa yerleştirilen dairesel madalyonlar dışta dairesel yaylarla on altı dilimli olarak düzenlenen silmelerle sınırlandırılmıştır. Çerçevenin içindeki alanın yüzeyi aynı geometrik kompozisyondan alınan kesitle doldurulmuştur. Kompozisyonda tek yivli şeritlerin oluşturduğu dokuz kollu yıldızlar yatay ve dikey eksenlerde birleşerek zeminde beş köşeli ve üç köşeli küçük yıldız motifleri meydana getirmiştir.

Bitkisel süsleme Diyarbakır hanlarından Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı ve Çifte Hanı'nda görülür. Deliller Hanı'nın sivri kemerli giriş eyvanının sütünce başlıklarının alt bölümün köşelerine yüzeyi yivlendirilerek hareketlendirilmiş birer yaprak motifi ile aralarında konsolvari çıkıntılara yer verilmiştir. Eyvan kemerinin üst

bölümünde yer alan iki pencerenin basık kemeri, iki renkli taşlarla geçmeli olarak düzenlenmiştir.

Bitkisel bezemenin görüldüğü Hasan Paşa Hanı'nın giriş kapısının köşelerindeki sütuncelerin başlıklarında, silindirik bölümün yüzeyinde köşeye yerleştirilen palmet motifleri iki yandan rumilerle çevrilmektedir. Rumilerin kollarının yanlara doğru kıvrık dallarla devam ettirilmesi ile boş yüzeyler dolgulanmaktadır. Batı ve doğu cephedeki kapı kemerlerinin iki yanında duvar yüzeyine birer lale ve hataiden oluşan bitkisel dal işlenmekle beraber, lale motifi ve yapraklar küçük dairelerle hareketlendirilmiştir⁷⁷ (Çizim 13,14). Şuan mevcut olmayan ve muhtemelen dairelerin içinin kum tanecikleri ve ziftin karışımı ile doldurulması görsel bir hareketlilik amacıyla yapılmış olmalıdır. Diyarbakır'a has mimaride kullanılan bir süsleme tekniği olarak karşımıza çıkan bu teknik, benzer özelliklerle, Halep ve Şam'daki Osmanlı Dönemi mimari eserlerinin süsleme programlarında da görülmektedir. Batı cephesi sivri kemerli eyvanın üstünde iki pencere arasına yerleştirilen büyük boyutlu kare yazı panosunun üst köşelerine ortada ince uzun palmet motifleri, yanlarda yer alan birer lale motifi ile birleşerek bitkisel dal meydana getirmektedir.

Hasan Paşa Hanı'nda kapı, pencere, sütun başlıkları süsleme bordürlerinde palmet, rumi, kıvrık dal, yaprak motifleri gibi bitkisel karakterli düzenlemeler sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Diyarbakır hanları arasında Çifte Han'da giriş kapısı kemer köşelerinde, Hasan Paşa Hanı batı ve doğu giriş kemer köşelerinde lale ve hatai motifleriyle düzenlenen bitkisel dal kompozisyonu görülmektedir (Çizim 15). Çifte Han'da diğer bitkisel karakterli süslemeler, kuzey cephe üst kattaki dilimli pencere kemerlerin arasında kalan duvar yüzeylerinde oluşturulan kompozisyonlardan ibarettir. Diyarbakır'a özel, yerel süslemeler olarak gördüğümüz bu süsleme, süzme kirecin yumurta akiyla iyice karıştırıldıktan sonra, muhtemelen metal kalıplarla duvarlara yapıştırılması ve donmaya yakın kalıpların sökülmesi tekniği ile oluşturulmuştur⁷⁸. Diyarbakır sivil mimari örneklerinde de sıklıkla tercih edilen bir teknik olması, mimari dekorasyonda mahalli bir özellik sergileyip diğer Osmanlı Ticaret Mimarisi eserlerinde görülmeyen bir ayrıntıdır.

Diyarbakır Hanlarında kitabeler dışında süsleme amacıyla yapılmış yazılara yalnızca Hasan Paşa Hanı ile Deliller Hanı'nda kûfi yazılı panolarda rastlanılır. Deliller Hanı'nda dört⁷⁹ yazı panosunun iki tanesi portal eyvanında, eyvan yan du-

⁷⁷ Aynı süslemeleri Çifte Han giriş kemeri üzeni seviyesinde de görmek mümkündür. Şimdiki haliyle göremediğimiz ancak, geçmişte daire şeklindeki oyma noktaları zift, kireç tozu ve kum tanecikleri karışımıyla doldurulmuş olması ihtimal dâhilindedir. Bu tür süslemelerin Diyarbakır evlerinde karşılaştığımız benzer bölgesel özelliklerden yola çıkarak burada da olabileceği düşünülmektedir. Bkz., Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, s. 58 vd.

⁷⁸ Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, s. 62.

⁷⁹ Deliller Hanı'nda giriş kütesinin ortasındaki bugün mevcut olmayan ve A. Tükel Yavuz'un da belirttiği "Maşallah" yazısı ile beraber, beş yazı panosu olduğunu söyleyebiliriz.

var yüzeyindeki mihrabiyelerin üzerinde yer almaktadır. Mihrabiyelerden kuzeydekinin üzerinde iki yönde bakışık olarak “*Muhammed*” ve güneydekinin üzerinde “*bismillahirrahmanirrahim*” yazmaktadır (Çizim 11,12). Hanın iç mekânında avlunun doğu cephesinde giriş eyvanı ile aynı eksen üzerinde yer alan eyvanın üst kesiminde iki kare panoda beyaz kalker zemin üzerine bazalt malzemeyle harfler oluşturulmuştur. Bu yazılardan batıdaki okunamamakta, doğudakinin ise “*Allah Gani*” olması mümkündür.

Hasan Paşa Hanı’nda ise batı cephesi girişi üstünde iki pencere arasında yer alan küfi panoda dört yöne bakışık “*Muhammed*” yazısı yer almaktadır.

Sonuç

Günümüze ulaşabilenler üzerinde yürütülmüş araştırmamız, Diyarbakır’ın han ve çarşısı ile ticaret işlevine cevap veren yapılarıyla zengin ticaret potansiyeline sahip bulunduğunu, fakat çoğunun deprem, yangın gibi afetler yanı sıra ne yazık ki bilinçsiz onarımlar başta olmak üzere, insan eliyle yapılan tahribatlar ve ihmal izlerini taşımalarından dolayı asıl vasıflarını kaybettiklerini ortaya çıkartmıştır.

Eserlerden Hasan Paşa Hanı ve Kuyumcular Çarşısı külliye programı çerçevesinde birbirine bitişik konumlanmış, diğerleri ise müstakil binalar halinde karşımıza çıkmaktadır. Hasan Paşa Hanı etrafında hanla organik bağlantılı, sokak boyunca dizilen dükkânlarla teşkil edilmiş çarşı dokusu klasik dönem külliyelerine benzemekte ve ileri şehircilik anlayışını da ortaya koymaktadır.

Eserlerin plan, dış kütle, iç görünüş ve malzeme bakımından Osmanlı geleneğine bağlı kaldığı, fakat ekseriyetle bölgesel karakteristikler sergilediği de anlaşılmıştır. Büyük ölçülere sahip pencere tasarımı ve ocak işlevli nişlerin daha az tercih edilmesi, Diyarbakır’ın sıcak iklim koşullarına bağlı şekillenen yerel özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Elimizdeki verilere göre, plan tiplerini belirleyebildiğimiz hanların tamamı, bir avlu etrafında kullanım mekânlarının dizilmesi ile inşa edilmiştir. İnşa edildiği arazinin kadastral durumuna göre şekillenen hanlar, çoklukla simetrik plana sahiptir. Hanlar, kat durumuna göre iki katlı plan şemasına sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Eserlerin örtü sisteminde ahşap kirişlemeli düz tavan, kubbeyle beraber beşik, çapraz ve aynalı tonoz çeşitlemeleri uygulanmıştır. Kubbe geçişleri ise genellikle tromplarla sağlanmıştır.

Diyarbakır şehir-içi hanlarında inşa malzemesi çoğunlukla koyu renk bazalt taşı, kesme tekniğiyle kullanımının yanı sıra beyaz veya sarımsı kireç taşıyla alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almasıık örgü sistemi kullanılmıştır. Binaların özellikle cephelerinde karşımıza çıkan iki renkli taş malzeme, bölgesel bir

karakter sergileyerek diğer yapılarda da sıklıkla görülmektedir. Estetik bir anlayışın ürünü şeklinde yorumlayabileceğimiz bu tutumun altında, taşın kendisine doğrudan bir müdahale etmeden, farklı renkte bir taşın kombinasyonuyla görsel bir etki yaratma çabası hissedilmektedir.

Yapılarda dönemlerinin karakteristiğini sergileyen süsleme programlarına belli ölçülerde yer verildiği görülmüştür. Abartıdan uzak yalın bir süsleme programı içinde bitkisel, geometrik ve kısmen de yazıdan oluşan düzenlemeler konu edinmiştir. Süsleme bakımından Hasan Paşa Hanı portallerinin kapı açıklığı etrafına, yukarısına işlenmiş bordür ve rozetler adeta külliye'nin bir sembolü niteliğindedir. Yine Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nın portal ve iç mekan duvar yüzeyinde küfi karaktere sahip yazının kullanımı Artuklu Dönemi Mimarisine damgasını vurmuş süsleme anlayışının, beğenilerinin, tekrardan popülerite kazandığının göstergesidir. Çifte Han'da üst katta duvar yüzeyinde kısmen varlığını koruyan süzme kireç ve yumurta akı karışımı ile elde edilen süsleme tekniği, siyah taşın üzerine uygulanarak karşımıza çıkmaktadır. Beyaz kireç taşı üzerine ise zift ve kum tanecikleri karışımının kompozisyonlardaki daire şekilli oyuntulara doldurarak görsel bir etki yaratılmıştır. Bu iki teknik Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisinde görülmeyen bölgesel özelliklere sahip süsleme detaylarıdır. Taşın işlenmesinden ziyade farklı renk taşların birleşmesiyle oluşturulan etki, yoğun süsleme kompozisyonlarının kullanımını da etkilemiştir. Öte yandan binalara ait pencere ve su şebekeleri, estetik görünüş sergileyen ayrı birer unsurdur.

Araştırmamız sonucu, çok sayıda ve farklı türdeki eserlerle zengin bir mimari dokuya sahip Diyarbakır'da, hem bölgesel hem de uluslararası ticaret ağı içinde ticaretin sağlam koşullarda ve güvenilir bir şekilde devlet eliyle ilerlemesi için çok sayıda binanın inşa edildiğini, ancak bazılarının çeşitli tahribat, bilinçsiz müdahaleler ve bir takım ilavelerle asli özelliklerini büyük ölçüde yitirdiklerini, Çifte Han'ın da bakımsız bırakıldığı ortaya çıkarılmıştır.

Bir çok yapı ayrıntısı, yerel koşullar ve işçiliğe göre biçimlenmiş olsa da, İstanbul'da gelişen klasik üslup, Diyarbakır şehir-içi hanlarında da okunabilmektedir.

KAYNAKLAR

- Acun, Hakkı (Ed.), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara 2007.
- , *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.
- Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mezopotamia, Chaldea and Armenia*, V.I-II, London, 1842.
- Akbulut, İlhan, *Diyarbakır*, Diyarbakır 1998.
- Akozan, Feridun, "Türk Han ve Kervansarayları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s. 133-167.
- Aktepe, Münir, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25, İstanbul 1971, s. 105-154.
- Altun, Ara, "Behram Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 192, s. 356-357.
- Andreasyan, Hrand Der, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964.
- Atay, Çınar, *Kapanan Kapılar İzmir Hanları*, İzmir 2003.
- Ayverdi, E. Hakkı, *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855-886/ 1451-1481*, C. III, İstanbul 1973.
- , *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, I, İstanbul 1966.
- Baran, Mine, "Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları'nda Yöresel ve Mimari Üslup", *II. Uluslar Arası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu (Diyarbakır, 15-17 Kasım 2006)*, *Bildiriler*, C.II, Ankara 2008, s. 557-569.
- Baş, Gülsen, *Diyarbakır'daki İslami Dönem Mimarisinde Süsleme* (T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van 2006.
- Bay, Emre, *Diyarbakır Hanları*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1990.
- Berchem, Max Van, *Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekr*, Berlin 1907.
- Berchem, Max Van - Strzygowski, Josef - Bell, Gertrude L., *Amida*, Heidelberg 1910.
- Beşbaş Nermin - Denizli, Hikmet, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III*, Ankara 1983.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, (3. Baskı), C.I-II, Ankara 1998.
- , "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, s. 38-80.

- , *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul 1963.
- Bilici, Z. Kenan, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1991.
- Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara 2002.
- Bruinessen, Martin Van - Boeschoten, Hendrik, (Çev: T. Güney), *Evluya Çelebi Diyarbakır'de*, İstanbul 2003.
- Buckingham, James Silk, *Travels in Mezopotamia*, London 1827.
- Cantay, Gönül, *Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişimi* (T.C. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1972.
- Çebe, Mehmet, *Diyarbakır Sütlüklü Han'ının Sağıklaştırılıp Değerlendirilmesi*, T.C. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.
- Cezar, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985.
- , *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and The Ottoman Construction System*, İstanbul 1983.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, C.II, Paris 1891.
- Çerkez, Murat, *Merzifon'da Türk Devri Eserleri* (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- Çetintaş, Sedat, *Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, Bursa'da İlk Eserler*, İstanbul 1946.
- Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme, I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979.
- Denizli, Hikmet, *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas 1998.
- Dündar, Abdülkadir, *Kilis'teki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Ankara 1999.
- Erdmann, Kurd, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Band I-II, Berlin 1961*.
- Ersoy, Bozkurt, "Ankara Çengel Hanı", *Kültür ve Sanat*, S.3/11, Ankara 1991, s. 56-59.
- , *İzmir Hanları*, Ankara 1991.
- , "Ankara Hasan Paşa Hanı (Sulu Han)", *Ankara Dergisi*, C.1, S.3, Ankara 1992, s. 39- 52.
- , "Diyarbakır Deliller Hanı", *Kültür ve Sanat*, Ankara 1995, S. 28, s. 21-23.

———, “Osmanlı Şehir-İçi Hanları-Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C.VII, İzmir 1994, s. 75-97.

Erzen, Jale, *Mimar Sinan. Estetik Bir Analiz*, İstanbul 1996.

Evliya Çelebi, (Sad: Y. Dağlı- S. A. Kahraman), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.I, İstanbul 2001.

Eyice, Semavi, “Elçi Hanı”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 24, İstanbul 1970, s. 93-130.

Fırat, Nurcan İnci, “Kervansaray ve Hanların Otel Olarak Değerlendirilmesi”, *Kültür ve Sanat*, Ankara 1990, S. 7, s. 46-52.

Gabriel, Albert, *Monuments Turcs D’Anatolie*, Tome II, Paris 1934.

———, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.

Görür, Muhammet, *Beylikler Dönemi Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, (T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.

Göyünç, Nejat, “Eski Malatya’da Silahdar Mustafa Paşa Hanı”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.1, İstanbul 1970, s. 63-92.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.

Gündüz, Sema, “Hanlar”, *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, (ed. Aynur Durukan), Ankara 1999, s.127-129.

Güneli, Zülküf- Kejanlı, Türkan, “Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarından Günümüzde Ayakta Kalan Hanlar ve Özellikleri”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul 1999, s.253-257.

Güran, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları*, İstanbul 1978.

İlhan, M. Mehdi, “1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Tımar Dağılımı”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.XXII, İstanbul 1982, s. 85-100.

———, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, *T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 26, Ankara 1999.

———, *Amid (Diyarbakır): 1518 Detailed Register*, Ankara 2000.

İlter, İsmet, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1969.

Karamağaralı, Haluk, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, *Önasya*, C.VI, S.61-62, Ankara 1970, s. 4-5.

Karaca, Nursel, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, (T.C. Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van 2010.

Kejanlı, Türkan, “Diyarbakır Hanları ve Kervansarayları”, *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Krallar ve Azizler Kenti Diyarbakır Sempozyumu (25-27 Mayıs 2009)*, Ankara 2010, s. 383-394.

Kılıcı, Ali, “Diyarbakır’ın Vakıf Mimari Eserleri ve Vakıfları Üzerine Bazı Notlar”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır 2011.

Kirch, Max, *Von Berlin nach Ispahan*, Berlin-Leipzig 1927.

Korkmaz, Mustafa, *Şer’iyye Sicillerine Göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır’da Sosyal, İktisadi Tarih* (T.C. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

Köprülü, İ., “Deliller Hanı’nın Otel Olarak Düzenlenmesi”, *Vakıf Haftası*, V, Ankara 1987, s. 71-83.

Kurt, Yılmaz, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde Sanayi ve Ticaret”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.5, İzmir 1990, s.191-229.

Kuyulu, İnci, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, VIII, İzmir 1996, s.51-78.

Madran, Emre - Bakırcı, Ömür, “Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Bedestenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Tarih İçinde Ankara I*, Ankara 2000, s.105-128.

Mülayim, Selçuk, *Değişimin Tanıkları*, İstanbul 1999.

Naumann, Edmund, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, München-Leipzig 1893.

Nayıp, Zeynep, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul 1975.

Niebuhr, Carsten, (Yay. Haz. Herbert Scuria), *Reisen im Orient: Berichte deutscher Forscher aus dem 18. Und 19. Jahrhundert*, Berlin 1961, 2. Baskı.

Ögel, Semra, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı* (2. Baskı), Ankara 1987.

Öney, Gönül, *Ankara’da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara 1971.

Özbek, Yıldırım, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme*, Ankara 2002.

Özçoşar, İbrahim, *315 numaralı Hicri 1155/1741-1742 tarihli Diyarbakır Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (T.C. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2000.

Özdemir, Hatice, *Bergama’da Türk İslam Mimarisi*, İzmir 2009.

Özdeş, Gündüz, *Türk Çarşıları*, Ankara 1954.

Özer, Mustafa, *Tire’deki Ticaret Yapıları* (T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.

———, *Trabzon Hanları*, (T.C. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1989.

Özergin, M. Kemal, “Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.XV, S.20, İstanbul 1965, s. 141-170.

Özkarıcı, Mehmet, “Gaziantep’de Dört Han”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXVI, Ankara 1997, s. 301.

———, “Gaziantep’de Üç Han”, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (Gaziantep, 22 Ekim 1999)*, Gaziantep 2000, s.243–268.

Öztürk, F., *Gaziantep Hıyva ve Anadolu Hanı*, (T.C. Ankara Üniv. D.T.C.F. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara 1989.

Palalı, İlhan, *Diyarbakır Vilayeti Salnamelerine Göre Maarif (1292-1323)* (T.C. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987.

———, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)* (T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1999.

Rogers, J. Michael, “Royal Caravansarays and Royal Inscriptions in Seljuk Anatolia”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi (Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı)*, Ankara 1978, s.397-432

Schweiger Lerchenfeld, A.F.V., *Der Orient*, Wien-Pest-Leipzig 1882.

Sözen, Metin, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.

Sunay, Serkan, *Tokat Şehir-İçi Hanları* (T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

Tavernier, Jean Baptiste, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turkuie, en Perse et aux Indes*, Tome. I- IV, Paris 1679.

Telliöglü, Ömer ve diğerkleri, *Salname-i Diyarbekir (Diyarbekir Salnameleri)*, 5 cilt, İstanbul 1999.

Texier, Charles, *Description de l’Armenie, la Perse et la Mesopotamie*, Tome I-II, Paris 1842-1852.

Tuncer, O. Cezmi, *Diyarbakır Eöleri*, Ankara 1999.

Ülgen, A. Saim, (Yay. Haz: F. Yenişchirlioğlu; E. Madran), *Mimar Sinan Yapıları*, C.2, Ankara 1989.

Yavuz, A. Tükel, “Beypazarı Sulu Han”, *III. Eyüp Sultan Sempozyumu (İstanbul 28-30 Mayıs 1999) Tebliğleri*, İstanbul 2000, s.58-93.

———, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır Hanları”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır 2011, s. 141-185.

Yeşilbaş, Evindar, *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

Yıldız, Abdulvahap, *135/313 Nolu Şer'îye Siciline Göre 1135/1722-1213/1798 Yıllarında Amid Diyarbakır Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum* (T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1994.

Yılmazçelik, İbrahim, "Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'îye Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.90, İstanbul 1994, s. 41-62.

———, "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)", *Osmanlı Araştırmaları /The Journal Of Ottoman Studies*, S. XVI, İstanbul 1996, s. 121-162.

———, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Haçlı Seferlerinin 900'üncü Yıldönümünde Uluslararası Selahaddin-i Eyyüzlubi Sempozyumu (Diyarbakır, 23-24 Kasım 1996)*, Diyarbakır 1997, s.161-179.

———, "XVIII. Yüzyıl'da Diyarbakır Eyaleti'nin İdari Yapısı", *Askeri Tarih Bülteni*, S.19/36, Ankara 1994, s. 135-142.

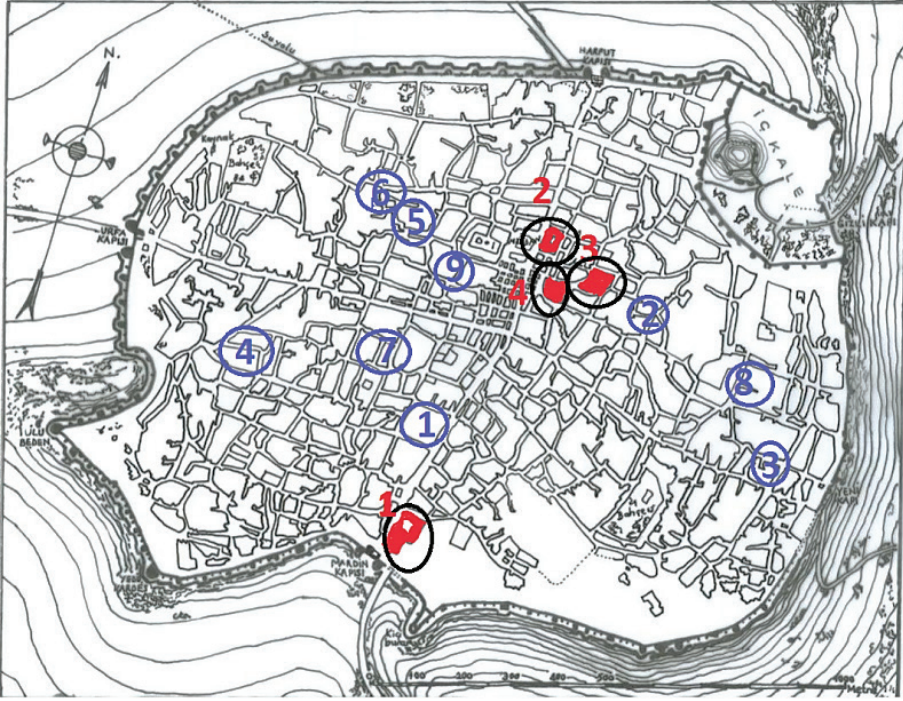
———, *Diyarbakır Şer'îye Sicilleri (katalog ve fihristleri)*, Ankara 2001.

———, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti'nin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul 1999, s. 471-511.

———, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995.

Çizim 1: Diyarbakır Suriçi Belediyesinin Hazırladığı Vaziyet Planı
(Diyarbakır Sur-içi Belediyesinden).

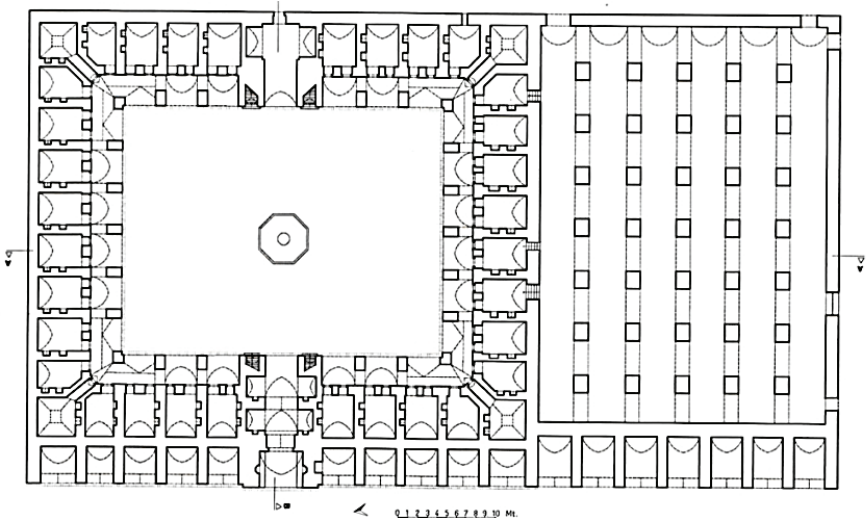
Günümüze Ulaşan Hanlar

- 1 Deliller Hanı
- 2 Hasan Paşa Hanı
- 3 Çifte Han
- 4 Sülüklü Han

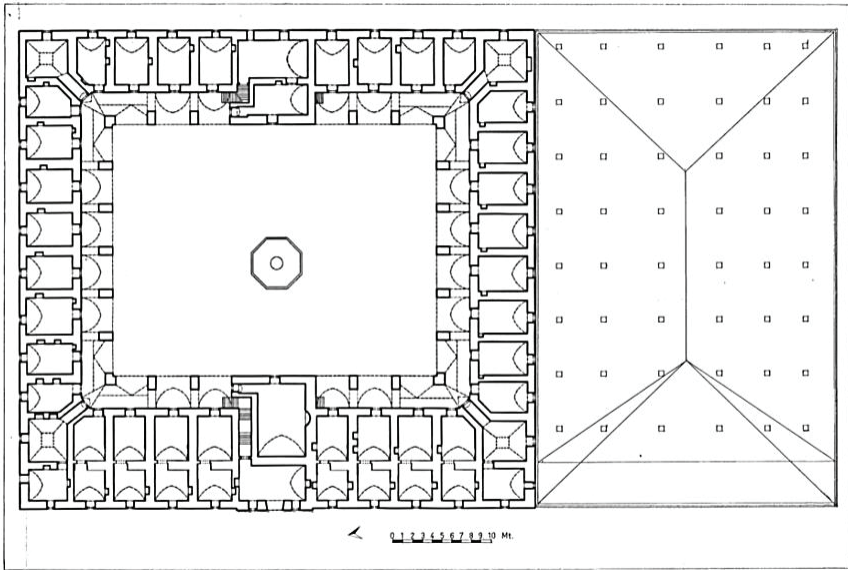
Günümüze Ulaşmayıp Yeri Tespit Edilen Hanlar

- 1 İbrahim Paşa Hanı
- 2 Tütün Hanı
- 3 Rüstem Paşa Hanı
- 4 Melek Ahmet Paşa Hanı
- 5 Kayseriye Hanı
- 6 İpekoğlu Hanı
- 7 Han-ı Cedid
- 8 Alaca Han
- 9 Yeni Han

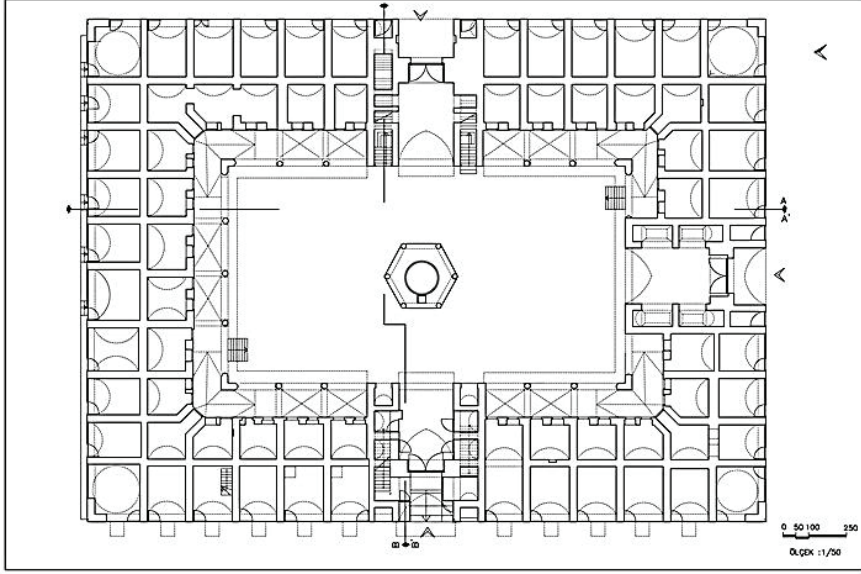
Çizim 2: Diyarbakır Kenti Günümüze Ulaşan ve Günümüze Ulaşmayıp Yeri Tespit Edilen Hanların Plan Üzerindeki Yerleri (A. Gabriel'den İşlenerek).

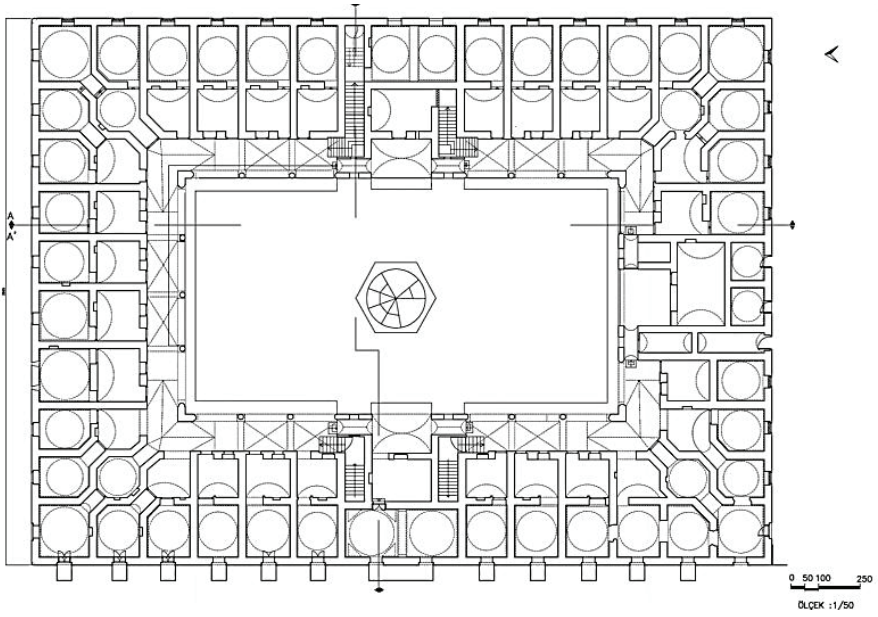
Çizim 3: Deliller Hanı Zemin Kat Planı
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

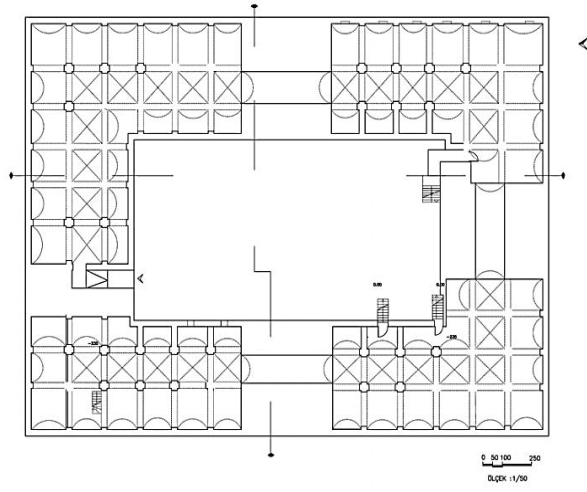
Çizim 4: Deliller Hanı Ust Kat Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

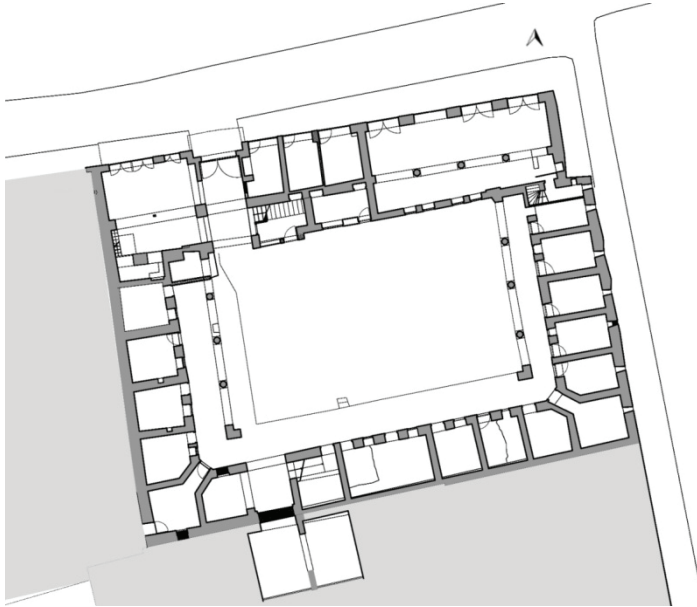
Çizim 5: Hasan Paşa Hamı Alt Kat Planı
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

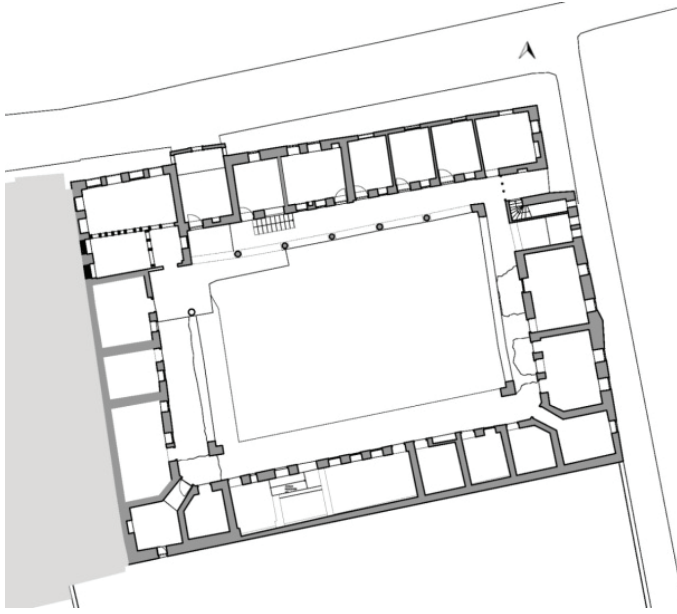
Çizim 6: Hasan Paşa Hamı Üst Kat Planı
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

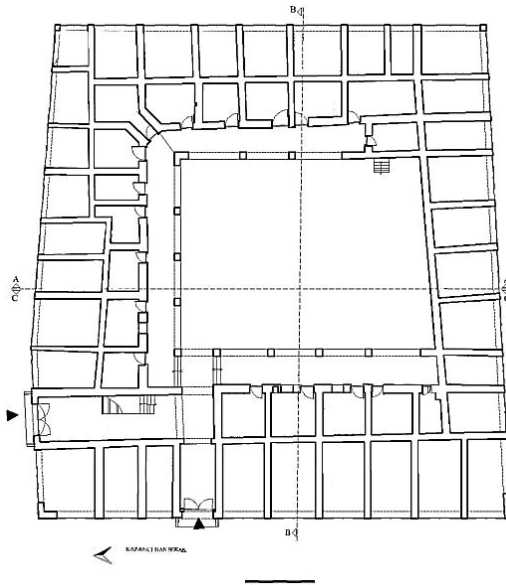
Çizim 7: Hasan Paşa Hanı Bodrum Kat Planı
(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden İşlenerek).

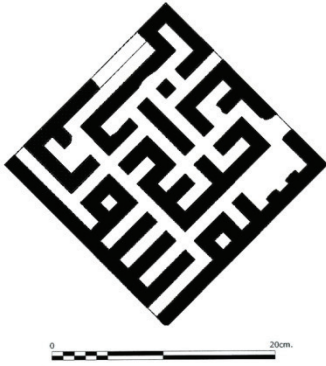
Çizim 8: Çifte Han Zemin Kat Krokisi (E. Ağırman'dan).

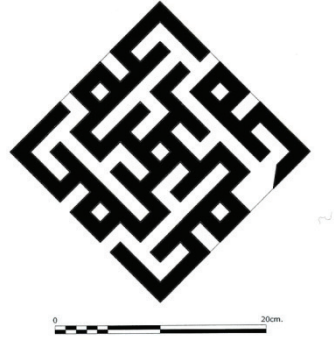
Çizim 9: Çifte Han Üst Kat Krokisi (E. Ağırman'dan).

Çizim 10: Sütlüklü Han Planı (A. Nozoğlu'ndan İşlenerek).

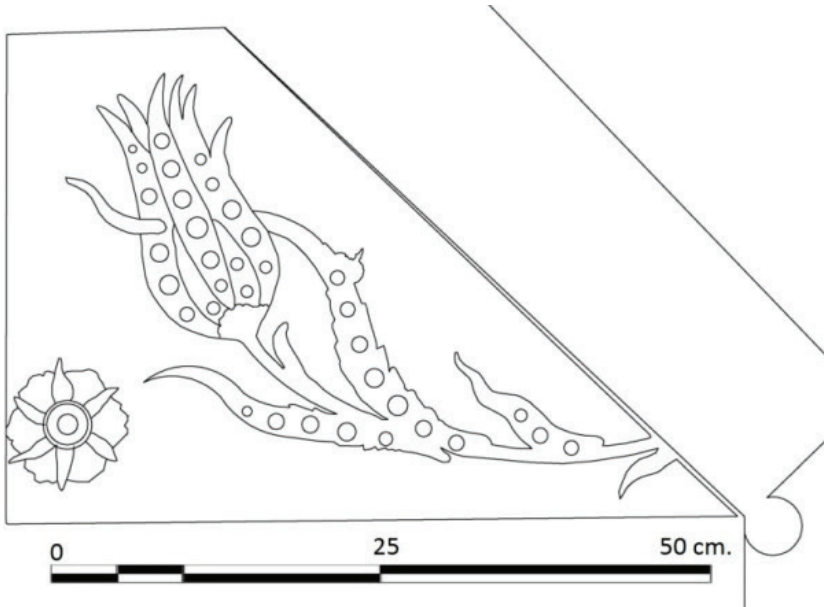

Çizim 11

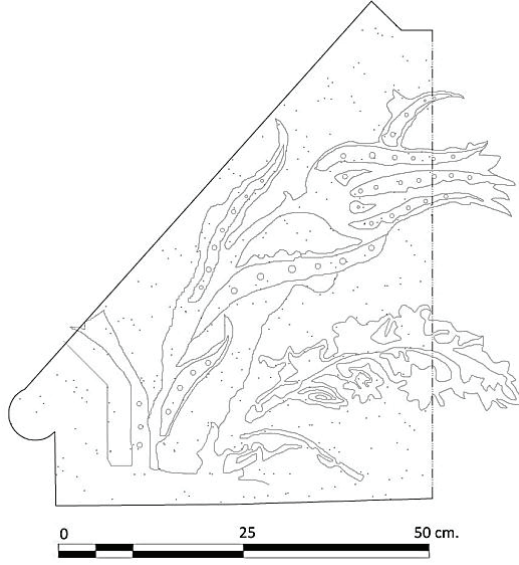

Çizim 12

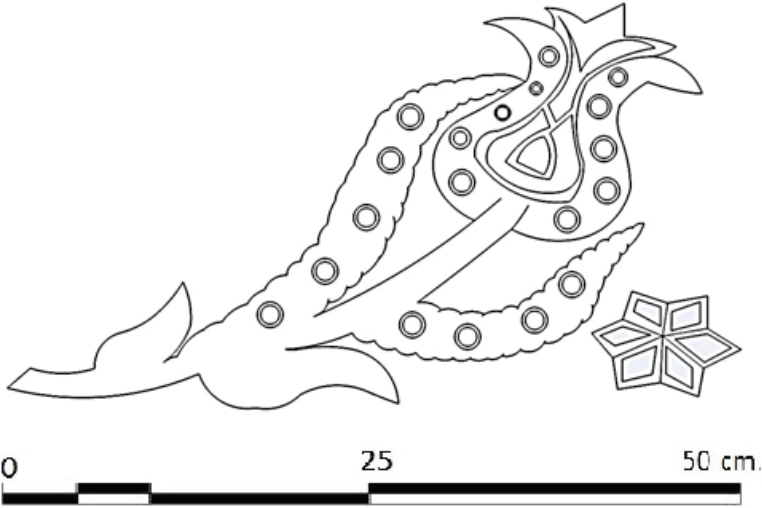
Çizim 11: Deliller Hamı Portal Eyvanı Güney Mihrabiyeinin Üstündeki Küfi Pano.
Çizim 12: Deliller Hamı Giriş Eyvanı Kuzey Mihrabiyeinin Üstündeki Küfi Pano.

Çizim 13: Hasan Paşa Hamı Batı Girişi Kemer Köşelerindeki Süsleme.

Çizim 14: Hasan Paşa Hamamı Güney Girişi Kemer Köşelerindeki Süsleme.

Çizim 15: Çifte Han Giriş Kemer Köşelerinde Yer Alan Süslemelerden Detay.

Foto. 1: Deliller Hamamı Eski Görüntülerinden (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).

Foto. 2: Deliller Hamamı Genel Görünüşü.

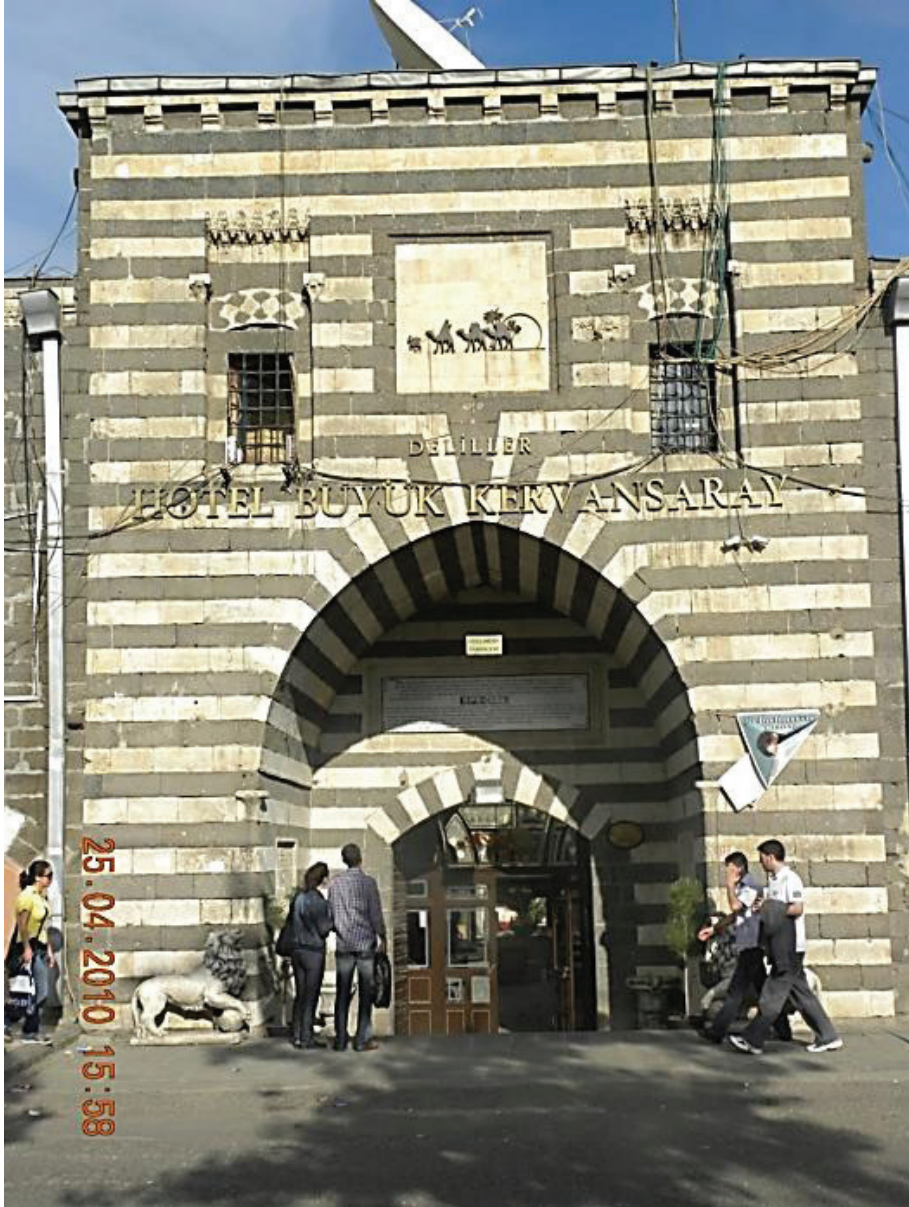

Foto. 3: Deliller Ham Girişi.

Foto. 4: Deliller Hamı Avlu Batı Kanadı.

Foto. 5: Deliller Hamı Revaklarından Detay.

Foto. 6: Deliller Hamam Ahır Mekanının Restoran Olarak Kullanılan Bölümünden Detay.

Foto. 7: Hasan Paşa Hamamı Eski Fotoğrafı (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivinden).

Foto. 8: Hasan Paşa Hamamı Genel Görünüşü.

Foto. 9: Hasan Paşa Hamamı Bau Girişi.

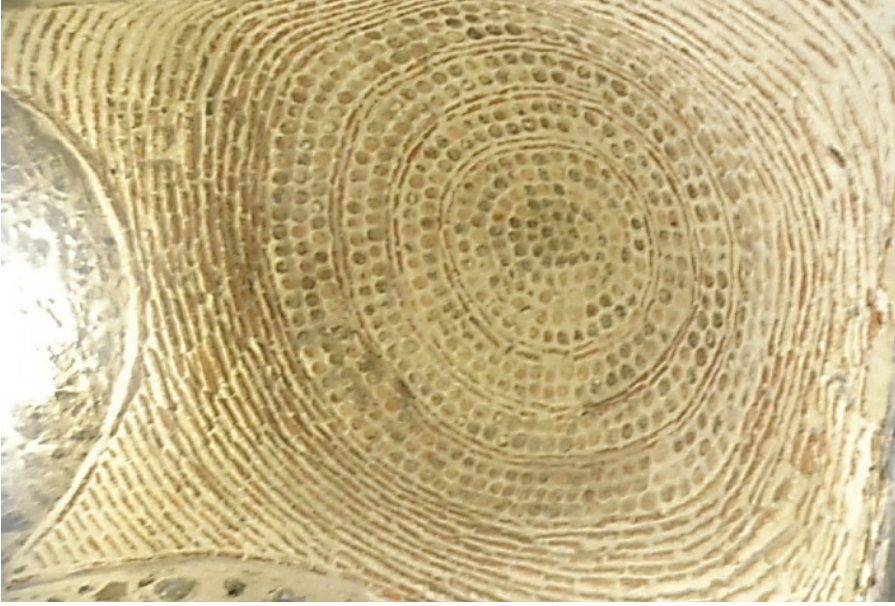

Foto. 11: Hasan Paşa Hamı Üst Kat Odalarını Örtten Kubbe Detayı.

Foto. 12: Hasan Paşa Hanı Doğu Kanadı Ahır Mekânı.

Foto. 13: Hasan Paşa Hanı Doğu Kanadı Ahır Mekanından Detay.

Foto. 14: Çifte Han Kuzey Cephe Görünüşü.

Foto. 15: Çifte Han Girişi.

03.02.2011 11:36

Foto. 16: Çifte Han Avlusu Genel Görünüşü.

03.02.2011 11:45

Foto. 17: Çifte Han Avlusu Güneybatı Köşe.

Foto. 18: Çifte Han Revak Örtü Sistemi Detayı.

Foto. 19: Sülüklü Han Batu Cepheden.

Foto. 20: Sütlüklü Han Bau Cephe Girişi.

Foto. 21: Sütlüklü Han Revaksız Avlu Güney Kanadı ve Revaklı Doğu Kanadı.

Foto. 22: Sülüklü Han Avlu ve Revakları.

Foto. 23: Sülüklü Han Doğu Ahır Mekânından.

Foto. 24: Sütlüklü Han Doğu Ahır Mekanından.

Foto. 25: Sütlüklü Han Örtü Sistemi Detay.

THE DEVSHIRME SYSTEM AND THE LEVIED CHILDREN OF BURSA IN 1603-4 A.D.

GÜLAY YILMAZ*

In October 1603, a *turnacıbaşı*¹ from the 73rd regiment of the janissary army entered the city of Bursa accompanied by his men. He was carrying a decree that gave him the power to levy Christian children from the region and bring them to the capital city, Istanbul. As he entered the city, the news of his arrival spread. The *turnacıbaşı* went to the qadi's office to register the decree and ask for the collaboration of the qadi to gather the boys of Bursa that were under his responsibility. For the coming two months, the boys would be selected according to clearly defined criteria laid out by the government, then organized under *sürüs* (batches, lit. herds) of 100 to 150, converted to Islam and transported to Istanbul in order to begin their training according to Turkish customs and the Islamic religion in becoming the sultan's servants.

The arrival of the janissary officer in the town of Bursa was part of a much larger *devshirme* process. In the last months of 1603 and the early months of 1604, four different groups of janissary officers were sent to four different areas of the empire to levy children, gathering a total of 2,604 boys that year. The *devshirme* system was a method used since the fifteenth century to fill the administrative and military ranks of the Ottoman state and army.² According to what we know about this system, the

* Assist. Prof., Akdeniz University, History Department, Faculty of Letters, Antalya/TURKEY, Akdeniz Universty, gılayyilmaz@akdeniz.edu.tr

¹ *Turnacı* was a position in the janissary army – specifically those who were responsible for catching cranes while the sultan was hunting. The head of the *turnacı*s was called the *turnacıbaşı*. If they were promoted, they became *seksöncü*. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, p. 203.

² The origin of the *devshirme* system is uncertain. The account that sets the origin to the earliest date, to the reign of Orhan I (1326-1359), is *Heşt Bihışt* by the chronicler Idris Bitlisi. This account was mainly accepted by Western scholarship, until it was questioned by Franz Babinger and Friedrich Giese. Babinger put forth a second argument deriving from the chronicler Aşıkpaşazade, noting that the system was established at the time of Murat I (1359-1389) through *pençik*. Both texts narrate that Kara Rüstem suggested allotting one-fifth of the human booty for Murat I and establishing a new army with them after the conquest of Edirne (1361) for the first time. Taking human booty for the Sultan is actually the definition of the *pençik* system. This description in Aşıkpaşazade and Oruç Bey merges the *pençik* system into *devshirme*, since it mentions that these boys were *devşirildi*, which is a Turkish word, referring to the whole process of levy. The *Kawanin-i Yenigeriyan*, on the other hand, ascribes the origin of the system to the aftermath of the Battle of Ankara in 1402, in which Timur destroyed the Ottoman army, arguing that rapid Ottoman expansion during the

officers levied the male children of Christian families (mostly Greeks, Serbians, Bulgarians, and Albanians), as a form of tribute in kind, instead of the head-tax (*cizye*).³ These boys were subjected to a second selection process in the capital, after which officers placed promising children in the palace schools to be educated as administrators in various capacities, recording the rest as novice boys (*'acemi oglans*), and hiring them out to Turkish villagers in Anatolian towns for a period from between three to five years. In these towns, the children worked as agricultural laborers, learning the Turkish language and Islamic practices. After the agreed period, they were then called back to Istanbul to work for three to five more years as laborers in the city before being enlisted as soldiers in the janissary army.

However, this situation is the “official” version of what happened throughout the *devshirme* process. In reality, we see varied and different forms and practices of “becoming a *devshirme*” in Ottoman society, as will be outlined in this article. The *devshirme* status involved multiple layers: some could become high-level bureaucrats in the Ottoman administration, or turn into successful soldiers who were promoted to high offices in the janissary army. Alternatively, some might end up becoming heavy-duty workers in state workshops such as gunpowder workshops, or workers in the Arsenal - the possibilities were endless. In short, the extent to which one was integrated into the Ottoman system determined one’s possibilities and limitations. Furthermore, reactions to being levied were varied, and this paper intends to show this multiplicity.

The *devshirme* system has been much-studied by Ottomanists, who have concentrated mostly on questions such as the debates concerning the origin of the practice, whether or not it was legal or not according to Shari'a law, or as a means of understanding how Ottoman bureaucracy was created.⁴ Many Balkanists, in contrast, have portrayed the *devshirme* system as one of the many cruel aspects of the Ottoman invasions that devastated and stripped Balkan cities of their youth who were forced

fifteenth century increased the demand for more soldiers, ergo Ottoman officials were forced to search for new sources for levy. After the Battle of Ankara, state officials decided to levy the non-Muslim youths of the empire to form a new military force called the janissary army (the New Corps). Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, ed. Nihal Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1970, p. 58; Oruç, *Oruç Bey Tarihi*, ed. Necdet Öztürk (Istanbul: Çamlıca Basım, 2008), pp. 24-25; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, vol. 1, p. 140; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Ahmet Devri Kanunnameleri* 9, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, pp.127-367 (henceforth referred to as *Kavanin-i Yeniçeriyân*); Cemal Kafadar “Yeniçeri,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, vol. 7, pp. 472-76. Kemal Beydilli, “Yeniçeri” *DIA* 43, pp. 452-60.

³ *Cizye* is a special tax imposed upon the non-Muslims of the empire. The root of the word comes from *ceza*, meaning punishment.

⁴ J. A. B. Palmer, “The Origins of the Janissaries,” *John Rylands Library Bulletin* 35, no. 2 (1953): pp. 448-481; Paul Wittek, “*Devshirme* and Sharia,” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17, no. 2 (1955); V. L. Menage, “Notes and Communications: Sidelights on the *Devshirme* from Idris and Sa'uddin,” *BSOAS* 18, no. 1 (1956); Abdulkadir Özcan, “*Devshirme*,” *DIA*, vol. 9, Türkiye and Diyanet Vakfı, Ankara 1988, p. 256; Gümeç Karamuk “*Devşirmelerin Hukuki Durumları Üzerine*,” Mehmet Öz - Oktay Özel, *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, pp. 555-572.

into slavery.⁵ Some of these studies were fed by the nationalist ideologies that arose in the nineteenth century and used the image of the barbaric Turk taking children away as a metaphor of the national awakening of the Greeks, Serbians, and Bulgarians. Many of them justifiably pointed out the inhumane nature of the practice.

This article focuses on the process by which children were chosen as *devshirmes* and what happened to them directly afterwards, not on their status after they became *devshirmes*. The discussion of whether the *devshirmes* were slaves or not is, however, still worth debating.⁶ On the one hand, the status of *devshirme* could certainly be regarded as a form of enslavement as it was not usually a voluntary choice. On the other, being a *kul* of the sultan was far more complex than simply being a slave as we understand it today, since it was accompanied by privileges such as owning land, and even owning slaves. However, such complexities require that the debate on the status of *devshirmes* be given special treatment in a separate article, and will not be discussed here.

The purpose of this article is to examine the *devshirme* system from the 'bottom' - concentrating on the children as the main actors whose lives were drastically transformed by this system. Who were these children? How were they selected? What were their reactions? The goal is to accumulate as much information as possible about the experiences of levied boys, and to learn more about the dynamics of the selection process. Tracing the stories of the children in the process of being levied is an exciting journey for a historian, despite the limited sources.

Here, I will attempt to reconstruct the experiences of the levied boys by examining the *eşkal defter* (register of levied children) of 1603-4. This is a unique register that provides detailed information on the children levied during these years. It presents information on the original names of the levied boys, the Muslim names given after they were levied and converted, their parents' names, and the boys' physical characteristics and ages. The decree given to the janissary officer who was sent to Bursa to levy children in 1603 is another important document that is used extensively in this study. The decrees concerning child-levy in the *mühimme* registers, and the *kavanin-i yeniçeriyân* are also consulted.

This article is composed of three main sections: first, I will present the general outline of the levy of 1603-4 based on the above-mentioned register, such as how

⁵ One of the first and most prominent Balkanists before and after World War II, K. Jireček, was an adamant supporter of this thesis: Konstantin Jireček, *Geschichte der Bulgaren* Prag: Hildesheim, 1876; Andrej Protić, *Denacionalizirane i Vāzraždane na bālgarskoto izkustvo* Sofia, 1927; Petār K. Petrov, *Asimilatorskata Politika na Turските Zavoovateli* Sofia, 1962; and for the discussion of this literature see Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period* Assen: Van Gorcum, 1985.

⁶ One of the first and most prominent Balkanists before and after World War II, K. Jireček was an adamant supporter of this thesis: Konstantin Jireček, *Geschichte der Bulgaren* Prag: Hildesheim, 1876; Andrej Protić, *Denacionalizirane i Vāzraždane na bālgarskoto izkustvo* Sofia, 1927; Petār K. Petrov, *Asimilatorskata politika na turските zavoovateli* Sofia, 1962; and for the discussion of this literature see Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period* Assen: Van Gorcum, 1985.

many children were levied and from which regions. Second, I analyze the actors who were part of the levy process. My goal is to understand the *devshirme* system both from the point of view of the Ottoman statesmen as well as to regard it with the eyes of the locals who were subjected to child-levy. In doing so, I claim that child-levy became an important event that directly affected the local political dynamics in the regions where the child-levy took place, and turned the local elites into actors in the selection process. In this part, a section is devoted to the runaways – the boys who escaped being levied. Those children, by rejecting being levied, themselves became actors. Because we have obtained a more complete picture of the process in the Bursa region due to the document (the decree given to the child-levy officer who was sent to Bursa), we can gain a better understanding of how the boys were gathered, the problems that were faced during transportation of the children, and on the resistance methods of the families and the locals. Third, I take a closer look at the levied boys from the areas around Bursa. I will present a map of the regions where the children were levied, their ethnic background, appearance, state of health, and ages. As mentioned above, my goal in this article is twofold: first, to illustrate how the *devshirme* system worked as an institution, and; second, to trace the journey of the levied children, who they were and what they experienced once they were incorporated into the *devshirme* system.

1. 1603-4 Child-Levy

According to the 1603-4 *eşkal defter*, a total of 2,604 boys were taken during the levy of 1603-4. The register that provides information on the 1603-4 child-levy is organized into twenty groups. These groups consist of boys chosen from Rumeli, the Balkans, Albania, Bosnia, and Anatolia. In Anatolia, they were taken from various regions such as the area around Bursa. Four different groups of officers were sent to these areas and each levied independently of each other.

The first group of officers worked under *Serseksoncu* Mustafa in Rumeli, where seven groups of boys were gathered and sent to Istanbul separately. The Rumeli group is the best-recorded in terms of dates, and we can trace the route of the officers clearly. Surprisingly close to the capital, they started levying from the area along the Marmara Sea, west of Istanbul along to the Gallipoli peninsula: Silivri, Rodoscuk, Migalkara, Kavak, and Gelibolu.⁷ From there, they sent 109 boys to Istanbul, and took another 105 children from Midillu Island. They continued towards the area of Ilmiye, İnöz, Keşan, İpsala, Megri, Firecik, and Dimetoka to conscript 104 children, moving further west to Gümilcine, Yenice-i Karasu, Taşyüzü, Baraketlü, Pravişte, Draman, Kavala, and Zihna to take another 168. The fifth group comprised 127 children from Siroz, Timurhisar, Selanik, Avrethisar, Yenice-i Vardar, Vodane. The

⁷ For place names I use the Ottoman forms or Turkish forms.

officers then moved to the south along the Aegean Sea to the towns of Karaferye, Alasonya, Dominik, Tırhala, Yenişehir, Fenar, and Serfiçe. Finally, 128 children were collected around Izdin, Modenç, Salona, Atina, and Agriboz. The officers levied the first group in January, and when they reached their final destination it was August.

Another group of officers levied children from around Bosnia. Four groups of children were taken almost every three months from approximately the same regions. Unlike in Rumeli, where the officers moved systematically along a given route and departed each location after selecting the boys, the levy-officers in Bosnia wandered around the same region and collected groups to send to the capital every three months in a process that took almost a year. It is safe to assume that the presence in the region of the levying officers for this length of time probably gave town dwellers a chance for negotiation. This might be done both by preventing some boys from being levied and sneaking others into the levied groups. Perhaps the officers, as in the case of Bursa, were sent to the area in the autumn, and it took them three months to select the first group of children. In the following period, the officers selected children approximately every three months from the towns of Hersek, Mostar, Nüvesin, Balagay, Yeni Pazar, Imoçka, Foça, Vişegrad, Bosna, Saray, Gabala, Teşene, Çayniçe, Taşlıca, Tuzla, Mostar, and Çelebipazarı.

It should be noted that of the groups sent from Bosnia, unusually, 410 children were Muslims, and only 82 were Christians. This was due to the so-called 'special permission' granted in response to the request by Mehmed II (r. 1451-1482) to Bosnia, which was the only area Muslim boys were taken from. These children were called *poturoğulları* (Bosnian Muslim boys conscripted for the janissary army). They were taken only into service under *bostancıbaşı*, in the palace gardens.⁸

The third group - that of the *liva* of Avlonya, was sent to present-day Albania, where the officers began to select boys from the south of the region. The actual levy process lasted four months, but the selection might have started earlier than this. They levied 122 boys from Merdak, Eregri-kasrı, and Pogonya, and then they moved on to Premedi to take 130 boys. They conscripted 194 children from the *kazas* of Avlonya, Müzakiye, and Belgrad, and finally, from Ilbasan and Işpat, they took 122 boys. One of the groups from the Manastır and Pirlepe area in the province of Rumeli seems to have been levied by the Avlonya group. This batch is recorded as a levy from Rumeli, but the style of the scribe, and the route of the officers denote that this batch was more likely to have been collected by the officers appointed to the Avlonya area, where 145 boys were taken.

In the final group, four batches were taken from Anatolia, having been selected from the Christian villages around Bursa, Biga, and Kocaeli. This group of officers

⁸ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, vol.1, p. 18.

did not date the levy in detail, but noted down that it was during the month of January and February. The children were picked from around Kocaeli, Iznik, Lefke, Akhisar, and Yenişehir in the first month, and in the next, from around Bursa, Mihaliç, Manyas, Bilecik, and Biga.

2. The Levied Children of Bursa and the Local Politics of Child-Levy in the Towns

If we assume that the levy of children from a certain town would have invariably been moments of crisis for the inhabitants, the documents can be looked at from another perspective - from the eyes of the locals who were subjected to the *devshirme* system. We must remember that, whether a *devshirme* was a slave or not, this levy was not a choice. Those who had been selected by the officers would be taken, and those who had not been selected would be left. The villagers, therefore, found other ways to interfere with the selection, and this raises the question of whether it was always a smooth process. Was the system applied exactly as it was formulated? How did the local power relations and political ties intervene in the selection process? Or, more from a more humane perspective, what did those parents who did not want to give their children away do?

One aspect that needs consideration is the question of time. The total length of time it took for the officers to select boys as *devshirmes* would have directly affected events during the selection process. In Ottoman history books, the levy has been portrayed as almost a spontaneous event where janissary officers stormed into villages and selected whomever they clapped eyes on. The documents, however, suggest a different reality. For instance, the *turnacıbaşı* arrived in Bursa and registered his decree of child-levy in the qadi's office in October 1603. The decree ordered fathers to bring every boy aged between fifteen and twenty years from the villages, counties (*bilad*), *waqf* lands, and fiefs (*timar*), to the *turnacıbaşı*.⁹ From then on, the officers commenced the selection of boys in a process that lasted for two or three months, with the groups of boys being formed in January and February 1604. This levy in Bursa lasted for almost five months after the arrival of the officers in the town. The levy of 1603-4 in other regions lasted even longer than the Bursa group: in Albania four months, in Rumelia eight months, and in Bosnia an entire year. It can be assumed that the process in other regions was similar to the Bursa case; the levy-officers ar-

⁹ A Venetian ambassador reported in 1553 that the levy-officers asked village priests for a list of baptized boys upon their arrival in town, and made the selection by comparing this list with the actual boys gathered. Our decree does not mention baptism lists, although, it is likely that after the qadi detected all the boys in the town and its vicinity, their lists might have been checked with the available baptism lists. Bernardo Navagero, "Relazione, 1553," in Eugenio Alberi ed., *Relazione*, 3rd serice, vol. 1, Firenze, 1855, p. 49; Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* Harvard University Press, Cambridge 1913, p. 52.

rived at their destination several months before the actual levy began. Taking this information into account, then, the *devshirme* should be seen as a phenomenon that occupied the towns and villages involved for quite a while - the selection of children took a long time. It was a more bureaucratic process, rather than being an occasional event in the town square.

It is worthwhile here to further consider the issue of the length of the levy-taking. Why did it take so much time? What was going on in the towns during this period? Perhaps the levies were lengthy affairs because of the meticulous work of the officers. They might have taken their time to find the groups of children from which they would make their selection. This could be a quite difficult task since there was a common tendency to hide children away from the officers, as the Bursa decree proves. It declares that the punishment for those who attempt to hide children from the officers is execution. Thus, it was not always easy to find and examine the children of the town.

The negotiation process that the locals initiated with the officers is another factor to consider. Quite naturally, the locals would have wanted to have a say about who would be selected or spared. The question of how many and who would be selected became a zone of negotiation between the state representatives and town dwellers. With the arrival of the officers in town, local politicking would have commenced. During the extended stay of the Istanbul delegation, somebody was probably paying to house and feed them, and this provision did not always come from state funds. This factor might have contributed to the negotiations as well.

While the state's priority was the number of children to be taken primarily according to its own needs at the center, there were limitations on how many boys could be levied. In a pre-modern agricultural economy, children were seen as human resources from whom the best use should be derived. Those cultivating the land or working in the mines, for example, were not seen as suitable for levy in the regulations. The state did not want to exploit the human resources of an area to the extent that an economic drawback resulted. This opened the door for negotiation between the locals and the state representatives, and provided the locals with an opportunity to prevent some of the children from being taken away.

Wealthy landowners always tried to protect Christian children living and working on their lands from being levied. These landowners saw the young population as assets that supported production in their lands. The *hass*, *zeamet*, or *waqf* lands they owned were granted exemption-right papers (*muafnames*) from certain taxes, or if the population was mainly Christian, from *devshirme*.¹⁰ In several cases, the trustee of

¹⁰ Sometimes the sultan gave these rights upon the condition of surrender during conquests: Mehmed II gave such to the Genoese in Galata during the siege of Istanbul, the Sultan declaring that he will never "on any account carry off their children or any young man for the janissary corps." Vryonis gives the

waqfs acted as the spokesperson of villages that belonged to the *waqf* against the state for not giving boys as *devshirme*. In 1646 (1056), the trustee of the *waqf* of Grand Vizier Mustafa Pasha, requested from the authorities that the *devshirme* officers should not disrupt the locals of the villages in Talanda, since they belonged to the Mustafa Pasha *waqf* and were exempt from *devshirme*.¹¹ In the same year, the sister of Sultan Ibrahim I (r. 1640-48), Ayşe Sultan, petitioned that the officer responsible for levying *devshirmes* collected money from the villages that she owned as a fief conferred on the royal women (*paşmaklık hass*) in Yanya. The officer collecting children was warned by a decree and threatened with severe punishment.¹² In 1573 (981), some villages in Filibe were exempted from giving *akıncıs*,¹³ since they were owned by the soup-kitchen *waqf* of the Sultan in Üsküdar.¹⁴

Protecting children from being levied through presenting *muafnames* may have reached a point in the early seventeenth century where it generated tension between landowners and the state. This might be a reflection of the emergence of relatively stronger tax-farmers, and stronger families with large *waqf* lands in the seventeenth century, who then wanted to exert greater control over their labor force. The local landowners and *waqf* administrators of the seventeenth century might have reached to a power that could challenge or limit the extent of the *devshirme* levy. This struggle between the state and the landlords over the exemption rights of the villages is reflected in the 1603-4 levy in Bursa. The decree mentions that there had been villagers who did not want to give their children away, claiming that they were the *re'aya* of *waqf* lands.

Being a village on *waqf* land granted them the right to be exempt from taxes and the child-levy. Harsh language was used in the decree, making it clear that no exemption would be made for those villagers, even if they had held an exemption right in the past.¹⁵ A similar claim from Yenipazar in 1559 (967) argues that they possessed a decree exempting them from giving children away as *devshirmes*, and it was again

translation of the related part of the 'Capitulations of Galata': "Since the archontes of Galata have sent to the Porte of my domains their honored archontes...who did obeisance to my imperial power and became my slaves [the original Greek text has *kuls* as slaves], let them (the Genoese) retain their possessions...their wives, children, and prisoners at their own disposal....They shall pay neither *commercium* nor *kharaj*....They shall be permitted to retain their churches... and never will I on any account carry off their children or any young man for the Janissary corps." Speros Vryonis, "Isidore Glabas and the Turkish *Devshirme*," *Speculum* 3, no. 3 (1956), pp. 433-443, esp. 440-441.

¹¹ *Mühimme Defteri* 90, ed. Nezih Aykut, İdris Bostan, Feridun Emecen, Yusuf Halaçoğlu, Mehmet İpşirli, İsmet Miroğlu, Abdülkadir Özcan, and İlhan Şahin Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, 240, no. 301 (1056/1646).

¹² *Mühimme Defteri* 90, 163-164, no. 191, 192 (1056/1646).

¹³ *Akıncıs* were Ottoman soldiers at the front line who attacked the enemy first during a siege. They used guerilla tactics to shock the enemy.

¹⁴ BOA, MD 23: 330, no. 733 (981/1573).

¹⁵ BKS, A 155, no. 1128 (1012/1603).

rejected by the state.¹⁶ The state found a solution in refusing the given privileges altogether and taking the children anyway.

Renouncing the given exemption rights on the *waqf* lands can be seen as an indicator of the tension between the state and rich landowners, especially if we compare it with the tolerance shown to the exempted villages that were considered state lands. When the villages with the exemption rights were state lands with obligatory duties, the state was more tolerant compared to the *waqf* villages. During the 1603-4 levy, the villagers of a Christian village called Eğerciler, in Bursa, declared that they were responsible for providing sheep to the capital, and the children of the village were very much needed as shepherds. They asserted that even though they were not obliged to give any children for the army, the officers took some anyway, and that they should be returned. The villagers' claim that it was in tremendous need of future shepherds was taken seriously by the state, and a decree commanded the return of the children.¹⁷

Beyond the tension between the state and the landowners, poor villagers attempted to find legal grounds for not giving children up as *devshirmes*. The local community developed strategies to avoid *devshirme*, or at least to control who would be taken through negotiations. As was debated in the previous section, the length of time it took to levy children — from almost six months to a year — provided a suitable environment for negotiations. Leaders of the community such as *voivodas*,¹⁸ *qadis*, and *subaşı*¹⁹ formed lobby groups and negotiated with the levy-officers to prevent

¹⁶ “*Yeni pazâr kâdûsına hüküm ki: Memâlik-i mahrusenden yeniçerilik için oğlan cem’ itmek kanun-ı mu’ayyen olmağın Dergâh-ı mu’allam yayabaşlarından Üsküplü Mahmud zîde kadruhu ile muvassal hüküm-i hümayûnum ırsâl olunup hüküm-i şerifümle ‘avarız-ı divânîye ve tekâlifden mu’af için hüküm-i şerif virilen kurâ halkandan ta’allül idürmeyüp kanun üzere oğlan alup ve oğlan almaktan aynı ile mu’af olup ol babda dahi hüküm-i şerif virilen kurâ halkandan dahi kanun üzere oğlan cem’ idüp oğlan virmemek için hüküm-i şerif vardır diyü ta’allül idürmeyüb ol hükmi dahi alup mühürleyüp Südde-i Sa’adeti’üme gönderesin diyü mastur u mukayyed iken taht-ı kazanda Ma’den halkı: “Elimizde oğlan virmemek için hüküm vardır ve hükümde Boğdan halkı diyü yazılmışdır, Ma’den yazılmamışdır” diyü oğlan virmekte ta’allül ü inad idükleri ve mumaileyh yayabaşına te’addi idükleri mümâ-ileyh Südde-i sa’adeti’üme arz eyledi. İmdi, emr-i şerifümde ol asl hükmi olanlardan ta’allül idürmeyüp oğlan alup hükmi dahi alup mühürleyüp Südde-i sa’adeti’üme gönderesin diyü umum üzere mukayyed iken Ma’den halkı bu vehile ta’allül ü inad ide, sen men’ itmeyüp ihmâl ü müsaheleden naşidür. Buyurdum ki: Hüküm-i şerifüm vusul buldukda, eger Ma’den halkıdır ve eger gayrıdır, kimseye ta’allül ü bahane idürmeyüb emr-i sâbık hükümlerin dahi alup mühürleyüp Südde-i sa’adeti’üme gönderesin ve ol inad idenlerden yayabaşı da’va-yı hakk eyler ise Şer’ile görüp ol babda emr-i Şer’ ne ise icrâ idüp ve inad idenler kimler ise isimleri ile yazup bildüresin.” Mühimme 3, eds. Nezihî Aykut, İdris Bostan, Murat Cebecioglu, Feridun Emecen, Mücteba İlgürel, Mehmet İpşirli, Cevdet Küçük, Özcan Mert, Abdülkadir Özcan, İlhan Şahin, Hüdaî Şentürk, Mustafa Çetin Varlık, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993, 169-170, no. 369 (967/1559).*

¹⁷ BKS, A 155, no. 1131 (1012/1603).

¹⁸ Originally a Slavic word, ‘*voivoda*’ was a title given to governors in Wallachia and Moldavia after the conquest of these regions by Sultan Mehmed II. *Voivoda* turned into another position at the turn of the 17th century. The governors of provinces and *sanjaks* would appoint someone from their own households or someone from the local elites to collect the revenues.

¹⁹ *Subaşı* was responsible for maintaining public order and security. In the *kazas*, they represent the *sancak begi*.

their children from being taken, especially if the land lacked exemption rights. This seems to be a common situation that the state encountered, since the levy-officer was warned against these lobby groups in a written decree in the case of Bursa.

The same warning against such actions of *voyvodas*, judges, and *subaşıs* was made in the decrees ordering levying *devshirmes* from Kocaeli, Bolu, Kastamonu, Çorum, Samsun, Amasya, Sinop, Malatya, Karahisar-ı şarki, Arapkir, Cemişkezek, Sivas, Maraş, Erzurum, Diyarbakir, Kemah, and Bayburt in 1622 (1032). Similarly, a warning about these groups is found in the 1621 (1031) levy decree, although the regions were not indicated.²⁰ But lobby groups could sometimes be effective in reaching a deal with officers. The villagers in the *kazas* of Karaman, for example, managed to keep their children by collaborating with the appointed officers during the 1574 levy.²¹ At times when there was no collaboration, the rejection of the child-levy reached the level of rebellion. In 1540, for example, a village in Iskenderiye (Alexandria in Albania) attacked and wounded the officers who came to levy boys.²² In 1558, villagers around Ilbasan refused to give children to the officers and rebelled against the state, and were ordered to be severely punished.²³

In addition to the local power groups, individual attempts were taken to avoid service. Villagers sometimes tried to prevent the levy of village boys by falsifying baptism registers, circumcising them or declaring them married.²⁴ Some parents went a step further to get their children back. In 1564, for example, villagers from Sis came to Istanbul and kidnapped their children back.²⁵

Runaways

As the land system shifted away from *tumars* to tax-farms during the seventeenth century, the *devshirme* system became more appealing to a growing number of landless youth. These tax-farming policies were the knots that tied the centralized model of the empire of the fifteenth and sixteenth centuries to the early-nineteenth-century modern state. Renting tax-farms to contractors for life through revenue contracts (*illizam*) was the result of the privatization of fiscal policies that began in the seventeenth century and reached its peak during the eighteenth century.²⁶ Renting out the

²⁰ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, vol.1, pp. 94-100.

²¹ BOA, MD 23: 239, no 509 (981/1573).

²² BOA, MD 5: 159, no. 947 (966/ 1558).

²³ *Acemi oğlanı devşirmekten dönen yeniçerilere saldırdıkları...üteden beri isyan üzere oldukları ...başkalarına ibret olacak şekilde haklarından geline.* BOA, MD 5: 161, no. 959 (956/1558).

²⁴ Basilike D. Papouliia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich* (München: Verlag R. Oldenbourg, 1963), pp. 109-116.

²⁵ BOA, MD 6: 302, no. 551 (972/1564).

²⁶ Ariel Salzmann, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire," *Politics and Society* 21, no. 4 (1993), pp. 393-424. See also Halil İnalçık, "The Emergence of Big Farms, Çiftlik State, Landlords and Tennants," *Turcica* 3 (1984), pp. 105-126. Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* Leiden, New York 1996.

tax-farms to wealthier groups resulted in the emergence of some commoners who lacked lands large enough to provide for them. It is possible that this transformation in the land distribution policies affected the areas populated by Christian communities, and that the youth who suffered from the lack of land sought other options in order to survive. One of these was becoming a *devshirme*. In the 1603-4 levy, 41 percent of the boys were 18 or above (up to 20), reflecting a possible new source of child-levy. Those who wanted to sneak into the levied groups became another problem that the officers had to cope with.

It should be mentioned that there were always willing families and boys who wanted to take their chances within the *devshirme* system. A written source of the time confirms that there were parents who were happy to have their sons chosen, thinking that they would escape from poverty, and have the possibility of a career.²⁷ When we reach the seventeenth century, the problem appears to become more chronic — probably due to the new group of older boys who were willing to enroll in the system. The *turnacıbaşı* responsible for levies in Bursa was warned in a written decree against accepting anyone into the *devshirme* system who did not meet the criteria.

An interesting note in the 1603-4 levies from Bosnia and Albania implies that there were attempts of such youths to include themselves amongst those selected: the records, most likely written after the arrival of the children in Istanbul, draw attention to some children as possibly being Jewish (*şekine-i arz-ı yahudî*). Jews were not allowed in the janissary army, and so in suspected cases, the entire batch would be sent to the Arsenal as indentured laborers. This note shows not only that the selected boys were still screened closely to prevent Jews from infiltrating the system at the beginning of the seventeenth century, but also that the system was appealing for some youths who were trying to enroll themselves as *devshirme* despite the regulations.

There were many, however, who did not want to become *devshirmes*. When the local politicking was unsuccessful, or the parents could not help them, such children took their chances in escaping by themselves. There are documents revealing that some levied children escaped back to their homelands and converted back to Christianity. The escapes generally took place during transportation, or after they were placed in their obligatory service after arriving in the capital.

The transportation of levied children to Istanbul was a serious matter that the levy-officer had to arrange properly. To prevent escapes or kidnaps during the transfer, all the boys were dressed in red clothing (*kızıl aba*) and a conical red hat (*kûlah*).²⁸ Rather harshly, the cost of clothing and transportation was charged to the families

²⁷ Domenico Trevisano, "Relazione, 1554," in Eugenio Alberi ed., *Relazioni Degli Ambasciatori Veneti al Senato*, vol. 1, Firenze, 1840, 130; Lorenzo Bernardo, "Relazione, 1592" in *ibid.*, p. 332.

²⁸ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, vol. 1, p. 18.

of the levied children.²⁹ The characteristics of each selected boy were carefully recorded in two registers, so that if they tried to escape they could be distinguished and brought back. Also, forgery was prevented through comparison of the two registers, one of which stayed with the *devshirme* officer, while the second was sent to Istanbul with the *sürücü* (the officer who brought the boys to Istanbul). The Bursa decree warned the officers that during transport to Istanbul, the boys should be guarded closely, and that they should not camp at the same place twice nor accept any food from the locals.³⁰ These precautions attest to the generally involuntary nature of the procedure, and the difficulty of preventing escape.

Detailed information on the transportation routes of levied children from different regions is unfortunately lacking. One document, however, reveals that the levies that were taken from Mihaliç in the Bursa region were transported through the Dutlimanı port of Bandırma to İstanbul in 1567 (975).³¹ We learn from the document that while the *sürü* was resting at the port, some boys escaped to the Marmara and Mirali Islands where Christian villages were the majority. The *devshirme* register that we are examining in this article also has the potential to provide us with information about runaways. In the 1603-4 register, the levies from the Bursa region were not dated fully, but the dates that are noted down indicate that those levied first were from the Kocaeli region. Then, it is probable that the officers moved to first Bursa, Mihaliç, and Manyas, and then to Biga. Finally, the levy-officers transported the children from Dutlimanı again, from where six children were also levied.

As mentioned above, there were two registers for each levy. It is understood that what we have is the combination of all the registers brought by the transportation officers to Istanbul, the register of the Chief of Janissaries (*Yeniçeri Ağası*). Four different groups of officers went to four different regions to levy, and each group's scribe noted down their own levies. These registers were probably bound together after the groups of children were brought to Istanbul.

Questions such as when they arrived in the capital, whether there were examined all together as they arrived in the city, or whether this was an extended time period just like the levy in the field, remain a mystery. What we do know is that the *sürü* was brought to the capital, where the children were allowed to rest for two to three days. In order to ease the culture shock and language barrier, chosen Christian families hosted the children in Istanbul. According to a unique document - a decree that reiterates the regulation for 976 deported non-Muslims residing in 14 neighborhoods of Istanbul - the Christian residents of those particular neighborhoods were

²⁹ *Kanunname*, Atf Efendi Kütüphanesi, 51, no. 1734.

³⁰ *oglanları İstanbula getirür iken kondurmayub kimesneden bir habbe nesne almayub ve ta'arruz etdirmeyüb togru yoldan konub ama yolu konakları şaşırub bir köye tekrar konmayalar ki köy halkı yeniçeri oğlanlarına etmek virmegin ve alub zabt eylemegin muzayaka lâzım gelmeğe*. BKS, A. 155, no. 1128 (1012/1603).

³¹ BOA, MD 7: 12, no. 45 (975/1567).

responsible for feeding the boys from the time they were brought to the capital to the time they were registered.³²

After resting and spending some time with these Christian families, their first experience in Istanbul was a roll-call and check-up. They were stripped in the presence of the Chief of Janissaries, examined for bodily defects, and circumcised. We do not have enough information about when the circumcision actually took place - this could have been either at their original destination, or upon their arrival in the capital. But the most likely scenario is that it was done after the children arrived in Istanbul, as the regulation denotes. Perhaps they spent time healing after the operation near the same Christian families.

What is of particular interest in the *devshirme* register, is that during these roll-calls, the condition of the boys after arriving in the capital was noted down on the corners of each entry. One annotation already mentioned, is the expression of “suspected Jews” (*şekine-i arz-ı yahudi*). We know that if there was any suspicion that a Jewish child was present, then the entire batch was sent to the Arsenal. Some boys from the Avlonya and Bosnia batches in the register were noted as being *şekine* (suspicious). The other notes that we come across are ill (*hasta*), and dead (*merhum*). Yorgila, later Abdülrahmet, from the village Kelemur in the sub-district of Mihaliç was recorded as ill. Sinan, later Ali, from the village of Kebir in Mihaliç in Bursa, was recorded as dead. Another mark that was consistently used in the register is a letter “م.” It is not explained what it denotes, but is presumably an abbreviation for ‘present’ (*mevcud*). If this is the case, there were eight children’s names lacking this sign.

The next step in the levy process was the distribution of the children to different locations according to their abilities and looks. Those with the most potential were selected for special training at the Palace School (Enderun). This minority group was expected to become the administrators and governors of the Ottoman state. The rest were recorded as “*acemi*” boys and were hired out to Turkish villagers for a period of approximately three to eight years.³³ The regulation states that if the boy was conscripted from Rumeli, he would be sent to Anatolia, and vice versa. The reason for this was to place them in locations far from their villages in order to prevent them from fleeing.³⁴ This indicates that their participation was usually not voluntary. Many other sources from histories to travelogues verify the prevalence of this practice. Koçi Bey, an Ottoman historian, mentions vaguely that they were sold to

³² *Kanunname*, Atıf Efendi Kütüphanesi, 51b-52a, no. 1734. Their other responsibilities include searching the palaces at the time of a campaign to see if there was any weaponry to be sent out, or to carry the received weaponry, to guard the *mehterhane* in At Meydanı, to maintain the hayloft in the palace stable (*Hassa Anbar*), and to clean places like At Meydanı, the palaces where novice janissaries were residing, and Sultan Beyazid’s harem.

³³ *Kavanin-i Yeniçeriyân*, p. 137.

³⁴ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, vol. 1, p. 24.

“Turkistan” for two *flori* for four to five years.³⁵ Nicolay Nicolas, a traveller, also gives the duration of their placement with Turkish peasants as four years, and specifies the rural areas around Bursa and Karaman.³⁶ Evliya Çelebi says that boys were distributed to Turks for half an *akçe*, and a yearly amount of *çuha*. The outstanding (*güzide*) ones were placed in state workshops, and the rest were placed near the shoe-makers in Istanbul.³⁷ Hoca Saadetin Efendi notes that these children were given to those willing to take them, especially those who were state officials (*devlet hizmetinde*).³⁸

One decree also shows us two cases where Andrea, the son of Davud from Livadya, was hired out to a *mü'ezzin*, and Berata from Avlonya, placed at a pasha's farm.³⁹ Koçi Bey mentions a register that was kept to follow up on the children sent to rural areas, and says that call-backs would be made every four to five years according to this register. However, no such register has been located in the archives so far.⁴⁰ Also, the regulations mention that every year, the '*acemi oğlanı kethüdası* (chief of the novice boys) sent someone to the areas where these boys were placed in order to check up on them.⁴¹

Some entries selected from Bursa court records show that the children were followed up quite closely: an '*acemi oğlanı* placed near İsak bin Hamza for service in Karaman – a village of Bursa – was recorded as having died from the plague. Davud, who served near Emir İsa bin Mahmud in Çavuş village of Bursa; Hızır and İlyas, serving the grocer Mehmed bin Hızır; and Hüseyin, serving *kethüda* Hacı Halil, all died from the same plague in Bursa.⁴² We have these records because when an '*acemi*

³⁵ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, ed. Seda Çakmakçıoğlu Kabalcı, İstanbul 2007), p. 39. By Turkistan, he probably refers to Anatolia, especially the Karaman region and Bursa where we know that the boys were placed from other travelers' records and some accounts found in Bursa court records.

³⁶ Nicolay Nicolas, *Dans L'empire de Soliman le Magnifique*, no publication place: Press du Cnrs, 1989, p. 65.

³⁷ Evliya Çelebi narrates the story that once, when the janissaries refused to drink their soup as a sign of protest, Süleyman Han threatened to call the bachelor shoemakers, *pabuççu bekarları*, who were known to be strong and armed men who did not shy away from fights. When the shoemakers heard about this threat, they armed themselves and came to the janissary barracks. Due to their loyalty, they were allowed to keep the *devshirme* boys until they were promoted to janissaries. Their request was recorded as follows: *ecdâd-ı 'izamin zamanlarında ocağımıza değşirmeden gelme yavar gulamlar verip okadup yazdırup kemâl ma'rifet sahibi idüp bizden kapıya çıkub yeniçeri ağası huzurında bir sülle ile revane olup yeniçeri olurdu. Ba'dehu bunların ocağında neşü ü niima bulan oğlanlar eşkiya olur diyü ocağımıza değşirme oğlanı verilmez oldı anı reca ideriz ki yine ocağımıza değşirme oğlanı verilüp bizden yeniçeri olalar.* Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, eds. Orhan Şaik Gökyay, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, vol. 1 Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, pp. 285-286.

³⁸ *devlete yardıma hazır ve devlet hizmetinde olanların yanlarına verilmeleri.* Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, ed. İsmet Parmaksızoğlu, vol. 1 Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, p. 69.

³⁹ Stefanos Yerasimos, *Süleymaniye* Yapı Kredi, İstanbul 2002, p. 68.

⁴⁰ *Koçi Bey Risalesi*, p. 39.

⁴¹ *Kavanin-i Yeniçeriyân*, 145.

⁴² BKS A19/19, 143/b2; BKS A19/19, no. 40/45, 29a; BKS A19/19, no. 40/45, 29b/1; BKS A19/19, no. 40/45, 29b/2 in Coskun Yilmaz, and Necdet Yilmaz eds., *Osmanlılarda Sağlık-Health in the Ottomans*, vol. 2 Biofarma, İstanbul 2006, pp. 30, 40-41.

boy died, the family took responsibility for him were obliged to record his death in the courts in order to be able to prove the cause of death to the authorities. It should be kept in mind that the families were being paid in return for this service. One striking point in all these stories is that Bursa emerged as a center both for levying the boys and training the newly conscripted ones from Rumelia. It would be interesting to see how this was coordinated, but we have yet to discover documents detailing this process.

Runaways were an ongoing problem even after the boys were placed in their obligatory service, including their time training as soldiers. An interesting report lists the names of 404 children, '*acemi oğlans*', who went missing in 1626.⁴³ This is quite a high number of boys to suddenly disappear. Unfortunately, the document does not provide information on how the escape took place, nor the reasons. The list was probably prepared for the officers who were responsible for tracing the boys back to the capital. This list is not the only document reporting runaway boys. 72 boys who were placed as gardeners (*bostancı oğlani*) in Edirne were reported to be either dead or runaway in 1567(975).⁴⁴ Another document states that 467 gardener boys also escaped from Edirne.⁴⁵

Where did these runaways go? It seems that they tried to go back to their places of origins. Since the state meticulously tracked down runaways, we can witness some of their stories in the documents. For example, in a decree sent to the beg of Aksaray, it was stated that the levied Christian children who completed their service with Turkish villagers as agricultural laborers ran away to the villages of their origin and converted back to Christianity. The decree ordered that they should be recorded in the registers and then killed.⁴⁶ Those who could not make it back to their places of birth hid in other locations. A group of runaways was protected and hidden by the locals of Mir Ali Island and Marmara Island while the batches of children were being transported from the port of Dutlimanı in Bandırma in 1567.⁴⁷ Some people, particularly non-Muslim locals, seemed to resent the *devshirme* system, and protected the runaways from the state. The document proves that there was a certain solidarity in this region against the levies. The priests and the *kethüda* of the village were called for interrogation but did not even show up.

The policy toward runaways was not always to kill them, but to return them to the system - the same goes for those kidnapped.⁴⁸ The children who were kidnapped

⁴³ BOA, IE. AS: no. 242 (1036/ 1626).

⁴⁴ BOA, MD 7: 336, no. 966 (975/1567).

⁴⁵ BOA, MD 30: 108, no. 263 (985/1577).

⁴⁶ BOA, MD 7: 955, no. 2632(976/1568).

⁴⁷ BOA, MD 7: 12, no. 45 (975/1567). Also note that, Bandırma was among the regions that provided children as *devshirmes*.

⁴⁸ *Her oğlan ki alınur kendü adı ve babası ve köy ve sipahisi adları ve oğlann hilye ve evsafı ve 'alaim yazub mufassal defter ile defter ol-vechle kayd eyledikden sonra gaybet edecek olursa kim idiüğü deftere müracaat olunub ma'lüm olundukda gerü ele getirüle.* BKS, A 155, no. 1128 (1012/1603).

en route to Istanbul were levied from Limni and captured by the enemy. Sotiri, later Hızır, for example, was found in a ship (*kadurga*) that Rodos Beg and Kaya Beg seized from the enemy, and was placed among the state captives (*miri esirs*) to do penal servitude on ships. It was ordered that the child be sent to Istanbul.⁴⁹ The experience of captivity of the converted *devshirme* boys was not limited to forced labor on ships. Sometimes these *devshirme* boys were regarded as renegades and taken to the Inquisition court to be punished because of their conversion to Islam.

Bartolomé and Lucile Bennasars' book on the Christians who were converted to Islam during the sixteenth and seventeenth centuries reveals 297 cases of slaves who were caught mainly from territories close to the Ottoman lands, who were then brought to the Inquisition mostly in Sicily and Venice.⁵⁰ These slaves were Slavs, Bosnians, Croatians, Bulgarians, Russians, Poles, Hungarians, Greeks, Malteses, Albanians, and Armenians. At their court defense, ten slaves argued that they were taken captive during battle - 29 at sea - and 135 of them argued that they were taken captive during raids by the Tatars or Turks. 41 of them did not provide any explanation for their conversion, 27 of them claimed the captivity through diverse ways and 11 accepted a voluntary conversion.

Among these captives, 43 men argued that they were taken as *devshirmes* by the Ottoman authorities. These 43 men were levied between 1561 and 1615, and were represented at the Inquisition courts between 1577 and 1637. Out of these, 36 of the *devshirmes* were taken to the tribunals of Sicily.⁵¹ One of them was Hungarian, three Ragusan, two Armenian, and 37 Greek.⁵² One of the Armenians declared that he was originally from Adana, and the other one, Jean Chiriaco, was from a small town Azow, where the river Don meets the Black Sea.⁵³ Jean Chiriaco and Alexandre Cunel declared that they were voluntarily given by their families to the janissary officers to become janissaries, whereas Dimitri from Sofia, and Jean-Georges, considered their levy as a bad luck.⁵⁴

In their declarations at the Inquisition tribunals, one can see the tendency to declare that they were levied very young. Thus, they could not have resisted conversion, and they did whatever possible to remain a Christian. Of course one cannot disregard the fact that they were trying to prove their innocence in court. Still, the stories they reveal are extremely interesting. A twenty-five-year-old Hungarian Jean de Guaro (?) for example, explained to the Inquisition that he was taken as a *devshirme* at the age of five or six, brought to Istanbul, circumcised, and converted to Islam.

⁴⁹ BOA, MD 24: 28, no. 84 (981/1626).

⁵⁰ Bartolomé Bennassar and Lucile Bennasar, *Les Chrétiens D'Allah* Perrin, Paris 2006, pp. 222-230.

⁵¹ *Ibid.*, pp. 338-39.

⁵² Indeed, the Greeks were the majority that fed the *devshirme* system. *Devshirme* was not, however, the only means of conversion of Greek Christians. Many male and female orphans voluntarily converted to Islam in order to be adopted or to serve near Turkish families. *Ibid.*, p. 224.

⁵³ *Ibid.*, pp. 338-39.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 340.

Then he was sent on pilgrimage along with a janissary around the year 1600. He was then given to a janissary and an English convert who was arrested at Gandia.⁵⁵ Nicolas from Gura claimed that he was four when he was brought to the Palace in Istanbul where he was educated in the Muslim religion. One day during festival celebrations, he approached the Porte with two other Greek captives and became a palace gardener. Soon after, he embarked upon a journey towards Cairo with the hope of finding a French ship going towards Venice. He then came across the Tuscan galleys and escaped.

It is clear, then, that the reactions to the practice of child-levy varied: as we have seen, there were fortune seekers who wanted to become *devshirmes*, against whom the state had to warn the officers, there were also those who resisted giving the children away in every possible way. Among those who resisted, sometimes a collective action was developed against levies where community leaders negotiated with the levy-officers. When the negotiation attempts failed, occasionally desperate families rebelled against the state. More interesting is the attempts of the children themselves to avoid becoming *devshirmes*. As can be seen in the lists reporting child runaways, the children sought ways to return home even after they were integrated into the system - after they became soldiers, some used battles to desert.⁵⁶

Among those who were integrated into the Ottoman system and promoted to the highest posts of the Ottoman government, some never forgot their roots. For example, Sokollu Mehmet Pasha renewed the Serbian Orthodox Church by declaring the restoration of the Peć Patriarchate during his third vizierate (1561-1565). Koçi Bey, in accordance with his will, was buried in his birthplace of Gümülcine (in the Thracian region of present-day Greece).⁵⁷ Two declarations in the Inquisition court records suggest that their Christian origins haunted some *devshirmes*. Marian Zalee from Negrepoint and Georges of Michelis from Preveza, two Greek *devshirmes*, in the years of 1561 and 1567 respectively, were taken to the palace of the sultan at the same time. Marian practiced all the prayers as a Muslim and improved himself as a cook in the palace kitchens. He was a novice soldier among the *'acemi oğlans* of the palace gardens. After nine years of his apprenticeship, at the age of eighteen, he became a janissary and was sent to fight against the Venetians in the battle of Cyprus in 1570, to Tunus where the Turkish army besieged the port of La Goulette in 1574, and to Persia. Interestingly, in 1589, at the age of thirty-seven, he presented himself to the commissariat of the Saint-Office of Messine and declared that he had never forgotten his Christian origins, and that he wanted to return to his birthplace.

⁵⁵ *Ibid.*, pp. 234-35.

⁵⁶ Bennassar, *ibid.*, p. 282.

⁵⁷ Gilles Veinstein, "Sokollu Mehmed Pasha," *ET2*, vol. 9 (Leiden: Brill, 1986), 706-711, especially 706 and 708; Lewis Thomas, *A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz, New York University Press, New York, pp. 9, 20-22.

Likewise, Georges of Michelis was also taken to the Palace of the Sultan, this time as an *iç oğlan*. He stayed in the Palace until he was thirty-two years old and worked as a gardener and a barber. He then became the Chef of Gardens (*bostancı başı*), who was responsible for all surveillance, espionage, and policing within Istanbul. When he retired from the position at the age of forty-eight, he sailed to Sicily, found the commissioner of the Inquisition court of Messina and declared that he wanted to confess the reality that he was a Christian in origin and want to cleanse his conscience.⁵⁸ Further similar stories will no doubt be uncovered when more historians start examining the issue from the perspective of the *devshirme* boys.

It is critical to remember that the *devshirme* system was not based on choice; children were sometimes selected involuntarily, yet sometimes parents encouraged their children to be enlisted as *devshirmes*. In either situation, what they would become or how they felt about being a *devshirme* was entirely personal, based on unique experiences upon integration into the Ottoman system.

3. A Closer Look at the Boys from Bursa according to the 1603-4 Register

Local Origins

Who were the children selected for the obligatory service of the Ottoman state? From where were these children chosen? 530 boys were levied as *devshirmes* from the Bursa region within six months. As can be seen in Table 1, 80 of them were from the center of Bursa or from the villages directly connected to the town. 236 of them were from the sub-district (*kaza*) of Mihaliç; 27 from Manyas, 24 from Enescik(?), and 20 from the villages of Yenişehir. From Biga, which was a separate *liva* in the region, 48 children were levied. Finally, from the *liva* of Kocaeli, 90 boys were taken. These 90 were gathered from the *kazas* of İznikmid, Karacabey, İznik, Lefke, Akhisar and Yalova.

The children were levied from 141 villages in total. It is hard to elaborate on whether the selection-ratio system was applied as stipulated in the regulations — levying one boy out of every forty households — because we do not have any information about the population of these villages. If we look at some examples, it appears that there was an even distribution of the levy-duty on villages in general. There were, however, cases where this rule of one-in-forty ratio was clearly not followed. In Biga, for example, the children were gathered from 38 different villages. From the villages of Kemer, Karabiga, and Hoca, and Gökpınar(?) the officers took four, three, three, and three children, respectively. From among the rest (35 villages), only one child was levied from each. The levy was evenly distributed in Biga. In some

⁵⁸ Bennassar, *ibid.*, pp. 343-44.

cases, however, a high number of children was levied from certain villages. For example, 37 boys were taken from Balıkesir, sixteen of them from the village of Anahor, another sixteen from Göbel, four from Eleksi, and only one from Hakirpınarı.

The village of Filedar in Mihaliç provided the highest number of children – 33 boys. Even if the one-in-forty household ratio was applied, which does not seem possible for Filedar, this would not be enough to prevent devastation of a village that gave thirty-three children at one time. Another explanation of this rather high number of levied boys from Filedar might lie in the fact that the village had experienced a recent plague outbreak. Some of the boys levied from Filedar were recorded to have bubonic plague marks (*hyarçık yaresi*) on their faces. This suggests that there had been a recent outbreak in the village, and it is likely that many villagers had died in this outbreak - including adults and children – an event that might have left the town with a large number of orphans. Of course, according to the levy regulations, the levying of orphans was forbidden, but there may have been cases where the regulation was not followed, such as the case of Filedar.

As can be seen on the map, the levies took place mostly around the villages close to Bursa's center. According to the names that were noted down in the register, the children were mostly Greek. Some names such as Karagöz and Alagöz, however, point to the possibility of Armenian levies. As mentioned before, Bursa was a center for both levying children for *devshirme* and for hiring out the levied boys to Turkish families. As the map shows, villages such as Hamamlıkızık, Karaman, Balıklı, Armut, Serme, Adaköy, Katırlı köy, and Akçapınar were where the boys did obligatory service after they became *devshirmes* and before they were called back to Istanbul. These are most probably not the only places that the boys were distributed, but the only ones that were found in the Bursa court records to date.⁵⁹ In addition to these, we know that these children were also placed with people in the center of Bursa. Interestingly, the locations where these two actions took place were not far from each other. In some cases, the villages that give out levies and hired *devshirmes* intersected, for example in Akçapınar, Balıklı, or Katırlı köy. How this was practically worked out is unknown.

The Physical Aspects and State of Health of the Boys

The state set a high criteria for the selection of the children. Physical competence was one criteria; the boys' social and psychological states was another. According to the regulations, they should be unmarried, rural dwellers, with no artisan skills. The state was looking for candidates that could be easily assimilated into the system, submissive to authority, and who could be more easily trained. Strong social ties such as marriage, or skills that would give a boy economic independence, were a handicap.

⁵⁹ *Osmanlılar'da Sağlık II*, pp. 26-28.

Boys who had traveled to Istanbul and had returned home were not wanted, for they would be too vigilant (“çok yüz görmüş *ve bi haya olur*”); orphans were also not accepted because they were believed to be greedy, and lacking a proper upbringing.⁶⁰ However, as we mentioned in the case of Filedar, the regulations may not have been followed to the letter in every case. Similarly, in the 1603-4 levy, there were several boys levied from the centers of the towns and were recorded as from the center (*nefs*).

The regulation on the selection of boys who would be levied highlighted important physical characteristics that the boys had to preserve. They should be able-bodied and good-looking. Tall (*tavilü'l-kame*) boys should not be taken since they would be goofy (*ahmak*), nor short ones (*kasır*), since they would be obstinate (*fitne*).⁶¹ Such an opinionated character analysis was not specific to the child-levy - the Ottomans had developed a method of character analysis by looking at the physical characteristics of people, the details of this which were written down in *kiyafetnames*.⁶²

The examination of the Bursa levy in the register indicates that 67 percent of the boys were middle height (*orta*), and 27 percent were tall (*uzun*), and only 2 percent were recorded as small (*küçük*). The height of 4 percent of the boys was not determined because the register is damaged in certain parts. Prof. Hedda Reindl-Kiel's examination of a sample of 601 boys from the same register reveals that 40 percent of the boys were tall, and 60 percent were of medium height.⁶³ There were no short ones and two were unidentified. These percentages indicate that the tendency was indeed to levy boys of middle-height. The tall ones, however, were also sometimes levied. It is possible to argue that the aim was to select the children that were physically capable of bearing the hard conditions of the training period and of being a soldier. The percentages from both samples reflect that short or small children were not preferred. The officers appointed for child-levying were most likely professionals with some recognized experience. The ability to categorize the height of these children as tall, medium, or short, appropriate to their age groups required experience in this area, as well as some familiarity with child development.

The description of the children was not primarily aimed at providing information for character analysis, but more for a kind of security check. These descriptions functioned almost like pre-modern photographs. They were used for identifying the children during controls. This was necessary in order to maintain accuracy, and to trace the boys before and after the levy. Therefore, very detailed information on the skin-color, eye color, and the color and shape of the eyebrows of the children was gathered as well. The categories used were: dark-skinned (*kara yağlız*), brown (*gendum gün*), blonde (*saruşın*), and fair (*ak bağırhu*) for the skin color; for the eye color: dark (*kara*), hazel (*ela*), brown (*koyun ela*), blueish-hazel (*gök ela*), and blue (*gök*).

⁶⁰ *Kavanin-i Yeniçeriyân*, p. 138.

⁶¹ *Kavanin-i Yeniçeriyân*, p. 139.

⁶² See for example, *Kiyafet Name*, Süleymaniye Library, B. Vehbi 198.

⁶³ I would like to thank to Prof. Hedda Reindl-Kiel for sharing this unpublished study with me.

According to the register, most of the boys had brown hair, brown or hazel eyes, and black or auburn eyebrows. 18 percent were dark-skinned, 69 percent brown-haired, 10 percent blonde, and 2 percent fair (chart 2). Eye color was: 15 percent black, 41 percent brown, 31 percent hazel, 7 percent blueish-hazel, and only 5 percent blue (chart 3). Finally, the colors of eyebrows were: 53 percent dark, 38 percent auburn, and 8 percent blonde (chart 4). Eyebrows were also defined in terms of shape: 54 percent had open (*açık*), and 27 percent had frowning (*çatık*) brows. The rest were only indicated by color.

Another physical characteristic that was recorded was any kind of mark on their faces, heads, or hands. We read detailed descriptions of these marks in the register. Birthmarks, marks from injury or accident, or any kind of mark due to disease, were noted down. Again, differentiating these required a certain expertise on the officers' part. The examination of the information on these marks provides valuable information on the history of diseases that the children most commonly had – at least those that left marks on the skin.

One of the diseases that badly affected the Bursa region during the early modern era was plague. Bubonic plague was an acute epidemic accompanied by high mortality. In Europe, there were recurrent waves of bubonic plague between 1348 and 1720. The disease was passed to humans by the bite of infected fleas, and within six days of infection, approximately 60 percent of the infected died.⁶⁴ Our *devshirme* register reveals evidence of plague outbreaks in Bursa at the end of the sixteenth century. In the 1604 child-levy, some children were recorded as having marks from plague, especially the bubonic plague. Six percent of the boys had marks as a result of the bubonic plague (*hyarçak yaresi*) and 1.5 percent had marks of *ta'un* (plague). 33 boys recovered from bubonic plague in 1603-4, which suggests that many more died, since the disease had a very high mortality rate.

⁶⁴ Ann G. Carmichael, "Bubonic Plague," in ed. Kenneth F. Kiple, *The Cambridge World History of Human Disease* Cambridge University Press, Cambridge 2000, p. 628. There were two main waves of plague epidemics in the Ottoman Empire during the fourteenth and fifteenth centuries. The first wave lasted for a decade between 1466 and 1475, and the second wave between 1491 and 1503. In between, there were recurrent episodes such as the one between 1511 and 1513. These waves were introduced to Ottoman lands from the west and proceeded eastwards to Anatolia. Bursa was always among the centers contaminated by the disease during these outbreaks. These waves of plagues recurred in almost ten yearly intervals and usually followed the trade networks, within which Bursa had its place. Nüket Varlık determined that new mobility networks heightened plague activity and spread it to larger regions from 1517 to 1600. Important Mediterranean port cities such as Jaffa and Alexandria became centers where the outbreaks were first observed and proceeded northwards to contaminate Anatolia, or eastward to Iraq and the Gulf of Basra. There were constant plague outbreaks at the beginning of the seventeenth century. Thus plague became almost a seasonal disease. Nüket Varlık, "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600), (Ph.D. diss., The University of Chicago, 2008), pp. 20-1.

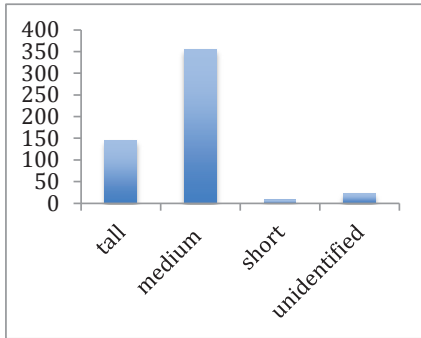

Chart 1: Height of the boys
Source: MAD 07600

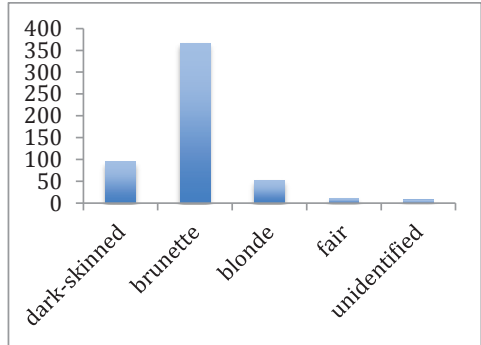

Chart 2: Skin type of the boys
Source: MAD 07600

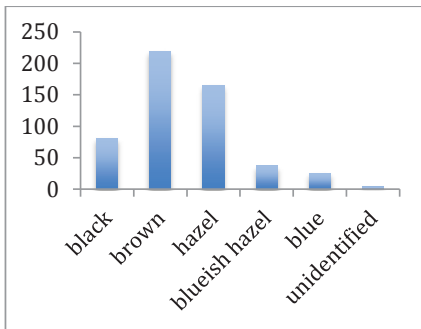

Chart 3: Eye color of the boys
Source: MAD 07600

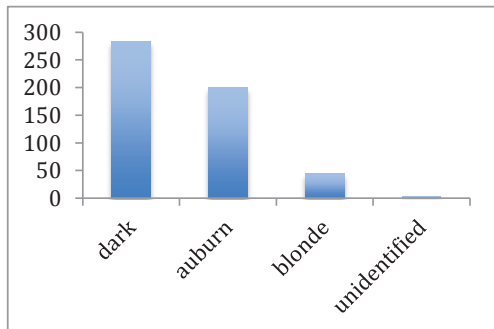

Chart 4: Eyebrows of the boys
Source: MAD 07600

Another type of mark that was noted down in the register was from smallpox, an infectious inflammatory disease that left pockmarks on the face. The disease was defeated after the discovery of the smallpox vaccine by Edward Jenner (1749-1823). Prior to this, however, it was often fatal. Among the sultans of the Ottomans, Ahmed I (r. 1603-17), Ahmed III (r. 1703-30), and Abdülmecid (r. 1839- 1861) had smallpox.⁶⁵ Seven percent of the children levied from the Bursa region had this disease and recovered from it, bearing its marks on their faces (*yüzünde çiçek alameti*). Another common mark written on the registers was furuncle marks, or boils (*çıban yaresi*). This seems to have been a common skin disease in the seventeenth century. Ten percent of the children had boils on their faces. Ottoman surgeons were effective against this disease.⁶⁶

All these disease markers show that health conditions were poor in early seventeenth-century Bursa. At least 25.5 percent of the children experienced one of the conditions mentioned above. Other than disease marks, scars were also noted down. Among 531 boys, 329 (62%) had scars on their faces or hands. Prof. Hedda Reindl-Kiel's examination of a sample of 601 boys reveals a similar picture - 395 boys (66%) had scars. Reindl-Kiel attributes this to the fact that the officers chose boys that had a tendency to fight. The reasons for some of the injuries were indicated: seven had resulted from a reaping-hook (*orak*), six from a knife (*bıçak*), and nine from a stirrup (*üzengi*). Since the indicated injuries were so low in number in our sample, Prof. Reindl-Kiel's observation makes sense. The high percentage of scars could point to the aggressive nature of the boys. These findings reveal something about the violence of early modern life in general.

As has been mentioned, the selection of these boys took six months to a year in the 1603-4 levy, and most of this time was spent on composing the pool from which the final levies would be made. In the final stage, however, these boys were gathered, probably at the center of the villages of towns, to be recorded and prepared for transportation. At this point, the officers investigated these boys to record them in the registers. All the physical characteristics mentioned above were examined. This must have been one of the most tragic moments in the children's lives, when they felt the power of the state, here represented by the *turnacıbaşı* and his assistants, over their lives and their bodies.

⁶⁵ Nuran Yıldırım, *A History of Healthcare in Istanbul*, Istanbul University and European Capital of Culture Istanbul 2010. Düzey Matbaacılık, Istanbul 2010), p. 70.

⁶⁶ Yasin Yılmaz, 'Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp medresesi,' *Osmanlılarda Sağlık/Health in the Ottomans*, eds. Coşkun Yılmaz and Necdet Yılmaz. (Istanbul: Biofarma, 2006), p. 288. It is understood from *fatwas* written for regulating health services that boils were cured by surgeons by application of various ointments, and if the patient died after the treatment, the family could claim compensation. Tahsin Özcan, "Hukuk ve Tıp: Fetvalara Göre Osmanlı Toplumunda Hasta-Doktor İlişkileri," *Osmanlılarda Sağlık/Health in the Ottomans*, eds. Coşkun Yılmaz and Necdet Yılmaz. Biofarma, Istanbul 2006, p. 340.

The children were investigated very carefully at this stage. We understand this from the very detailed descriptions of their scars: round (*değirmi*), small (*küçük*), big (*azim*), long (*uzun*), unimportant (*hurd*), spread (*cabeca*) or several (*evferi*) scars. The exact location of the scars was also detailed: behind the right ear (*sağ kulağının ardında*), on top of the head inside the hair (*başının depesinde saçının içinde*), on the index finger of his left hand (*sol elinin baş parmağında*), or following his left eyebrow (*sol kaşının kuyruğunda*). Not only were the scars written down, but any beauty spots or moles were recorded. It was also the time that these children were converted and given Muslim names. This was probably the initial moment of proper enslavement for them. The register contains the names of the parents of the children, the original name of the children, and the Muslim names given to them after conversion.

The Ages of the Boys

The register also maintains information on the age of the levied boys. The distribution of ages is quite striking since the average age of the levied children was higher than originally assumed. Childhood according to Islamic law was considered to finish at the age of 15.⁶⁷ As it is understood from the *Pençik Kanunnamesi* (the regulation stipulating one-fifth of war captives taken by the state), the goal of the state was to levy children who had reached puberty. They could thus be defined as *gulams*.⁶⁸ In the regulations it was mentioned that boys should not have beards. In order to be considered *gulam* (a child who had reached puberty), a boy needed to age between 12 and 15 years. The data that we have from the conscriptions of the 1490s is found under the classification of *müteferrik defterler* (miscellaneous registers) in the Prime Ministry's Archives, and reveals that the classical application of the system was in accordance with this definition of *gulam*. The children aged 12 to 15 were levied and the average age was 13.5 in the late fifteenth and early sixteenth century.⁶⁹

In the 1603-4 register, however, this age group of *gulam* is extended up to 20 years. The children conscripted in the early seventeenth century were, on average, aged sixteen-and-a-half. 1,066 boys (85 percent) were aged 16-20. 42 percent of the boys in the register were 18 years old and above. Less than 1 percent of the boys were under 12 years old. The decree that was sent to Bursa by the janissary officers shows that this was no coincidence, as it ordered that boys between the ages of 15

⁶⁷ Margaret L. Meriwether, "The Rights of Children and the Responsibilities of Women, Women as Wasis in Ottoman Aleppo, 1770-1840," in *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, ed. Amira El Azh Sonbol Syracuse University Press, Syracuse 1996, p. 225.

⁶⁸ *Kanunname*, Atf Efendi Kütüphanesi, 36a-37a, no. 1734.

⁶⁹ The *eşkal defterler* from 1490s show that the term *gulam* was actually used for the boys aged between 12 and 15. For a detailed analysis of these registers see Gülay Yılmaz, "The Economic and Social Roles of Janissaries in a Seventeenth-Century Ottoman City: The Case of Istanbul," Ph.D. diss., McGill University, 2011, pp. 71-76.

and 20 should be conscripted.⁷⁰ The average age of the 530 boys levied from Bursa was almost 16. The most frequent age was 18 (20 percent); then ages 16 and 17 (16 percent each).

Why did the age of the levied boys increase? One reason for seeking older boys was perhaps to reduce the number of casualties during conscription. The high risk of becoming sick during the transfer to Istanbul, the extreme work conditions of *'ucemis'*, and being more vulnerable to kidnapping might be additional reasons for the state to choose older boys during levies. Indeed, the levies from Bursa in 1603-4 show that there were only two children recorded as sick and another as dead. This might be related to the maturity and the strength of the boys. Of course the availability in a given area was also crucial.

The goal of levying boys without devastating the economy of the region could have resulted in the tendency of selecting the older boys who were unemployed and landless. The shift from *timars* to tax-farming in the early seventeenth century caused an increase in the population of landless young peasants in rural areas. The state might have hoped to place these new social groups within the *devshirme* system, while the system itself became more appealing to those young men, since it provided exemption from taxes and guaranteed an income.

Finally, the invention of new weaponry and warfare techniques at the end of the sixteenth century created a need for a new type of soldier. Firearms, which could be mastered after a short period of training, became the main weaponry used by the janissary armies. During this time, not only the weaponry changed, but the entire army organization, war technology, and the size of the army altered. The janissary army almost tripled in size during this period.⁷¹ As has been recently revealed, however, other sections of the army such as *sipahis*, and the armies of powerful Ottoman grandees, also grew.⁷² In order to be proficient at using firearms, a short period of training was more than enough. The janissaries who had been levied at the ages of 12 to 15 trained as professional warriors during their novice years, and started to become a burden to the state.

⁷⁰ BKS, A. 155, no. 1128 (1012/1603).

⁷¹ Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600-1700)," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), pp. 288-97; Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* Cambridge University Press, Cambridge 2005, p. 26; Halil İnalçık, "Ghureba," *EI2*, vol. 2, pp. 1097-1098; Rhoads Murphy, *Kanun-name-i Sultani Li Aziz Efendi (Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth Century Ottoman Statesman)*, *Sources of Oriental Languages and Literatures* 9 (1985): p. 54; Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, ed. Seda Çakmakçioğlu Kabalıcı, Istanbul 2007, p. 59.

⁷² Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* Cambridge University Cambridge Press, 2010, pp. 143-45; Özgür Kolçak, "XVII. Yüzyıl Askeri Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı-Avusturya Savaşları," *Doktora Tezi (İstanbul Üniversitesi, 2012)*, Chapter 2, pp. 103-237.

Conclusion

Our story began with the arrival in Bursa of a *turnacıbaşı* in the janissary army with a decree to levy Christian boys in October 1603. The entire process lasted six months and four batches of boys were selected from the *livas* of Bursa, Biga, and Kocaeli. All these groups were ready for transportation in January and February of 1604. We have seen specifically in our case study of Bursa, but also in other parts of the empire where boys were levied as *devshirmes*, that this was quite a complicated process, which generated its own local politics. This paper has attempted to understand the specifics of the process, how bureaucratized it was, and how it triggered the local political groups and dynamics in the selection process.

The experience of being a *devshirme* in the Ottoman Empire must be placed within a multi-layered context. One could climb high up the social ladder, or alternatively only just manage to survive in poor conditions. Equally, you could become a high-level bureaucrat in the Ottoman state, a soldier, a worker, or perhaps never get promoted from being an *'acemi oğlan* to be a janissary, while some simply died *en route* even before reaching their destination of Istanbul. And in similarly complex ways, the reactions of boys and families to being levied varied from kidnapping children back or fully grown adults returning to their homes, to others actually trying to slip into the groups selected by the officers for transport to the capital.

The aim of this paper was to investigate the personal stories of *devshirme* boys and their reactions to being 'wanted' by the Ottoman state. It was the stories of those who resisted that I find more compelling. To follow them along the path life had set them and to see how they coped with the seventeenth-century authorities and the obligations the state set on them was an exciting personal journey as an historian. More importantly, to develop a sense of what it might mean to be a Christian child in the early modern Ottoman world was crucial for this work -who these children were is critically important. Therefore, the paper also concentrated on where these children were selected, their age, looks, and health as registered in the documents. It was found that these boys were mostly Greek and Armenians and mostly had brown hair. They were strong and aggressive boys who were growing up subject to very poor health conditions.

This is the first time that such a register listing the *devshirme* boys has been studied, and it is probably the first time that we can access such detailed information on the boys and how they were levied. I hope that further similar research will be conducted so that we can better understand the impact of one of the most important institutions of the Ottoman Empire, the *devshirme* system, on the daily life of its subjects, and particularly on the children whose lives it transformed.

BIBLIOGRAPHY

Başbakanlık Osmanlı Archives (BOA)

Maliyeden Müdevver (MAD), 07600.

Mühimme Defterleri (MD) 5, 6, 7, 2, 24, 30.

İbn'ül Emin Askeri (IE. AS) 242.

Bursa Court Records, A 155.

Atıf Efendi Library

Kanunname, 1734.

Süleymaniye Library

Kıyafet Name, B. Vehbi 918

Published Primary Sources

———, Kanunname-i Pençik, in *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, II. Beyazid Devri Kanunnameler*, Vol. 2, edited by Ahmet Akgündüz, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, 128-34.

———, Kavanin-i Yeniçeriyân, in *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Ahmet Devri Kanunnameleri*, Vol. 9, edited by Ahmet Akgündüz, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

———, *Mühimme Defteri* 90, edited by Nezihî Aykut, İdris Bostan, Feridun Emecen, Yusuf Halaçoğlu, Mehmet İpşirli, İsmet Miroğlu, Abdülkadir Özcan, and İlhan Şahin, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.

———, *Mühimme* 3, edited by Nezihî Aykut, İdris Bostan, Murat Cebecioglu, Feridun Emecen, Mücteba İkgürel, Mehmet İpşirli, Cevdet Küçük, Özcan Mert, Abdülkadir Özcan, İlhan Şahin, Hüdayi Şentürk, Mustafa Çetin Varlık, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

Alberi, Eugenio ed., *Relazioni Degli Ambasciatori Veneti al Senato*, Vol 1, Firenze: Società editrice fiorentina, 1840.

Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, edited by Nihal Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1970.

Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, edited by Necdet Öztürk, Çamlıca Basım, İstanbul 2007.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, edited by Seda Çakmakçioğlu, Kabalcı, İstanbul 2007.

Nicolas, Nicolay, *Dans L'empire de Soliman le Magnifique*, Press du Cnrs, 1989.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, edited by Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 9 vols, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Hoca Saadettin Efendi, *TACÛ'U'U-TEVARIH*, edited by Ismet Parmaksızoğlu, 5 vols, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Yılmaz, Coskun and Necdet Yılmaz eds. *Osmanlılarda Sağlık-Health in the Ottomans* 2 vols, Biofarma, İstanbul 2006.

Secondary Sources

Barkan, Ömer L., "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *JESHO* 1, no. 1, (1957): 9-36.

Bennassar, Bartolomé - Lucile Bennassar, *Les Chrétiens D'Allah*. Paris: Perrin, 2006.

Beydilli, Kemal, "Yeniçeri" *DIA* 43, Türkiye Diyanet Vakfı Ankara 450-62

Carmichael, Ann G., "Bubonic Plague", In *The Cambridge World History of Human Disease*, edited by Kenneth F. Kiple, 628-631 Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Darling, Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, New York: Brill, 1996.

İnalçık, Halil, "The Emergence of Big Farms, Çiftlik, State, Landlords and Tenants", *Turcica* 3 (1984): 105-126.

Jennings, Ronald, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies* 7, no. 1 (1976): 21-57.

Jireček, Konstantin, *Geschichte der Bulgaren*, Prague: Hildesheim, 1876.

Kafadar, Cemal, "Yeniçeri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* vol. 7, s. 472-476.

Karamuk, Gümeç, "Devşirmelerin Hukuki Durumları Üzerine", In Mehmet Öz and Oktay Özel eds. *Söğütten İstanbul'a Osmanlı Devletinin Kuruluş Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 555-572.

Kiel, Machiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen: Van Gorcum 1985.

Kolçak, Özgür, "XVII. Yüzyıl Askeri Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı-Avusturya Savaşları", Ph.D. diss., University of İstanbul 2012.

Kunt, Metin, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 3 (1975): 27-42.

Lowry, Heath, *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Press, Bloomington 2003.

Lybyer, Albert Howe, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Mass.: Harvard University Press, Cambridge 1913.

Menage, V.L., "Notes and Communications: Sidelights on the *Devshirme* from Idris and Sa'uddin", *BSOAS* 18, no. 1 (1956), s. 181-183.

Meriwether, Margaret L., "The Rights of Children and the Responsibilities of Women, Women as Wasis in Ottoman Aleppo, 1770-1840", In *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, edited by Amira El Azhary Sonbol, 219-235, Syracuse University Press, Syracuse 1996.

Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", *DİA*, Vol. 9, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1988, 254-257.

Özcan, Tahsin, "Hukuk ve Tıp: Fetvalara Göre Osmanlı Toplumunda Hasta-Doktor İlişkileri", In *Osmanlılarda Sağlık/Health in the Ottomans*, edited by Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz, 335-341, Biofarma, Istanbul 2006.

Palmer, J.A.B., "The Origins of the Janissaries", *John Rylands Library Bulletin* 35, no. 2 (1953): 448-481.

Papoulia, Basilike D., *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich*, München: Verlag R. Oldenbourg 1963.

Petrov, Petăr K., *Asimilatorskata Politika na Turските Žavoevateli*, Sofia, 1962.

Protić, Andrej, *Denationalizirane i Vázraždane na Bălgarskoto Izkustvo*, Sofia 1927.

Salzmann, Ariel, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21, no. 4 (1993): 393-424.

Thomas, Lewis, *A Study of Naima*, edited by Norman Itzkowitz, New York University Press, New York 1972.

Todorov, Nikolai, *The Balkan City 1400-1900*, University of Washington Press, London 1983.

Toledano, Ehud R., "The Concept of Slavery in Ottoman and Other Muslim Societies", In *Slave Elites in the Middle East and Africa: A Comparative Study*, edited by Miura Toru and John Edward Philips, 159-176. Kegan Paul International, London 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, 2 vols, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Varlık, Nüket, “Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600), Ph.D. diss., University of Chicago, 2008.

Veinstein, Gilles, “Sokollu Mehmed Pasha,” *EF*, vol. 9, Brill, Leiden 1986: 706-711.

Vryonis, Speros, “Isidore Clabas and the Turkish Devşirme,” *Speculum* 3, no. 3 (1956): 433-443.

Witteck, Paul, “Devşirme and Sharia,” *Bulletin of the School of Oriental African Studies* 17, no. 2 (1955): 271-278.

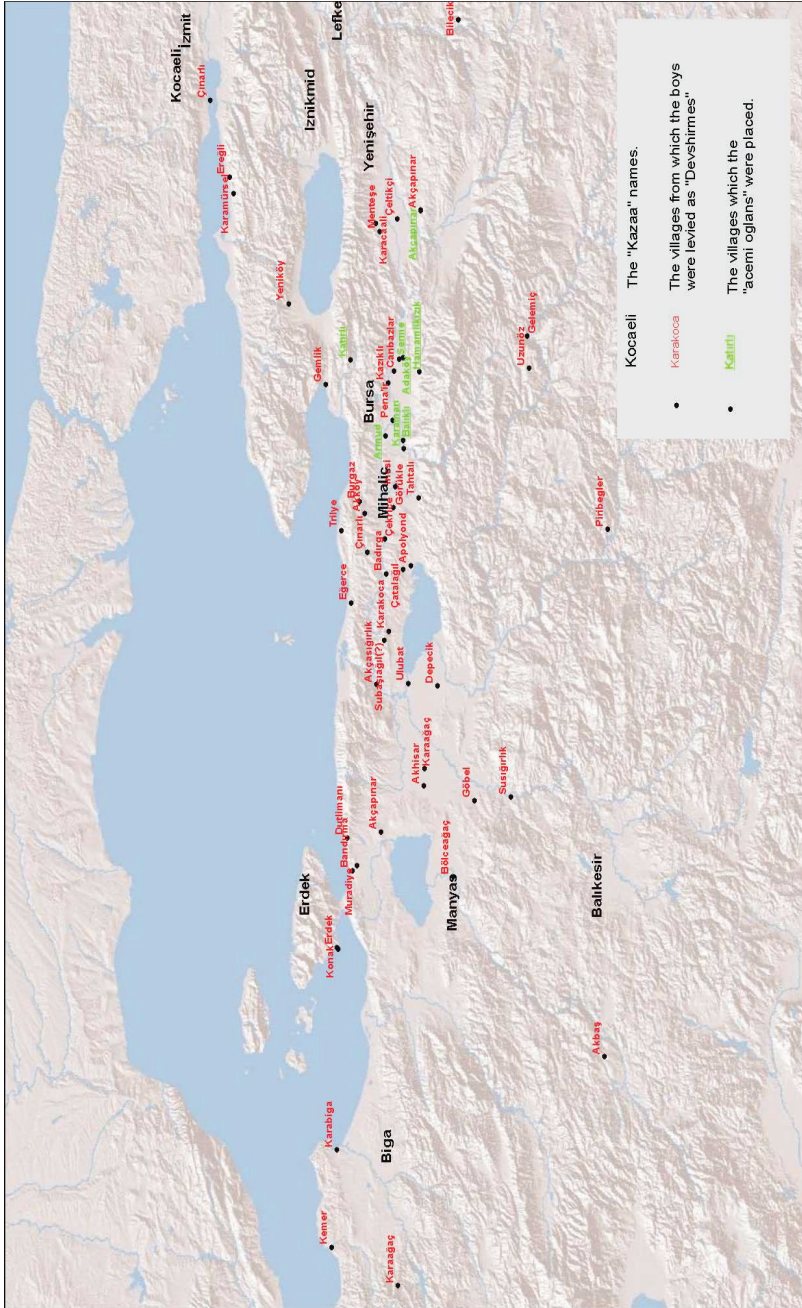
Yerasimos, Stefanos, *Süleymaniye Yapı Kredi*, Istanbul 2002.

Yıldırım, Nuran, *A History of Healthcare in Istanbul, Istanbul University and European Capital of Culture Istanbul 2010*, Düzey Matbaacılık, Istanbul 2010.

Yılmaz, Gulay, “Becoming a *Devşirme*: The Training of Conscripted Children in the Ottoman Empire,” in *Children in Slavery Through the Ages*, edited by Gwyn Campbell, Suzanne Miers, and Joseph C. Miller, p. 119-135, Ohio University Press, Ohio 2009.

——— “The Economic and Social Roles of Janissaries in a Seventeenth-Century Ottoman City: The Case of Istanbul”, Ph.D. diss., McGill University, 2011.

Yılmaz, Yasin, ‘Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp medresesi,’ *Osmanlılarda Sağlık/Health in the Ottomans*, edited by Coşkun Yılmaz and Necdet Yılmaz. 285-297, Biofarma, Istanbul 2006.

Map Of The Cities And Villages Around Bursa From Which The 1603-4 Devshirmes Were Taken

RUSÇUK'TA KAYBOLMUŞ OSMANLI MİRASI: VAKIFLAR*

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ**

Giriş

İslam dininin teşvik ettiği yardımlaşma anlayışı vakıfların ortaya çıkmasına yol açmış, din, eğitim, sağlık ve diğer toplumsal ihtiyaçlar oluşturulan vakıf kurumlar aracılığıyla karşılanmıştır. Bu sayede devlet sosyal ve kültürel ihtiyaçların giderilmesiyle ilgilenmek durumunda kalmamış, servet sahibi hayırseverler taşınır-taşınmaz mallarıyla dinî, hayrî kurumlar kurarak dünya ve ahirete dair amaçlarını gerçekleştirme imkanı bulmuştur. İslam kültüründeki bu anlayışı benimseyen Osmanlı toplumu da vakıf uygulamalarını geliştirerek sürdürmüş, başta padişahlar, şehzadeler, hanım sultanlar olmak üzere devlet adamları ile gelir seviyesi iyi olanlar vakıflar aracılığıyla topluma hizmet etmek gayesiyle adeta birbirleriyle yarışmıştır.

Toplum yaşamının alt yapısını hazırlayan ve Osmanlı şehirlerinin mamur hale gelmesini sağlayan vakıflar bu çalışmaya konu olan Rusçuk'ta da -Müslüman nüfusun artmasına paralel olarak- hızla çoğalmıştır. Bunların büyük kısmı cami vakıfları olmakla birlikte eğitim, konaklama ve su ihtiyacını gidermeye yönelik kurumlar da oluşturulmuştur. Genellikle -banisinin ismiyle anılan- bir vakıf cami etrafında kurulan Müslüman mahalleleri klasik Osmanlı şehir görüntüsünün bir yansımasıdır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında altı Müslüman mahallesinde biri mescit olmak üzere birer cami bulunan Rusçuk'ta, aynı yüzyıl sonlarında mahalle ve cami sayısı dokuza ulaşmıştır.¹ XVII. yüzyıl ortalarında on, yüzyıl sonunda ise on beş cami Rusçuk Müslümanlarına hizmet sunmuş-

* Bu çalışma "Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu" tarafından desteklenmiştir.

** Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, mbayrak@ogu.edu.tr

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tahrir Defteri (TD)*, nr.382, s.52-59; nr.625, s.40-41; Teodora Bakardjieva-Stoyan Yordanov, *Ruse. Prostranstvo i İstoriya* [Ruse. Region and History], Ruse 2001, p.122.

tur. Bir sonraki yüzyılda sayı hızla artmış ancak XVII. yüzyılda beyaz taştan yapılan mabetlere oranla daha basit olarak inşa edildikleri ve mimari açıdan herhangi bir özellik taşımadıkları saptanmıştır. Şehrin hemen her tarafında bulunan camilerin özellikle Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Cami-i Cedid, Hacı Musa, Kara Mustafa ve Faik gibi mahallelerde sayıca daha fazla olduğu tespit edilmiştir.²

XIX. yüzyıl başlarında (1219/1804-1805 yılında) Tirsiniklizâde İsmail Ağa'nın Rusçuk ayanlığı döneminde vakıfların tespitine yönelik yapılan çalışma sonunda hazırlanan sicile,³ sekiz tanesi mescit olmak üzere kırk altı mabet kaydedilmiştir. Bunların dışında dört medrese, iki tekke, dört pınar, bir saat kulesi ve Tirsiniklizâde İsmail Ağa tarafından inşa ettirilen kırk sekiz adet çeşme, şadırvan, fiske gibi su hayratına yine aynı sicilde yer verilmiştir.⁴

Rusçuk'taki vakıflarla ilgili bir başka çalışma 1821 yılında yapılmış ve hazırlanan vakıf sicilinde⁵ şehir merkezinde otuz beş adet cami ile mescit bulunduğu belirtilmiştir. Mabet sayısının bir önceki döneme göre azalmasının nedeni, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ruslar'ın top atışlarına hedef olan on bir cami ile üç mescidin tamamen yıkılmış, diğerlerinin de az veya çok zarar görmüş olmasıdır. Her iki vakıf sicilinde yer alan yirmi caminin savaştan etkilenmediği, ilkinde bulunduğu halde ikincide söz edilmeyenlerin yıkıldığı, muhtemelen yenilerinin yapıldığı, hasarlı olanların da tamir ettirilerek bunların yeni banilerinin adıyla anıldığı anlaşılmaktadır.⁶

1821 yılına ait sicilden sonra vakıflar hakkında bilgi içeren diğer bir kaynak 1252-1253/1836-1838 yıllarına ait evkaf defteridir. Bu defterde Rusçuk merkezde otuz üç adet caminin bulunduğu belirtilerek beş medrese, yedi tekke ve iki vakıf hamamdan söz edilmiştir.⁷

² T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 123-125.

³ Bulgaristan Milli Kütüphanesi, Oryantal Bölümü (NBKM), *Rusçuk Şer'iyye Sicili (R)*, nr.11.

⁴ NBKM, R, nr.11, s. 7-12. Söz edilen vakıf eserlerin listesi Ek I'de verilmiştir. Bu döneme ait vakıf eserler için ayrıca bkz. Meryem Kaçan Erdoğan-Meral Bayrak (Ferlibaş)-Kamil Çolak, *Rusçuk Ayanı Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, İstanbul 2009, s. 269-272. Tirsiniklizâde İsmail Ağa'nın su hayratı ile ilgili vakfiyesi için bkz. NBKM, R, nr.11, s. 4-7; Meral Bayrak (Ferlibaş)-Meryem Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, İstanbul 2011, s. 223-224.

⁵ Bugün Rusçuk Tarih Müzesi'nde bulunan defter 2922 numara ile kayıtlıdır.

⁶ T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 125-126.

⁷ BOA, *Evkaf Defteri (EV)*, nr.10267, v.1a. (Evkaf Defteri'ndeki vakıf eserlerin listesi Ek II'de verilmiştir.) T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 127'de, otuz üç camiden söz eden vakıf defterindeki cami sıralamasının 1821 yılında hazırlanan sicil ile aynı olduğuna dikkat çekerek defterdeki listenin sicile göre oluşturulduğu ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Sadece 1821 sicilinde söz edilen Taş Mescit ile -Faik Mahallesi'nde bulunan 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yıkılmış olan Şeyh Ahmed Efendi Camii yerine yaptırılan- Osman Efendi Camii'ne vakıf defterinde yer verilmediğini belirtmektedirler.

1840 yılında Rumeli Müfettişi olarak görevlendirilen, bu görevi sırasında Rusçuk'ta da bulunarak vakıf eserleri ve fiziki özelliklerini mahallelere göre kaydeden Ahmed Ârif Hikmet Bey'in teftiş defterinde ise Rusçuk'ta mevcut olan otuz bir caminin kaydına rastlanmıştır.⁸ Rusçuk vakıflarıyla ilgili çalışmalarda temel başvuru kaynaklarından biri olan ve 1992 yılında yayımlanan bu defterde yine vakıf olan bir kütüphane ile beş medrese ve on beş mektebin bulunduğu belirtilmiştir. Hem arşiv kayıtlarındaki bilgileri teyit etmek hem de az da olsa vakıf eserlerin fiziki özellikleri hakkında bilgi sahibi olmak için kullanılan teftiş defterine göre; Cami-i Cedid Mahallesi'nde sekiz cami, iki medrese, üç mektep, Hacı Musa Mahallesi'nde dokuz cami, beş mektep, Kara Mustafa Mahallesi'nde dokuz cami, iki medrese, beş mektep mevcuttur. Müslüman nüfusun yoğun olduğu bu yerlerin dışında Mahmud Voyvoda, Mesih Voyvoda ve Bacanak mahallelerinde de az sayıda mabet ve eğitim kurumu bulunmaktadır.⁹

Söz edilen teftiş defterinden sonra konuyla ilgili durumu 1285-1291/1868-1875 yıllarına ait Tuna Vilayeti Salnameleri'nden takip etmek mümkündür ki bu veriler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde vakıflar hakkındaki son bilgileri içermesi açısından da önemlidir. Salmelere göre bu dönemde cami sayısı ortalama otuz olup diğer vakıf eserlerin sayılarında pek fazla değişiklik olmamıştır. Bir rüştiye, mektepler arasına katılırken sıbyan mekteplerinin sayısı azalmış, dokuz adet olarak kaydedilmiştir.¹⁰

Rusçuk'taki Osmanlı dönemi vakıfları ile ilgili yüzyılın son verilerine Rusçuk Tüccar Vekili Mustafa Hâlid'in sadarete gönderdiği 19 Cemâziyelevvel 1315/16 Ekim 1897 tarihli raporunda rastlanmaktadır. Buna göre savaştan önce şehirde yirmi üç cami ile altı mescit faaliyet gösterirken savaş sonrasında yeni yönetim tarafından yedi tanesi yıkılmış, on altı tanesinin şehrin planını bozduğu gerekçesiyle yıkılmasına karar verilmiştir. Kalanların akarâtı zarar görmüş, çoğu yıkılmak üzere yeni şehir planına dahil edilmiş olmasına rağmen hala emlak vergisi alınmaya çalışıldığından bunlar da zor duruma düşürülmüştür. Mevcut dört tekke ile iki büyük mezarlığın akıbeti de aynı olmuş, tekkelerden biri tamamen yıkılmış, diğerleri plana tesadüf ettirilerek yok edilmeye çalışılmıştır. Mezarlıklar ise düzlenerek arazi olarak kullanılmış, bir kısmı sa-

⁸ Mahir Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Belleten*, S.215/LVI (1992), s. 140-141. Ayrıca bkz. Orlin Sabev, "Ottoman Medreses in Rusçuk-Rousse", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, (Ed. A. Temimi), No. 19-20 (October 1999), p. 509.

⁹ M. Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet...", s. 140-141. Ârif Hikmet Bey'in teftiş defterinde belirtilen vakıf eserlerin listesi Ek III'te verilmiştir.

¹⁰ Rusçuk'taki vakıf eserler hakkında bilgi içeren salnameler için bkz. *Sâlnâme-i Tuna*, Def'a 1, Sene 1285, s. 106; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Def'a 2, Sene 1286, s. 108; Def'a 3, Sene 1287, s. 110; Def'a 4, Sene 1288, s. 110; Def'a 5, Sene 1289, s. 108; Def'a 7, Sene 1291, s. 124-125. Salmelerdeki verilerle ilgili tablo Ek IV'te verilmiştir.

tılırken bir kısmı park olarak düzenlenmiştir. Ayrıca belediyeye gelir sağlaması amacıyla kiraya verilmek üzere çeşitli binalar inşa edilmiştir.¹¹

Yapılan tespitlerden anlaşılacağı üzere Rusçuk'taki mabet sayısı XIX. yüzyılın başlarındaki durumunu koruyamamış, başka deyişle 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı öncesindeki düzeye bir daha ulaşamamıştır. Ruslarla yapılan savaşların etkisi¹² yanında bazı vakıflar zamana yenik düşmüş, gelirleri giderlerini karşılayamadığı için bazıları da yangın ya da deprem gibi nedenlerden dolayı varlıklarını sürdürmemiştir. 1878 Berlin Antlaşması sonrasında kurulan Bulgar Prenslüğü döneminde ise vakıfların çoğu -yukarıda söz edilen Mustafa Hâlid'in raporunda belirttiği gibi- şehrin belediyesi tarafından bilinçli bir şekilde yok edilmiştir.¹³ Bugün bir cami ile bir okul binası ve pek az vakıf malı bulunan Rusçuk'taki Osmanlı vakıflarından bazıları daha önce hazırlanan üç çalışmaya konu olmuştur. Bunlardan ilki "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları" başlığını taşıyan, uluslararası bir sempozyumda sunularak yayımlanan bildiridir. Bu çalışmada mabetler başta olmak üzere eğitim kurumları, tekkeler ve su vakıflarına örnekler verilmiştir.¹⁴ "Rusçuk Cami Vakıflarına Örnekler" başlığıyla bir makale olarak yayımlanan diğer çalışmada beş vakfa ait altı cami incelen-

¹¹ BOA, Sadâret Eyâlet-i Mümtâze Bulgaristan (A.MTZ.04), 49/50; BOA, Yıldız Perâkende Evrakı Evkaf Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.EV), 2/39; Eşref Eşrefoğlu, "Bulgaristan Türklerine ve Rusçuk'taki Türk Eserlerine Dâir 1897 Tarihli Bir Rapor", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.I (1972), s. 31-35. Mustafa Hâlid'in raporundaki veriler Ek V'te verilmiştir. Bu dipnotta belirtildiği üzere Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde iki farklı tasnifte yer alan Mustafa Hâlid'e ait rapor Eşref Eşrefoğlu tarafından yayımlanmış, bu makalede Rusçuk'taki vakıf eserlerin sayısının otuz üç olduğu belirtilmiştir (E. Eşrefoğlu, "Bulgaristan Türklerine...", s. 22). Metinde ifade edildiği gibi yirmi üçü cami, alması mescit olmak üzere toplam mabet sayısı yirmi dokuzdur. Eşref Eşrefoğlu, bu toplama dört tekkeyi de eklemiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi, Eşref Eşrefoğlu'nun makalesini referans göstererek Rusçuk'taki cami sayısını otuz üç olarak kaydetmiştir (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, IV, İstanbul 1982, s. 80) ancak bu doğru bir bilgi değildir.

¹² Gerek 1806-1812 gerekse 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları Müslüman ibadet yerlerini Ruslar'ın hedefi haline getirmiş ve büyük zarara uğratmıştır (T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 125, 128).

¹³ BOA, A.MTZ.04, 22/9; BOA, A.MTZ.04, 49/50; BOA, Y.PRK.EV, 2/39; BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzâtı (Y.MTV), 274/45; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ), 53/118; E. Eşrefoğlu, "Bulgaristan Türklerine...", s. 22, 26-27.

¹⁴ Hakkında bilgi verilen vakıf eserler şunlardır: Abdülbâki Paşa Camii (Cami-i Atik), Alanyalı Mustafa Paşa Camii, Baltacızâde Hacı Mehmed Ağa Camii (Kadı Hacı Hüseyin Efendi Camii), Bayraklı Camii (Çarşı Camii), Çavuşzâde Camii, Debbâğhane Camii, Kapıcıbaşı İbrahim Paşa Camii, Mesih Voyvoda Camii, Mirza Said Paşa Camii ve Taş Mescit. Söz konusu çalışmada ayrıca -yukarıda belirtildiği gibi- bazı medrese ve mektepler, tekke ve zaviyeler ile su vakıfları, saat kulesi gibi vakıflara da yer verilmiştir. Bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş)-Meryem Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri (Bükreş, 1-5 Kasım 2006)*, İstanbul 2011, s. 233-268. Gözden geçirilerek yayımlanmış hali için bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş)-Meryem Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, s. 169-225.

miştir.¹⁵ Vakıf eserlerle ilgili üçüncü çalışma 27 Haziran-1 Temmuz 2012 tarihleri arasında Retimno'da düzenlenen 20. CIEPO Sempozyumu için yapılmış ve burada bildiri olarak sunulmuştur. Elektronik ortamda yayımlanan bildiriler arasında yer alan “Rusçuk'ta Osmanlı Kültür Varlıkları: Dini ve Hayri Kurumlardan Bazıları” başlığını taşıyan bildiri metninde ibadet mekanlarıyla mektep ve medreseler ele alınmıştır.¹⁶ Sadece arşivlerde yer alan belge ve defterler ile bu konuda yazılmış az sayıdaki kitap ve makalelerden varlıkları hakkında bilgi edinilen kurumlardan önceki çalışmalarda incelenmeyen bir kısmı da bu araştırmanın konusunu oluşturmuştur. Yukarıda söz edilen makale ve bildiri metinlerinde olduğu gibi Rusçuk vakıflarının tanıtılması, unutulmalarının engellenmesi, kurucularının yâd edilmesi amacıyla hazırlanan bu makalede de vakıf eserler, banileri, görevlileri, menkul ve gayrimenkulleri ile bütçeleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca XIX. yüzyılın başlarından sonlarına kadar vakıf eserlerle ilgili yaşanan değişimin görülebilmesi ve mevcut durumun tespiti için makalenin ekleri olarak verilen tablolar hazırlanmıştır.

I. DİNİ VE KÜLTÜREL HİZMET AMACIYLA OLUŞTURULAN KURUMLAR

1. Erkekler Tarafından Kurulan Vakıflar

a. Hacı Bekir Camii

Arık Ramazan Mahallesi'nde Dellallar Çarşısı'nda Hacı Bekir tarafından yaptırılan ve Hacı Ebubekir olarak da adlandırılan caminin inşa tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. XVIII. yüzyıl ortalarında faal durumda olduğu anlaşılan caminin¹⁷ XIX. yüzyıl başlarında tahrip edildiği ve yerine bugün de fa-

¹⁵ Makalede ele alınan vakıf eserler şunlardır: Davud Ağa Camii (Burmali Camii), Eskicizâde Hacı Ahmed Ağa Camii, Hacı Ali Vakfı: Cami-i Cedid (Pazaryeri Camii) ve Salkımlı Cami, Hacı Süleyman Ağa Camii (Yeni Cami veya Arasta Camii), Kara Ali Bey Camii. Bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş), “Rusçuk Cami Vakıflarına Örnekler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.22 (Aralık 2010), s.33-60. Ayrıca bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş), “Rusçuk Cami Vakıflarına Örnekler”, *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, s. 227-268.

¹⁶ Söz edilen metinde Balizâde Hacı İbiş Ağa Camii, Kadışzâde Camii ve Mektebi, Kara/Kurra veya Tekke Camii ve Medresesi, Konbezâde Hacı İbrahim Ağa Camii, Mehmed Ağa Mescidi ve Mektebi, Talisani ve Kalas Hacı Mehmed Camii hakkında bilgi verilmiştir. Bkz. Meral Bayrak (Ferlibaş), “Rusçuk'ta Osmanlı Kültür Varlıkları: Dini ve Hayri Kurumlardan Bazıları”, *New Trends in Ottoman Studies Papers Presented at the 20th CIEPO Symposium Rethymno, 27 June-1 July 2012*, (Editor-in-Chief:Marinos Sariyannis), Rethymno 2014, s. 247-270. (<http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/8/c/metadata-1412743543-919456-15948.tkl>)

¹⁷ Evâhir-i Rebi'ülevvel 1163/28 Şubat-9 Mart 1750 tarihli hurufat kayıtlarında camide günlük 5 akçe ile imam, 3 akçe ile hatip olan Osman oğlu Hüseyin'in ölümü üzerine aynı görevlere oğlu Mehmed'in

aliyetlerine devam eden Rusçuk'taki tek mabet olan Mirza Said Paşa Camii'nin inşa edildiği bilinmektedir.¹⁸

Hacı Bekir Camii Vakfı'nın menkul ve gayrimenkul gelirleri hakkında tek bilgi kaynağı 1219/1804-1805 tarihli vakıf sicilidir. Buna göre vakfın Hallaçlar Çarşısı'nda bulunan biri kahve satılan, üçü terziler tarafından kullanılan toplam sekiz adet dükkan ile Arık Ramazan Mahallesi sakinlerinden olan Fatma Hatun tarafından -ölümünden sonra kiraya verilerek gelirin camii için kullanılması şartıyla- bağışlanan meskenden¹⁹ elde edilen kira geliri mevcuttur. Caminin merdiven altı dahi kiraya verilerek vakfa az da olsa katkı sağlanmaya çalışılmıştır.²⁰

Vakfın -ikinci namazı sonrasında Mülk Suresi'ni okuyacak şahsa verilmek üzere- Yerköy'de Çadircızâde Mukataası'ndan hissesi olan yıllık 40 kuruş geliri de bulunmaktadır ki vakıf sicilinde bu gelirin, görevi yerine getirecek olan sıbyan mektebi mualliminin oğluna tahsis edildiği görülmektedir.²¹

Gayrimenkul ve mukataa gelirinden başka vakfın, para vakfı sayesinde elde edilen geliri de bulunmaktadır. Hanife ve Rukiye adındaki iki hanımefendi tarafından bağışlanan 60'ar kuruşun mütevellî tarafından işletilmesi, nemasının Cumartesi günleri camide vaaz verecek hafız efendiye görevine karşılık verilmesi talep edilmiştir.²²

getirilmesinden söz edilmektedir (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Hurufat Defteri (HD)*, nr.1207, s. 41, 47).

¹⁸ T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 154. Said Paşa Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s.193-197. Mirza Said Paşa Vakfı, Bulgaristan'ın bağımsızlığının ardından gündeme gelen vakıf sorunu nedeniyle -Rusçuk'taki Arasta Camii ile beraber- "Müstesna Vakıflar" arasında yer almış, her iki vakfın iadesi konusunda girişimde bulunulmasına rağmen bu statüde bulunan diğer vakıflarla birlikte Bulgar hükümeti tarafından el konulmuştur. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Neriman Ersoy Hacısalihioğlu, "Bulgaristan'da "Müstesna Vakıflar" Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.46 (2007), İstanbul 2009, s. 155-176.

¹⁹ Vakfedilen mesken Fatma Hatun'un vefatından sonra vâkıfın şartı gereği kiraya verilmiş ancak evin bir süre sonra harap olması nedeniyle satılması uygun görülmüştür. Bu satıştan elde edilen 3.000 kuruş ile Çarşı Camii yakınındaki Kürdoğlu Hanı bitişiğinde bulunan iki adet dükkan satın alınmıştır. Bunlardan birisi aylık 4 kuruşa kiralanıp geliri camii için tahsis edilmiştir. iki kuruşa kiraya verilen diğer dükkanın geliri de Benli Camii'ne verilmiştir (NBKM, R, nr.11, s. 122).

²⁰ NBKM, R, nr.11, s. 122-123.

²¹ NBKM, R, nr.11, s. 123.

²² NBKM, R, nr.11, s. 124.

Mevcut vakfa katkıda bulunan bu hayırseverlerin bağışlarıyla birlikte vakfın diğer akarâtı ve aylık kira gelirleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.²³

Tablo I

<i>Akarât</i>		<i>Büyüklüğü Hakkında Veri (Kepenk)</i>	<i>Aylık Kirası</i>	
<i>Menkul (Kuruş Olarak)</i>	<i>Gayrimenkul</i>		<i>Kuruş</i>	<i>Para</i>
-	<i>Dükkan</i>	1	1	20
-	<i>Dükkan</i>	1	2	-
-	<i>Dükkan</i>	1	2	-
-	<i>Dükkan</i>	1	1	20
-	<i>Dükkan</i>	1	1	20
-	<i>Dükkan</i>	1	1	20
-	<i>Dükkan</i>	2	3	-
-	<i>Dükkan</i>	2	3	20
-	<i>Caminin merdiven altı</i>	-	-	20
60	-	-	-	-
60	-	-	-	-
<i>Toplam</i>			14	120 ²⁴

Bağışta bulunanların şartı gereği mukataa geliri ile nemadan ücret tahsis edilen kimseler belli olduğu için bu gelirlerin yansıtılmadığı tabloya göre aylık 17 kuruşluk kira gelirinden cami ile vakıf görevlilerinin -yani imam-hatip, müezzin-kayyım ve mütevellinin-²⁵ ücretleri ödenmiş ayrıca caminin aydınlatma giderleri karşılanmıştır. 1224/1809-1810 yılında ahşap minare tamir edilmiş, bunun için 96 kuruş harcanmıştır.²⁶

1219/1804-1805 yılı kayıtlarına göre vakıf görevlileri ile aldıkları ücretler aşağıda gösterilmiştir.²⁷

Tablo II

<i>Görevliler</i>	<i>Aldığı Aylık Ücret (Kuruş Olarak)</i>
<i>Mütevelli</i>	1
<i>İmam (aynı zamanda) hatip</i>	5,5
<i>Müezzin (aynı zamanda) kayyım</i>	5
<i>Toplam</i>	11,5

²³ NBKM, R, nr.11, s. 122-124.

²⁴ On dört kuruş yüz yirmi para (kırk para bir kuruş hesabıyla) 17 kuruşa eşittir (NBKM, R, nr.11, s. 123).

²⁵ NBKM, R, nr.11, s. 123; VGMA, HD, nr.1177, s. 219, 229; nr.1207, s. 41, 47.

²⁶ NBKM, R, nr.11, s. 123.

²⁷ NBKM, R, nr.11, s. 123.

Tablolara yansıdığı gibi her ay elde edilen 17 kuruş tutarındaki vakıf gelirinin 11,5 kuruşu görevlilere ödenecektir. Kalan 5,5 kuruş aydınlatma giderleri dışında mütevellide bulunacaktır. Vakfiyedeki bu şartların işleyişine dair ilk veriler 1220/1805-1806 yılına aittir. Söz edilen yılda 22 kuruş vakıf fazlası kaydedilerek bir sonraki yıla devretmiştir. 1221/1806-1807 yılında 37 kuruş 30 para giderlerden sonra kalan fazla para olarak mütevellide muhafaza edilmiştir. Ertesi yıl yani 1222/1807-1808 döneminde gelirler giderleri ancak karşılamış, gelir fazlası kaydedilmemiştir. 1223/1808-1809'da 33, 1224/1809-1810 yılında ise 11,5 kuruş vakıf fazlası olarak mütevellî tarafından önceki yıllardan kalan meblağa eklenmiştir. Böylece beş yıl sonunda vakfın toplam parası 103,5 kuruşa ulaşmıştır. Bu paranın işletilip işletilmediğine dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Tamir masrafları da bu paradan karşılanmamış, borçlanma yoluna gidilmiştir.²⁸

Kendi kendine yetebilen bu vakfa ait cami ne yazık ki bir süre sonra yanmış ve yerine yukarıda belirttiği gibi 1839 yılında Mirza Said Paşa tarafından yeni banisinin adıyla anılacak olan medrese, mektep ve kütüphanesi ile birlikte küçük bir külliye görünümünde başka bir cami inşa ettirilmiştir.²⁹

b. Hüseyin Hoca Camii ve Medresesi

Cami-i Cedid Mahallesi'nde Kadı Ahmed Efendi tarafından yaptırılan mabet³⁰ Hüseyin Hoca Camii olarak tanınmış ve bu isimle anılmıştır.³¹ Ne zaman yaptırıldığı tespit edilemeyen cami ile ilgili ilk verilere 1219/1804-1805 yılına ait vakıf sicilinde rastlanmıştır. Cami için vakfedilen menkul ve gayrimenkullerin zayi ve telef olduğu belirtilen sicilde vakıf görevlilerine eskiden olduğu gibi Abdülbaki Paşa yani Cami-i Atık Vakfı'ndan ödeme yapıldığı ifade edilmiştir. Gerçekten camide imam, hatip, müezzin ve kayyım olarak görevlendirilenlere ücretleri söz edilen vakıftan ödenmiştir.³² Ayrıca bir hayırsever tarafından bağışlanan aynı mahalledeki bir dükkanın kira geliri vâkıfın şartı olarak her ay imam ile kayyıma ödenmiştir. Sonradan vakfedilen camiye bitişik durumdaki evin yıllık kirası olan 12 kuruş da yine bağışlayanın şartı olarak caminin aydınlatılması için kullanılmıştır.³³ Görüldüğü üzere gelir kaynakları olmayan caminin ihtiyaçları başka yardımseverler tarafından kar-

²⁸ NBKM, R, nr.11, s. 123.

²⁹ M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s. 193, 196.

³⁰ NBKM, R, nr.24, v.76a.

³¹ BOA, EV, nr.11969, v.5a.

³² NBKM, R, nr.11, s. 34. Abdülbaki Paşa Camii ve vakfı hakkında daha fazla bilgi için bkz. M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s. 171-176.

³³ NBKM, R, nr.11, s. 34.

şılanmaya çalışılmış nitekim daha sonraki dönemde kira gelirleri kullanılmak üzere başka dükkanların da vakfedildiği saptanmıştır.³⁴

1259/1843-1844 yılına ait evkaf defterinde vakfın sadece aylık 14 kuruş kira getiren beş adet dükkanı olduğu belirtilmiştir. Abdülbaki Paşa Vakfı'ndan her ay verilen 12 kuruş ile birlikte vakfın aylık gelirinin 26 kuruş olduğu, bunun da imam, hatip, müezzin ve kayyımaya ödendiği ifade edilmiştir. Bu nedenle gelirleri giderlerini karşılayamayan yetersiz vakıflar arasına kaydedilmiştir.³⁵ 1265/1848-1849 yılına gelindiğinde gayrimenkullerin artmış olduğu görülmüş, işletilen paranın yanında on bir adet dükkan kaydına rastlanmıştır. Bunlardan beş tanesinden elde edilen yıllık 408 kuruş tutarındaki kiranın bazı görevlilerin ücretlerinin ödenmesi için kullanılması şart koşulmuştur.³⁶ Vakıf mevcut verilere göre bundan sonraki üç yılda da on bir dükkan kirası ve işletilen 400 kuruşun nemasıyla faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır.³⁷

Ârif Hikmet Bey'in teftiş defterinde üzeri ahşap, etrafı taş duvarlı ve taşkâri minareli olarak tanıtılan caminin bahçesinde Müslüman mezarlığı, caminin yakınında ise banisinin başkası olduğu ifade edilen bir medresesinin bulunduğu belirtilmiştir.³⁸ Ârif Hikmet Bey medresenin banisinin kimliğini açıklamamakla birlikte doğru bilgi vermiştir. Medrese Kavanozzâde Hüseyin Paşa'nın vakfı olup burada görev yapacak müderrisin ücretinin ödenebilmesi için paşa 1821 yılında aynı mahallede Balıkçılar Çarşısı'nda bulunan iki kepenk dükkan vakfetmiştir. Her ay alınacak kiranın görevine karşılık müderrise verilmesini istemiştir.³⁹ Daha sonra medrese için katkıda bulunan başka yardımseverler de olmuş, Topraklık denilen yerde bir buçuk dönüm bağ bağışlanmıştır. Ayrıca Arnavut Hüseyin Alemdar adındaki bir şahıs dört dükkan⁴⁰ vakfetmiş, dükkanların kirasının müderris olarak görev yapan şahsa verilmesini şart koşmuştur.⁴¹ Muhtemelen başka bir hayır sahibi sonradan bir dükkan daha vakfetmiş olmalı ki 1266/1849-1850 yılı vakıf defterinde medreseye ait yedi dükkan kaydına rastlanmıştır.⁴² Belirtilen akardan başka Alanyalı Mustafa Paşa Vakfı'ndan da medrese görevlilerinin ücretleri için ödenek ayrılmıştır.⁴³

³⁴ 1823, 1826, 1830 yıllarına ait hurufat kayıtlarında imam ve aynı zamanda hatip olarak görev yapan şahısların ücretlerini vakfın "dekâkîn-i mevkufesinden" aldıkları ifade edilmiştir (VGMA, *HD*, nr.1177, s. 230, 232, 235).

³⁵ BOA, *EV*, nr.11969, v.5a.

³⁶ BOA, *EV*, nr.13615, v.5a.

³⁷ BOA, *EV*, nr.10039, vr.76b; nr.13905, v.5b; nr.14198, v.5a.

³⁸ M. Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet...", s. 140. Ayrıca bkz. T. Bakardjiva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 155.

³⁹ NBKM, *R*, nr.11, s. 34.

⁴⁰ Dükkanlardan birinin arsası Hacı Ali Camii Vakfı'na ait olduğundan sadece binası medrese vakfı olarak kaydedilmiştir (NBKM, *R*, nr.11, s. 236).

⁴¹ NBKM, *R*, nr.11, s. 236.

⁴² BOA, *EV*, nr.13905, v.5b.

⁴³ M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s.180.

Vakfın Müderris Süleyman Efendi'nin mütevellî olduğu 1265-1268/1848-1852 dönemine ait vakıf kayıtları aşağıda verilmiştir.

Tablo III

<i>Muhasebe Kaydının Ait Olduğu Dönem</i>	<i>Vakfın İşletilen Parası⁴⁴ (Kuruş Olarak)</i>	<i>Gelir (Kuruş Olarak)</i>		<i>Gider (Kuruş Olarak)</i>		<i>Vakıf Fazlası (Kuruş Olarak)</i>
		<i>İşletilen Paranın Neması</i>	<i>Kira Geliri</i>	<i>Vakıf Görevlilerine Ödenen</i>	<i>Zeytinyağı ve Mum Giderleri</i>	
<i>27 Kasım 1848-16 Kasım 1849⁴⁵</i>	400	60	768	648	180	
Toplam		828		828		-
<i>17 Kasım 1849-5 Kasım 1850⁴⁶</i>	400	60	768 ⁴⁷ +540 ⁴⁸	648	180	
Toplam		828+540		828 ⁴⁹ +540 ⁵⁰		-
<i>6 Kasım 1850-26 Ekim 1851⁵¹</i>	400	60	768	648	180	
Toplam		828		828		-
<i>27 Ekim 1851-14 Ekim 1852⁵²</i>	400	60	760	618	180	
Toplam		820		798		29 ⁵³

Tablodaki verilerin ait olduğu yıllarda vakfa kira getiren dükkan sayısı epeyce fazla olmasına rağmen gelir-gider dengesi ancak sağlanabilmiş, sadece 1268/1851-1852 yılında 22 kuruşluk vakıf fazlası kaydedilebilmiştir. Bundan sonraki süreçte de güçlükle faaliyetlerini sürdürdüğü düşünülen vakıf yüzyılın sonlarına doğru hizmet veremez hale gelmiştir. Mustafa Hâlid'in 1897 tarihli raporunda belirttiğine göre cami, medrese ve bu vakıf eserlere gelir sağlayan akarât tamamıyla yıkılmış, medrese ile dükkanların yerine kira gelirleri belediyeye tahsis edilen kasap ve sebzeçilere kiralanan dükkanlar inşa edilmiştir. Cami yıkılmadan önce abdesthane olarak kullanılmış, yıkıldıktan sonra da yeniden başka bir abdesthane yapılmıştır. Raporun kaleme alındığı tarihte bu amaçla kullanıldığı kayıtlıdır.⁵⁴

⁴⁴ Vakfın bir yıl süreyle işletmeye verilerek nema elde edilen ana parasıdır.

⁴⁵ BOA, *EV*, nr.13615, v.5a.

⁴⁶ BOA, *EV*, nr.13905, v.5b.

⁴⁷ Camiye ait on bir dükkandan gelen yıllık kira geliridir (BOA, *EV*, nr.13905, v.5b).

⁴⁸ Medreseye ait yedi adet dükkandan gelen yıllık kira geliridir (BOA, *EV*, nr.13905, v.5b).

⁴⁹ Caminin yıllık masrafları toplamıdır (BOA, *EV*, nr.13905, v.5b).

⁵⁰ Medresenin yıllık giderleri toplamıdır (BOA, *EV*, nr.13905, v.5b).

⁵¹ BOA, *EV*, nr.14198, v.5a.

⁵² BOA, *EV*, nr.10039, v.76b.

⁵³ Vakfın işletilen parasına eklenmiştir (BOA, *EV*, nr.10039, v.76b).

⁵⁴ BOA, A.MTZ.04, 49/50; BOA, Y.PRK.EV, 2/39; E. Eşrefoğlu, "Bulgaristan Türklerine...", s. 31.

c. Kazancı (Kazancı) Hacı Süleyman Camii

Hacı Musa Mahallesi'nde Ermeni Mahallesi'ne yakın bir yerde bulunan caminin ne zaman yaptırıldığı tespit edilememiştir. XVIII. yüzyıla ait camilerden biri olduğu tahmin edilen mabet ile ilgili ilk kayıtlara 1219/1804-1805 tarihli vakıf sicilinde rastlanmıştır. Banisinin ismiyle anılan camiye kurucusu 200 kuruş vakfetmiş, bu paranın işletilmesini ve elde edilen nemasının giderler için kullanılmasını istemiştir. Vâkıfın dışında vakfa katkıda bulunan başka hayırseverler olduğu da sicilde belirtilmiştir. Buna göre Acemzâde Mustafa Efendi Un Meydanı'nda Fıçıcılar Çarşısı'ndaki üç kepenklik dükkan ile altında bulunan üç mahzeni bağışlamış ayrıca vakfın tamir giderlerini karşılamak üzere 380 kuruş vermiştir. Keçecizâde Hacı Mehmed 80, bir imamın eşi olan hanımefendi ile Rukiye Hatun ise 50'şer kuruş vakfetmiştir. Cami yakınındaki bir ev de vakıf malı olarak kaydedilmiş ancak bu evin tamamen yanması nedeniyle arsası kiralanmaya başlamış ve buradan gelen gelir vakfa aktarılmıştır.⁵⁵

1219/1804-1805 yılı siciline göre belirtilen menkul ve gayrimenkullerden elde edilen aylık gelir aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.⁵⁶

Tablo IV

<i>Akarât</i>		<i>Adet</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Aylık Kirası/Neması</i>	
<i>Menkul (Kuruş Olarak)</i>	<i>Gayrimenkul</i>			<i>Kuruş</i>	<i>Para</i>
-	<i>Dükkan ve Mahzen</i>	3+3	Un Meydanı'nda	4	20
-	<i>Ev (Yangından sonra arsa)</i>	1	Caminin yakınında	-	20 (Yandıktan sonra 10)
200	-	-	-	2	20 ⁵⁷
80	-	-	-	1 ⁵⁸	-
50	-	-	-	-	25 ⁵⁹
50	-	-	-	-	25
<i>Toplam</i>				9,5	10

Mütevazı düzeyde geliri bulunan vakfın, giderlerinin başında tüm diğer vakıflarda olduğu gibi görevlilere ödenen ücretler gelmektedir. Camide imam, hatip, müezzın ve kayyım olarak görevlendirilmiş kişiye aylık 8 kuruş 10 para, her ikinci na-

⁵⁵ NBKM, R, nr.11, s. 116-117.

⁵⁶ NBKM, R, nr.11, s. 116-117.

⁵⁷ Vakfedilen para onu on bir buçuk hesabıyla istirbah ettirilmiş, aylık 2 kuruş 20 para olan gelir yıllık olarak 30 kuruş nema sağlamıştır.

⁵⁸ Diğer nakit para gibi %15 hesabıyla işletilmiş, aylık bir kuruş olan gelir yıllık 12 kuruş gelir getirmiştir.

⁵⁹ Bu para da aym muameleye tabi tutulmuş ve aylık 25 para olan gelir yılda 7,5 kuruş gelir sağlamıştır.

mazı sonrası vaaz vermekle yükümlü müftü efendiye ise 1 kuruş 20 para ödenmiştir. Caminin aydınlatılmasını mahalledeki hayırseverler üstlenmiştir. Gelirleri giderlerine denk gibi görünen vakıf, sicilin hazırlandığı yılı takip eden -1221 yılı hariç- dört seneyi yine de gelir fazlasıyla kapatmış, zarara uğramamıştır.⁶⁰ 1830 yılına ait vakıf kaydında vakfın gayrimenkullerine Hacı Abdiş adındaki bir hayır sahibi tarafından bağışlanan ve aylık kira geliri 1,5 kuruş olan iç arastadaki bir dükkan eklenmiş, Un Meydanı'ndaki dükkanlar ile mahzenlerden gelen kira da 6 kuruşa yükselmiştir. Ayrıca vakfın işletilen parası artarak 562 kuruşu bulmuş böylece kiralarla birlikte nemadan elde edilen aylık gelir 17 kuruş 4 para olmuştur. Gelirin artmasına paralel hatip, müezzin ve kayyım olarak da görevlendirilmiş olan imam dışında vaizin aldığı ücret artmış, imam 8 kuruş alırken vaize 2 kuruş verilmiştir. Tevliyet görevini sürdüren şahsa da 2 kuruş ödenmiştir. Her ay 5 kuruş 4 para gelir fazlası kaydedilmiş ve bu meblağ aydınlatma ve gerektiğinde tamir giderleri için kullanılmak üzere müteveli tarafından muhafaza edilmiştir.⁶¹

Ancak vakıf gelirlerini artıracak başka kaynak olmadığından muhtemelen vakfa ait para da kullanılmak zorunda kaldığından, 1259/1843-1844 yılı evkaf kaydına göre dört dükkan ile mahzenlerden gelen aylık 7,5 kuruşluk kira geliri görevlilerinin ücretlerinin ödenmesine dahi yetmez olmuştur.⁶² Bu kayıttan yedi yıl kadar sonrasına ait vakıf bilançosunda vakfa gelir sağlayan yeni kaynakların varlığı dikkat çekmektedir ki kira getiren üç dükkanın yanında beş tane muacceleli arsadan söz edilmektedir. Ayrıca vakfın işletilen parasının 1.000 kuruş olduğu görülmektedir. Bu bilgileri içeren 1266/1849-1850 yılına ait vakıf kaydı ile onu takip eden 1270/1853-1854 yılına kadar dört yıllık dönemde vakfın belirtilen yılları gelir fazlasıyla kapattığı tespit edilmiştir.⁶³

⁶⁰ 1220/1805-1806 yılında gelir fazlası 50, 1222/1807-1808'de 29, 1223/1808-1809'da 31, 1224/1809-1810'da ise 26,5 kuruştur (NBKM, R, nr.11, s. 117).

⁶¹ NBKM, R, nr.11, s. 118.

⁶² BOA, EV, nr.11969, v.5a.

⁶³ BOA, EV, nr.10039, v.74a, 85a, 88b; nr.13905, v.3b; nr.14198, v.2b-3a; nr.15176, v.3a.

Aşağıda vakfa ait muhasebe verilerine göre yıllık gelir-gider durumu gösterilmiştir.

Tablo V

<i>Muhasebe Kaydının Ait Olduğu Dönem</i>	<i>Vakfın İşletilen Parası (Kuruş Olarak)</i>	<i>Gelir (Kuruş Olarak)</i>		<i>Gider (Kuruş Olarak)</i>				<i>Vakıf Fazlası (Kuruş Olarak)</i>
		<i>İşletilen Paranın Neması</i>	<i>Kira Geliri</i>	<i>Vakıf Görevlilerine Ödenen</i>	<i>Zeytinyağı ve Mum Giderleri</i>	<i>Diğer Harcamalar</i>	<i>Harçlar</i>	
17 Kasım 1849-5 Kasım 1850 ⁶⁴	1.000	150	264	348 ⁶⁵	91 krş. 10 para	33 krş. 10 para	-	
Toplam		507 krş. 15 para ⁶⁶		472 krş. 20 para				35 krş. 15 para ⁶⁷
6 Kasım 1850-26 Ekim 1851 ⁶⁸	1.000	150	336	348	74	36	2 krş. 20 para	
Toplam		486		461 krş. 20 para ⁶⁹				24 krş. 20 para ⁷⁰
27 Ekim 1851-14 Ekim 1852 ⁷¹	1.132 krş. 15 para	169	336	348	94	21,5	2	
Toplam		505		465,5				39,5
15 Ekim 1852-3 Ekim 1853 ⁷²	1.171,5 krş. 15 para	150 ⁷³	336	348	92	17	2	
Toplam		486		459				27
4 Ekim 1853-23 Eylül 1854 ⁷⁴	1.198,5 krş. 15 para ⁷⁵	45 ⁷⁶	336	300	18,5	10	5	
Toplam		381		333,5				47,5

⁶⁴ BOA, EV, nr.13905, v.3b.

⁶⁵ Bu meblağın 48 kuruşu tevliyet ücretidir (BOA, EV, nr.13905, v.3b).

⁶⁶ Bu meblağa bir önceki yılın vakıf fazlası olan 93 kuruş 15 para da dahil edilmiştir (BOA, EV, nr.13905, v.3b).

⁶⁷ Toplam masrafın 20 parası hesaba katılmadığı için gelir fazlası deftere bu şekilde kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.13905, v.3b). Doğrusu 34 kuruş 35 paradır.

⁶⁸ BOA, EV nr.14198, v.2b-3a.

⁶⁹ Giderlerin toplamı 460 kuruş 20 para ettiği halde vakıf defterine bir kuruş fazla kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.14198, v.2b-3a).

⁷⁰ Doğrusu 25 kuruş 20 para olmalıydı. Giderler bir kuruş fazla gösterildiği için fazla olarak kaydedilen meblağ bir kuruş eksiktir (BOA, EV, nr.14198, v.2b-3a).

⁷¹ BOA, EV, nr.10039, v.74a.

⁷² BOA, EV, nr.10039, v.85a.

⁷³ İşletilen paradan alınması gereken nema 175 kuruş olduğu halde 25 kuruş tahsil edilememiştir (BOA, EV, nr.10039, v.85a).

⁷⁴ BOA, EV, nr.10039, v.88b; nr.15176, v.3a.

⁷⁵ BOA, EV, nr.10039, v.88b'de bu meblağ 30 para fazla kaydedilmiş, 1.198,5 kuruş 45 para biçiminde yazılmıştır. Doğrusu 1.198,5 kuruş 15 para olmalıdır ki (BOA, EV, nr.15176, v.3a)'da doğru kayıt mevcuttur.

⁷⁶ İstirbah ettirilen paradan alınması gereken nema 178,5 kuruş olduğu halde bu meblağın 133,5 kuruşu tahsil edilememiştir (BOA, EV, nr.10039, v.88b; nr.15176, v.3a).

Tablodan görüleceği üzere vakıf işletilen paradan alınması gereken murabahaya iki yıl üst üste tam olarak tahsil edememesine rağmen giderleri karşılamada sıkıntıya düşmemiş, ilgili yılları rahat geçirmiştir. 1268/1851-1852 yılında vakfın işletilen parasının 107 kuruş 35 para arttığı görülmüş ancak bu gelirin kaynağı saptanamamıştır. Memiş Ağa'nın müteveli olduğu döneme ait -tabloda belirtilen beş yıllık- muhasebe kayıtlarına göre mabet ve kira getiren dükkanlar için herhangi bir tamirat yapılmamış dolayısıyla onarımla ilgili bir gider kalemine rastlanmamıştır. Görevlilere ödenen ücretler, aydınlatmada kullanılan zeytinyağı ile hazineye alınan harçlar dışında kandil ve şamandıra için harcama yapıldığı, hasır satın alındığı tespit edilmiştir.⁷⁷ Pek masrafi olmayan kendine yetebilen bu vakfın faaliyetlerini ne zamana kadar sürdürdüğü bilinmemektedir. Daha 1840 yılında Ahmed Ârif Hikmet Bey'in teftiş defterinde etrafı ve duvarlarının harap durumda olduğu belirtilen ahşap minareli cami⁷⁸ muhtemelen varlığını kaynaklarının yetersizliği nedeniyle uzun süre devam ettirememiştir. T. Bakardjjeva ve S. Yordanov, zaman vermemekle birlikte caminin yıkıldığını belirtmişlerdir.⁷⁹ 1897 tarihli Mustafa Hâlid'in raporunda vakıf ve mabet ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemiş olması bu tarihten önce caminin yıkıldığını, vakfın da faaliyetlerini sonlandırdığını göstermektedir.

d. Kuzu Hacı Hüseyin Camii ve Mektebi

Kara Mustafa Mahallesi'nde bulunan ve 1744 yılında inşa edilen cami ve mektep Yakup oğlu Kuzu Hacı Hüseyin tarafından yaptırılmıştır. Banisinin adıyla anılan cami ile mektebin vakfedilen on dükkanın kira geliri dışında nakit veya akarı bulunmamaktadır.⁸⁰

Bu vakıfla ilgili saptanabilen en erken tarihli veri bir tevcih kaydı olup yirmi iki Zilka'de 1165/1 Ekim 1752 tarihine aittir ki camide ikinci imam olarak görevlendirilmiş Yusuf oğlu Mustafa'nın beratının yenilenmesiyle ilgilidir.⁸¹ Vakıfla ilgili hürufat kayıtlarından camide iki imam, müezzin, hatip, kayyım ve devirhanın görevli olduğu anlaşılmaktadır.⁸² Ancak günlük sekiz akçe karşılığında hizmet veren birinci imam İsmail oğlu Muhammed, 7 akçe yevmiye ile müezzin ve yine 7 akçeyle müteveli olarak görevlendirilmiş, vakfın idaresi yanında diğer iki görevin sorumluluğu da kendisine verilmiştir. Muhammed Efendi'nin vefatından sonra görev dağılımı ya-

⁷⁷ BOA, *EV*, nr.10039, v.74a, 85a, 88b; nr.13905, v.3b; nr.14198, v.2b-3a; nr.15176, v.3a.

⁷⁸ M. Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet...", s. 140.

⁷⁹ T. Bakardjjeva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 155.

⁸⁰ VGMA, *HD*, nr.1181, s. 333; T. Bakardjjeva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 153.

⁸¹ VGMA, *HD*, nr.1207, s. 42. Yusuf oğlu Mustafa bu görevi vefat edinceye kadar 4 akçe yevmiye karşılığında dokuz yıldan fazla bir süre devam ettirmiş, ölümünden sonra büyük oğlu Ahmed, 28 Receb 1175/22 Şubat 1762 tarihinde imam-ı sâni olarak görevlendirilmiştir (VGMA, *HD*, nr.1181, s.329).

⁸² VGMA, *HD*, nr.1177, s. 235, 238; nr.1181, s. 329, 333, 335; nr.1207, s. 42, 45; VGMA, *Rumeli Ruznâme ve Tafsilât ve Ahkâm Defteri*, nr.996, s. 70.

pılmış, boşalan görevler iki oğlu arasında paylaştırılmıştır.⁸³ XIX. yüzyıl başlarına ait vakıf sicilinde camide tek imamın görev yaptığı tespit edilmiş dolayısıyla vâkının iki imam atanmasıyla ilgili şartının sonradan uygulanmadığı görülmüştür. İmama aylık 3 kuruş vakıftan ödeme yapılırken vakıf gelirlerinin yetersiz hale gelmesi üzerine 3 kuruş da Can Arslan Paşa Evkafı'ndan aktarılmıştır. Hatip ile müezzinin varlıklarını devam ettirdikleri camide diğer görevler yok olmuştur.⁸⁴

Ahmed Ârif Hikmet Bey'in 1840 tarihli teftiş defterinde kerpiç duvarlı ve taş minareli bir cami olarak tarif edilen mabedin yakınında iki mektep bulunduğu belirtilmiş, etrafının ağaçlık olduğundan söz edilmiştir⁸⁵ ki Hacı Hüseyin Efendi, cami ile birlikte sıbyan mektebi de inşa ettirmiş, muallim ücretinin vakıf gelirinden karşılanacağını belirtmiştir. İkinci mektebe dair bilginin bulunmadığı kayıtlarda 24 Muharrem 1180/2 Temmuz 1766 tarihinde muallime hizmetine karşılık günlük 6 akçe ödendiğinden bahsedilmiştir.⁸⁶ Sonradan muallime verilen ücret azaltılmış ve aylık bir kuruş ödenmeye başlamıştır.⁸⁷

1219/1804-1805 yılı siciline göre vakfin iki dükkan ile bir mahzenden gelen kirası ve nakit parasının işletilmesinden elde edilen neması bulunmaktadır. Vakfa ait dükkanların sayısı önceki yüzyıla göre azalmış ancak işletilmek üzere kullanılan parasının olduğu saptanmıştır. Aynı sicilde vakfa ait bir arsa ile bahçenin satıldığı ve bu paranın vakfin nakit parasına eklenerek kullanıldığı belirtildiğine göre dükkanların da satıldığı düşünülebilir. Vakfin iki dükkan, bir mahzen ve istirbah ettirilen paradan elde edilen aylık geliri 9 kuruş 10 para olup bunun 6 kuruş 35 parası ribh yani nema olarak kaydedilmiştir. O dönemde imam, hatip, müezzın ve muallimden oluşan vakıf görevlilerine aylık 7,5 kuruş ücret ödenmiş, kalan para caminin aydınlatılmasında kullanılmıştır.⁸⁸

Geliri epeyce azalmış vakfa yukarıda bahsedilen Can Arslan Paşa Vakfı'ndan sağlanan destek dışında başka hayırseverler de katkıda bulunmuş, bunlardan biri Perşembe, diğeri de Cuma günleri camide vaaz verilmesi şartıyla birer dükkan bağışlamıştır. Buna rağmen gelirler gider için yeterli olmamış, vakıf 1221/1806-1807 yılını 21,5 kuruş mütevelliyeye borçlanarak kapatmıştır. Bir sonraki yıl borç ödendiği gibi fazla gelir de elde edilmiştir. 1223-1224/1808-1810 yıllarında ise harcamalardan geriye kalan meblağ caminin aydınlatılmasında kullanılmıştır. Ancak kendini idare edebilen bu vakfa 1232/1816-1817 yılında bir destek daha gelmiş, Rusçuk sa-

⁸³ 29 Muharrem 1181/27 Haziran 1767 tarihli kayıta mütevellı, imam-ı evvel ve müezzın olan İsmail oğlu Muhammed'in ölümü üzerine aynı ücretle büyük oğlu İdris birinci imam, diğeri oğlu Hüseyin ise mütevellı ve müezzın olarak görevlendirilmiştir (VGMA, *HD*, nr.1181, s. 335).

⁸⁴ NBKM, *R*, nr.11, s. 159.

⁸⁵ M. Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet...", s. 141.

⁸⁶ VGMA, *HD*, nr.1181, s. 334.

⁸⁷ NBKM, *R*, nr.11, s. 159.

⁸⁸ NBKM, *R*, nr.11, s. 159.

kinlerinden Halil Alemdar adındaki bir şahıs Un Meydanı'nda Pazaryeri yakınında inşa ettirdiği sekiz dükkana vakfetmiştir. Bu yardımsever kira gelirinin 4 kuruşu ile şem'i revgan alınmasını istemiş, yine kiradan gelen bir kuruşun da şamdanların yakılmasından sorumlu olan müezzine ödenmesini talep etmiştir.⁸⁹

Yukarıda belirtilen sicil kaydı, 1252-1253/1836-1838 tarihli Evkaf Defteri ve 1840 tarihli rapor dışında vakfın XIX. yüzyıldaki durumu hakkında bilgi içeren başka verinin tespit edilememiş olması faaliyetlerine devam edemediğini düşündürmektedir. Ancak T. Bakardjjeva ve S. Yordanov, caminin 1927-1928 yılına kadar hizmet verdiğini, bu dönemde yıkıldığını belirtmişlerdir.⁹⁰ Eğer doğru ise Mustafa Hâlid'in Rusçuk Vakıfları hakkında bilgi veren 1897 tarihli raporunda cami ile mektebin hatta akarâtın durumuyla ilgili açıklamaların bulunması gerekirdi ki raporda Kuzu Hacı Hüseyin Vakfı'ndan hiç söz edilmemiştir. Bu durum caminin daha önceki bir tarihte yıkılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

e. Küçük İmam Camii

Küçük İmam Mescidi olarak da anılagelmiş Kuyumcu Mahallesi'ndeki mabet ile yakınındaki vakfa dahil pınar denilen çeşmenin ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Banisinin adını almış olan cami ile ilgili ilk kayıtlara 1219/1804-1805 tarihli sicilde rastlanmıştır. Hakkında pek fazla bilgi bulunmayan caminin vakıf sicilindeki ifadelere göre vakfedilmiş para ile faaliyetlerini sürdürdüğü yani gayrimenkulü olmadığı anlaşılmaktadır. O dönemde vakfın mütevellisi ve hatibi olan Hüseyin oğlu Ali'nin verdiği bilgiye göre vakfa ait kendisi tarafından istirbah ettirilen 80 kuruş ile çeşme için -vakfın kurucusu olduğu tahmin edilen- Küçük Mehmed'in annesinin bağışladığı 52 kuruş menkul bulunmaktadır. Pınardan sorumlu olan hatibin babasında bulunan 52 kuruş, 80 kuruş gibi işletilecek ve elde edilen nema pınar ile ilgili harcamalara, 80 kuruştan gelen gelir ise vakfın ihtiyaçlarına kullanılacaktır.⁹¹ 132 kuruş tutarındaki bu meblağa sonradan bir hayırsever tarafından bağışlanan 40 kuruş daha eklenmiş böylece 172 kuruşun kullanımından elde edilen gelirle vakfın giderleri karşılanmaya çalışılmıştır.⁹²

T. Bakardjjeva ve S. Yordanov, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar faaliyetini sürdürdüğünü belirttikleri caminin yedi metre uzunluğunda, beş metre genişliğinde, dört metre yüksekliğinde kiremitle örtülü bir bölmeli, ahşap minareli, tek katlı ve geniş avlulu bir bina olduğundan söz etmişlerdir. Harap durumda olan mabedin yıkıldığını da eklemişlerdir.⁹³ Yukarıda açıklandığı gibi XIX. yüzyıl başlarına ait vakıf sici-

⁸⁹ NBKM, *R*, nr.11, s. 159.

⁹⁰ T. Bakardjjeva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 153.

⁹¹ NBKM, *R*, nr.11, s. 176, 250.

⁹² NBKM, *R*, nr.11, s. 176.

⁹³ T. Bakardjjeva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 153.

linde cami ve vakfı hakkında bilgi bulunması, caminin XVIII. yüzyıl sonuna kadar varlığı ifadesinin doğru olmadığını göstermektedir. Kaldı ki 1252-1253/1836-1838 tarihli evkaf defterinde Rusçuk camileri arasında sayılması⁹⁴ ve 1264-1270/1847-1854 yıllarına ait yıllık gelir-gider hesaplarını içeren vakıf kayıtlarının bulunması⁹⁵ caminin XIX. yüzyıl ortalarında dahi aktif olduğunu göstermektedir. Bu muhasebe bilançolarına göre vakfa gelir sağlayan kaynaklar artmış, işletilen paranın yanında bir ev ile beş dükkan kirası giderler için kullanılmıştır. Müteveli, imam ve müezzin dışında görevlinin bulunmadığı vakıfta, elde edilen gelirden öncelikle çalışanların ücretleri ödenmiş, tamir giderleri karşılanmış, aydınlatma için harcama yapılmıştır.

Mevcut verilere göre aşağıdaki tabloda vakfin yıllık gelir-giderleri gösterilmiştir.

Tablo VI

Muhasebe Kaydının Ait Olduğu Dönem	Vakfın İşletilen Parası (Kuruş Olarak)	Gelir (Kuruş Olarak)		Gider (Kuruş Olarak)			Vakıf Fazlası (Kuruş Olarak)	Vakfın Borcu (Kuruş Olarak)
		İşletilen Paranın Neması	Kira Geliri	Vakıf Görevlilerine Ödenen	Zeytinyağı ve Mum Giderleri	Tamir Masrafları ve Diğer Harcamalar		
9 Aralık 1847-26 Kasım 1848 ⁹⁶	820	123	115,5	180	20	20 ⁹⁷		
Toplam		238,5		220			18,5	-
27 Kasım 1848-16 Kasım 1849 ⁹⁸	820	123	115,5	180	20	87 ⁹⁹		
Toplam		238,5		287			-	48,5
17 Kasım 1849-5 Kasım 1850 ¹⁰⁰	820	123	115 krş. 30 para	180	40	18 krş. 30 para		
Toplam		238 krş. 30 para		268 krş. 30 para ¹⁰¹			-	30
6 Kasım 1850-26 Ekim 1851 ¹⁰²	820	68 ¹⁰³	108	180	27	33		
Toplam		170 ¹⁰⁴		270 ¹⁰⁵			-	100

⁹⁴ BOA, EV, nr.10267, v.1a.

⁹⁵ BOA, EV, nr.10039, v.73a, 85a, 91a; nr.13615, v.5b; nr.13905, v.5a; nr.14198, v.3a-3b; nr.15176, v.4a-4b.

⁹⁶ BOA, EV, nr.13615, v.5b.

⁹⁷ Minarenin tamiri için harcanmıştır (BOA, EV, nr.13615, v.5b).

⁹⁸ BOA, EV, nr.13615, v.5b.

⁹⁹ Minarenin tamir masrafıdır (BOA, EV, nr.13615, v.5b).

¹⁰⁰ BOA, EV, nr.13905, v.5a.

¹⁰¹ Giderlerin toplamına vakfin önceki yıldan kalan borcu da eklenmiştir. Ancak bu borç 48,5 kuruş olarak yansımamış, daha önceki yıla ait vakfin gelir fazlası olan 18,5 kuruş düşüldükten sonra kalan 30 kuruş ilave edilmiştir BOA, EV, nr.13905, v.5a).

¹⁰² BOA, EV, nr.14198, v.3a-3b.

¹⁰³ Muhtemelen 55 kuruş tahsil edilememiştir.

¹⁰⁴ Gelirlerin toplamı 176 kuruş ettiği halde 170 kuruş olarak kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.14198, v.3a-3b).

¹⁰⁵ Giderlerin toplamına vakfin önceki yıldan kalan borcu da eklenmiştir (BOA, EV, nr.14198, v.3a-3b).

27 Ekim 1851-14 Ekim 1852 ¹⁰⁶	820	123	108	180	52 krş 10 para	-		
Toplam		231		332 krş. 10 para ¹⁰⁷			-	101 krş. 10 para
15 Ekim 1852-3 Ekim 1853 ¹⁰⁸	820	123	108	180	50	-		
Toplam		231		331 krş. 10 para ¹⁰⁹			-	100 krş. 10 para
4 Ekim 1853-23 Eylül 1854 ¹¹⁰	820	123	108	180	18	-		
Toplam		231		298 krş. 10 para ¹¹¹			-	67 krş. 10 para

Tablodaki bilgilerden vakfin yeterli gelir seviyesinde olmadığı anlaşılmaktadır. Gelir kaynakları giderleri karşılayamamış, burada belirtilen ilk yıl dışında diğer yılları borçlu kapatmıştır. Borcun istirbah ettirilen para ile kapatılması yoluna gidilmemiş, bu paranın eksilmesi dolayısıyla gelir kaynaklarından biri olan hem de gayrimenkul gelirlerinden daha fazla gelir sağlayan nemanın azalması tercih edilmiştir. Bu nedenle borç daima bir sonraki yıla devretmiştir. Zor durumda olduğu anlaşılan vakfın ne zamana kadar faaliyetlerini sürdürdüğü tespit edilememiştir. Ancak Mustafa Hâlid'in 1897 tarihli raporunda cami ile vakıftan söz edilmemesi mabedin bu tarihten önce yıkılmış olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

f. Mehmed Ali Bey ve Hacı İbiş Ağa Camii

Hacı Musa Mahallesi'nde Un Meydanı'nda bulunan fevkani bir mabet olan Hacı Musa Camii zamanla harap olmuş, vakfın geliri camiye onarmaya yeterli olmadığından Çelebi Efendizâde Mehmed Ali Bey -muhtemelen XVIII. yüzyıl sonlarında- binayı yenileyerek akar vakfetmiştir.¹¹² Tirsiniklizâde İsmail Ağa zamanında hazırlanan vakıf siciline Mehmed Ali Bey Camii adıyla kaydedilen mabedin yeni banisi vakfın hizmetlerini sürdürmesini sağlayacak on beş adet dükkan, caminin merdiveni altında bulunan küçük bir yer, dokuz adet ev arsası ile altı dükkan arsası bağışlamıştır.¹¹³

¹⁰⁶ BOA, EV, nr.10039, v.73a.

¹⁰⁷ Önceki yıldan kalan borç giderlere ilave edilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.73a).

¹⁰⁸ BOA, EV, nr.10039, v.85a.

¹⁰⁹ Giderlere önceki yılın borcu eklenmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.85a).

¹¹⁰ BOA, EV, nr.10039, v.91a; nr.15176, v.4a-4b.

¹¹¹ Bu meblağa önceki yıla ait borç yine ilave edilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.91a; nr.15176, v.4a-4b).

¹¹² NBKM, R, nr.11, s. 86; T. Bakardjjeva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 125, 153, 155.

¹¹³ NBKM, R, nr.11, s. 86-87.

1219/1804-1805 yılında sicile kaydedilmiş -tescil tarihi bilinmeyen- vakfiyeye göre gayrimenkuller ile sağladığı gelirlere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.¹¹⁴

Tablo VII

<i>Gayrimenkuller</i>	<i>Adet</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Aylık Kirası</i>	
			<i>Kuruş</i>	<i>Para</i>
<i>Dükkan</i>	12	Caminin altında	18 ¹¹⁵	-
<i>Bakkal dükkanı</i>	1	Caminin altında	3	-
<i>Berber dükkanı</i>	1	Caminin hizasında	2	20
<i>Kavvac (?) dükkanı (2 kepenk)</i>	1	Caminin hizasında	5	10
<i>Dükkan¹¹⁶</i>	1	Caminin karşısında	1	20
<i>Dükkan arsası</i>	6	Dış Arasta karşısında	3	-
<i>Ev arsası</i>	9	Caminin doğusunda	-	-
<i>Küçük yer</i>	1	Caminin merdiveni altında	-	20
<i>Toplam</i>			33	30

Tüm akardan elde edilen aylık 33 kuruş 30 paradan öncelikle vakıf görevlilerinin ücretlerinin ödenmesi şart koşulmuş, aydınlatma giderlerinin karşılanmasından sonra kalan meblağın -akarâtın ve caminin gerektiğinde tamiri için- mütevellî tarafından saklanması istenmiştir. Ev arsalarının kiralarından da cami için her yıl 1,5 vukıyye mum satın alınması talep edilmiştir.¹¹⁷

1219/1804-1805 yılı kayıtlarına göre vakıf görevlileri ile aldıkları ücretler aşağıda gösterilmiştir.¹¹⁸

Tablo VIII

<i>Görevliler</i>	<i>Aldığı Aylık Ücret (Kuruş Olarak)</i>
<i>Mütevellî</i>	2
<i>Câbî</i>	1,5
<i>İmam (aynı zamanda) hatîp</i>	7,5
<i>Müezzîn (aynı zamanda) kayyım</i>	7,5
<i>Toplam</i>	18,5

¹¹⁴ NBKM, R, nr.11, s. 86-87.

¹¹⁵ Her biri 60 paradan kiraya verilmiştir (NBKM, R, nr.11, s. 86).

¹¹⁶ Bu dükkan Fıçı İbrahim Ağa tarafından sure okunması şartıyla vakfedilmiştir (NBKM, R, nr.11, s. 86).

¹¹⁷ NBKM, R, nr.11, s. 87.

¹¹⁸ NBKM, R, nr.11, s. 87.

Vâkîf, câbî ile imama kendi görev tanımlarının dışında ek sorumluluklar yüklemiş, câbîyi Fatıha ve İhlas surelerini, imamı da Yasin Suresi'ni okumakla görevlendirmiştir. Tablolardan görüldüğü üzere her ay elde edilen 33 kuruş 30 para tutarındaki vakıf gelirinin 18,5 kuruşu görevlilere ödenecektir. Kalan 15 kuruş 10 para ise yukarıda belirtildiği gibi aydınlatma giderleri dışında mütevellide bulunacaktır. Vakfiyedeki bu şartların işleyişine dair ilk veriler 1220/1805-1806 yılına aittir. Söz edilen yılda mütevellide bulunan 195 kuruş tutarındaki vakıf parasının 102 kuruşu çeşitli yerlerin tamiri ile aydınlatma giderleri için kullanılmış, 93 kuruş gelir fazlası olarak bir sonraki yıla devretmiştir. 1221/1806-1807 yılında önceki dönemden kalan 93 kuruş ile içinde bulunulan yıla ait gelirden elde edilen 90 kuruş caminin onarımına harcanmıştır. Aynı yıla ait diğer giderler karşılandıktan sonra 16 kuruş vakıf fazlası olarak kaydedilmiştir. 1222/1807-1808 döneminde giderlerden artan meblağ 81, 1223/1808-1809'da 84, 1224/1809-1810 yılında ise 104 kuruş olmuştur. Mütevellide bulunan vakıf fazlası dört yılın sonunda 285 kuruşa ulaşmıştır.¹¹⁹

Vakfa genellikle cami cemaatine vaaz verilmesini sağlamak amacıyla menkul ve gayrimenkul bağışlayarak katkıda bulunan hayırseverler de olmuştur. Havva adındaki bir hanım Un Meydanı'ndaki kendisine ait bir dükkanı vakfedip buradan gelen kira gelirinin Salı günleri camide vaaz verecek şahsa verilmesini şart koşmuş ve bu görevi Müftü Seyyid Hacı Hüseyin Efendi'nin getirilmesini istemiştir. Havva Hanım müftüyü bu küçük vakfının mütevellisi olarak da görevlendirmiş, müftünün vefatından sonra bu işi çocuklarının sürdürmesini talep etmiştir. Keçecizade Hacı Mehmed Efendi ise vakfa 100 kuruş bağışlayarak nemasının camide vaaz verecek Müftüzade Küçük Ahmed Efendi'ye verilmesini şart olarak ileri sürmüştür. Kim olduğu belirtilmeyen başka bir hayırsever tarafından yine Un Meydanı'nda bir dükkan daha bağışlanmış ve kira gelirinin Cumartesi günleri vaaz vermesi koşuluyla kurra efendi verilmesi istenmiştir.¹²⁰

Yukarıda belirtildiği gibi 1810 yılına kadar faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olunabilen vakfın bundan sonraki durumu tespit edilememiştir. O dönemde yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında zarar gördüğü tahmin edilmektedir. Zira T. Bakardjieva ve S. Yordanov, savaş sonrasında caminin Hacı İbiş Ağa tarafından yenilendiğini ve artık onun adıyla anılır olduğunu belirtmektedirler.¹²¹

Hacı İbiş Ağa tarafından neredeyse yeniden yaptırılan¹²² dolayısıyla yeni banisinin adıyla anılmaya başlayan caminin¹²³ tam olarak inşa tarihi bilinmemekle bir-

¹¹⁹ NBKM, *R*, nr.11, s. 87.

¹²⁰ NBKM, *R*, nr.11, s. 88.

¹²¹ T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 126.

¹²² T. Bakardjieva-S. Yordanov, eserlerinde caminin Hacı Musa Camii yerine inşa edildiğinden söz ederler. Bkz. T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p.154. Hacı Musa Camii yerine yaptırılan mabet Mehmed Ali Bey Camii olduğuna (NBKM, *R*, nr.11, s. 86) aslında belirtilen yazarlar tarafından da eserlerinde bu bilgiyi teyit eden ifadeler bulunduğu (T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 125, 153, 155) göre savaş sonrasında Hacı İbiş Ağa tarafından inşa ettirilen cami de Mehmed Ali Bey Camii yerine yaptırılmıştır.

¹²³ T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 126.

likte 1821 yılı öncesinde faaliyete geçtiği tahmin edilmektedir. 1252-1253/1836-1838 yıllarını içeren evkaf defterine yeni kurucusunun adıyla kaydedilmiş olan camiden¹²⁴ Ârif Hikmet Bey ilk banisinin ismiyle söz etmiştir. Teftiş defterinde Hacı Musa Mahallesi'ndeki cami ve mescitleri sayarken mabetten Hacı Musa Camii olarak bahsetmiş, Un Meydanı'nda fevkani bir cami olduğunu, ahşap minaresi bulunduğunu belirtmiştir. Avlusunda bir mektep ile mezarlık bulunduğuna da dikkat çeken Ârif Hikmet Bey, caminin altında çömlekçi, taşçı ve bakkal dükkanlarının olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵ Vakfiyesi günümüzde mevcut olmayan cami ve vakfı hakkında 1253/1837-1838 ile 1259-1270/1843-1854 yıllarına ait vakıf defterlerinden bilgi edilmiş ve bu veriler değerlendirilmiştir.¹²⁶

Buna göre dükkan ve dükkan arsalarından gelen kira ile işletilmek üzere kullanıma verilen paradan alınan nema, bu vakfın gelir kaynaklarını oluşturmuştur. Tespit edilebilen ilk vakıf kaydına göre 1253/1837-1838 yılında vakfın önceki dönemden 766 kuruş parası mevcuttur. Defterde bu paranın sağladığı nemaya dair herhangi bir bilgi olmadığından işletmeye verilmediği zannedilmektedir. Vakfın gelirleri, sayısı en az on dört olan kiraya verilen dükkanlardan sağlanmış, giderler bu gelirden karşılanmıştır. Ârif Hikmet Bey'in belirttiği gibi taşçı, mumcu, tütüncü, çömlekçi, hallaç, manav ve bakkal esnafına kiralanan dükkanlardan önemli miktarda gelir elde edilmiştir.¹²⁷

Aşağıda 1253/1837-1838 yılı vakıf kayıtlarına göre vakfın gayrimenkulleri ile kira gelirleri verilmiştir.¹²⁸

Tablo IX

<i>Gayrimenkuller</i>	<i>Adet</i>	<i>Yıllık Kirası</i>
<i>Bedestende bulunan dükkanlar</i>	-	36
<i>Taşçı dükkam</i>	1	48
<i>Mumcu dükkamı</i>	1	96
<i>Bakkal</i>	4	372
<i>Tütüncü dükkam</i>	1	72
<i>Hallaç</i>	1	48
<i>Çömlekçi</i>	3	216 ¹²⁹
<i>Meyve dükkam</i>	1	54
<i>Toplam</i>		942

¹²⁴ BOA, EV, nr.10267, v.1a.

¹²⁵ M. Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet...", s.140.

¹²⁶ BOA, EV, nr.10039, v.5a, 16a, 16b, 34a, 43b, 47b, 77a, 87a, 90a; nr.11969, v.3a; nr.12709, v.2b; nr.12711, v.2b; nr.12999, v.2a; nr.13615, v.1b; nr.13905, v.2a; nr.14198, v.4b; nr.15176, v.4a.

¹²⁷ BOA, EV, nr.10039, v.5a.

¹²⁸ BOA, EV, nr.10039, v.5a.

¹²⁹ Her biri 72 kuruşa kiralanmıştır (BOA, EV, nr.10039, v.5a).

Vakfın işletilen parasından elde edilen nema hakkındaki ilk verilere 1259/1843-1844 yılı muhasebe kayıtlarında rastlanmıştır, alınan nema küçük miktarda olup gelirin büyük kısmı dükkan ve arsa kiralarından sağlanmıştır.¹³⁰ 1260/1844-1845 yılı muhasebe verilerinde vakfın kirada olan on üç dükkanı ile altı adet dükkan arsası olduğu belirtilmiştir, nemadan söz edilmemiştir.¹³¹ 1262/1846 yılında dükkan sayısı on iki olarak kaydedilmiş, yine nemadan bahsedilmemiştir. Arsaların durumunda da herhangi bir değişiklik bildirilmemiştir.¹³² 1263/1847 yılı muhasebesinde kira getiren dükkanların on sekiz adet olduğu belirtilerek dükkanlardan alınan yıllık kiranın neredeyse 1/3'ü kadar nema kaydedilmiştir.¹³³ Vakfın gayrimenkulleri artmaya devam etmiş, 1265/1848-1849 döneminde bir dükkan daha eklenerek buradan gelen -yıllık 96 kuruş tutarındaki- kira caminin vaizine tahsis edilmiştir.¹³⁴ 1270/1854 yılına kadar hem kira geliri hem de vakfın işletilen parası artmaya devam etmiştir.¹³⁵

İyi işletildiği anlaşılan vakfın giderleri arasında mütevellî, müezzin, vaiz, kandilci, imam ve hatip için ödenen ücretler başta gelmektedir. Tamir masrafları, aydınlatma için satın alınan zeytinyağı ile mum giderleri ve çeşitli harçlar diğer harcama kalemlerindedir. Mevcut evkaf defterlerinden 1253/1837-1838 ile 1259/1843-1844 yılında caminin küçük boyutta, 1268-1270/1851-1854 yılları arasında ise daha büyük çapta tamir gördüğü anlaşılmaktadır. 1261/1845 ile 1270/1853-1854 yıllarında minaresinin onarıldığı ve vakfın gelirlerinin diğer harcamalarla birlikte üstelik görevlilere ödenen ücretlerde zaman zaman önemli ölçüde artış yapıldığı halde tamir giderlerini rahatlıkla karşıladığı görülmektedir.¹³⁶

¹³⁰ BOA, *EV*, nr.10039, v.43b; nr.11969, v.3a.

¹³¹ BOA, *EV*, nr.10039, v.16a.

¹³² BOA, *EV*, nr.10039, v.34a; nr.12709, v.2b; nr.12711, v.2b.

¹³³ BOA, *EV*, nr.10039, v.47b; nr.12999, v.2a.

¹³⁴ BOA, *EV*, nr.13615, v.1b.

¹³⁵ BOA, *EV*, nr.10039, v.77a, 87a, 90a; nr.13905, v.2a; nr.14198, v.4b; nr.15176, v.4a.

¹³⁶ BOA, *EV*, nr.10039, v.5a, 16b, 43b, 77a, 87a, 90a; nr.11969, v.3a; nr.15176, v.4a.

Sayıcı çok olmayan görevlilere yapılan ödemeler bazı evkaf defterlerinde toplu halde verilirken bazılarında ayrı olarak sıralanmıştır. Fikir vermesi ve ücretlerdeki artışın görülmesi açısından söz edilen defterlerden yapılan tespitler aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır.

Tablo X

<i>Ücretin Verildiği Yıl</i>	<i>Görevliler</i>	<i>Aldığı Yıllık Ücret (Kuruş Olarak)</i>	<i>Vakfın Ödediği Toplam Yıllık Ücret (Kuruş Olarak)</i>
<i>1253/1837-1838¹³⁷</i>	Mütevelli	60	384
	İmam	180	
	Hatip	60	
	Müezzin	84	
<i>1263/1846-1847¹³⁸</i>	Mütevelli	120	800
	Kandilci	20	
	Diğer Görevliler	660	
<i>1265/1848-1849¹³⁹</i>	Mütevelli	120	901
	Kandilci	25	
	Vaiz	96	
	Diğer Görevliler	660	
<i>1266/1849-1850¹⁴⁰</i>	Mütevelli	180	1.086
	Kandilci	30	
	Vaiz	96	
	Diğer Görevliler	780	
<i>1268-1269/1851-1853¹⁴¹</i>	Mütevelli	180	1.020
	İmam ve hatip	600	
	Müezzin	240	
<i>1270/1853-1854¹⁴²</i>	Mütevelli	180	1.045
	İmam ve hatip	600	
	Müezzin	240	
	Kandilci	25	

¹³⁷ BOA, EV, nr.10039, v.5a.

¹³⁸ BOA, EV, nr.10039, v.47b; nr.12999, v.2a.

¹³⁹ BOA, EV, nr.13615, v.2a.

¹⁴⁰ BOA, EV, nr.13905, v.2a.

¹⁴¹ BOA, EV, nr.10039, v.77a, 87a. 1267/1850-1851 yılında da muhtemelen aynı ücretler verilmiştir. Mütevelliye 180, diğer görevlilere ise toplu olarak 840 kuruş ödendiği belirtilmiştir (BOA, EV, nr.14198, v.4b) ki 1268-1269/1851-1853 yılları arasında da aynı zamanda hatip olarak görev yapan imam ile müezzine ödenen ücretler 840 kuruştur.

¹⁴² BOA, EV, nr.10039, v.90a; nr.15176, v.4a.

Vakfın evkaf defterlerinde yer alan yıllık muhasebe verilerini gösteren tablo da aşağıda verilmiştir.

Tablo XI

Muhasebe Kaydının Ait Olduğu Dönem	Vakfın İşletilen Parası (Kuruş Olarak)	Gelir (Kuruş Olarak)		Gider (Kuruş Olarak)				Vakıf Fazlası (Kuruş Olarak)
		İşletilen Paranın Neması	Kira Geliri	Vakıf Görevlilerine Ödenen	Zeytinyağı ve Mum Giderleri	Tamir Masrafları ve Diğer Harcamalar	Harçlar	
7 Nisan 1837-26 Mart 1838 ¹⁴³	144	-	942	384	173,5	78,5 ¹⁴⁵	145,5	
Toplam		942		781,5		160,5 ¹⁴⁶		
2 Şubat 1843-21 Ocak 1844 ¹⁴⁷	500 ¹⁴⁸	18 (Üç aylık)	1.262,5	785	175	43 krş. 10 para ¹⁴⁹	76 krş. 28 para	
Toplam		1.343,5 ¹⁵⁰		1.079 krş. 38 para		263 krş. 22 para ¹⁵¹		
22 Ocak 1844-9 Ocak 1845 ¹⁵²	2.536 krş. 24 para	-	1.266	780	207 krş. 16 para	-	76 krş. 34 para	
Toplam		1.266		1.062,5 krş. 30 para ¹⁵³		202 krş. 30 para ¹⁵⁴		

¹⁴³ BOA, EV, nr.10039, v.5a.

¹⁴⁴ Vakfın önceki yıllardan devreden 766 kuruş parası olduğu halde işletilmemiştir (BOA, EV, nr.10039, v.5a).

¹⁴⁵ Caminin tamir masrafıdır (BOA, EV, nr.10039, v.5a).

¹⁴⁶ Vakıf fazlası olan bu meblağ vakfın ana parasına eklenmiş, mütevellide bulunan ana para 926,5 kuruşa ulaşmıştır (BOA, EV, nr.10039, v.5a).

¹⁴⁷ BOA, EV, nr.10039, v.43b; nr.11969, v.3a.

¹⁴⁸ Vakfın önceki yıllardan devreden gelir fazlası 2.272,5 kuruş 6 para olup sadece 500 kuruşu istirbah ettirilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.43b; nr.11969, v.3a).

¹⁴⁹ Bu meblağın 12,5 kuruşu caminin tamiri için harcanmıştır (BOA, EV, nr.10039, v.43b; nr.11969, v.3a).

¹⁵⁰ Bu meblağa bir önceki yıldan tahsil edilemeyen ve sonradan alınan 63 kuruş tutarındaki kira geliri de eklenmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.43b; nr.11969, v.3a).

¹⁵¹ Giderlerden artan bu miktar vakfın ana parasına eklenmiş ve söz edilen meblağ 2.536 kuruş 8 paraya ulaşmıştır (BOA, EV, nr.10039, v.43b; nr.11969, v.3a).

¹⁵² BOA, EV, nr.10039, v.16a.

¹⁵³ Giderlerin toplamı 1.064 kuruş 10 paraya eşittir. Muhtemelen yanlış hesaplandığı için deftere, tabloda yazıldığı şekliyle kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.16a).

¹⁵⁴ Gelir fazlası olan bu meblağ ana paraya eklenmiş ve vakıf parası 2.739 kuruş 14 paraya ulaşmıştır. Evkaf defterinde söz edilen miktar 2.739 kuruş 54 para olarak -40 paranın bir kuruşa eşit olması dolayısıyla bir kuruş fazla gösterilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.16a) ki belirtilen meblağ 2.740 kuruş 14 para demektir.

10 Ocak 1845- 30 Aralık 1845 ¹⁵⁵	2.739 krş. 54 para	-	1.266	780	113	299 krş. 30 para ¹⁵⁶	76 krş. 34 para	
Toplam		1.266		1.268 ¹⁵⁷				- ¹⁵⁸
31 Aralık 1845-19 Aralık 1846 ¹⁵⁹	2.737 krş. 10 para	-	1.272	780	150 krş. 10 para	25 krş. 7 para	190	
Toplam		1.272		1.145 krş. 17 para				126 krş. 23 para ¹⁶⁰
20 Aralık 1846- 8 Aralık 1847 ¹⁶¹	2.800 ¹⁶²	420	1.272	800	141 krş. 10 para	-	47 krş. 2 para	
Toplam		1.694 ¹⁶³		988 krş. 12 para				705 krş. 28 para ¹⁶⁴
27 Kasım 1848-16 Kasım 1849 ¹⁶⁵	2.800	420	1.322	901	171	113 krş. 20 para	80 krş. 30 para	
Toplam		1.742		1.266 krş. 10 para				475 krş. 30 para ¹⁶⁶

¹⁵⁵ BOA, EV, nr.10039, v.16b.

¹⁵⁶ Bu meblağın 267 kuruşu minarenin tamirine, 32 kuruş 30 para ise şamandıra ile kandillerin bakımına harcanmıştır (BOA, EV, nr.10039, v.16b).

¹⁵⁷ Giderlerin toplamı aslında 1.269 kuruş 24 para olup muhtemelen para miktarları göz ardı edilerek vakif defterine 1,5 kuruş kadar eksik yazılmıştır (BOA, EV, nr.10039, v.16b).

¹⁵⁸ Vakfın bu döneme ait gelirleri giderlere yetmemiş, 3,5 kuruşluk eksiklik ana paradan giderilmiştir ve 2.737 kuruş vakıf fazlası olarak kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.16b).

¹⁵⁹ BOA, EV, nr.10039, v.34a; nr.12709, v.2b; nr.12711, v.2b.

¹⁶⁰ Vakıf fazlası ana paraya eklenmiş ve mütevellide bulunan vakfın parası 2.863 kuruş 33 para olmuştur (BOA, EV, nr.12709, v.2b; nr.12711, v.2b). (BOA, EV, nr.10039, v.34a)'da harcamaları ifade eden miktarlarda küçük farklılıklar olup ana para da 26 para fazla kaydedilmiş ve 2.863,5 kuruş 39 para yazılmıştır.

¹⁶¹ BOA, EV, nr.10039, v.47b; nr.12999, v.2a.

¹⁶² Vakfın ana parası 2.860 kuruş olarak kaydedildiği halde işletmeye verilen para 2.800 kuruştur ki onu on bir buçuk yani %15 hesabıyla yıllık neması 420 kuruştur.

¹⁶³ Gelirlerin toplamı 1.692 kuruş olduğu halde deftere 2 kuruş fazla kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.47b; nr.12999, v.2a).

¹⁶⁴ Gelir fazlası her yıl olduğu gibi ana paraya eklenmiş ve mütevellide bulunan para artmaya devam ederek 3.565 kuruş 28 paraya yükselmiştir (BOA, EV, nr.12999, v.2a). (BOA, EV, nr.10039, v.47b)'de giderleri ifade eden miktarlarda küçük farklılıklar olup bu ana para hesabına da yansımış ve 16 para fazla kaydedilerek 3.565,5 kuruş 24 para yazılmıştır.

¹⁶⁵ BOA, EV, nr.13615, v.1b-2a.

¹⁶⁶ Vakıf fazlası olan bu meblağ ana paraya eklenmiş ve vakfın parası 4.010 krş. 20 para olmuştur (BOA, EV, nr.13615, v.1b-2a).

<i>17 Kasım 1849-5 Kasım 1850¹⁶⁷</i>	2.800	420	1.626	1.086	184	40	52 krş. 10 para	
Toplam		2.046		1.362 krş. 10 para ¹⁶⁸			683 krş. 30 para ¹⁶⁹	
<i>6 Kasım 1850-26 Ekim 1851¹⁷⁰</i>	2.800	420	1.622	1.020	174	287	37,5	
Toplam		2.042		1509 ¹⁷¹			533 ¹⁷²	
<i>27 Ekim 1851-14 Ekim 1852¹⁷³</i>	4.710	400 ¹⁷⁴	1.746	1.020	220	385 ¹⁷⁵	34	
Toplam		2.146		1.660 ¹⁷⁶			486 ¹⁷⁷	
<i>15 Ekim 1852-3 Ekim 1853¹⁷⁸</i>	5.196	703 ¹⁷⁹	2.130	1.020	342	573 ¹⁸⁰	62	
Toplam		2.833		1.997			836	

¹⁶⁷ BOA, EV, nr.13905, v.2a.

¹⁶⁸ Vakıf defterinde masraflar muhtemelen yanlış hesaplandığı için 1.262 kuruş 10 para olarak kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.13905, v.2a).

¹⁶⁹ Defterde giderler 100 kuruş eksik kaydedildiği için vakıf fazlası 783 kuruş 30 para hesaplanmış, artan bu meblağın ana paraya eklendiği belirtilerek vakfın mevcut parasının 4.794 kuruş 10 para olduğu ifade edilmiştir (BOA, EV, nr.13905, v.2a). Oysa ana para ilgili yılın gelir fazlasıyla birlikte 4.694 kuruş 10 para olmuştur.

¹⁷⁰ BOA, EV, nr.14198, v.4b.

¹⁷¹ Giderlerin toplamı 1.518,5 kuruş olduğu halde muhtemelen yanlış hesaplanmış ve 1.509 kuruş kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.14198, v.4b).

¹⁷² Harcamaların toplamı yanlış hesaplandığı için vakıf fazlasında da aynı yanlışlık devam etmiştir (BOA, EV, nr.14198, v.4b). Doğrusu 523,5 kuruştur.

¹⁷³ BOA, EV, nr.10039, v.77a.

¹⁷⁴ İlgili yılda alınması gereken nema 706,5 kuruş olup bu meblağın 306,5 kuruşu tahsil edilememiştir (BOA, EV, nr.10039, v.77a).

¹⁷⁵ Caminin tamir masrafıdır (BOA, EV, nr.10039, v.77a).

¹⁷⁶ Giderlerin toplamı 1.659 kuruş olduğu halde hesap yuvarlanmış ve 1.660 kuruş olarak kaydedilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.77a).

¹⁷⁷ Giderler bir kuruş fazla kaydedildiğinden vakıf fazlası bir kuruş eksik olarak yazılmıştır (BOA, EV, nr.10039, v.77a). Doğrusu 487 kuruş olmalıdır. Gelir fazlası ana paraya eklenmiş ve mevcut paranın -yine bir kuruş eksik olarak- 5.196 kuruş olduğu belirtilmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.77a).

¹⁷⁸ BOA, EV, nr.10039, v.87a.

¹⁷⁹ İlgili yılda alınması gereken nema 779 kuruş olup bu meblağın 76 kuruşu tahsil edilememiştir (BOA, EV, nr.10039, v.87a).

¹⁸⁰ Caminin tamir masrafıdır (BOA, EV, nr.10039, v.87a).

4 Ekim 1853-23 Eylül 1854 ¹⁸¹		0 ¹⁸²	2.130	1.045	179,5	816,5 ¹⁸³	15	
Toplam	6.032	2.130		2.056				74 ¹⁸⁴

Gelirleri bakımından oldukça iyi durumda olan vakıf tablodan görüleceği üzere giderleri karşılama da herhangi bir darlığa düşmemiştir. Vakfın zamanla işletilen parası gayrimenkullerden gelen kira gelirinden daha büyük meblağa ulaşmış, bu para arttıkça nema artmış dolayısıyla vakfın gelirleri çoğalmıştır.

Vakfın ve mabedin faaliyetlerini ne zamana kadar sürdürdüğü tespit edilememiştir. T. Bakardjieva ve S. Yordanov eserlerinde zaman belirtmemekle birlikte caminin yıkıldığından söz etmişlerdir.¹⁸⁵ Mustafa Hâlid'in 1897 tarihli raporunda vakfa ve camiye ait bilginin bulunmaması bu tarihten önce mabedin yıkılmış olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

g. Şaban Ağa Vakfı

Rusçuk'un Arık Ramazan Mahallesi sakinlerinden Mustafa oğlu Şaban Ağa olarak anılan bir hayırsever 1 Receb 1110/3 Ocak 1699 tarihinde tescil ettirdiği vakfiyesine göre aynı mahalledeki yedi adet dükkanı, Hacı Musa Mahallesi'nde bulunan yirmi dört oda, on üç dükkan, bir ekmekçi fırını ve fırına bitişik durumdaki bir odadan oluşan hanı, Rusçuk'un köylerinden olan Ostriçe'deki üç gözlü değirmenin iki buçuk hissesini çeşitli hayır işleri için vakfetmiştir.

Şaban Ağa yaşadığı sürece tevliyet görevini kendisinin sürdüreceğini belirterek odalar, dükkanlar ve değirmenden elde edilen gelirden günlük 2 akçenin Cami-i Sûk'da -yani Çarşı Camii'nde-¹⁸⁶ imam-ı evvel olana, günlük 2 akçenin Cami-i Atik'de -kurucusunun Abdülbaki Paşa olması dolayısıyla paşanın adıyla da bilinen camide- imam-ı sani olan şahsa, yine günlük olarak 2 akçenin de Hacı Memiş Camii imamına verileceğini ifade etmiştir. Karşılığında imamların her gün ikindi namazından sonra Nebe Suresi'ni okumalarını, hasıl olan sevabı başta Hazreti

¹⁸¹ BOA, EV, nr.10039, v.90a; nr.15176, v.4a.

¹⁸² İlgili yılda alınması gereken nema 904,5 kuruş olduğu halde tahsil edilememiştir (BOA, EV, nr.10039, v.90a; nr.15176, v.4a).

¹⁸³ Muhasebe kaydında belirtilen bu meblağın 350 kuruşu caminin tamirine, kalan miktar ise minarenin onarımı ile bazı ihtiyaç maddelerine harcanmıştır (BOA, EV, nr.10039, v.90a; nr.15176, v.4a).

¹⁸⁴ Gelir fazlası olan bu miktar ana paraya eklenmiştir (BOA, EV, nr.10039, v.90a; nr.15176, v.4a).

¹⁸⁵ T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 154.

¹⁸⁶ Çarşı Camii hakkında bkz. M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s. 183-186.

Muhammed olmak üzere bütün peygamberlerin, kendisinin ve annesinin ruhlarına bağışlamalarını istemiştir. Gelirden geriye kalanı vefatına kadar kendisinin tasarruf edeceğini belirten vâkîf vefatından sonra azatlı kölelerinden salih ve dindar olan birinin mütevellî olmasını, gayrimenkullerden gelen gelirden günlük 4 akçeyi görevine karşılık almasını şart koşmuştur. Yine günlük 6 akçenin üç imama verilmesini, kalan gelirin de çocuklarına aktarılmasını ve soyu tükeninceye kadar bu şekilde devam etmesini şarta bağlamıştır. Neslin inkırazı halinde mütevellî ile imamlara yapılacak ödemelerden sonra fazla meblağın 1/4'ünün eşi Mehmed Çavuş kızı Ayşe Hatun'a, diğer 1/4'lük kısmının kardeşinin oğlu Ahmed ile kız kardeşi Nimet Hatun'a eşit olarak verilmesini istemiştir. İsmi geçenlerin yani yeğeni ile kız kardeşinin vefatlarından sonra onların çocuklarının soyları tükeninceye kadar kendilerine ait olan hisseyi almalarını, gelir fazlasının kalan yarısını da hürriyete kavuşturduğu kölelerinin eşit olarak paylaşmalarını şart koşmuştur.

Vakfın gayrimenkulleri olan odalar, dükkanlar ve değirmenin tamiri gerektiğinde gelirini tasarruf edenlerin tamir ettirmekle yükümlü olduklarını da vakfiyede belirten Şaban Ağa, vakıf gelirinden pay alanların gelecekteki en son ferdinin yok olması halinde dönemin kadısı tarafından atanacak dindar bir mütevellînin elde edilen gelirden ödemeleri yaptıktan sonra kalan vakıf fazlasını her sene surre emini ile Medine'deki fakirlere göndermesini istemiştir.¹⁸⁷

Zürrî yani evlatlık vakıf kategorisinde olan bu vakfın işleyişine ait kayıtlara -mütevellî atanması ile ilgili olarak- hurufat defterlerinde rastlanmıştır. 1166/1752-1753 yılında vakfiyede belirtildiği gibi vakfa ait gelirlerden aldığı günlük 4 akçe ile mütevellî olan Abdullah oğlu Hacı Hüseyin'in vefatı üzerine bu görev büyük oğlu Ahmed'e tevcih edilmiştir.¹⁸⁸ Ahmed bu görevi on yıl kadar sürdürdükten sonra vefat etmiş, 18 Şevval 1175/12 Mayıs 1762 tarihli kayda göre oğlu Mehmed bu göreve getirilmiştir.¹⁸⁹ Ne yazık ki Mehmed bu görevde fazla kalamamış, henüz bir yıl dahi dolmadan vefat etmiştir. 20 Şa'ban 1176/6 Mart 1763 tarihli kayda göre Mehmed'in çocuğu olmadığı için Fatma adındaki hanıma mütevellîlik verilmiştir.¹⁹⁰

Tüm bu kayıtlar en az yarım asır sonra vakfa gelir sağlayan kaynakların yani dükkanların, hanın ve değirmenin faaliyetlerini sürdürdüğünü, vakfiyede istenilenlerin yerine getirildiğini dolayısıyla vakfın öngörüldüğü biçimde işletildiğini göstermektedir. Hatta yüzyılın sonlarına -1212/1797-1798 yılına- ait bir kayıta, vakfın mütevellîsi tarafından Ostriçe Köyü'nde Lom Nehri üzerinde bulunan değirmenin vakfa ait hissesine müdahalede bulunulduğunu ve bu durumun engellenmesi gerektiğini içeren bir şikayet dile getirilmiştir ki iki buçuk göz olan değirmen hissesinden

¹⁸⁷ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr:629, s. 373.

¹⁸⁸ VGMA, *HD*, nr.1207, s. 40.

¹⁸⁹ VGMA, *HD*, nr.1181, s. 330.

¹⁹⁰ VGMA, *HD*, nr.1181, s. 331.

gelen geliri kurumun yüzyıl sonra dahi tasarruf etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Vakıfla ilgili XIX. yüzyıla ait herhangi bir veriye ulaşılamadığı için daha sonraki durumu tespit edilememiş, ne zamana kadar faaliyetlerine devam ettiği saptanamamıştır.

h. Şeyh Ahmed Efendi Camii

Faik Mahallesi'nde Katrancızâde hanesi karşısında bulunan¹⁹² ve banisinin ismiyle anılan mabedin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak saptanabilen en erken tarihli verinin XVIII. yüzyıl başlarına ait olması¹⁹³ eski bir vakıf olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki hakkında -cami görevlilerinin atamalarıyla ilgili bilgi sunan tevcih kayıtları dışında-¹⁹⁴ pek fazla veri bulunmayan bu caminin 1219/1804-1805 tarihli vakıf sicilinde harap durumda olduğu belirtilerek vakfın gelir kaynaklarının yetersiz olduğuna dikkat çekilmiştir. Vakıf sicilinde caminin imam, hatip ve müezzin dışında görevlisinin bulunmadığı, bu görevlilere günlük 15 akçe yevmiye ödendiği ifade edilmiştir.¹⁹⁵ Tescih kayıtlarına ait dipnotta açıklandığı gibi görevlilere ödenen ücretler Rusçuk İskelesi Mukataası'ndan verilirken vakfın gelir kaybına uğramasıyla birlikte imam ve hatibe Can Arslan Paşa Vakfı'ndan aylık 60 para ödenmeye başlamıştır. Ayrıca bir hayırsever Çarşı Camii önündeki mülkünü bağışlayarak buradan elde edilen bir kuruş tutarındaki kira gelirinin imama verilmesini istemiştir.¹⁹⁶

Zor durumda olduğu anlaşılan vakıf 1810 yılındaki Rus işgali sırasında yakılıp yıkılan camiyi onarmakta da yetersiz kalmış, yerine Hazinekar Hacı Osman Efendi tarafından yeni bir cami inşa edilmiştir.¹⁹⁷ Mabedin yeni banisi tarafından imam-hatip olarak görevlendirilecek şahsa günlük 10 akçe ücret verilmesi uygun görülmüş ve bu görevlere 19 Zilhicce 1249/29 Nisan 1834 tarihinde yeni caminin ilk imam-hatibi olmak üzere Yusuf oğlu Seyyid Hafız Mehmed getirilmiştir.¹⁹⁸

¹⁹¹ BOA, *Özi ve Silistre Ahkam Defteri*, nr.35, s. 14.

¹⁹² NBKM, R, nr.11, s. 10.

¹⁹³ Söz edilen, Rusçuk İskelesi Mukataası'ndan günlük 7 akçe ücret ile 1703 yılında camide imam olan Seyyid Mehmed adındaki şahsın padişah değişikliği nedeniyle beratının yenilenmesi ve göreve devam etmesiyle ilgili belge olup 11 Receb 1115/20 Kasım 1703 tarihlidir (BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), 20600).

¹⁹⁴ Camide, Rusçuk İskelesi Mukataası gelirinden günlük 5 akçe ile müezzin olan Ahmed oğlu Abdullah'ın 19 Rebi'ülevvel 1143/2 Ekim 1730 tarihinde beratı yenilenmiş, göreve devam etmesine karar verilmiş (BOA, Bâb-ı Defterî Baş Muhâsebe Kalemî (D.BŞM), 3744/37), 10 Muharrem 1158/12 Şubat 1745 tarihinde yine Rusçuk İskelesi Mukataası'ndan 7 akçe yevmiye ile imam olan Seyyid Mehmed'in büyük oğlu, görevini bırakarak İbrahim oğlu Numan'a devretmiştir (BOA, D.BŞM, 3744/16). Beş yıl sonra 5 Rebi'ülâhır 1163/14 Mart 1750 tarihinde Rusçuk İskelesi Mukataası gelirinden günlük 3 akçe ile caminin hatibi olan Hacı Muhammed de yine kendi isteğiyle görevini bırakmış, bu göreve Numan Halife getirilmiştir (BOA, C.EV, 29862/1).

¹⁹⁵ NBKM, R, nr.11, s. 10, 188.

¹⁹⁶ NBKM, R, nr.11, s. 188.

¹⁹⁷ VGMA, HD, nr.1177, s. 239; T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 126, 154, 155.

¹⁹⁸ VGMA, HD, nr.1177, s. 239.

Vakfın bundan sonraki durumu ve işleyişi hakkında veri yokluğu nedeniyle bilgi verilememektedir. T. Bakardjjeva ve S. Yordanov eserlerinde Osman Efendi tarafından yenilenmiş caminin de yıkılmış olduğundan söz etmişler, bunun ne zaman gerçekleştiğine dair bilgi vermemişlerdir.¹⁹⁹

2. Hanımlara Ait Vakıflar

a. Hürmüz Hanım Vakfı

Arasta yakınında bulunan ve Cami-i Cedid adıyla anılan mabet hakkında 1219/1804-1805 tarihli Rusçuk Vakıf Sicili'nden başka herhangi bir yerde bilgiye rastlanmamıştır. Sicilde Hürmüz Hanım tarafından yaptırıldığı belirtilen -ancak inşa tarihi bilinmeyen- bu mabede ait gelir kaynakları ve elde edilen gelirin kullanılacağı yerler sayılmış, vakfın idaresinden aynı hanımefendinin sorumlu olacağı ifade edilmiştir. Hürmüz Hanım'ın sicile yansıyan ifadesine göre caminin altında ve başka yerlerde bulunan dükkanlar kiraya verilecek ve kira geliri hizmetlerine karşılık görevlilere ödenecektir.

1219/1804-1805 tarihli sicile göre vakıf görevlileri ile alacakları ücretler aşağıda verilmiştir.

Tablo XII

Görevliler	Aldığı Aylık Ücret	
	Kuruş	Para
<i>İmam-ı evvel (aynı zamanda) hatip²⁰⁰</i>	15	-
<i>İmam-ı sani</i>	5	-
<i>Müezzîn-i evvel</i>	3	30
<i>Müezzîn-i sani</i>	3	30
<i>Müezzîn-i salis</i>	3	30
<i>Vaiç²⁰¹</i>	5	-
<i>Vaiç²⁰²</i>	2	-
<i>Kayyim</i>	5	-
Toplam	43	10

Hürmüz Hanım vakfa ait dükkanlardan elde edilen kira gelirin aylık 43 kuruş 10 parasını görevlilerin ücretleri için ayırmıştır. Yine kiradan gelen 20 kuruş ile

¹⁹⁹ T. Bakardjjeva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 154.

²⁰⁰ İmam-ı evvel, Muhammediyehân ve naathân olarak da görevlendirilmiştir (NBKM, R, nr.11, s. 38).

²⁰¹ Cuma günleri ders vermekle görevlidir (NBKM, R, nr.11, s. 38).

²⁰² Pazartesi günleri vaaz verecektir (NBKM, R, nr.11, s. 38).

caminin bitişiğindeki medrese talebelerinin her ay bir hatim yapmasını ve 70.000 kelime-i tevhid çekmesini, sevabının ahirete intikal etmiş bütün yakınlarının ruhlarına bağışlanmasını istemiştir. Ayrıca hatimin tamamlandığı günün akşamı için pilav yapılarak öğrencilere ikram edilmesini talep etmiştir. Vâkıf bu arzusunun yerine getirilmesi amacıyla 7,5 kuruşun hatim, 6,5 kuruşun tevhid, 5 kuruşun pilav için kullanılmasını, bir kuruşun da duacı olarak görev yapacak müftü efendiye verilmesini istemiştir. Caminin aydınlatma giderleri ile tamir masraflarının da kira gelirinden karşılanacağını belirten Hürmüz Hanım harcamalardan geriye kalan fazla gelirin mütevelliyeye dolayısıyla kendisine ait olduğunu bildirmiştir.²⁰³

Hayırsever hanımın vakfına katkıda bulunan başka hayır sahipleri de olmuş, caminin vaizlerinden İsmail Efendi'nin Çarşamba günleri camide vaaz vermesi için Bıyıklı Hacı Mehmed adındaki bir şahıs, Arasta kapısı yakınındaki boya dükkanını vakfedip vaizin hizmetine karşılık buranın kira gelirinden her ay 100 para almasını istemiştir. Mabedin bulunduğu ve Cami-i Cedid Mahallesi olarak anıldığı mahalenin sakinlerinden olan Famuş Hatun da aynı mahalledeki evini 1220/1805-1806 yılında vakfedip Hürmüz Hanım'a teslim etmiştir. Yaşadığı sürece kendisi evi kullanacağı için Cami-i Cedid Vakfı'na her ay 40 para kira ödeyeceğini belirterek vefatından sonra mütevellinin kiraya vermesini, elde edilecek gelirden caminin yağ ihtiyacının karşılanmasını talep etmiştir. Ayrıca vakıf için gerekli malzemenin satın alınmasında kira gelirinin kullanılabilceğini bildirmiştir.²⁰⁴

Bu vakıf ile ilgili Rusçuk Vakıf Sicili'nden başka herhangi bir veriye ulaşılamamış dolayısıyla vakfın işleyişine dair bilgi ne yazık ki verilememiştir. 1252-1253/1836-1838 yıllarına ait evkaf defterinde -muhtemelen daha önceki bir tarihte hizmet veremez hale geldiğinden- varlığından söz edilmemiş, 1840 tarihli Ârif Hikmet Bey'in teftiş defterinde ise Hacı Ali tarafından inşa ettirilen camiden Cami-i Cedid adıyla bahsedilmiştir.²⁰⁵ 1897 yılı raporunda da Hacı Ali'nin banisi olduğu mabet Cami-i Cedid olarak anılmış,²⁰⁶ Hürmüz Hanım Vakfı ile ilgili bilgiye rastlanmamıştır.

b. Rabia Hanım Vakfı

Faik Mahallesi sakinlerinden olan Hacı Mahmud kızı Rabia Hatun, 14 Şevval 1063/7 Eylül 1653 tarihli vakfiyesi ile aynı mahallede bulunan evini vakfetmiştir. Dört odalı olan evi yazla, tuvalet, fırın, mahzen, buzluk, su kuyusu ve içinde meyveli-meyvesiz ağaçlar bulunan avlusuyla birlikte bağışlayan Rabia Hanım tasarruf hakkının vefatına kadar kendisinde olacağını yaşadığı sürece Cami-i Atik için her

²⁰³ NBKM, R, nr.11, s. 39.

²⁰⁴ NBKM, R, nr.11, s. 39-40.

²⁰⁵ M. Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet...", s. 140.

²⁰⁶ BOA, A.MTZ.04, 49/50; BOA, Y.PRK.EV, 2/39; E. Eşrefoğlu, "Bulgaristan Türklerine...", s. 31.

ay birer vukıyye şem‘-i revgan verileceğini belirtmiştir. Hanımefendi, vefatından sonra kızı Ayşe‘nin vakfedilen evi tasarruf edeceğini, bunun karşılığında kızının da camiye belirtilen miktarda yağ vereceğini ifade etmiştir. Ayşe‘nin vefatının ardından onun soyundan gelenlerin aynı koşulla evi kullanabileceklerini bildiren Rabia Hanım gelecekte neslin kesilmesi halinde azat ettiği kölelerinden -vakfiyede isimleri sayılan- dört tanesinin²⁰⁷ eşit şekilde mutasarrıf olabileceklerini eklemiştir. Evi kullananların yukarıda söz edilen camiye yağ temini şartını vakfiyede tekrarlayan hanımefendi hürriyetine kavuşturduğu kimselerden sonra onların çocuklarının da evi tasarruf etme hakkını sürdüreceklerini belirtmiştir.

Vakfedilen evin tamire muhtaç duruma gelmesi halinde mutasarrıf olanların kendi gelirleriyle tamir ettirmelerini isteyen vâkıf yukarıda sayılan tasarruf hakkına sahip şahısların tamamen nesillerinin kesilmesiyle birlikte Cami-i Atik mütevellisi olan şahıs tarafından evin kiraya verilmesini, her ay gelecek olan kira gelirinden birer vukıyye yağ alınıp yakılmasını ileri sürmüştür.

Her türlü detayı düşünüp gelecekte olabilecek durumları öngörerek buna göre vakfiyesini düzenleyen Rabia Hanım, vakıf evin söz edilen cami mütevellisi aracılığıyla kiralandığı dönemde tamirinin gerekmesi halinde mütevellinin evi icareteyn ile kiraya vermesini, muaccelesi yani peşin alınan kira bedeli ile onarımının gerçekleştirilmesini istemiştir.

Rabia Hanım evinden başka Balık Pazarı‘nda bulunan bir dükkanını da vakfetmiş, yine vefatına kadar kendisinin tasarrufunda olacağını şart koştuğu dükkanın kira gelirinden her ay birer vukıyye şem‘-i revgan alınarak Cami-i Cedid‘e verilmesini talep etmiştir. Şartları yerine getirmenin zamanla mümkün olmaması durumunda vakıf gelirinin fakir-fukaraya harcanmasını son koşul olarak istemiştir.²⁰⁸

XVII. yüzyıl ortalarına ait olan iki caminin aydınlatılmasına katkıda bulunmak için kurulan bu küçük vakfın faaliyetlerini ne zamana kadar sürdürdüğü bilinmemektedir. Vakfiye dışında herhangi bir veriye ulaşılamamış olması vakfın işleyişi hakkında yani şartların yerine getirilip getirilmemesi konusunda bilgi sahibi olmayı engellemektedir.

c. Rukiye Hanım Vakfı

Ruşçuk vakıf sicilinde yer alan Arık Ramazan Mahallesi sakinlerinden Ömer kızı Rukiye Hanım‘a ait olan Evâhir-i Cemâziyelâhır 1234/17-25 Nisan 1819 tarihli vakfiyeye göre adı geçen hanımefendi yaşadığı mahalledeki dört oda, iki mahzen

²⁰⁷ Söz edilen köleler Abdullah oğlu Yusuf, Abdullah oğlu Ahmed, Abdullah oğlu Abdullah, Abdullah oğlu Şahin‘dir.

²⁰⁸ VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.101, s. 290-291.

ve bir miktar arsayı bağışlayarak bu gayrimenkullerin vakfın mütevellisi tarafından kiraya verilmesini istemiştir. Elde edilen kira gelirinden öncelikle gayrimenkullerin onarılmasını, gelir fazlasının mahalledeki caminin ihtiyaçları için kullanılmasını şart koşarak fazla meblağın imama teslim edilmesini talep etmiştir. Mevcut mütevellinin vefatından sonra mahalle sakinlerinden ve cami cemaatinden uygun birinin bu göreve getirilmesini belirten Rukiye Hanım caminin zamanla yıkılması halinde kira gelirleriyle mahalledeki fakir Müslümanlar'ın ihtiyaçlarının karşılanmasını şart koşmuştur.²⁰⁹

Anlaşılabacağı üzere bu küçük vakıf da mahalledeki cami vakfına katkıda bulunmak için tesis edilmiş olup ne zamana kadar hizmetlerini sürdürdüğü tespit edilememiştir.

d. Ümmühani Hanım Vakfı

Mesih Voyvoda Mahallesi sakinlerinden olan Abdülbasir Çelebi kızı Ümmühani Hanım aynı mahalledeki alt katta taş mahzen ile fırını bulunan iki katlı evini arsasıyla birlikte vakfetmiştir. Bu hayırsever hanıma ait olan 9 Rebi'ülevvel 1108/6 Ekim 1696 tarihli vakfiyede, vakfedilen evin vefatına kadar kendisi tarafından kullanılacağı, ölümünden sonra ise -vakfiyeden akrabalık bağı olup olmadığı anlaşılmayan- Ferzane, Pürçihan ve Hacer adındaki hanımlar ile Şahbaz kızı küçük Rabi'a'nın evde yaşamaya devam edeceği belirtilmiştir.

Ümmühani Hanım'ın vakfiyesine göre kendisinden sonra evi kullanacak olan hanımların soylarından gelecek bütün evlatları da nesilleri kesilinceye kadar evde yaşayacak, soyları inkrız olduğunda ev dönemin kadısı tarafından müzayede ile satılacaktır. Evin satışından elde edilen gelir her yıl onu on bir buçuk hesabı ile işletilecek ve ribhından mahalleye de adını vermiş olan Mesih Voyvoda Camii²¹⁰ görevlilerine vâkıfın isteklerini yerine getirmeleri karşılığında ödeme yapılacaktır. Buna göre; camide imam olanlar her sabah namazı sonrasında Yasin Suresi'ni okuyacak, kendilerine günlük 3'er akçe ödenecektir. Caminin iki müezzini her gün öğle namazının ardından Mülk Suresi'ni okuyacak, hizmetlerine karşılık 2'şer akçe yevmiye verilecektir. Caminin kayyımı olan şahıs ise her ikindi namazından sonra İhlas Suresi'ni okuyacak, karşılığında günlük bir akçe alacaktır. Okunan tüm bu sureler vakfiyede belirtildiğine göre vâkıfın ruhuna bağışlanacaktır.²¹¹

Vakıf haline getirilen mülk evin vâkıfın geleceğe yönelik şartına uygun biçimde değerlendirilip değerlendirilmediğine dair veriye rastlanmamıştır. Yani evin vakfi-

²⁰⁹ NBKM, R, nr.11, s. 50.

²¹⁰ Mesih Voyvoda Camii hakkında bkz. M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s. 192-193.

²¹¹ NBKM, R, nr.4, v.30b-31a.

yede belirtilen şahısların soyundan gelenler tarafından mı kullanıldığı yoksa satılarak parasının işletmeye mi verildiği tespit edilememiştir.

II. SU VAKIFLARI

Makbul olan hayır işlerinden biri de toplumun su ihtiyacını gidermek üzere vakıf yolu ile su hayratları oluşturmak ve bunlara gelir sağlayan akar bağışlamaktır. Az sayıda olmakla birlikte Rusçuk'ta da su vakıfları kuranlara rastlanmıştır. Bunlardan birisi Can Arslan Paşa olup Rusçuk'ta dokuz adet çeşme inşa ettirmiş, hizmetin devamlılığı için on dört kepenk dükkan vakfetmiştir. Ancak dükkanlar bir süre sonra yanmış ve kiracıların kira bedelinin yarısını dükkanların inşasına harcamasından dolayı vakıf gelir kaybına uğramıştır.²¹² Çeşmelerin masrafları karşılanamaz hale geldiğinden yeni kaynaklara ihtiyaç duyulmuş nitekim dönemin ayamı Tirsiniklizâde İsmail Ağa'nın katkılarıyla mevcut çeşmeler yenilenmiş ayrıca yeni çeşmeler, fiskiyeler, şadırvanlar, su yolları ve künkler inşa ettirilmiştir.²¹³ Bu hayrat için su Rusçuk'un güneybatısındaki İzvor Deresi'nden getirilmiş, İsmail Ağa bunun için kira getirecek çok sayıda akar vakfetmiştir. Önemli bir hizmette bulunan ağa Rusçuk'un çeşitli yerlerini suya kavuşturmuş, dinî, etnik ve sosyal farklılık gözetmemiştir.²¹⁴

Can Arslan Paşa Vakfı gibi XVII. yüzyıla ait bir başka su vakfı Kara Mustafa Mahallesi sakinlerinden Mehmed oğlu Hacı Osman tarafından hayata geçirilmiş, Rusçuk Çarşısı'ndaki caminin karşısında bulunan şadırvan tamir ettirilerek aktif hale getirilmiştir. Şadırvan olarak anılan bu çeşmenin hizmetinin devamı için Hacı Osman bağışladığı 100 kuruşun onu on bir buçuk hesabıyla işletilmesini ve elde edilecek yıllık 15 kuruş nemanın çeşme ile vakıftan sorumlu olanlara ücret olarak ödenmesini istemiştir. Vâkıf 22 Muharrem 1108/21 Ağustos 1696 tarihli vakfiyesinde çeşmenin bakımından ve etrafının temizliğinden sorumlu olan ferraşa 2 akçe yevmiye ödeneceğini belirtmiştir. Çeşmenin tamiri gerektiğinde Can Arslan Paşa çeşmelerinin mütevellisinin bu işle ilgilenmesini isteyerek görevine karşılık kendisine günlük 2 akçe verileceğini bildirmiştir. Rusçuk'taki seccadenişin olarak tabir edilen efendilerin vakfa nezaret etmelerini isteyen Hacı Osman kendilerine yıllık 2'şer kuruş ücret verileceğini ifade etmiştir. Yaşadığı sürece kendisinin müteveli olacağını ve 100 kuruşun tasarruf hakkının kendisinde bulunacağını da belirten vâkıf vefatından sonra bu görevi Abdullah oğlu Hasan'ın sürdürmesini istemiştir. Hasan Efen-

²¹² NBKM, R, nr.11, s. 240-241; VGMA, HD, nr.1181, s. 328, 338.

²¹³ Tirsiniklizâde İsmail Ağa'nın vakıf çeşmelerinin listesi için bkz. NBKM, R, nr.11, s. 7; M. Kaçan Erdoğan-M. Bayrak (Ferlibaş)-K. Çolak, *Rusçuk Ayamı Tirsiniklizâde İsmail ...*, s.271-272; M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s.222, 224.

²¹⁴ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. M. Kaçan Erdoğan-M. Bayrak (Ferlibaş)-K. Çolak, *Rusçuk Ayamı Tirsiniklizâde İsmail ...*, s. 191-194; M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s. 208-211.

di'nin ayrıca her yıl harcamalardan artan 5 kuruş ile çeşmenin bakım ve onarımını yaptırmasını talep etmiştir.²¹⁵ Hacı Osman görüldüğü üzere kullanılamaz durumda bulunan çeşmeyi faal duruma getirdiği gibi para vakfiyla hizmetini kesintisiz sürdürmesini de sağlamaya çalışmıştır.²¹⁶

XVIII. yüzyılın su hayratlarından biri Arık Ramazan Mahallesi sakinlerinden Basarabalızâde olarak anılan Ali oğlu Alemdar Mustafa tarafından tesis edilmiştir. Söz edilen hayırsever Rusçuk Çarşısı'nda, şadırvan karşısında bulunan dükkanının yarı hissesini Konak Pınarı denilen çeşmenin tamiri için vakfetmiştir. Vâkîf yarı hissesi günlük bir akçe olan kira geliriyle çeşmenin harap yerlerinin onarılmasını ve bakımının yapılmasını istemiştir.²¹⁷

Yukarıda söz edilenlerin dışında 1219/1804-1805 tarihli vakıf sicilinde başka kayıtlara da rastlanmıştır. Kayazâde İsmail Alemdar'ın yeniden inşa ettirdiği çeşme bunlardan biri olup Batmış denilen dereye bulunan bu çeşme için vâkîf Köstekli Hammam yakınındaki bir kepenklik dükkan vakfetmiştir. Kayazâde İsmail, damadı Ahmed Beşe'yi mütevellî atayarak dükkanın aylık 3 kuruş olan kira geliriyle çeşmenin tamir edilmesini, gelir fazlasının kızına -yani Ahmed Beşe'nin eşine- verilmesini şart koşmuştur.²¹⁸

Bahsedilen vakıf sicilinde Kuyumcu Mahallesi'nde bulunan Küçük İmam Camii yanındaki pınarın 52 kuruş menkulü olduğu kaydedilmiştir. Bu paranın işletilmesinden elde edilen nema ile pınarın tamiri ve diğer masraflarının karşılanması istenmiştir. Papas Pınarı denilen çeşmenin giderleri için de Sarı Bayır'da olan bağ vakfedilmiştir.²¹⁹

Hacı Musa Mahallesi'nde Hacı Çengel'in evi yanında bulunan Molla Ali'nin vakfı olan pınar için söz edilen evin yanındaki kiremit örtülü bir mesken bağışlanmıştır. Meskenin kira gelirin pınarın bakımına ve tamirine sarf edilmesi şart ko-

²¹⁵ NBKM, R, nr.4, v.27b.

²¹⁶ Hacı Osman söz edilen su vakfından başka yine onu on bir buçuk hesabı ile işletilmek üzere 160 kuruş bağışlayarak elde edilen nemanın kendisi tarafından tamir ettirilen Kara Mustafa Mahallesi'ndeki Bali Bey Mescidi görevlilerine hizmetleri karşılığında verilmesini ve mescidin aydınlatılmasında kullanılmasını istemiştir. Hacı Osman'ın 25 Cemâziyelevvel 1107/1 Ocak 1696 tarihli vakfiyesine göre bahsedilen mescitte müezzîn olarak görevlendirilen aynı zamanda mütevellîlik görevini de üstlenen Abdullah oğlu İbrahim'e 60 kuruşun rıbnından günlük 4 akçe ödenecek, mescidin aydınlatılmasından sorumlu olan Musa adındaki kayyım ise 15 kuruşun işletilmesinden elde edilecek nemadan bir akçe yevmiye verilecektir. Vakfedilen 160 kuruştan geriye kalan 85 kuruşun sağladığı nema ile de bal mumu satın alınacak, her gün mihrabın iki tarafında -muhtemelen güzel koku vermesi amacıyla- yakılacaktır (NBKM, R, nr.4, v.14b). Hacı Osman yukarıda belirtildiği gibi hizmet veremez hale gelmiş vakıf eserleri tamir ettirip yeniden kullanılabilir duruma getirmiş, vakfettiği parayla faaliyetlerinin devamını hedeflemiştir.

²¹⁷ NBKM, R, nr.37, v.14a. 1219/1804-1805 tarihli vakıf sicilinde pınar için tahsis edilen gelirin aylık 1,5 kuruş olduğu belirtilmiştir (NBKM, R, nr.11, s. 246).

²¹⁸ NBKM, R, nr.11, s. 246.

²¹⁹ NBKM, R, nr.11, s. 176, 250.

şulmuştur. Ancak vakıf meskenin zamanla harap olması tamirini gündeme getirmiş, 1863 yılında mütevellinin girişimleriyle tamir ettirilen meskenin aylık 25 kuruş olan kirasından 5 kuruşu pınarın giderlerine ayrılmıştır. Kalan gelir ise mütevellinin kendi parası ile tamir ettirdiği meskenin masraflarına mahsuben alacağını tahsil edinceye kadar müteveliye bırakılmıştır.²²⁰

Faik Mahallesi'nde Faik Paşa Camii'nin²²¹ yakınında bulunan ve mahallenin su ihtiyacını karşılayan Çavuşzâde Çeşmesi XIX. yüzyıl başlarında harap durumda iken Rusçuk'un Rus askerleri tarafından işgal edildiği dönemde söz edilen mabet ile birlikte tamamen zarar gören vakıf eserler arasında yer almıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitiminde Rusçuk Seraskeri Behram Paşa gerek camiyi gerekse suyu ke-silmiş çeşmeyi tamir ettirerek faal duruma getirmiş, mabedin yanında bir de sıbyan mektebi inşa ettirmiştir.²²² Böylece hem savaşın yaraları sarılmış hem de su hayratı yeniden canlandırılmıştır.

Toplumun su ihtiyacını gidermeye yönelik vakıflar bu kadar mıdır bilinmemekle birlikte mevcut kayıtlarda yer alanlar burada belirtilenlerdir.

Sonuç

Kamu yararına karşılıksız hizmet sunma esasına dayalı olan vakıflar tüm Osmanlı coğrafyasında geniş uygulama alanı bulmuş, toplumun dinî, kültürel, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli ölçüde rol oynamıştır. Tuna Nehri kıyısındaki Rusçuk'ta da mal ve servet sahibi hayırseverler tarafından kurulan vakıflar Osmanlı medeniyetinin bu kaza merkezindeki somut örneklerini oluşturmuştur.

Makalede, yukarıda bahsedilen çeşitli nedenlerden dolayı günümüze pek çoğu ulaşamamış olan Rusçuk'taki vakıflardan bazıları arşivlerdeki belge ve defterlerde yer alan bilgiler ışığında tanıtılmaya, topluma sundukları hizmetler anlatılmaya çalışılmıştır. Ancak Rusçuk vakıflarına ait vakfiyelerin büyük kısmının bugün mevcut olmaması çalışmayı ve kurulan vakıfların tespitini zorlaştırmaktadır. Ayrıca kurulmuş bir vakfın hizmet veremez hale gelmesi nedeniyle başka bir hayırsever tarafından yeniden ihya edilmesi dolayısıyla vakıf ile vâkıfın eski ve yeni isimlerinin arşiv materyalinde zaman zaman karıştırılması da konuyla ilgili problemleri artır-

²²⁰ NBKM, R, nr.11, s. 248.

²²¹ Caminin ilk banisi olan Çavuşzâde Ali Ağa mabet ile birlikte medrese ve bir çeşme yaptırmış, kurduğu vakıfla bu kurumların hizmetlerinin devamını amaçlamıştır. Ancak zamanla zarar gören camiyi Faik Paşa yeniden inşa ve ihya etmiştir (BOA, C.EV, 13907) ki o dönemden sonra mabet yeni banisinin adıyla anılmıştır. Çavuşzâde Camii ve Medresesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. M. Bayrak (Ferlibaş)-M. Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde ...*, s. 186-188, 199-200.

²²² BOA, C.EV, 13907.

maktadır. Buna rağmen mevcut veriler titizlikle değerlendirilerek sağlıklı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmış, unutulmaya yüz tutmuş Osmanlı mirasının hatırlanması için çaba harcanmıştır.

Vakfın amacına yönelik olarak oluşturulan hizmet kurumlarından imaret ve darüşşifa gibi kurumların bulunmadığı Rusçuk'ta başta cami olmak üzere mescit, tekke, mahalle mektebi, az sayıda da medrese inşa ettirilmiş böylece dini ve kültürel ihtiyaçlar karşılanarak eğitim hizmeti verilmiştir. Ayrıca yaptırılan sebiller, çeşmeler, su yollarıyla toplumun su ihtiyacı giderilmiş, çeşitli meslek erbabının üretimde bulunmasını sağlayan, vakıflara ait olan dükkan, imalathane, han gibi mekanlarda da ticari ve sınai faaliyetler yürütülmüştür.

Rusçuk'ta ihtiyaç duyulan çeşitli hizmetlere yönelik faaliyet gösteren vakıf eserler genellikle isimlerinin devamında “bey, efendi, ağa” gibi sosyal statü belirten sıfatlar taşıyan erkekler tarafından yaptırılmıştır. Kazanın ileri gelenlerinden olan bu hayırseverlerden bazılarının “hacı” olarak da anılması varlıklı olduklarının göstergesidir. Sadece Cami-i Cedid adıyla anılan mabet bir hanım tarafından inşa ettirilmiştir. Gelir seviyesi yüksek hanımlardan bazıları kendi çevrelerindeki vakıfları desteklemekle yetinmiştir.²²³

Toplumsal ihtiyaçların karşılanması amacıyla kurulan Rusçuk'taki bu vakıflar genellikle mütevazı düzeydedir. Küçük vakıflar olarak varlıklarını devam ettiren kurumlara tahsis edilen gelir kaynakları, menkul ve çoğu kira getirecek dükkan olmak üzere gayrimenkulden oluşmaktadır. Gayrimenkuller arasında az sayıda olmakla birlikte değirmen, han, ev, mahzen, fırın, arsa, bağ ve bahçe de bulunmaktadır. Büyük arazilerin hemen hemen hiç vakfedilmediği Rusçuk'ta vakıflara önemli ölçüde gelir sağlayan gayrimenkuller dükkanlardır ki Rusçuk'ta bulunan dükkanların çoğu vakıf malıdır.²²⁴ Kabul gören ve yaygın olarak uygulanan para vakıfları da bu kazadaki kurumların önemli gelir kaynaklarındandır. Genellikle yıllık %15 hesabıyla işletilen paradan elde edilen gelir vakfın hizmetlerinin sürmesinde önemli rol oynamıştır.

Her biri küçük işletme olan ve topluma yararlı olma gayesiyle oluşturulan vakıflar bu topraklarda Osmanlı egemenliğinin fiilen sona ermesine kadar faaliyetlerini devam ettirmiş, Berlin Antlaşması sonrasında kurulan Bulgar Prenslığı döneminde pek çoğu şehrin yeniden imarı nedeniyle yok edilmiştir.

²²³ Örnek olması açısından “Hanımlara Ait Vakıflar” başlığı altında incelenen dört hanımdan başka metin içerisinde ilgili yerlerde kendilerinden söz edilen, yaptıkları bağışlarla diğer kurumlara katkı sağlayan hanımları da bir kez daha hatırlamak gerekir ki bunlar; Hacı Bekir Camii'ne gayrimenkul bağışlayan Fatma Hatun, aynı camiye işletilmek üzere para vakfeden Hanife ve Rukiye hanımlar; Kazgancı Hacı Süleyman Camii'ne para bağışlayan biri Rukiye Hatun olmak üzere iki hanım, Küçük İmam Camii çeşmesi için para vakfeden bir hanım ve Mehmed Ali Bey Camii'ne gayrimenkul bağışlayan Havva Hanım'dır.

²²⁴ T. Bakardjieva-S. Yordanov, *Ruse...*, p. 106.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defterî Baş Muhâsebe Kalemi (D. BŞM), 3744/16; 3744/37.

BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), 13907; 20600; 29862/1.

BOA, *Evkaf Defteri (EV)*, nr.10039, v.5a, 16a, 16b, 34a, 43b, 47b, 73a, 74a, 76b, 77a, 85a, 87a, 88b, 90a, 91a; nr.10267, v.1a; nr.11969, v.3a, 5a; nr.12709, v.2b; nr.12711, v.2b; nr.12999, v.2a; nr.13615, v.1b, 2a, 5a, 5b; nr.13905, v.2a, 3b, 5a, 5b; nr.14198, v.2b, 3a, 3b, 4b, 5a; nr.15176, v.3a, 4a, 4b.

BOA, *Özi ve Silistre Ahkam Defteri*, nr.35, s.14.

BOA, Sadâret Eyâlet-i Mümtâze Bulgaristan (A.MTZ.04), 22/9; 49/50.

BOA, *Tahrir Defteri (TD)*, nr.382, s.52-59; nr.625, s.40-41.

BOA, Yıldız Mütenevvî Maruzât (Y.MTV), 274/45.

BOA, Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ), 53/118.

BOA, Yıldız Perâkente Evrâkı Evkaf Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.EV), 2/39.

Bulgaristan Milli Kütüphanesi, Oryantal Bölümü (NBKM), *Rusçuk Şer'îyye Sicili (R)*, nr.4, v.14b, 27b, 30b-31a; nr.11, s.7-12, 34, 38-40, 50, 86-88, 116-118, 122-124, 159, 176, 188, 236, 240-241, 246, 248, 250; nr.24, v.76a; nr.37, v.14a.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Hurufat Defteri (HD)*, nr.1177, s.219, 229, 230, 232, 235, 238, 239; nr.1181, s.328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 338; nr.1207, s.40, 41, 42, 45, 47.

VGMA, *Rumeli Ruznâme ve Tafsîlât ve Ahkâm Defteri*, nr.996, s.70.

VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.101, s.290-291; nr.629, s.373.

Sâlnâme-i Tuna, Def'a 1, Sene 1285, s.106.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 2, Sene 1286, s.108; Def'a 3, Sene 1287, s.110; Def'a 4, Sene 1288, s.110; Def'a 5, Sene 1289, s.108; Def'a 7, Sene 1291, s.124-125.

Aydın, Mahir, "Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Belleten*, LVI/215 (1992), s. 69-175.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, IV, İstanbul 1982.

Bakardjeva, Teodora-Stoyan Yordanov, *Ruse. Prostranstvo i İstoriya* [Ruse. Region and History], Ruse 2001.

Bayrak Ferlibaş, Meral, “Rusçuk Cami Vakıflarına Örnekler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.22 (Aralık 2010), s.33-60.

Bayrak Ferlibaş, Meral, “Rusçuk Cami Vakıflarına Örnekler”, *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, İstanbul 2011, s.227-268.

Bayrak Ferlibaş, Meral, “Rusçuk'ta Osmanlı Kültür Varlıkları: Dinî ve Hayrî Kurumlardan Bazları”, *New Trends in Ottoman Studies Papers Presented at the 20th CIEPO Symposium Rethymno, 27 June-1 July 2012*, (Editor-in-Chief:Marinos Sariyannis), Rethymno 2014, s. 247-270. (<http://anemi.lib.uoc.gr/metadat/7/8/e/metadat-1412743543-919456-15948.tkl>)

Bayrak Ferlibaş, Meral, - Meryem Kaçan Erdoğan, “Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları”, *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri (Bükreş, Romanya / 1-5 Kasım 2006)*, İstanbul 2011, s.233-268.

Bayrak Ferlibaş, Meral, - Meryem Kaçan Erdoğan, “Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları”, *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, İstanbul 2011, s.169-225.

Erdoğan Kaçan, Meryem, - Meral Bayrak (Ferlibaş)-Kamil Çolak, *Rusçuk Ayanı Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, İstanbul 2009.

Eşrefoğlu, Eşref, “Bulgaristan Türkleri'ne ve Rusçuk'taki Türk Eserlerine Dâir 1897 Tarihli Bir Rapor”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.I (1972), s.19-37.

Hasısalıhoğlu Ersoy, Neriman, “Bulgaristan'da “Müstesna Vakıflar” Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.46 (2007), İstanbul 2009, s.155-176.

Sabev, Orlin, “Ottoman Medreses in Rusçuk-Rousse”, *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, (Ed. A. Temimi), No. 19-20 (October 1999), p.507-528.

Ek I**1219/1804-1805 Yılına Ait Vakıf Sicili'nde Yer Alan Vakıf Eserler**²²⁵

CAMİLER	
Kapulu Camii ²²⁶	Bâli Bey Camii
Cami-i Atık	Yorgani (?) Camii (harap)
Hüseyin Hoca Camii	Kuzu Hacı Hüseyin Ağa Camii
Cami-i Cedid (harap)	İpekçiöğlü Camii
Cami-i Sûk	Kız Mezaristanı Camii (harap)
Tekke Camii yani Kara Cami (harap)	Bacdarlık'ta Tekke Camii
Hacı Ali Camieyn-i şerifeyn	Kadı Camii
Gümrük Camii	Abdülcelil Camii
Nikhisari Camii	Küçük İmam Camii
Mehmed Ali Bey Camii	Talışani Camii
Benli Hacı Memiş Camii	Kara Ali Bey Camii
Hacı Mehmed Camii	Nalbant Hacı Abdullah Camii
Eskicizâde Hacı Ahmed Camii	Şeyh Ahmed Camii (harap)
Kazgancı Hacı Süleyman Camii	Çavuşzâde Camii
Hacı Bekir Camii (harap)	Kadışzâde Cami (harap)
Saraçhane Camii (harap)	Kırık Camii (harap)
Kapıcıbaşı İbrahim Paşa Camii	Debbağhane Camii (harap)
Mesih Voyvoda Camii (harap)	Kale Camii (harap)
Yükrümeçoğlü İbrahim Ağa Camii	
Toplam: 38	
MESCİDLER	
Hıdır Baba Tekkesi Mescidi	Konbezâde Mescidi
Hacı Receb Mescidi	Taş Mescit
Köprü Bayırı Mescidi	Kahveci Hacı Hüseyin Mescidi
Bacdarlık'daki Mescit	Hacı Musa Mescidi
Toplam: 8	
MEDRESELER	
Çelebi Ağa Medresesi	Çavuşzâde Medresesi
Eski Cami Medresesi	Hüseyin Ağa Camii Medresesi
Toplam: 4	

²²⁵ NBKM, R, nr.11, s. 8-12.²²⁶ Hacı Yusuf veya Kubbeli Camii olarak da anılmıştır (T. Bakardjeva-S. Yordanov, Ruse..., p. 155).

DİĞER VAKIFLAR	
Saat-i Sük	Küçük İmam Camii yakınındaki pınar
Can Arslan Paşa Musakkafatı	Papas Pınarı
Konak Pınarı veya Taşra Çeşme	Çarşı Camii yakınındaki puşkûnât
Hacı Çengel Menzili yakınındaki pınar	Kaygulu Dede Tekkesi'nde Amiş Baba Vakfı

Ek II**1252-1253/1836-1838 Yıllarına Ait Evkaf Defteri'ne Göre****Rusçuk'ta Bulunan Vakıf Eserler²²⁷**

CAMİLER	
Hacı Yusuf Camii	Kadı Hacı Hüseyin Efendi Camii
Hacı Ahmed Camii	Küçük İmam Camii
Hacı Ali Camii	Kalas Hacı Mehmed Camii
Benli Hacı Mehmed Camii	Tekke Camii
Hacı İbiş Ağa Camii	Cami-i Atik
Nikhisari Camii	Çavuşzâde Camii
Eskicizâde Camii	Konbezâde Camii
Lom yakınında Abdülcelilzâde Camii	Gümrük yakınında Hacı Mehmed Camii
Hüsameddin Camii	Hüseyin Hoca Camii
Kuzu Hacı Hüseyin Camii	Hacı Mehmed Camii
Tuzcular yakınında Kapıcıbaşı İbrahim Paşa Camii	Kahvecizâde Camii
Bâli Bey Camii	Yükrümeç Camii
Kara Ali Bey Camii	Mustafa Paşa Camii
Hacı Ebubekir Camii	Hacı İbiş Ağa Camii
Şazgancı Hacı Süleyman Camii	Arasta yakınında Yeni Cami
Hacı Abdullah Camii	Said Paşa Camii
Kara Efendi Camii	
Toplam: 33	
TEKKELER	
Şeyh Ahmed Efendi Tekkesi	Şeyh Şakir Efendi Tekkesi
Şeyh Mahmud Efendi Tekkesi	Amiş Efendi Tekkesi
Hacı Ahmed Efendi Tekkesi	Hamza (?) Efendi Tekkesi
Hızır Efendi Zaviyesi	
Toplam: 7	

²²⁷ BOA, EV, nr.10267, v.1a.

MEDRESELER	
Mustafa Paşa Medresesi	Cami-i Atik Medresesi
Hüseyin Hoca Medresesi	Said Paşa Medresesi
Yeni Medrese	
Toplam: 5	
HAMAMLAR	
Yeni Hamam	Eski Hamam
Toplam: 2	

Ek III**Rumeli Müfettişi Ahmed Ârif Hikmet Bey'in Teftiş Defteri'ne Göre Rusçuk'taki Vakıf Eserler²²⁸**

CAMİLER		
Adı	Bulunduğu Yer	Özellikleri
Debbağhane Camii	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Ahşap minareli, etrafı kerpiç duvarlı olup içinde mektebi ve üç odalı medresesi bulunan bir avlusu mevcuttur.
Hacı Yusuf Camii	Cami-i Cedid Mahallesi'nde, Paşa Kapısı civarında	Üzeri kubbeli olup taş minarelidir. Bir mektebi de olan etrafında parmaklık bulunan avlusunda birkaç mezar vardır.
Hüseyin Hoca Camii	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Üzeri ahşap olup taş duvarlıdır. Taşkâri minaresi ve avlusunda mezarlığı mevcuttur.
Hacı Ali Camii (Salkımlı)	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Taş minareli olup bahçe duvarı taştan yapılmıştır. Avlusunda mezarlar bulunmaktadır.
Koganec Camii	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Üzeri ve minaresi ahşap olup yanında mezarlık vardır.
Yurtmaç Camii	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Ahşap minareli olup bahçesi çubuk dolma duvarlıdır. Avlusunda iki oda ve bir mektep bulunmaktadır.
Hacı Ali Camii (Pazaryeri veya Cami-i Cedid)	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Taş minareli olup etrafı da taş duvarlıdır. Haziresinde mezarlığı vardır.
Mescit	Cami-i Cedid Mahallesi'nde, kale kapısı haricinde	Minaresizdir.
Elçioğlu Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde	Taş minareli ve kerpiç duvarlıdır. Büyük olmayan avlusu ve bir mektebi vardır.
Hacı Mehmed Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde	Tuğla minareli, kerpiç duvarlı olup avlusunda bir harap mektep ve mezarlık bulunmaktadır.

²²⁸ M. Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet...", s. 140-141.

Bâlizâde Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde, Kapan Çarşısı'nda	Çarşıdaki dükkanlar üzerinde fevkani bir cami olup minaresizdir.
Hacı Musa Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde, Un Meydanı'nda	Fevkani bir cami olup tahta minarelidir. Avlusunda mektep ve mezarlık, altında ise bakkal, çömlekçi ve taşçı dükkanları vardır.
Hacı Süleyman Ağa Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde, Ermeni Mahallesi yakınında	Duvarları ve etrafı harap olan cami ahşap minarelidir. Avlusunda mezarlık mevcuttur.
Dânâ Usta Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde	Tuğla minareli caminin, etrafı parmaklıkla çevrili avlusu olup burada bir harap mektep ile mezarlık bulunmaktadır.
Kadı Hüseyin Efendi Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde, Bacdarlık'ta	Tuğla minareli olup avlusunda mektep ve mezarlık vardır.
Bayraklı Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde, Büyük Çarşı ortasında	Minaresi ve duvarları taşandı.
Memiş Dede Tekkesi Camii	Hacı Musa Mahallesi'nde, Sarıyar Kapısı Çarşısı'nda, Bacdarlık denilen yerde	Ahşap minareli ve çit duvarlıdır.
Kuzu Hacı Hüseyin Camii	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Taş minareli ve kerpiç duvarlı olup civarında iki mektep mevcuttur.
Celiloğlu Camii	Kara Mustafa Mahallesi'nde, kale haricinde, Lom Nehri başında	Fevkani bir cami olup ahşap minarelidir. Harap çit duvarları ve arsası vardır.
İbrahim Paşa Camii (Tuzcular)	Kara Mustafa Mahallesi'nde, kale haricinde, iskele civarında	Minaresi olmayıp yanında bir mektep ile dükkanlar bulunmaktadır.
Bâli Bey Camii	Kara Mustafa Mahallesi'nde, Eski Saray denilen yerde	Ahşap minareli olup etrafı taş duvarlıdır. Avlusunda mezarlık vardır.
Hacı Tales Camii (Taylesan)	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Ahşap minarelidir. Avlusunun etrafı ağaç parmaklıklılı olup mezarlık bulunmaktadır.
Benli Camii	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Duvarları ve minaresi tuğladan olup etrafı ağaç parmaklıklılıdır. Yanında bir mektep avlusunda da mezarlık vardır.
Taş Mescit (Ayşe Hanım Mescidi)	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Tuğladan inşa edilmiş olup minaresi yoktur. Etrafı taş ile çevrilidir. Avlusunda mezarlık bulunmaktadır.
Cami-i Atik (Abdülbaki Paşa Camii)	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Duvarları ve minaresi taştan inşa edilmiştir. Avlusunda büyük bir mezarlık vardır. Yedi odalı bir medrese de mevcuttur.

Mirza Said Paşa Camii (Boyalı)	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Boyalı Cami yandıktan sonra Said Paşa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Duvarları ve minaresi tuğladandır. Yanında bir maksüre, altında bir mektep, dört dükkan, beş mahzen olup güney tarafında harabe han arsası bulunmaktadır. Diğer tarafında ise medrese ile dükkanlar vardır.
Kurra Camii (Çelebi Ağa)	Mahmud Voyvoda Mahallesi'nde	Taş duvarlı, ahşap minareli caminin avlusunda birkaç mezar bulunmaktadır.
Gümrükçü Hacı Mehmed Ağa Camii	Gümrük civarında	Duvarları tuğla, minaresi taştan inşa edilmiş olup fevkani bir camidir. Civarında bir kütüphane ile birkaç mezar mevcuttur.
Alanyalı Mustafa Paşa Camii	Bacanak Mahallesi'nde	Minaresi ahşap, (bahçe) duvarları sıvalı çit ile çevrili caminin yanında yedi odalı bir medrese ile bir mektep bulunmaktadır.
Haydar Bey Camii	Mesih Voyvoda Mahallesi'nde	Fevkani bir cami olup altundan yol geçmektedir. Duvarları tuğla, minaresi taştan olan caminin kapısının altında bir çeşme vardır.
Nikhisari Camii	Mesih Voyvoda Mahallesi'nde, Balık Pazarı denilen yerde	Fevkani bir camidir. Duvarları tuğla, minaresi taştan inşa edilmiştir. Avlusunda birkaç mezar ile bir mektep bulunmaktadır.
Toplam: 31		
MEDRESELER		
Adı	Bulunduğu Yer	Özellikleri
Debbağhane Medresesi	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Debbağhane Camii avlusunda olup üç odalıdır.
Hüseyin Hoca Medresesi	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	-
Abdülbaki Paşa Medresesi	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Yedi odalıdır.
Mirza Said Paşa Medresesi	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Caminin yanında bulunmaktadır.
Alanyalı Mustafa Paşa Medresesi	Bacanak Mahallesi'nde	Yedi odalıdır.
Toplam: 5		
MEKTEPLER		
Adı	Bulunduğu Yer	Özellikleri
Debbağhane Mektebi	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Debbağhane Camii avlusundadır.
Hacı Yusuf Mektebi	Cami-i Cedid Mahallesi'nde, Paşa Kapısı civarında	Boş durumda olup kullanılmamaktadır.

Yurtmaç Mektebi	Cami-i Cedid Mahallesi'nde	Yurtmaç Camii avlusundadır.
Elçioğlu Mektebi	Hacı Musa Mahallesi'nde	-
Hacı Mehmed Mektebi	Hacı Musa Mahallesi'nde	Hacı Mehmed Camii avlusunda olup harap durumdadır.
Hacı Musa Mektebi	Hacı Musa Mahallesi'nde	Hacı Musa Camii avlusundadır.
Dânâ Usta Mektebi	Hacı Musa Mahallesi'nde	Dânâ Usta Camii bahçesinde olup harap durumdadır.
Kadı Hüseyin Efendi Mektebi	Hacı Musa Mahallesi'nde	Kadı Hüseyin Efendi Camii avlusundadır.
Kuzu Hacı Hüseyin Mektebi	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Kuzu Hacı Hüseyin Camii civarında 2 mektep mevcuttur.
İbrahim Paşa Mektebi	Kara Mustafa Mahallesi'nde, kale haricinde, iskele civarında	Caminin yanında bulunmaktadır.
Benli Mektebi	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Caminin yanında bulunmaktadır.
Mirza Said Paşa Mektebi	Kara Mustafa Mahallesi'nde	Caminin altında bulunmaktadır.
Alanyalı Mustafa Paşa Mektebi	Bacanak Mahallesi'nde	Caminin yanında bulunmaktadır.
Nikhisari Mektebi	Mesih Voyvoda Mahallesi'nde	Caminin yanında bulunmaktadır.
Toplam: 15		

Ek IV
Tuna Vilayeti Salnameleri'ne Göre²²⁹
Ruşçuk'taki Vakıf Eserlerin Miktarı

<i>Salnamenin Ait Olduğu Yıl</i>	<i>Cami (Adet)</i>	<i>Tekke ve Türbe (Adet)</i>	<i>Medrese ve İmarat (Adet)</i>	<i>Rüştiye (Adet)</i>	<i>Sıbyan Mektebi (Adet)</i>	<i>Hamam (Adet)</i>	<i>Memleket Saati (Adet)</i>
<i>1285²³⁰ (24.4.1868-12.4.1869)</i>	30	7	6	-	9	2	1
<i>1286²³¹ (13.4.1869-1.4.1870)</i>	30	7	6	1	9	2	1
<i>1287²³² (3.4.1870-22.3.1871)</i>	30	7	6	1	9	2	1
<i>1288²³³ (23.3.1871-10.3.1872)</i>	30	7	6	1	9	2	1
<i>1289²³⁴ (11.3.1872-27.2.1873)</i>	29	7	6	1	9	3	1
<i>1291²³⁵ (18.2.1874-6.2.1875)</i>	29	7	6	1	-	3	1

²²⁹ Ruşçuk'ta Tuna Vilayet Matbaası'nda basılan salnamelerin ilki 1285 (24 Nisan 1868-12 Nisan 1869) yılına aittir. Bu yılı takiben yayımlanan ve tamamı on adet olan salnamelerin sonuncusu ise 1294 (16 Ocak 1877-4 Ocak 1878) senesine ait bilgiler içerir. Burada vakıf eserler ile ilgili veriler içeren salnameler kullanılmıştır.

²³⁰ Sâlnâme-i Tuna, Def'a 1, s.106.

²³¹ Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 2, s.108.

²³² Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 3, s.110.

²³³ Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 4, s.110.

²³⁴ Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 5, s.108.

²³⁵ Sâlnâme-i Vilâyet-i Tuna, Def'a 7, s.124-125.

Ek V

**Rusçuk Tüccar Vekili Mustafa Hâlid'in 19 Cemâziyelevvel 1315/16 Ekim 1897
Tarihli Raporuna Göre Rusçuk'taki Vakıf Eserler²³⁶**

<i>Vakıf Eserin Adı</i>	<i>Belirtilen Tarihteki Durumu</i>
Cami-i Cedid	Bir kısmı şehir planında olup zengin olan akarının büyük kısmı yıkılmış, bir kısmı da Santral Otel'in bahçesine ilave edilmiştir. Yıkılanların işlemekte olan vergisi için diğerleri haczedilmiştir.
Salkımlı Camii	Plann dışında bırakılmışsa da akarının büyük kısmı yıkılmış ve zapt edilmiştir.
Hüseyin Hoca Camii	Akan ve medresesi ile birlikte yıkılmış, yerlerine kira gelirleri belediyeye tahsis olunan dükkanlar yapılmıştır. Caminin bulunduğu yere de abdesthane inşa edilmiştir.
Çelebi Camii	Akarâtıyla birlikte yıkılmıştır. Yıkılmadan önce abdesthane olarak kullanılan cami ve akarının yerleri belediye tarafından zapt edilmiştir.
Eski Camii	Şehir planına dahil edilmiştir. Etrafındaki taş duvar yıkılarak Bulgar çocuklarının taarruzuna maruz bırakılmıştır. Akarının önemli bir kısmı yıkılmış, gelirleri masrafları karşılayamaz hale gelmiştir. Kalan gelir kaynakları da yıkılan ve zapt edilenlerin işlemekte olan vergilerine karşılık haczedilmiş ve cami harap hale gelmiştir.
Arasta Camii	Plana dahil edilmiştir. Cami-i Cedid mezarlığı tesviye edilirken akarâtı tamamen yıkılarak zapt edilmiştir.
Mirza Said Paşa Camii	Bir kısmı plana dahil edilmiştir. Zengin akarâtının bir kısmı da plan dahilinde olup tamamı haczedilmiştir.
Bayraklı Camii	Bir kısmı plana alınmıştır. Un meydanındaki akarâtı iki dükkan dışında tamamen yıkılmıştır. Kalan dükkanlar da yıkılanların işlemekte olan vergileri nedeniyle haczedilmiştir.
Burmali Camii	Akarâtının bir kısmı açılması planlanan sokağa tesadüf etmiştir.
Baloğlu Camii	Plana dahil edilmiştir. Akarâtı yıkılmış ve zapt edilmiştir. Cami harap durumdadır.
Rahovalı Camii	Plana alınmış olup akarâtı caminin altında olduğu için tamamı yıkılacaktır.
Hacı Mehmed Camii	Plana dahil edilmiştir. Akar olarak bir değirmeni kalmış fakat o da haczedilmiştir.
Tombul Camii	Bir tarafı plana tesadüf ettirilmiştir. Mezarlığı tesviye olunmuş, avlusu belediye tarafından Köse Yuvaço adında bir meyhaneciyeye satılmıştır. Akarâtının bir kısmı yıkılmış, kalanı vergi nedeniyle haczedilmiştir.
Boyalı Camii	Plana dahil edilmiş, bu bakımdan mektebinin tamerine dahi izin verilmemiştir. Vakfa ait olan üç kahvehane ile iki dükkan da plana tesadüf ettirilmiş, kalan akar haczedilmiştir.
Kadı Camii	Plana alınmış olup akarâtı yıkılmış ve zapt edilmiştir. Cami yardımseverlerin bağışlarıyla idare edilmektedir.
Dânâ Usta Camii	Cami ve tüm akarâtı plana dahil edilmiştir.
Benli Camii	Plana dahil edilmiş, akarâtı yıkılarak zapt edilmiştir. Kalan akar ise vergiden dolayı haczedilmiştir.
Kara Ali Camii	Bir kısmı plana alınmış, akar haczedilerek onlar da plana tesadüf ettirilmiştir.
Mustafa Paşa Camii	Plana dahil edilmiştir. Medresesi ile Dellallar ve Eski Havra denilen akarâtı tamamen yıkılarak zapt edilmiştir. Boşalan arazi belediye tarafından parçalanarak satılmış ve üzerine yeni binalar yapılmıştır.

²³⁶ BOA, A.MTZ.04, 49/50; BOA, Y.PRK.EV, 2/39; E. Eşrefoğlu, "Bulgaristan Türklerine...", s. 31-35.

Koganes Mescidi	Planın dışında olmasına rağmen akarı plana dahil edilerek yıkılmıştır.
Hacı Hasan Mescidi	Bir kısmı yıkılmıştır. Akarı da yıkılarak yalnız 83 kuruşluk geliri kalmıştır.
Çavuşzâde Mescidi	Mezarlığı tesviye olunmuş, akarâtı kalmamıştır.
Debbağhane Camii	Akarâtı ve medresesi yıkılmıştır. İki gayrimüslim ile rüsumat idaresi tarafından taksim edilerek üzerine büyük binalar inşa edilmiştir.
Lom Mescidi	Akarâtı ile birlikte yıkılarak zapt edilmiştir.
Ali Paşa Camii	Tamamen yıkılmış, akarâtı tersaneyeye ilave edilmiştir.
Saray Camii	Akara plana dahil edilmiş, minaresi yıkılmıştır.
Gümrük Camii	Cami yıkılmış, yeri belediyeden Yunanlı Papa Manoli'ye satılmıştır. Bu şahıs da üzerine buharlı un değirmeni inşa ettirmiştir.
Taş Mescit	Akara zapt edildiği için harap durumdadır.
Hızır Baba Tekkesi	Tamamen yıkılmış, yerine kiraya verilmek üzere belediye tarafından tuğla fırınları yapılmıştır. Mezarlığı da fabrikatör Haralambo tarafından zapt edilmiştir.
Memiş Baba Tekkesi	Akara ile birlikte plana dahil edilmiştir.
Ali Rıza Tekkesi	Plana dahil edildiğinden tamirine izin verilmemektedir. Akara da mahvolmuştur.
Şâzeli Dergâhı	Çevresi plana tesadüf etmiş, akarının bir kısmı yıkılmıştır.
Tatarlar Mescidi	Plana alınmış, akara kalmamıştır.
Mezarlıklar	Belirtilen Tarihteki Durumu
Cami-i Cedid (Koşu) Mezarlığı	Oldukça geniştir. Belediye tarafından zapt edilerek tamamen tesviye olunmuştur. Üzerine önce kasap dükkanları inşa edilmiş, raporun kaleme alındığı dönemde ise millet bahçesi olarak düzenlenmekte ve bir kule inşa edilmekte olduğu görülmüştür. Büyük caddeye bakan taraftan 150 metrelik kısmı metresi 10 Napolyon'dan bir Fransız'a satılmıştır.
Bey Mezarlığı	Yaklaşık olarak 10.000 metredir. Belediye tarafından zapt edilmiş ve tamamen tesviye olunmuştur. Taşları yağmalanmış, üzerine büyük bir Bulgar mektebi yapılmıştır. Ayrıca dükkanlar, etraflarına barakalar, kereste ve kömür depoları ile mağazalar inşa edilerek bunlardan alınacak kira geliri belediye için ayrılmıştır. Bunların dışında iki ya da üç abdesthane de yapılmıştır.

KAVALLALI MEHMET ALİ PAŞA YÖNETİMİNE KARŞI FİLİSTİN MUHALEFETİ

FATİH GENCER*

Giriş

19. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli amaçlarından biri eyaletlerini güçlü bir şekilde merkezi yönetime bağlamaktı. Hayatını neredeyse bu gayeye adanmış Sultan II. Mahmut saltanatı boyunca birçok ayan, vali ve bey gibi merkezden bağımsız hareket eden unsurları ortadan kaldırmayı başarmıştı. Ancak saltanatının son on yılı boyunca sürekli mücadele ettiği Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya boyun eğdirememişti.

Kavalalı, Mısır Valiliği'ne atandığı andan itibaren konumunu sağlamlaştırmaya çalıştı. Ekonomisini ve ordusunu güçlendirmek için sınırlarını olabildiğince genişletmesi gerektiğini düşünmekteydi. Sudan topraklarına bu amaç için girdi ve aynı gaye ile gözlerini Suriye'ye dikti¹. Yeterince güçlendiğine karar verdiği anda Akka Valisi Abdullah Paşa ile aralarındaki problemi bahane ederek Akka üzerine yürüyüp burayı ele geçirdi. Ordusu, ilk önce Halep Valisi Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerini Humus'ta mağlup etti². Daha sonra Hüseyin Paşa İskenderun yakınlarında bulunan Beylan'ı tutarak Mısır kuvvetlerinin Anadolu'ya girmesine engel olmaya çalıştıysa da eğitilmiş ve oldukça disiplinli olan Mehmet Ali'nin birlikleri Osmanlı ordusunu dağıtıp Torosları aşmayı başardı³. Bunun üzerine alelacele Sadrazam Reşid Mehmet Paşa komutasında bir ordu hazırlanıp İbrahim Paşa'yı karşılamaya gönderildi. Reşid Paşa, Konya önlerinde Mısırlılarla tuttuğu savaşta yoğun sis nedeniyle İbrahim Paşa'ya esir düştü. Sadrazamın esaret haberinin duyulması Osmanlı ordusunun dağılmasına yetti⁴.

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/TÜRKİYE, fgencer@beu.edu.tr

¹ Gilbert Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Doğan Kitap, İstanbul 1999, s. 287.

² Ali Fuat, "Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Numero 19(96), İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s. 85.

³ A..A.. Paton F.R.G.S., *A History Of Egyptian Revolution From The Period Of The Mamelukes To The Death Of Muhammed Ali, II*, Trubner and Co, London 1870, S. 98.

⁴ Shams El-Din Osama, *A Military History of Modern Egypt From The Otoman Conquest To the Ramadan War*, School Of Advanced Military Studies, 2007, S. 22.

Mısır ordusunun ilerleyişi karşısında çaresiz kalan Sultan Mahmut kendisini ve devletin itibarını sarsan iki anlaşmaya imza atmak zorunda kaldı. Mısır tehdidini önlemek için Rus yardımına karşılık 8 Temmuz 1833 tarihinde Hünkâr İskelesi Anlaşması'nı imzalayıp, bir bakıma Rusya'nın etkisi altına girdi. Avrupalı devletlerin araya girmesi sonucunda 5 Mayıs 1833'te Mehmet Ali Paşa ile Kütahya Antlaşması'nı imzalayarak, kendisinden daha güçlü olan valisinin isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Kütahya Antlaşması daha çok bir görevlendirme belgesi gibiydi. Buna göre Mısır ve Suriye Mehmet Ali Paşa'nın yönetim alanına dâhil edilmişti. İbrahim Paşa'ya da Hicaz Valiliği'ne ek olarak Adana Muhassıllığı verilmişti. Bunlar diğer valiler gibi Babialî'ye senelik vergi ödemekle mükelleflerdi⁵.

İbrahim Paşa'nın Yönetiminde Filistin ve Zorunlu Askerlik Sisteminin Uygulanışı

Mehmet Ali Paşa Suriye ve Filistin'i ele geçirdikten sonra buraların yönetimini oğlu İbrahim Paşa'ya bıraktı. Sürekli savaş hali nedeniyle Mısır yönetimi acilen para ve askere ihtiyaç duymaktaydı⁶. Yapılan hesaplamalara göre Suriye ve Filistin'den elde edilecek gelir Mısır hazinesinin üçte biri olan seksen dört milyon franga tekabül etmekteydi⁷. Ancak Suriye ve Filistin'in her tarafı fiilen yönenin önde gelenlerinin idaresi altında olduğundan başlangıçta yeterince vergi tahsilatı yapılamıyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin buralar için talep ettiği senelik altı milyon kuruş verginin vilayetin gelirleri ile karşılanması mümkün değildi. Bu nedenle Mehmet Ali Paşa, oğluna 1834 yılında vergilerin tam olarak tahsil edilmesi ve zorunlu askerlik sisteminin uygulanması talimatını verdi. Bunun yanında güney vilayetleri olarak anılan Filistin bölgesinde ahalinin elindeki silahların toplanması istedi⁸.

İbrahim Paşa yönetiminden önce Suriye'deki tarıma müsait arazilerin önemli bir kısmı yüksek, keyfi vergilendirme ve güvenlik endişeleri nedeniyle ekilememekteydi. İbrahim Paşa bin keselik sermaye ile bölgenin en önemli şehirlerinin her birinde birer sarraflık teşkilatı kurdu. Paşa çiftçiye bu sarraflar aracılığıyla kredi verip tarımı teşvik etmeye çalıştı. Bu sayede 1832 yılı hasadı önceki yıla nazaran %20 oranında arttı. 1833 yılı hasadının artış miktarı da oldukça fazla oldu. Böy-

⁵ Kütahya Antlaşması aslında şeklen bir anlaşma değil, daha çok bir görevlendirme belgesi gibidir. Buna göre Mısır ve Suriye Mehmet Ali Paşa'nın yönetim alanına dâhil edilmişti. İbrahim Paşa'ya da Hicaz valiliğine ek olarak Adana muhassıllığı verilmişti. Bunlar diğer valiler gibi senelik ödemeleri gereken vergileri Babialî'ye ödeyeceklerdi. Bkz. Kamil Paşa, *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, III*, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul 1327, s. 143.

⁶ Charles G. Addison, *Damascus And Palmyra: A Journey To The East With A Sketch Of The State And Prospects Of Syria, Under Ibrahim Pasha, II*, London 1838, s. 459.

⁷ *NA, FO, 78/238*, Ponsonby to Palmerston, 13 September 1834.

⁸ Kamil Paşa, *age*, s. 150

lece daha önceleri tahıl ithal etmek zorunda kalan Suriye kendi kendine yeter hale geldi. İbrahim Paşa vergilerin düzenli toplanmasına oldukça önem verdi. Eskiden insanların bir kısmı oldukça yüksek oranda vergi öderken, diğer bir kısmı ise devlete herhangi bir ödeme yapmazdı⁹. Yetkililer değişik bahanelerle halktan para ve hediyeye talep ederlerdi. Yeni yönetim ile söz konusu suiistimaller kesinlikle yasaklandı. Böylece önceki yönetimin hizmetinde olan önde gelenler güçlerini ve sahip oldukları ayrıcalıkları kaybettiler. Mısır yönetiminin bölgedeki yeni uygulamalarından biri de Ferde adı verilen baş vergisinin toplanmasıydı. Bu verginin 15 ile 60 yaş arasındaki tüm erkeklerden¹⁰ 25 kuruş ile 500 kuruş arasında değişen oranlarda alınması planlanmıştı¹¹. Ferdeyi sıradan halkla beraber yörenin önde gelenleri de ödemek zorunda kaldıklarından, bu durumu kendilerine yapılan bir hakaret olarak algılamışlardı¹².

Vergiler eşit olarak toplansa da önceki yönetimlere nazaran ödenen meblağ çok daha yüksekti¹³. Günde 7 veya 8 kuruş kazanan bir marangoz bu miktarın 3,5 kuruşunu; demirci, terzi, duvarcı ise kazançlarının 3 kuruşunu hükümete vergi olarak ödemekle yükümlü tutulmuşlardı. Ayrıca bir çift öküz için eskiden 180 kuruş tahsil edilirken, bu miktar İbrahim Paşa yönetiminde 230 kuruşa yükseltildi¹⁴.

Acil para ihtiyacı Mısır yönetiminin Suriye ve Filistin'de vergi toplama hususunda baskı kurmasına yol açtı. Vergi toplanması esnasında şehirlerde büyük sıkıntılar yaşanmazken, taşrada özellikle Filistin bölgesinde önemli problemlerle karşılaşılıyordu¹⁵. Örneğin İbrahim Paşa'nın Beytullahim'e vergi toplamak için gönderdiği adamları ahaliden tek bir kuruş bile tahsil edememiş hatta Filistinliler tahsildarlara saldırıp yanlarındaki askerlerin bir kısmını öldürmüşlerdi¹⁶.

Suriye ve Filistin bölgesi Mısır yönetiminin denetimine girmeden önce yöredeki çok sayıda köy bedevilerin baskınına maruz kalırdı. Bu nedenle yağmadan kurtulmak isteyen köylüler güvenliklerinin karşılığında bedevilere bir miktar ödeme yapmak zorundaydılar. İbrahim Paşa bedevilere yapılan haksız ödemeyi yasakladı ve köylüleri olabildiğince korumaya çalıştı¹⁷. Paşanın gayretleri ve aldığı sıkı tedbirler

⁹ *NA, FO, 78/245, Campbell to Palmerston 15 April 1834.*

¹⁰ *NA, FO, 78/245, Campbell to Palmerston 19 June 1834; NA, FO, 78/245, Farren to Campbell 8 May 1834.*

¹¹ *NA, FO, 78/238, Ponsonby to Palmerston, 13 September 1834.*

¹² *NA, FO, 78/245, Campbell to Ponsonby 25 April 1834; NA, FO, 78/245, Campbell to Palmerston 15 April 1834.*

¹³ *NA, FO, 78/245, Catherwood to Campbell, 27 February 1834.*

¹⁴ *NA, FO 78/243, Farren to Palmerston, 29 May 1834.*

¹⁵ D.A. Cameron, *Egypt in the Nineteenth Century or Mehemet Ali and His Successors Until The British Occupation in 1882*, London 1895, s. 170.

¹⁶ *BOA, HAT, 1199/47081-B, 29.Z.1250.*

¹⁷ *NA, FO, 78/245, Campbell to Palmerston 15 April 1834.*

sayesinde bedevilerin tamamına yakını kontrol altına alındı¹⁸. Bölgedeki en güçlü kabilelerden olan Anezeler İbrahim Paşa'nın baskısı nedeniyle çöle çekilmek zorunda kaldılar¹⁹. Güvenliğin sağlanmasıyla Suriye ve Filistin bölgesinde daha önce terk edilmiş olan çok sayıda köy yeniden şenlendirildi²⁰.

İbrahim Paşa'nın yönetiminde her şehirde üyeleri Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan meclisler kuruldu²¹. Bu meclis her gün toplanır, memleket sorunlarını ele alır ve yargı ile ilgili meselelerle meşgul olurdu. Böylece dini hukuku uygulayan mahkemelerin yanı sıra, Hıristiyan ve Müslüman eşraf arasından din ayrımı gözetilmeksizin seçilen kişilerden oluşturulan yeni meclisler din dışı hukukun kurumları olarak günlük hayatta yerlerini almışlardı²². Meclislerin en büyüğü Divan-ı Müşira idi. Bu divan toplumun her kesiminden olan insanlardan oluşur ve aynı zamanda temyiz mahkemesi görevi görürdü²³. İlk yerel meclis 1832'de Şam'da Meclis-i Şura adı ile faaliyete başlamış, daha sonra iki bin ve daha fazla nüfusu olan her kasabaya birer meclis kurulmuştu. Bu yeni yönetim sistemi sayesinde ulemanın adli yetkilerinin önemli bir kısmı ellerinden alınmıştı. Bunun yanında orta sınıfın yönetime dâhil edilmesiyle ayrıcalıklarını kaybeden şeyhler etkisiz hale getirilmişti²⁴.

Filistin bölgesinde yaşayan Araplar herhangi bir hükümet tanımaz, vergi vermez ve devlet görevlilerini içlerine almazlardı. Kendi kanun ve gelenekleriyle yönetilir, şeyhlerinden başka bir otorite tanımazlardı²⁵. Bu yüzden Osmanlı yönetimi buralara tam olarak nüfuz etme imkânı bulamamıştı²⁶. Ayrıca devletin gücünü yitirmesi sonrasında ortaya çıkan kargaşa çok sayıda ailenin güçlenip ayrıcalıklı hale gelmesine zemin hazırlamıştı. Mehmet Ali Paşa'nın birlikleri Filistin'i ele geçirdiği esnada Ebu Goş, Kasım, Jarrar, Tukan ve Abdülhadis aileleri Filistin'in gerçek yöneticisi konumundaydılar. İbrahim Paşa bölgeye tam olarak hâkim oluncaya kadar bunların güçlü konumlarına herhangi bir müdahalede bulunmamıştı. Ancak Filistin'de kurulmak istenen merkeziyetçi yönetim anlayışı ile bu ailelerin politik varlığının çatışması kaçınılmazdı. Gazze ve Kudüs arasında kalan topraklar Ebu Goş ailesinin denetimi altındaydı. Bunlar merkezleri olan Karyatü'l-İnab'dan Yafa ve Kudüs arasındaki hac yolunu kontrol ediyorlardı. Hıristiyan ve Yahudilerden bu

¹⁸ Asad J. Rustum, *The Royal Archives Of Egypt and The Disturbances in Palestine 1834*, American Press, Beirut 1938, s. 44

¹⁹ *NA, FO, 78/238*, Ponsonby to Palmerston, 13 September 1834.

²⁰ Norman N. Lewis, "The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, Vol.31, No.1, (jan 1955), s. 52

²¹ *NA, FO, 78/245*, Farren to Campbell, 8 May 1834.

²² Sinoué, *a.g.e.*, s. 333.

²³ *NA, FO, 78/238*, Ponsonby to Palmerston, 13 September 1834.

²⁴ Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s. 114.

²⁵ *NA, FO, 78/238*, Ponsonby to Palmerston, 13 September 1834.

²⁶ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 151.

yoldan emniyetle geçişleri karşılığında geçiş ücreti almaları alışılmış sıradan bir durumdu. İbrahim Paşa 1832 yılında bu ücretin alınmasını yasakladı²⁷. Ancak Ebu Goş ailesinin şeyhi hacılardan ve manastırlardan para almaya devam etti. İbrahim Paşa'nın uyarılarına hakaretlerle cevap verdi. Bunun üzerine paşa şeyhi yakalatıp, kamu yararına çalışmakla cezalandırarak Akka'ya gönderdi. Aslında bu ceza bir şeyh için çok şiddetli ve onur kırıcıydı. Bu nedenle şeyhin oğlu İbrahim Ebu Goş, Mısırlılara diğer şeyhlerin beslediğinden daha büyük bir kin beslemeye başladı²⁸.

Güney Filistin ise bölgeyi kendi devleti gibi idare eden Şeyh Hüseyin'in yönetimindeydi. Bağımsız bir hükümdar gibi etkinliğini Nablus Dağlarına kadar genişletmiş, Babialide bu durumu kabullenmek zorunda kalmıştı²⁹. Ancak İbrahim Paşa yönetiminin bu şeyhin de başına buyruk hareketlerine tahammül etmesi beklene mezdi. Bu gibi örneklerde görüldüğü gibi Müslüman önde gelenlerinin ayrıcalıklarını kaybetmeleri İbrahim Paşa'ya karşı duyulan düşmanlık hislerini güçlendir mekteydi. Sıradan insanlar konumuna düşürülmek istenen şeyhlerin, yeni yönetimi kabul etmeleri pek de kolay değildi.

Mehmet Ali Paşa, Arabistan'da Vahhabiler ve Mora'da Yunanlılarla savaşıması sayesinde İslam âleminde saygınlık kazanmıştı. Ancak İslam Halifesine karşı savaşı Suriye, Filistin ve diğer bölgelerdeki dini çevreler tarafından tepkiyle karşılanmıştı³⁰. İbrahim Paşa 4 Eylül 1832 tarihinde babasına yazdığı mektupta Suriye, Filistin ve Adana halkının yönetimini isteksizce kabul ettiklerini bildirmişti. Ayrıca henüz Filistin'i ele geçirmek için uğraştığı sıralarda Nablus ve Kudüs ahalisinin samimiyetsizliğinden ve hilelerinden şikâyet etmişti³¹.

Müslümanların aksine Mısır ordusunun Filistin ve Suriye topraklarına girmesi gayrimüslimleri oldukça memnun etmişti. Hristiyan din adamları Mısır birliklerinin Osmanlı orduları karşısında başarılı olmaları için cemaatlerinden dua etmelerini bile istemişlerdi. Hristiyanların sempatisinin bölgede tutunmak için önemli bir destek olduğunu fark eden İbrahim Paşa, gayrimüslimlere adil davranılacağını, onlardan eşit oranda vergi toplanacağını ilan etti. Bunun ötesinde bazı idari görevler verdiği Hristiyanları Suriye ve Filistin'in yönetimine ortak etti. Mesela Suriye ekonomisinin yönetimini bir Hristiyan olan Hanna Bahri Bey'e verdi³². Ayrıca Banker

²⁷ Rustum, *a.g.e.*, s. 21-22.

²⁸ *NA, FO*, 78/246, Campbell to Palmerston, 5 July 1834.

²⁹ Sinoue, *a.g.e.*, s. 329.

³⁰ Rustum, *a.g.e.*, s. 19.

³¹ Rustum, *a.g.e.*, s. 13.

³² Paton., *a.g.e.*, s. 112.

Yahudi Rafel'in Şam'da kurulan meclisin üyesi olmasını sağladı³³. Nasıra'daki Katolik manastırını ziyaret eden paşa, son derece nazik bir şekilde kendisinin Hristiyanların refahı ve korunmasıyla yakından ilgileneceğini ilan etti³⁴.

İbrahim Paşa gayrimüslimlere yaklaşırken, ulemanın ve şeyhlerin nüfuzlarını baltalamak suretiyle Müslümanları yönetime yabancılaştırıyordu. Bir yandan da gayrimüslimlerin giyim, kuşam ve ata binme gibi yasaklarını teker teker kaldırıyordu. Toplumsal dengeyi bozabilecek bu sıra dışı uygulamalar, Müslümanların bölgedeki üstünlüklerini kaybettiklerini düşünmelerine sebep oldu³⁵. Bunun da ötesinde Müslümanlar söz konusu değişimi kendilerine yapılmış bir hakaret olarak algıladıkları için İbrahim Paşa'dan nefret etmeye başladılar³⁶.

Sultan II. Mahmut'un Mehmet Ali Paşa'ya kaptırdığı Suriye ve Filistin'den vaz geçmeye asla niyeti yoktu. Bu durumu iyi bilen Mehmet Ali Paşa yeni ele geçirdiği toprakları savunmak için çok sayıda askere ihtiyaç duymaktaydı. Ancak Mısır askerleri bölgenin elde tutulması için sayıca yetersizdi³⁷. Ayrıca ülke savunmasını tamamen Mısır'a yüklemenin, Mısır nüfusu için yıkıcı sonuçları olacaktı. Şartlar göz önüne alındığında Mısır yönetiminin Suriye ve Filistin'den asker toplamaktan başka çaresi yoktu³⁸. Bu nedenle Mehmet Ali Paşa oğlundan bir an evvel bölgeden asker toplamasını beklemekteydi. Babasının ısrarları sonrasında İbrahim Paşa 1834 yılı başında zorunlu askerlik sistemini uygulamaya koydu³⁹.

Filistin halkının alıştığı askerlik hizmetinde istihdam süresi nadiren kırk günü geçermeyi. Askere alınanların valinin veya yerel önde gelenlerin komutasında yakın çevrelerde görevlendirilirlerdi⁴⁰. Bölgenin liderleri, adamları adına yetkililerle pazarlık yapar, ücret konusunda anlaşma sağlandıktan sonra insanlar orduya alınır-
dı⁴¹. Yeni uygulamaya oldukça yabancı olan Filistinlilerin zorunlu askerlik hizmetini benimsemeleri ve yıllarca askerlik yapmaları pek de kolay olmayacaktı

Askere alımlara ilk önce Halep, Şam gibi kuzey bölgelerde yer alan şehirlerde başlandı. Gece Mısır askerleri mahallelere dağılıyor, insanları zorla sokağa çıkarıp meydanlarda topluyorlardı. Burada sağlık personelinin denetiminde genç ve sağlıklı erkekler seçilip elleri kolları bağlanarak askerlik için alıkonuyorlardı⁴². Askerlikten

³³ NA, FO, 78/245, Farren to Campbell, 8 May 1834.

³⁴ NA, FO, 78/245, Campbell to Ponsonby, 25 April 1834.

³⁵ Paton, *a.g.e.*, s. 113-114.

³⁶ NA, FO, 78/238, Ponsonby to Palmerston, 13th September 1834.

³⁷ NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 29 May 1834.

³⁸ NA, FO, 78/245, Campbell to Ponsonby, 10 June 1834.

³⁹ NA, FO, 78/245, Farren to Campbell, 8 May 1834.

⁴⁰ Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

⁴¹ NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 29 May 1834.

⁴² NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 23 May 1834.

muaf tutulanlar ise bunun karşılığında bir miktar ödeme yapmak mecburiyetindeydiler. Çok sayıda suiistimalin yaşandığı bu uygulamada ahaldiden bazıları iki defa bedel ödemek zorunda kalmış, serzenişleri de tamamen göz ardı edilmişti⁴³. Yoksul insanlar askerlikten kurtulmak için üzerlerindeki paçavraları bile satmak zorunda kalmışlardı⁴⁴.

İbrahim Paşa'ya göre her hükümetin, yetişkin erkek nüfusun üçte birini askere almaya hakkı vardı. İngiliz diplomat Thurburn İbrahim Paşa ile bir görüşmesinde; az bir nüfusa sahip olan bölgeden çok sayıda asker alınmasının çalışan erkek nüfusu seyrekleştirileceğine dikkat çekmişti. Ancak uygulamanın bölge nüfusu üzerinde olumsuz etkileri olacağı eleştirilerine de paşa kulak asmamıştı⁴⁵.

İbrahim Paşa Filistin'den asker istemek için yörenin önde gelen şeyhlerini Kudüs'te toplantıya çağırdı. Babasının emirlerini kısaca açıkladıktan sonra Nablus bölgesinden 2000, Kudüs'ten 1500, Halil ve çevresinden 500 asker istedi. Ayrıca Nablus'un önde gelen ailelerini temsil edecek altı kişi, Halil'i temsilen de dört kişi talep etti. Bu ailelerin çocukları oluşturulması planlanan kolorduların subayları olacaklardı⁴⁶. Filistinli temsilciler İbrahim Paşa'nın taleplerini olumsuz karşıladıkları halde, uygulamanın memlekette yol açacağı hissiyatı açıktan söylemeye cesaret edememişlerdi⁴⁷.

Filistin'in temsilcileri İbrahim Paşa ile yaptıkları görüşmelerde, paşanın emirlerini kabul etmiş gibi görünüp memleketlerine dönmüşlerdi. Kısa süre sonra da Filistin'in her tarafında asker alınmasına karşı güçlü bir muhalefet oluşmuş ve ahali silahlanarak isyana hazırlanmaya başlamıştı⁴⁸. Filistin'in önde gelenleri İbrahim Paşa'yı sakinleştirmeye gayret ederek, zorunlu askerliğin uygulanmaması şartıyla kendi evlatlarını rehin bırakıp vergilerin artırılmasını teklif etmişlerdi⁴⁹. Şeyhlerden Ahmet El-Kasım ve İsa El-Berkavi düzenli orduya er vermeyeceklerini ancak ne zaman ihtiyaç duyulursa istenildiği kadar başıbozuk asker sağlayacaklarını ve kendilerinin de bizzat savaşa katılacaklarını İbrahim Paşa'ya bildirmişlerdi⁵⁰. Ancak bu çabalardan olumlu netice alınamamış, İbrahim Paşa gelip zorla asker toplayacağı yönünde tehditler savurmuştu⁵¹.

⁴³ Charles Napier, *The War In Syria, I*, London 1842, s. XXVIII.

⁴⁴ Paton , *a.g.e.*, s. 121.

⁴⁵ *NA, FO*, 78/245, Campbell to Palmerston, 19 June 1834.

⁴⁶ Rustom, *a.g.e.* s. 53.

⁴⁷ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 150

⁴⁸ Rustom, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁹ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 151

⁵⁰ *BOA, HAT*, 451/22362, 23.Za.1250 (23 Mart 1835).

⁵¹ *BOA, HAT*, 360/20060-G, 06.Ra.1250 (13 Temmuz 1834).

İbrahim Paşa 1831 yılında Suriye ve Filistin'i istila etmeye başladığında padişahın teşvikine rağmen bölge ahalisi tarafından ciddi bir direnişle karşılaşmamıştı⁵². İnsanlar İbrahim Paşa yönetiminde durumlarının eskiye nazaran daha iyi olacağını beklemekteydiler. Ancak umutları Mısır yönetiminin uygulamaları sonucunda hayal kırıklığıyla neticelendi. Sahip oldukları mülklerini, hayvanlarını, emeklerini bunlardan daha önemlisi çocuklarını bile kaybetmeye başlamışlardı⁵³. Bu nedenle başta Filistin olmak üzere Suriye'nin Müslüman ahalisi Mısır yönetimine gerçek anlamda boyun eğmemişti. Onları isyandan alı koyan tek sebep Mısır askerinin bölgedeki varlığından duydukları korkuydu⁵⁴.

Filistin'in önde gelenleri önceki yönetim zamanında sahip oldukları güçlü konumlarını ve ekonomik kazançlarını kaybettiklerinden dolayı zaten Mısır yönetimine öfkeliydiler⁵⁵. Sıradan halkı yönetim aleyhine harekete geçirmek istiyorlarsa da başlangıçta bunun için ellerinde yeterli bir gerekçe de bulunmuyordu. Ancak İbrahim Paşa'nın askerlik ile ilgili planları onlara eşi bulunmaz bir fırsat sağladı. Paşa daha şeyhlerle Kudüs'te buluşmadan önce Filistin'den asker toplanacağı söylentileri dört bir tarafa yayılmış, bu nedenle Şeria ve Lut Dağı çevresinde bazı karışıklıklar ortaya çıkmıştı⁵⁶. Şeyhlerin de yönlendirmesiyle zorunlu askerlik sistemine karşı geniş halk kitlelerinin duyduğu nefret Filistin'de büyük bir isyanın çıkmasına sebep oldu. Bu sistem 1834 Mayısında uygulanmaya konulmuş, o kadar büyük bir tepki toplamıştı ki Mayıs ayının sonuna doğru Filistin kontrol edilemez bir hale gelmişti⁵⁷. Tepkinin şiddete dönüşmesi köylüler ve bedevilerin birleşerek Salt'taki Mısır askerine saldırmalarıyla oldu. Aynı zamanda Halil'de de hoşnutsuzluk işaretleri görülmeye başlanmıştı. Sair köyü sakinlerinin silahlandıklarının duyulması üzerine Halil Valisi bunların üzerine yürümüş, ancak ahalinin direncini kıramadan ardında 25 ölü bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştı⁵⁸.

Durumun ciddiyetini tam olarak kavrayamayan İbrahim Paşa Nablus, Halil ve Kudüs bölgesinden asker toplamak için Mirliva Hasan Bey'i beş yüz süvari ile bölgeye göndermişti. Ancak ahalinin şiddetli muhalefeti ile karşılaşan Hasan Bey bir nefer bile almayı başaramamıştı⁵⁹. Bunun üzerine Abaza İbrahim, maiyetinde bin

⁵² Adel Manna, "Eighteenth and Nineteenth Century Rebellions in Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol.24, No.1, (Autumn 1994), s. 60.

⁵³ Addison, *a.g.e.*, s. 461.

⁵⁴ *NA, FO, 78/245*, Catherwood to Campbell 27 February 1834.

⁵⁵ Addison, *a.g.e.*, s. 463.

⁵⁶ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 150.

⁵⁷ *NA, FO, 78/245*, Campbell to Ponsonby, 10 June 1834.

⁵⁸ Rustum, *a.g.e.*, s. 55-56.

⁵⁹ *BOA, HAT, 378/20491-A, 29.Z.1250.*

atlı ve bin piyade ile direnen ahali üzerine sevk edildi⁶⁰. Filistinliler üzerlerine gelen kuvvetleri Vadi-i Selman'da karşılayıp, Mısır askerinin çoğunu öldürdü. Yakalanan Abaza İbrahim de eşeğe bindirilerek İbrahim Paşa'ya gönderildi⁶¹.

İbrahim Paşa tüm çabalarına rağmen Gazze'den ancak yirmi civarında asker alabilmişti. Bunlardan biri firar edip Nablus Dağı'na kaçabilmiş, bir caminin minaresine çıkıp ahaliye şöyle seslenmişti: "Artık Muhammed'in dini yok mu? Bizler Müslüman değil miyiz? Kim Muhammed'i seviyorsa silahını alıp gâvur İbrahim Paşa'ya karşı savaşsın. İbrahim Paşa sürekli şarap içmekte ve domuz eti yemektedir. Rahiplerle manastırda yaşamakta, onlarla birlikte dua edip asla camiye gitmemektedir"⁶².

Mısır askerinin yenilgi haberlerinin duyulmasından sonra isyan kısa süre içerisinde Nablus, Halil, Ölüdeniz ve Ürdün'ün tamamına yayılmıştı⁶³. Kerek ve Zalt bölgeleri de isyan edip güney vilayetlerdeki asilere katılmışlardı. Zalt'taki Mısır kuvvetlerinin komutanı Reşit Bey'in yokluğundan faydalanan dağlılar, buradaki güçlü piyade kıtasına saldırıp 67 askeri öldürerek, Zalt Kalesi'ne girmeyi başarmışlardı⁶⁴.

Filistinliler; Nablus Dağı ahalisinin şeyhi Ahmet El-Kasım, Halil Dağının şeyhi İsa Ebu Ömer, Kudüs Dağının şefi İbrahim Ebu Goş liderliğinde İbrahim Paşa yönetimine başkaldırmışlardı. Dağlı ahali yaklaşık 25.000 silahlı adam çıkarabiliyordu. Ancak tahminlere göre ayaklananların sayısı on iki bin civarındaydı. Dağlılara Aneze kabilesine mensup 3.000'den fazla Bedevi Arap da katılmıştı. İsyancılar dağların yakınlarında bulunan Hristiyan köylülerden kendilerine destek olmalarını istemişlerdi. Ancak durumlarından memnun olan Hristiyanlar, isyana katılmayacaklarını ve kendilerine karşı herhangi bir saldırı olursa silahla karşılık vereceklerini duyurmuşlardı⁶⁵.

Olaylar o kadar ani gelişmişti ki Mayıs ayının sonunda Kudüs isyancılar tarafından kuşatılmıştı⁶⁶. Binlerce Nabluslu, hazırlıksız yakaladıkları Mısır kuvvetlerini Kudüs yakınlarında sıkıştırmıştı⁶⁷. Nablus yolundaki Birah köyü ve Yafa yolundaki Karyah köyünü ele geçiren asiler Kudüs'e gıda girişini engelleyip, şehrin suyollarını kesmişlerdi. Kale komutanı Albay İbrahim Bey durumun ciddiyetini kavrayıp, ko-

⁶⁰ BOA, HAT, 360/20060-G, 06.Ra.1250, (13 Temmuz 1834).

⁶¹ BOA, HAT, 451/22362, 23.Za.1250(23 Mart 1835).

⁶² NA, FO, 78/246, Campbell to Palmerston, 5 July 1834.

⁶³ NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 26 May 1834.

⁶⁴ NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 6 June 1834.

⁶⁵ NA, FO, 78/246, Campbell to Palmerston, 5 July 1834.

⁶⁶ Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 114

⁶⁷ BOA, HAT, 1343/52488-F, 22.B.1250 (24 Kasım 1834).

mutasındaki 1000 piyade ve 30 süvarinin şehrin savunması için yetersiz olduğunu rapor etti. Ayrıca bu durumdan Ebu Goş ve Samhan ailelerini sorumlu tutup acilen süvari takviyesi talep etti. Bunun üzerine İbrahim Paşa derhal 20. Süvari Alayı'na Kudüs'e gitmesi için emir verdi. Ramallah'tan 24 Mayıs'ta ayrılan bu alay Bab-el Vad denilen geçitte asiler ile karşılaştı. Filistinliler Mısır askerini kayalık bir bölge olan Saris'e doğru çekip pusuya düşürdüler. Meydana gelen çatışmada Mısır birliğinden bir albay, iki yüzbaşı, üç çavuş, on onbaşı ve kırk üç er hayatını kaybetti⁶⁸. Mısırlıların yaralılarla birlikte toplam kaybı 180 kişiye ulaşmıştı. Canını kurtaranlar ise Yafa'ya doğru kaçmak zorunda kalmıştı⁶⁹. Bu esnada karışıklıklardan yararlanan Halil ahalişi şehirdeki Mısır birliklerine saldırmaya başlamıştı. Burada bulunan 13. Piyade alayına mensup askerler komutanlarının emrine itaat etmeyip şehri savunmamışlar, bu nedenle asiler çok kolay bir şekilde Halil'i ele geçirmişlerdi⁷⁰. Şehrin düştüğü haberi duyulur duyulmaz İbrahim Paşa buraya Sayda tarafından altı top ile dört bin asker göndermiş, ancak bu birlikler de yenilerek top ve cephanelerini asilere kaptırmışlardı⁷¹.

Filistin bölgesinde isyan çıktığı zaman ülkenin başkenti konumunda olan Şam'da korku hüküm sürüyordu. Şehrin beş yüzden fazla sakini memleketlerini bırakıp kaçmıştı. Onların anlattıkları korku dolu olaylar İbrahim Paşa yönetimine karşı hoşnutsuzluğu artırmakta ve isyanı körüklemekteydi. Filistin'de meydana gelen olaylar Mısır yönetimini büyük bir endişeye sevk etmişti. En kötü senaryo Filistinlilerden etkilenen bütün Suriye'nin eş zamanlı olarak ayaklanmasıydı⁷². Buna engel olmak için asker alımları mecburen bir süreliğine askıya alındı. Ancak bu şekilde Suriye'nin kuzeyi ve Şam bölgesinin isyana katılması engellenebilmişti⁷³.

Zorunlu askerlik sistemi uygulamasının İbrahim Paşa'ya ağır bir maliyeti oldu. Yeni askerler toplamaya çalışırken çok sayıda tecrübeli ve eğitimli askerini yitirmiş⁷⁴, bundan daha önemlisi güney vilayetlerini tamamen asilere kaptırmıştı. Bu olumsuz gelişmeler karşısında korkuya kapılan paşa, ülkenin çeşitli yerlerine dağılmış olan birliklerinin önemli bir kısmını Yafa'da birleştirmeye karar verdi⁷⁵. Hemen emirler yağdırarak Trablus, Beyrut, Sayda ve Safed'de olan Mısır askerini Yafa'ya gelmesini istedi⁷⁶. Benzer emir doğrultusunda Şam'da bulunan topçu

⁶⁸ Rustum, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁶⁹ *NA, FO, 78/245*, Campbell to Ponsonby, 10 June 1834.

⁷⁰ *NA, FO, 78/243*, Farren to Palmerston, 18 November 1834.

⁷¹ *BOA, HAT, 360/20060-G, 06.Ra.1250* (13 Temmuz 1834)

⁷² *NA, FO, 78/243*, Farren to Palmerston, 29 May 1834.

⁷³ *NA, FO, 78/243*, Farren to Palmerston, 4 June 1834.

⁷⁴ *NA, FO, 78/243*, Farren to Palmerston, 19 June 1834.

⁷⁵ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s.151.

⁷⁶ *BOA, HAT, 451/22362, 23.Za.1250*(23 mart 1835).

birlikleri ve bir kısım kuvvetler de Yafa'ya doğru hareket ettiğiinden şehir neredeyse savunmasız bir halde kaldı⁷⁷. Bu fırsattan yararlanan güçlü bedevi kabilesi Anezeler binlerce süvari ile Halep bölgesine girmiş ve Halep ile Şam'a giden bütün yolları kesmişlerdi⁷⁸.

Yafa yakınlarında kamp kuran İbrahim Paşa buraya toplanan takviye birlikleriyle 14.000 kişilik bir kuvvet oluşturmayı başardı. Ancak paşayı oldukça zor bir harekât beklemekteydi. Zira güney vilayetleri ve Filistin'in tamamı isyan halindeydi. Harekât alanı engebeli arazi ve dargeçitlerden oluşuyordu. Paşanın en büyük dezavantajı ise askerlerinin dağ savaşına alışkın olmamalarıydı⁷⁹. Bu sırada Filistin'deki gelişmeleri yakından izleyen Mehmet Ali Paşa oğlunu desteklemek için asker sevkiyatına hazırlanmaktaydı. Ancak İbrahim Paşa kendisine o denli güveniyordu ki isyanı bastırarak yeterli güce sahip olduğuna dair babasına haber yolladı. Bunun üzerine Yafa'ya gönderilmek için gemilere bindirilen çok sayıda birlik geri çevrildi⁸⁰.

Mısır kuvvetlerine karşı elde edilen üstünlük nedeniyle Filistin'de coşku ve özgüven havası hüküm sürüyordu. İsyanın liderleri tüm köylüleri ayaklanmaya davet ediyor ve İbrahim Paşa'nın üzerlerine geleceklerini bildiklerinden savunmaya hazırlanıyorlardı. Kadınlar takılarını gönüllü olarak bağışlayarak erkeklerini cesaretlendiriyorlardı. Şeyhler kendilerini özgürlükleri ve toprakları için feda etmeye hazır olduklarını tüm ülkeye duyurarak Mısır ordusuna meydan okuyorlardı⁸¹.

İbrahim Paşa 6 Temmuz 1834'te Yafa'dan hareket edip Ramallah üzerinden meşhur Bab-el Vad geçidine ulaştı. Filistinliler paşanın ilerleyişini durdurmak için geçidi tutmuşlardı. Ancak Mısır kuvvetleri asileri püskürterek Karyetü'l-İnab köyüne girmeyi başardılar. Burada çok şiddetli çatışmalar meydana geldi ve Mısır askeri yaklaşık 700 dağlıyı öldürdü. Öte yandan İbrahim Paşa'nın da kayıpları oldukça fazlaydı. Bab-El-Vad ve Karyetü'l-İnab'da yaklaşık bir alay Mısır askeri hayatını kaybetti⁸². Kudüs'e yarım saat mesafede dağlılar yeniden İbrahim Paşa'nın birliklerine saldırdılar. Kanlı çatışmalar neticesinde yine hem Mısır askerinden hem de asilerden çok sayıda kişi öldürüldü. Ayrıca İbrahim Paşa'yı takip eden İkinci Piyade Alayının iki ortası Filistinliler tarafından tamamen yok edildi⁸³.

⁷⁷ *NA, FO, 78/245, Farren to Campbell, 25 May 1834.*

⁷⁸ *BOA, HAT, 360/20060-B, 16.Ra.1250, (23 Temmuz 1834).*

⁷⁹ *NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 4 June 1834.*

⁸⁰ *NA, FO, 78/245, Campbell to Ponsonby, 10 June 1834.*

⁸¹ *NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 19 June 1834.*

⁸² *Rustum, a.g.e., s. 58-59.*

⁸³ *NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 19 June 1834.*

Her geçen gün Mısırlıların durumu biraz daha kötüleşmekteydi. Asilerin liderlerinden Şeyh Hasan Hayfa'yı ele geçirmeyi başarmıştı. Ayrıca Cafa ahalisi de iki yüz mısır askerini öldürüp şehre hâkim olmuş⁸⁴, Tiberya Valisi de asiler tarafından öldürülmüştü⁸⁵. Haziran'ın ortasına doğru bedeviler Gazze'yi ele geçirmişti. Bu arada Safed'in yerlileri ve önde gelenleri asilere katılmışlardı. Böylece Haziran ayının sonunda Kudüs, Yafa ve Akka dışındaki bütün Filistin, tümüyle asilerin eline geçti⁸⁶.

Son çatışmalar neticesinde Mısır kuvvetlerinin durumu ile ilgili sağlıklı bilgi elde edilemediğinden İbrahim Paşa'nın öldürüldüğü rivayetleri Avrupa başkentlerine kadar ulaşmış ve bu haber özellikle İstanbul'da yankı bulmuştu⁸⁷. Neticede İbrahim Paşa bin bir güçle de olsa yaralı olarak Kudüs'e girmeyi başarmış ancak burada sıkışıp kalmıştı. İçinde bulunduğu durumun vahametinin vermiş olduğu endişe ile babasından acilen yardım istemişti. Bir yandan da asilerin önde gelenleriyle barış yolunu arayıp, zorunlu askerlik sistemi uygulamasının kaldırıldığını duyurmuştu. İbrahim Paşa ile bizzat müzakere yapan Şeyh Kasım askerlik sisteminin kaldırılması yanında kurulan meclislerin feshedilerek hükümetin tüm işlerinde bölgenin önde gelenlerine müracaat etmesini talep etmişti. İbrahim Paşa'nın ne alıp verdiğinden ziyade daha çok zamana ihtiyacı olduğundan müzakereleri uzatmaya çalışıyordu⁸⁸. Bu arada Mısırlıların kayıplarına dair haberlerin ardı arkası kesilmiyordu. İbrahim Paşa'ya yardım etmek için Şam'dan hareket eden 19. Piyade Alayı güçlü bir dağlı grubuyla Safed'e bağlı Merc-i Beni Amir adlı bölgede karşılaştı. Kısa süre direnen Nabluslular geri çekilip⁸⁹, takip eden Mısır askerini Esraelon Ovası ile sahil arasındaki dar geçitte pusuya düşürdüler. Yaklaşık sekiz saat süren çatışmadan sonra 1.200 kişilik Mısır birliğinden sadece üç yüzü kurtulabilmişti⁹⁰. İbrahim Paşa'nın birlikleri karşısına çıkan köylüler dağınık bir halde her biri bir kayanın veya ağacın arkasına saklanıp, oradan Mısır birlikleri üzerine ateş etmekteydiler. Dört bir taraftan üzerlerine kurşun yağın ve bu tarz bir savaşta nasıl davranmaları gerektiğini bilmedikleri için dağılan Mısır birlikleri, kısa sürede hezimete uğramışlardı⁹¹. Bunun sonucu olarak Filistin isyanı esnasında Mısırlılar en iyi askerlerinden üç dört binini kaybetmişlerdi⁹².

⁸⁴ BOA, HAT, 360/20060-G, 06.Ra.1250 (13 Temmuz 1834).

⁸⁵ NA, FO, 78/237, Farren to Ponsonby, 25 June 1834.

⁸⁶ Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 114

⁸⁷ BOA, HAT, 451/22362, 23.Za.1250(23 Mart 1835).

⁸⁸ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 152

⁸⁹ NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 19 June 1834.

⁹⁰ Rustum, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁹¹ NA, FO, 78/246, Campbell to Palmerston, 16 July 1834.

⁹² NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 18 November 1834.

Sekiz yüz kişilik kuvvetiyle Kudüs'ü savunmaya çalışan İbrahim Paşa'nın dış dünya ile bağlantısı tamamen kesildiğinden kendisinden artık haber alınamıyordu⁹³. Sürekli saldırılara maruz kalan paşa bir yandan da asiler ile müzakereleri sonuçlandırmaya çalışıyordu⁹⁴. Bu sırada Mısır'dan gelen takviye birliklerinin Yafa'ya ulaştığı haberini alan paşa bir nebze de olsa rahatlamıştı. Ancak bir yolunu bulup Kudüs'ten çıkması gerekiyordu. Bunun için doğrudan Ebu Goş ailesi ile görüşüp bu ailenin hâkim olduğu Yafa yolunu güvence altına almaya çalışmıştı. Akka'da esir tutulan aile büyüklerinin serbest bırakılması karşılığında Kudüs'ten çıkıp Yafa'ya gitmek istediğini bunlara iletmişti. Görüşmeler neticesinde söz konusu aile ile anlaşma sağlanmış ve yol güvenliği garantisini alan İbrahim Paşa kuvvetleriyle birlikte 20 Haziran'da Yafa'ya doğru hareket etmişti⁹⁵. İbrahim Paşa her ne kadar Yafa'ya ulaşmayı başarmışsa da burada da asiler tarafından sıkıştırılmıştı. Bölgenin ileri gelenlerinden İsa Esad, Salim Ağa ve Beni Hamar Şeyhi Derviş El-Hurac topladıkları kuvvetlerle paşanın sığındığı son şehri de kuşatma altına almışlardı⁹⁶. Ayrıca Yafa'ya giden yolları tutuklarından İbrahim Paşa'ya yardım için gönderilen malzeme ve erzak taşıyan kervanı da ele geçirmişlerdi⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nin Filistin İsyanına Karşı Tutumu

Kütahya Anlaşması'ndan memnun olmayan Sultan II. Mahmut Suriye, Filistin ve Adana'nın geri alınması emelinden asla vazgeçmemişti⁹⁸. Bu nedenle anlaşmadan kısa bir süre sonra doğu eyaletlerini ıslah gerekçesiyle eski sadrazam Reşit Mehmet Paşa'yı Mısırlılara karşı bir ordu kurması için 3 Kasım 1833 yılında Sivas Valiliği'ne atamıştı⁹⁹.

Kütahya Anlaşması'ndan kısa bir süre sonra İstanbul ile İskenderiye arasındaki ilişkiler savaş yıllarında ödenmeyen vergiler nedeniyle yine gerginleşmeye başlamıştı. Sultan Mahmut 1832 ile 1833 yıllarına ait vergilerin ödenmesini istiyor, buna karşılık Mehmet Ali 1834 yılı başlangıç alınarak vergi ödeyeceği konusunda ısrar ediyordu. Yaşanan bir diğer sorun da Kütahya Anlaşması'nın belirlediği sınırların ötesinde yer alan Rakka Eyaleti'nin sancakları olan Urfa, Birecik ve Rumkale'ye Mısır askerinin sevk edilmiş olmasıydı¹⁰⁰. Bu durum ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmuştu. Ancak söz konusu eyaleti İbrahim Paşa'ya kaptırmak istemeyen Ba-

⁹³ *NA, FO, 78/237*, Farren to Ponsonby, 25 June 1834.

⁹⁴ *BOA, HAT, 378/20491-A*, 29.Z.1250.

⁹⁵ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 152

⁹⁶ *NA, FO, 78/246*, Campbel to Palmerston, 30 July 1834.

⁹⁷ *NA, FO, 78/245*, Campbell to Palmerston, 23 June 1834.

⁹⁸ Ali Fuat, *a.g.m.*, s. 111.

⁹⁹ *Takvim-i Vekayi*, Defa 71.

¹⁰⁰ Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 111-112.

bıali, Diyarbekir ve Rakka eyaletlerinin idaresini 19 Mart 1834 tarihinde doğudaki en güçlü temsilcisi olan Sivas Valisi Reşit Paşa'nın yönetimine bırakarak buradan vaz geçmeyeceğini açıkça ortaya koymuş¹⁰¹ ve bölgedeki askeri kudretini artırmak amacıyla Sivas'a takviye birlikler göndermişti¹⁰².

Filistin isyanının patlak vermesinde Babıali'nin doğrudan herhangi bir etkisi veya yönlendirmesi olmamıştı¹⁰³. Hatta Filistin halkının Mısır yönetimine duyduğu tepki sonucu ortaya çıkan bu isyanın Osmanlı hükümeti için bile bir sürpriz olduğu söylenebilir. İngiliz Elçisi Ponsonby'nin değerlendirmelerine göre; isyanla birlikte Mehmet Ali'nin bölgede kaybettiği nüfuzunun yerini Osmanlılara duyulan sempati doldurmaya başlamıştı¹⁰⁴. Bunun içindir ki Suriye ve Filistin bölgesinin önde gelenleri ve bir kısım ahali Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardı¹⁰⁵. Ayrıca Filistinliler, Mısırlılar karşısında elde ettikleri önemli galibiyetlerden sonra kendilerine yardım edilmesi için Osmanlı yetkililerini cesaretlendirmeye çalışmışlardı¹⁰⁶.

Filistin isyanı ortaya çıkıncaya kadar Osmanlı yetkilileri Mısırlılarla sorun yaşamak istemiyorlardı. İbrahim Paşa ile savaşmak için Sivas Valisi Reşit Paşa'nın yönetimi altında bulunan bölgeleri tam olarak kontrol altına almasını ve güçlü bir ordu kurmasını bekliyorlardı¹⁰⁷. Ancak Filistin'in karışması Sultan Mahmut'u oldukça heyecanlandırmıştı¹⁰⁸. Osmanlı ordusunu birkaç kez dize getiren Mısır askerinin sıradan köylüler karşısında perişan olduğunu gören sultan ve Osmanlı yetkilileri beklemekten vazgeçip böyle bir fırsatın kaçırılmaması gerektiği kanaatine varmışlardı. Filistinlilere yardım edilmezse bölgedeki Müslüman ahali Mısır kuvvetleri tarafından tamamen ezilebilirdi. Bu duruma seyirci kalmaması ise yeni koşulların şekillendirdiği devlet politikasıyla uyumuyordu¹⁰⁹. Bu nedenle isyanın Suriye'nin geneline yayılması halinde Mehmet Ali Paşa'ya ölümcül bir darbe indirmek için Reşit Paşa'nın Halep'e asker sevk etmesi tasarlanmıştı. Hatta muhtemel harekât için hazırlıklara bile girişilmişti¹¹⁰. Bu amaçla donanmanın Akdeniz'e açılmasına karar verilmişti. Ayrıca Suriye sahiline asker çıkarılması planlandığından Antalya'ya ya-

¹⁰¹ *Takvim-i Vekayi*, Defa 80; *BOA, HAT*, 698/33706-D, 1249 (1833); Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, III-IV* (Sadeleştirilen Neşet Çağatay), TTK, Ankara 1992, s. 274.

¹⁰² *Takvim-i Vekayi*, Defa 80.

¹⁰³ Rustum, *a.g.e.*, s. 31

¹⁰⁴ *NA, FO*, 78/237, Ponsonby to Palmerston, 29 July 1834.

¹⁰⁵ *BOA, HAT*, 372/20396-A, 19.R.1250 (25 Ağustos 1834)

¹⁰⁶ *BOA, HAT*, 360/20060-G, 06.Ra.1250 (13 Temmuz 1834).

¹⁰⁷ *BOA, HAT*, 1322/51646-B, 28 Ca. 1249 (13 Ekim 1833).

¹⁰⁸ G.H. Bolsover, "Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)", *The Slavonic and East European Review*, Vol.13, No.37 (jul 1934), s. 104

¹⁰⁹ *BOA, HAT*, 1170/46289, 29.Z.1250.

¹¹⁰ *BOA, HAT*, 367/20178/A, 29.Z.1248.

kın olan Isparta ve Burdur'a iki mansure alayı gönderilmiş ve Reşit Paşa'nın komutasındaki kuvvetler bir süvari alayı ile takviye edilmişti. Alınan bu tedbirlerin en önemli amaçlarından biri şüphesiz Mısır yönetimine başkaldıran Filistinlileri cesaretlendirmektir. Bu şekilde devletin harekete geçtiğini düşünen Şam ve Halep ahalisi de tümüyle ayaklanabilir ve Suriye'nin ele geçirilmesi oldukça kolay bir hale gelebilirdi¹¹¹.

Filistin isyanından faydalanmak isteyen Babiali, ilk önce Rakka Eyaleti'ni geri almayı planlamıştı. Bunun için Mehmet Ali Paşa'dan bir an evvel söz konusu eyalette bağlı sancakların boşaltılması istenmişti¹¹². Ancak Rakka'nın merkezi olan Urfa sancağı askeri açıdan oldukça önemli ve stratejik bir bölge olduğundan Mehmet Ali Paşa'nın buradan kolayca vaz geçmesi beklenmemektedir¹¹³.

İbrahim Paşa'nın ölümüne dair haberler bölgede yankılanınca Babiali Adana'yı Karaman Valisi'nin yönetimine bırakmaya karar vermişti¹¹⁴. Osmanlı yetkilileri Mısırlılara verilen bütün toprakların geri alınması için gereken tedbirler konusunda Babiali'ye sürekli raporlar sunmaya başlamışlardı. Bunlardan biri olan Konya Müşiri Ali Paşa, Suriye'de genel bir isyanı başlatmak için Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerin bölge halkına duyurulması gerektiği düşüncesindeydi. Ona göre ahali bu şekilde cesaretlenip topyekûn ayaklanacaktı. Bu durumda Reşit Paşa Halep'e, kendisi de Adana'ya girerek Mısır ordusunu kolaylıkla Suriye'den çıkarabilirlerdi.¹¹⁵ Şam'daki İngiliz konsolosu da Ali Paşa ile aynı şekilde düşünmekteydi. Ona göre Şam ve Halep ahalisi isyancılarla iletişim halindeydi. Eğer Sultanın Mısırlılara karşı herhangi bir girişimde bulunduğunu görürlerse topyekûn ayaklanacaklardı. Bu durum gerçekleşirse İbrahim Paşa kolaylıkla Mısır'a kadar sürülebilirdi¹¹⁶.

Osmanlı yetkilileri biryandan da İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby ile görüşüp Adana yönetiminin başka bir valiye verilmesi ve Suriye'nin zorla Mehmet Ali'den alınmasının planlandığını ona iletilmişlerdi. Bu düşüncenin gerekçeleri arasında Mehmet Ali Paşa'nın devlete sadık olmaması, vergisini ödemediği halde, Müslüman ahaliyi öldürmek için asker ve mühimmat sevkine kolaylıkla para bulması gösteriliyordu. Devletin ahalinin kırılmasına daha fazla sabredemeyeceği ve Filistinlileri kurtarmak için gerekli tedbirleri alacağı bildirilip İngiltere'den bu konuda destek istendi¹¹⁷. İngiliz elçisi destek konusunu İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bütünlü-

¹¹¹ BOA, HAT, 383/20609-A, 9.R.1250, (15 Ağustos 1834).

¹¹² BOA, HAT, 360/20065-C, 29.Z.1249 (1833-1834); BOA, HAT, 360/20065-D, 29.Z.1249.

¹¹³ Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 117.

¹¹⁴ BOA, HAT, 383/20609, 29.Z.1250.

¹¹⁵ BOA, HAT, 372/20396-A, 19.R.1250 (25 Ağustos 1834).

¹¹⁶ NA, FO, 78/237, Farren to Ponsonby, 12 July 1834.

¹¹⁷ BOA, HAT, 1170/46289, 29.Z.1250.

ğünden yana olduğunu söyleyerek geçiştirdi. Osmanlı yönetimini savaştan vazgeçirmek için; Mehmet Ali Paşa'nın isyanı bastırmak amacıyla İskenderiye'den hareket etmek üzere olduğunu, Filistinlilerin Mehmet Ali'nin sahip olduğu 100.000 kişilik disiplinli ordusu ve çok sayıdaki eğitilmiş topçusuna karşı savaşı sürdüremeyeceğinin altını çizdi. Acele ile herhangi bir girişimde bulunulmasının Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü için oldukça riskli olduğunu vurgulayıp, gelişmelerin İngiltere ve Fransa ile birlikte değerlendirilmesi tavsiyesinde bulundu¹¹⁸.

İbrahim Paşa'nın öldürüldüğü haberlerinin asılsız olduğunun ortaya çıkması Babıali'de herhangi bir hayal kırıklığına yol açmamıştı. Hatta paşanın Kudüs'te sıkıştırıldığı anlaşılmaması Sultan II. Mahmut ve paşaları heyecanlandırmaya bile yetmişti. Bu hissiyatla harekete geçmek isteyen Babıali talimatlar yağdırarak Erzurum ve Trabzon valileri ile birlikte Sivas Valisi Reşit Paşa'nın muhtemel bir hareket için hazırlanmasını istemişti¹¹⁹.

Filistin isyanının seyri, İngiliz ve Fransızlarda kaygıya neden olmaktadır. Bu devletler muhtemel bir savaşta Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması ile elde ettiği hakları kullanıp, İstanbul'a yine asker sevk etmesinden çekiniyorlardı. Hatta İngilizler Rusların padişahı cesaretlendirerek savaş çıkırtkanlığı yaptığını bile düşünüyorlardı¹²⁰. Benzer kaygıları taşıyan Fransızlar da, İngilizler ile birlikte hareket edip Osmanlı Devleti'nin savaş arzusunun önüne geçmeye çalışıyorlardı¹²¹. İngiliz ve Fransızların beklentilerinin aksine aslında Rusya da savaş istemiyor, Hünkâr İskelesi Antlaşması ile elde ettiği kazanımları ancak barış ile muhafaza edebileceğini düşünüyordu. Bu nedenle Rus yetkililer Osmanlı Devleti'nin savaşı başlatan taraf olması durumunda Rusya'nın Babıali'ye yardım etmeyeceğini, söz konusu anlaşmanın savunma amacıyla imzalandığını açıkça beyan etmişlerdi. Avrupalı devletlerin baskıları neticesinde Osmanlı yetkilileri mecburen de olsa beklemeye koyulmuşlardı. Ancak bu bekleyiş, Reşit Paşa'nın ordusunu yeterince güçlendirmesi ve fırsatı yakalandığında İbrahim Paşa'ya ölümcül darbe vurması içindi¹²².

İsyanın Bastırılması

İbrahim Paşa Yafa'dan Kudüs üzerine yürürken babasının yardım talebini geri çevirmişti. Ancak Mehmet Ali Paşa durumun beklediğinden çok daha ciddi

¹¹⁸ *NA, FO, 78/237*, Ponsonby to Palmerstone, 24 July 1834.

¹¹⁹ *NA, FO, 78/237*, Ponsonby to Palmerston, 25 July 1834.

¹²⁰ *NA, FO, 78/237*, Ponsonby to Campbell, 23 July 1834.

¹²¹ *NA, FO, 78/237*, Ponsonby to Palmerston, 25 July 1834.

¹²² Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 116.

olduğunu anladığı an hemen yardım kuvvetleri göndermeye karar verdi. Kahire’de bulunan 4. ve 20. Alaylar ile bir hassa alayının acilen Suriye’ye gönderilmesi talimatını verdi. Asker sevkiyatı için savaş gemileri hazırlatıldı ve bazı tüccar gemileri kiralandı. Bunun yanında iki alay süvari kara yolundan Suriye’ye gitmek için hemen İskenderiye’den yola çıktı. Durum o kadar vahimdi ki Mehmet Ali Paşa bizzat bölgeye gitmek zorunda kaldı¹²³. Hazırlanan birlikler 20 Haziran 1834’de gemilere bindirilip Yafa’ya gönderildi. Bunların yanında Mısır bedevilerinden toplanan süvariler Nablus’un doğusundaki dağ geçitlerinin tutulması amacıyla hemen karadan Suriye’ye doğru yola çıkarıldılar¹²⁴. Kısa süre içerisinde yaklaşık 9000 piyade, 1000 süvari ve 4 topçu tugayı Yafa’ya gönderildi. Filistin’de düzeni sağlamak amacıyla 15.000 kişilik kuvvetin bölgeye nakledilmesi planlanmaktaydı¹²⁵.

Mehmet Ali Paşa 29 Haziran 1834’te savaş gemilerine bindirdiği birlikleriyle İskenderiye’den denize açılıp, 1 Temmuz’da Yafa’ya ulaştı¹²⁶. Mısır’dan ayrılmadan önce Dürzülerin meşhur prensi Emir Beşir’i görüşmeye çağırmişti. Emir, oğlu ile bir adamını gönderip verilecek her türlü görevi yerine getireceğine dair Mehmet Ali’ye Paşa’ya haber yolladı¹²⁷.

Mısır yönetimi Filistin’de çok zor durumda kalmışsa da isyan Suriye’nin tamamına yayılmamıştı. Halep ve Şam’da mühim hadiseler ortaya çıkmamış, Maruniler ile Dürzüler isyana katılmamışlardı¹²⁸. Ayrıca Mısır yönetimi çok sayıda asker çıkarabilecek savaştı insanlar olan Dürzüler ile Emir Beşir sayesinde ittifak yapmıştı¹²⁹.

Mehmet Ali Paşa bölgeyi kendisinden daha iyi bilen İbrahim Paşa’ya danıştıktan sonra harekât planını netleştirmiş ve Mısır’dan yola çıkan süvari alayları Yafa’ya ulaştır ulaşmaz asiler üzerine yürümeyi kararlaştırmıştı¹³⁰. Ayrıca en iyi komutanlarından Menekli Ahmet Bey ve Selim Paşa’yı orduya komuta etmekle görevlendirmişti¹³¹.

Mehmet Ali Paşa bir yandan da Nablusluları kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Daha önce İbrahim Paşa ile anlaşan Ebu Goş ailesinin yanı sıra Nablus şeyhlerinden olup kendisine Akka müdürlüğü vaad edilen Süleyman Abid tüm akrabalarıyla bir-

¹²³ *NA, FO, 78/245, Campbell to Palmerston, 19 June 1834.*

¹²⁴ *NA, FO, 78/245, Campbell to Palmerston, 23 June 1834.*

¹²⁵ *NA, FO, 78/245, Campbell to Palmerston, 24 June 1834,*

¹²⁶ Kutluoğlu, *a.g.e.*, s. 115.

¹²⁷ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 152.

¹²⁸ *NA, FO, 78/245, Thurburn to Palmerston, 30 June 1834.*

¹²⁹ *NA, FO, 78/246, Campbell to Palmerston, 4 July 1834.*

¹³⁰ *NA, FO, 78/246, Campbell to Palmerston, 5 July 1834.*

¹³¹ Rustum, *a.g.e.*, s. 65.

likte asilere karşı savaşmak için İbrahim Paşa'ya katılmaya hazır olduğunu bildirmişti. Ayrıca isyancılar ile ilgili tüm bildiklerini anlatmış, onun ifadelerinden asilerin yaklaşık sayısı ve buldukları yerler tespit edilmişti.

Ahmet Bey komutasındaki süvari birlikleri 7 Temmuz'da Yafa'ya ulaşmıştı. Bu esnada İbrahim Paşa Nablus üzerine yürümek için hazırlıklarını tamamlamak üzereydi. Emir Beşir ise düzenlenecek harekâta İbrahim Paşa'yı destekleyecek ve onun gidemediği yerlerde otoriteyi sağlayacaktı. İbrahim Paşa 9 Temmuz 1834 tarihinde 9000 piyade, 1300 süvari ve 6 sahra topu ile Yafa'dan ayrıldı. Mısır birliklerinin ilerlemesinin yarattığı korku, Kudüs ve Halil bölgesindeki bir kısım ahalinin İbrahim Paşa'ya itaat etmesini sağlamıştı¹³².

Mısırlılara itaat etmeyi reddeden Nabluslular buldukları bölgenin arazi yapısına ve köylüler üzerindeki etkilerine güvenerek Zayta ve Deyre'l-Ghusun köylerinde direnmeye karar verdiler. İbrahim Paşa yola çıktıktan birkaç gün sonra Zayta'da asilerin saldırısına uğradı. Ancak kayıpları doksan kişiye ulaşan köylüler geri çekilip Deyre'l-Ghusun tepelerini tutarak Mısır ordusunu beklemeye başladılar. 12 Temmuz'da İbrahim Paşa söz konusu tepelerin bulunduğu bölgeye ulaştı. Arazinin sarp olması nedeniyle topçu birliklerini geride bırakmak zorunda kaldı. Menekli Ali Bey'e köye saldırması emrini verirken, Selim Paşa'dan maiyetindeki piyade ve süvariler ile sağ taraftan köyü kuşatmasını istedi. Sol tarafın kumandanı Yakup Bey'e de diğer birliklerle eş zamanlı olarak harekete geçmesi talimatını verdi. Ancak oldukça engebeli olan arazide süvariler bir türlü ilerleyemedi. Topçu ve süvari desteğinden mahrum kalan piyadeler üç saate yakın süren oldukça sert çatışmaların ardından yaklaşık 300 Filistinliyi öldürerek tepelere ulaşabildiler¹³³. Çatışmalar esnasında Nablus Şeyhi Ahmet El-Kasım bir oğlunu kaybetmiş, diğer oğlu ve kendisi de yaralanmıştı. İbrahim Paşa asilere karşı oldukça sert davranıp direnen köylerin tamamını ateşe verdikten sonra 13 Temmuz 1834'te Nablus'u gele geçirmişti. Çok kayıp veren ve köyleri yağmalanan bir kısım Nabluslular bedeviler ile birlikte çölün iç kesimlerine çekilmek zorunda kalmışlardır¹³⁴. Ahmet El-Kasım ve diğer önde gelen bazı şeyhler de kaçıp canlarını kurtarabilmişlerdi¹³⁵.

İbrahim Paşa Nablus üzerine yürüdüğü esnada, Mehmet Ali Paşa Deryre'l Kamer'den Safed'e geçişleri engellemek ve Safed'i kontrol altına almak için Emir Beşir'i görevlendirmişti¹³⁶. Emir Beşir, komutasındaki birkaç bin Dürzüyle Filistin'in

¹³² *NA, FO, 78/246, Campbell to Palmerston, 16 July 1834.*

¹³³ *Rustum, a.g.e., s. 71-73.*

¹³⁴ *BOA, HAT, 1231/47997-F, 29.Z.1251.*

¹³⁵ *NA, FO, 78/246, Campbell to Palmerston, 16 July 1834.*

¹³⁶ *NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 12 July 1834.*

kuzey sınırında karargâh kurdu. Emir Beşir'in Ahaliyi uyaran iki mektup göndermesi sonucunda bölgenin önde gelenleri Mısır hükümetine bağlılıklarını bildirip af dilediler. İtaatlerini Mehmet Ali adına kabul eden emir, 500 adamını Safed Kalesi'ni ele geçirmeleri için gönderdi. Birkaç gün sonra da kendisi şehre gidip ahalinin elindeki silahları topladı¹³⁷. Bu esnada önde gelenlerden ele geçirdiği otuz iki kişi daha sonra Akka Kalesi'nde idam edildi. Böylece direnci kırılan Safed'in güçlü ve sağlıklı erkekleri yakalanıp askere alındı¹³⁸. Bu sırada Trablus'ta devam eden isyanı bastırmak için Emir Beşir'in oğullarından Emir Halil, çok sayıda Dürzü ve iki tuğay piyade ile bu şehrin üzerine yürüdü¹³⁹. Meydana gelen çatışmalarda çok sayıda Trabluslu öldürülüp, sağ ele geçirilenlerin büyük bir kısmı ise idam edildi¹⁴⁰. Emir Beşir Mehmet Ali Paşa'nın en çok ihtiyacı olduğu zaman ona yardım ederek bir kez daha sadakatini ispat etmişti. Onun ve oğullarının gayretleri sayesinde Dürzüler isyana katılmadıkları gibi Filistinlilerin ezilmesine yardım eden, Mısırlıların en yakın müttefikleri olmuşlardı¹⁴¹.

İbrahim Paşa Nablus'u ele geçirdikten sonra ahalinin elindeki silahları topladı ve sonra yakaladığı şeyhlerin büyük bir kısmını idam ettirdi. Nablus'ta düzeni sağladıktan sonra asilerin sığındığı Ölü Deniz civarında bulunan Halil şehri üzerine yürüyüşe geçti¹⁴². Şehre yaklaştığında dağlılar aniden dört bir taraftan üzerine saldırdılar. Mısır ordusunun düzeni bozulduğundan İbrahim Paşa birliklerini şehrin dışına çekmek zorunda kaldı. Burada askerlerini düzene koyduktan sonra tekrar saldırıya geçti. Şehrin içinde çok kanlı mahalle muharebeleri yaşandıktan sonra asiler dağıtıldı, şehir ele geçirildi ve yakalanan üç şeyh Nablus'ta idam edildi¹⁴³. Ele geçirilen 700 köylünün dört yüzü 400'ü askere alınarak Mısır'a gönderildi. Bu çatışmada Mısırlılar aralarında üç komutan, yedi yüzbaşı ve bir kısım subaylar olmak üzere toplam 260 kayıp verdi¹⁴⁴.

Şeyh Ahmet El-Kasım Filistin'de tutunamayınca taraftarlarıyla birlikte Ürdün'e geçip Lut Gölü'nün güneyindeki bir dağın zirvesinde bulunan Kerek Kalesi'ne sığınmıştı. Onun peşini bırakmayan İbrahim Paşa askeriyle birlikte şeyhin sığındığı kaleye yönelmişti. Ancak çok zorlu ve uzun bir yürüyüş sonrası kaleye ulaşabilmiş, yolda aşırı sıcakın etkisinden ve susuzluktan çok sayıda askeri hayatını kaybetmişti¹⁴⁵.

¹³⁷ Rustum, *a.g.e.*, s. 75

¹³⁸ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s. 152-153.

¹³⁹ *NA, FO, 78/243*, Farren to Palmerston, 2 July 1834.

¹⁴⁰ *BOA, HAT, 1231/47997-F, 29.Z.1251*.

¹⁴¹ *NA, FO, 78/238*, Brant to Ponsonby, 26 August 1834.

¹⁴² *NA, FO, 78/243*, Farren to Palmerston, 9 August 1834.

¹⁴³ *NA, FO, 78/243*, Farren to Palmerston, 11 August 1834.

¹⁴⁴ Rustum, *a.g.e.*, s.74.

¹⁴⁵ Kamil Paşa, *a.g.e.*, s.153

Kerek Kalesi'nin dört bir tarafında derin vadiler bulunmaktaydı. Bölgedeki su kaynakları kalenin kuzeyinde ve ulaşılması çok zor bir bölgedeydi. Paşa, acilen suya ve hayvanları için yeme ihtiyacı olduğundan gecikmeksizin saldırıya geçti. Yoğun top ateşine tuttuğu kaleyi ilk gün ele geçiremediği gibi Mirliva Yakub Bey ve birkaç subay bu saldırıda hayatını kaybetti. Top güllerine kalenin daha fazla dayanamayacağını anlayan Şeyh Ahmet gece yarısı kaleden çıkıp Aneze bedevilerine iltica etti. Kendilerine sığınanları himaye etmek bedevilerin âdeti olduğu halde, Aneze şeyhi Dumi Es-Semir İbrahim Paşa'nın gazabından korkarak Şeyh Ahmet'le beraber gelen Nabluslu şeyhleri Mısır birliklerine teslim etti. Böylece büyük bir beladan kurtulan İbrahim Paşa, Şeyh Ahmet ve diğer şeyhleri Şam, Akka ve Kudüs'te idam ettirdi¹⁴⁶.

Filistin isyanı süresince Suriye'nin kuzey sınırında bulunan Reşit Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Mısır yönetimini oldukça tedirgin etmişti. Çünkü kuzeydeki birliklerin önemli bir kısmı isyanı bastırmak amacıyla güney vilayetlerine sevk edilmiş ve Halep ile Şam neredeyse savunmasız bir halde bırakılmıştı. Üstelik isyan eden Müslüman ahali sürekli ve ısrarla Osmanlı yönetiminden yardım istemişti. Reşit Paşa'nın küçük bir hareketi Suriye'deki bütün dengeleri alt üst edebilirdi. Ancak muhtemel bir savaşın Rusya'ya İstanbul'a asker sevk etme fırsatı sunacağını düşünen İngiliz ve Fransızların Babıalı üzerindeki yoğun çaba ve baskıları Reşit Paşa'nın Suriye'ye girmesini engellemişti. Kuzey sınırının söz konusu kritik durumu nedeniyle isyan bastırılır bastırılmaz hemen binlerce Mısır askeri buralara sevk edilmişti. Gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı yönetimi bundan sonra Müslüman ahalinin asla İbrahim Paşa'ya muhalefet edemeyeceğini ve sınırın güçlü Mısır birlikleriyle takviye edildiğini anladı¹⁴⁷. Böylece başlangıçta Babıalı'nın endişesi olan; Müslüman ahalinin tamamen ezilmesi ve daha güçlü Mısır birlikleriyle karşılaşma durumu gerçekleşmiş oldu.

Mehmet Ali Paşa isyana katılan ve isyan etme ihtimali olan birçok önde gelen Filistinliyi cezalandırdı. Kudüs'te sürgün edilenler arasında Şeyh Muhammed Ali El-Hüseyni ve Şeyh Abdullah El-Budayri bulunuyordu. Bölgenin en önemli önde gelenlerinden Şeyh İsa El-Madi ve Şeyh Mesut El-Madi tutuklandı. Çok sayıda din adamı yakalanıp Mısır'a gönderildi. Yafa valisi Esad Bey vatan hainliğiyle suçlanıp Akka'da idam edildi¹⁴⁸. Bunlarında dışında El-Carar, El-Ahmet, El-Samhan ve El-Amr gibi meşhur ailelerin bireyleri ya öldürüldü veya sürgün edildi¹⁴⁹. Mısır yönetiminin kendini güvenceye almak için aldığı en önemli tedbirlerden biri de Osmanlı

¹⁴⁶ Rustum, *a.g.e.*, s.80-82

¹⁴⁷ *BOA, HAT*, 361/20099-A , 13.Ca.1250 (17 Eylül 1834)

¹⁴⁸ Rustum, *a.g.e.*, s. 71

¹⁴⁹ Adel Manna, *a.g.m.*, s. 60

yönetiminin son Akka Valisi olan Abdullah Paşa'nın adamlarının tamamının bölgeden uzaklaştırılması oldu¹⁵⁰.

Suriye ve Filistin'de kısmen konumunu sağlamlaştıran Mısır yönetimi isyanın en önemli sebebi olan zorunlu askerlik sistemini derhal uygulamaya koymak istedi. Direnişleri baştan yok etmek için bölgenin tamamının silahsızlandırılmasına başlandı. Ahaliye silahlarını teslim etmesi yönünde baskı yapılıyor ve var olandan çok daha fazla silah isteniyordu. Silah veremeyenler ve askerlik için uygun olanlar orduya katılmaya davet ediliyor, katılımı teşvik için daveti kabul edenler ferde vergisinden muaf tutuluyordu. Yine de ahalinin çoğu askerlikten kaçmak için ya saklanıyor veya memleketini bırakıp kaçıyor. İngiliz konsolosunun gözlemlerine göre kadın ve çocuklar erkeklerin yerlerini söylemeye zorlanıyorlardı. Bunun için kadınlar, hatta hamile olanlar bile falakaya yatırılıyordu. Bu şekilde Nablus, Halil ve Kudüs'te yakalanan 4000 genç erkek Mısır ordusunun düzenli birliklerinin saflarında yer almak zorunda kaldı¹⁵¹.

Sonuç

Mehmet Ali Paşa Suriye ve Filistin'de zorunlu askerlik sistemini uygulayarak istediğini almıştı. Ancak elde ettikleri ve kaybettikleri karşılaştırıldığında aslında paşanın kaybeden taraf olduğu söylenebilir. İsyân sonrası durumu değerlendiren İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Lord Ponsonby; Mısır yönetiminin Suriye ve Filistin'deki varlığının tamamen askeri gücüne bağlı olduğunu ve Mehmet Ali'nin Sultan'ın en önemli düşmanı olmasını sağlayan gücünü kaybettiğini belirtmişti. Sultan II. Mahmut'un da Mısır Valisi'nin zayıfladığına kanaat getirdiğine ve bu nedenle iki taraf arasında savaşın kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmişti¹⁵².

Gerçekten de Mehmet Ali Paşa Suriye ve Filistin'i ilk ele geçirdiği döneme nazaran durumu oldukça kötüleşmişti. Başlangıçta Suriye ve Filistin'in Müslüman ahalisi, Mısır ordusuna karşı en küçük bir direniş bile göstermeyerek bir bakıma tarafsız kalmışlardı. Ahalinin bu tutumu sayesinde Mısır ordusu Osmanlı güçlerini kolaylıkla Anadolu'nun içlerine kadar sürmüştü. Mehmet Ali Paşa'nın tesis etmek istediği yönetim şekli ve uygulamaya gayret ettiği zorunlu askerlik sistemi çok sayıda Filistinlinin kanları pahasına gerçekleştirebilmişti. Bunun yanında Mısır yönetimi hem ahalinin sadakatini ve hem de çok sayıda eğitimli askerini kaybetmişti. Üstelik muhtemel bir savaşta yöre halkından zorla askere alınanların Mehmet Ali'ye Paşa'ya bağlılığı da şüpheliydi. Telafi edilemez maddi ve manevi kayıpları nedeniyle Mehmet Ali Paşa'nın bir daha İstanbul üzerine yürümesi imkânsız bir hale gelmiştir.

¹⁵⁰ *NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 25 August 1834.*

¹⁵¹ *NA, FO, 78/243, Farren to Palmerston, 18 November 1834.*

¹⁵² *NA, FO, 78/237, Ponsonby to Palmerston, 16 August 1834.*

KAYNAKLAR**Başbakanlık Osmanlı Arşivi***

Hatt-ı Hümayun (HAT): 360/20060-B, 360/20060-G, 360/20065-C, 360/20065-D, 361/20099-A, 367/20178/A, 372/20396-A, 378/20491-A, 383/20609, 383/20609-A, 451/22362, 698/33706-D, 1170/46289, 1199/47081-B, 1231/47997-F, 1322/51646-B, 1343/52488-F.

National Archives

Foreing Office (FO) 78/237 (1834),78/238 (1834), 78/243 (1834), 78/245 (1834), 78/246 (1834)

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Addison, Charles G., *Damascus and Palmyra: A Journey to the East With a Sketch of the State and Prospects of Syria, Under Ibrahim Pasha, II*, London 1838.

Ali Fuat, “Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Numero 19(96), İstanbul Devlet Matbnaası, İstanbul 1928.

Bolsover, G.H., “Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)”, *The Slavonic and East European Review*, Vol.13, No.37 (jul 1934) pp. 98-118.

Cameron, D.A., *Egypt in the Nineteenth Century or Mehemet Ali and His Successors Until the British Occupation in 1882*.

F.R.G.S, A.A., Paton, *a History of Egyptian Revolution From the Period of the Mamelukes to the Death of Muhammed Ali, II*, Trubner and Co, London 1870.

Kamil Paşa, *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, III*, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul 1327.

Kutluoğlu, Muhammed H., *The Egyptian Question (1831-1841)*, Eren Yayınları, İstanbul 1998.

Lewis, Norman N., “The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950”, *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, Vol.31, No.1, (jan 1955), pp.48-60.

Manna, Adel, “Eighteenth and Nineteenth Century Rebellions in Palestine”, *Journal of Palestine Studies*, Vol.24, No.1, (Autumn 1994) pp.51-66.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, III-IV*, (Sadeleştiren Neşet Çağatay), TTK, Ankara 1992.

Napier, Charles, *The War In Syria, I*, London 1842.

* Belgelerin künyeleri metin içerisinde gösterilmiştir.

Osama, Shams El-Din, *A Military History of Modern Egypt From the Otoman Conquest to the Ramadan War*, School of Advanced Military Studies, 2007.

Rustum, Asad J., *The Royal Archives of Egypt and the Disturbances in Palestine 1834*, American Press, Beirut 1938.

Sinoue, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Doğan Kitap, İstanbul 1999.

IV. Gazeteler

Takvim-i Vekayi (1249)

OSMANLI GÜMRÜKLERİNDE KADIN İSTİHDAMI: KADIN GÜMRÜK KOLCULARI (1901-1908)*

BİRTEN ÇELİK**

Giriş

Osmanlı gümrük idaresi *Rüsûmât Emaneti*,¹ 1900'lü yılların başında Anadolu ve Rumeli'de bulunan kara ve sahil sınır gümrük kapılarından giriş yapan kadın yolcuların kaçakçılık yaptığına dair ihbarlar alınca bu gümrük kapılarında kadın kolcu istihdam etmeye karar verdi. Bu kararın gerekçesi de kara ve sahil sınırlarından giriş yapan kadın yolcular arasında kaçakçılık yapanların olduğunun tespit edilmesi olarak açıklanmıştı. Rüsûmât Emaneti'nin tespit edilebilen ilk kadın kolcu istihdamı talebi, Bursa'ya bağlı Mudanya İskelesi'ndeki gümrük kapısı için 5 Eylül 1901'de Şura-yı Devlet'e gönderdiği bir yazı ile yapılmıştı. İlgili yazıda, Mudanya İskelesi'ne gelen gemilerdeki yolcu kadınlardan bazılarının silah, yasa dışı evrak ve yurda getirilmesi ve çıkarılması izne tabi olan şeylerin kaçırılmasına aracılık ettiklerinin tespit edildiği, bu nedenle de buradaki gümrük kapısında kadın yolcuları kontrol etmek (*taharrî*) için bir kadın kolcu görevlendirilmesi talep edilmişti.² Kadın kolcu talebi, daha sonraki yıllarda yakalanan kadın kaçakçılar ya da kadınların kaçakçılık yaptıklarına dair alınan ihbarlar üzerine Anadolu'da bulunan sahil sınırlarındaki gümrükler ile Rumeli'de bulunan kara sınırlarındaki gümrük kapıları için de yapılmıştı.

* Bu çalışma, 27 Haziran-1 Temmuz 2012 tarihinde Girit(Yunanistan)'te düzenlenen 20'nci CİEPO Konferansı'nda (*the 20th Conference of the International Committee for Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO-20)*) "Women Guards at the Service of the Ottoman Customs" başlıklı tebliğ olarak sunulmuştur. Makalenin hazırlanmasında katkılarından dolayı, Doç. Dr. Ayşe Kayapınar, Dr. Mehmet Akpınar, Gümrük Müfettişleri Derneği ve Grafiker Rana Kır'a teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, birten@metu.edu.tr

¹ *Rüsûmât* kelimesi Arapça vergi anlamına gelen *resm* kelimesinin çoğul hali olup devlete ait vergiler, borçlar ve gümrük vergisi demektir, bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Eski ve Yeni Harflerle*, Akaydın Kitabevi, 26.bs., Ankara, 2010, s.1053.; Rüsûmât Emaneti'ne dair bilgiler için bkz., *Rüsûmât Salnamesi*, Ahmet İhsan Şürekası, Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet (İstanbul), 1330, s.124-134, 143.

² *T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (bundan sonra *BOA*), *Bab-ı Âli Evrak Odası* (bundan sonra *BEÖ*), Dosya No.1718, Gömlek No.128824 (bundan sonra 1718/128824), 28 Cemâziyelevvel 1319 (12 Eylül 1901).

Gümrük kolculuğu, Osmanlı kadınları için yeni bir iş imkanı olmakla birlikte bu iş onların 19. yüzyıl sonlarından itibaren kadın hapisanelerinde kolcu olarak istihdam edilmeleri sonrasındaki ikinci kolculuk deneyimi olacaktır. Ancak kadın kolcu istihdamı, Osmanlı gümrük idaresi için yeni bir deneyim ama aynı zamanda kadınların da karıştığı kaçakçılık olaylarının artmasından dolayı bir mecburiyetti. Çünkü Osmanlı gümrük kapılarında genellikle erkek kolcular çalışmakta ve bu görevlilerin bugün olduğu gibi kadın yolcularda üst araması yapması yasaktı. Bu yasağı fırsata çeviren kişi veya gruplar yasak kabul edilen şeyleri Osmanlı topraklarına kadınlar aracılığı ile getirmeye yani kaçırmaya başlamışlardı.

Osmanlı topraklarına deniz ve karayolu ulaşım araçlarıyla giriş yapan kadın kaçakçılarda ise daha çok silah, patlayıcı madde, siyasi içerikli evraklar ile izinsiz dışarı çıkarılması veya ülkeye sokulması yasak olan şeyler bulunmuştu. Bu tür şeylerin kaçakçılığı özellikle Osmanlı yönetiminden ayrılmak isteyen Bulgar, Makedon ve Ermenilerden oluşan ayrılıkçı örgütler ile meşrutiyet rejiminin kurulması için çalışan Genç Türkler gibi muhalif grupların silahlı ve siyasi mücadelelerine bağlı olarak 19.yüzyıl sonlarından itibaren artmıştı. Kadınların kaçakçılık yaptıklarına dair ihbarlar gelince ve kaçakçılar tespit edilince de Rüsûmât Emaneti Anadolu ve Rumeli’de yabancı ülkelerden yoğun yolcu girişi olan gümrük kapılarında kadın kolcu istihdam etmeye karar vermişti. Bu karar ile Osmanlı kadınları için hem yaşamlarını sürdürebilecek hem de gümrüklerden elde edilecek gelirleri kurtaracak ve ülkenin güvenliğini sağlayacak yeni bir iş imkanı doğmuş oldu.

Kadınların da kaçakçılık yapması ve bu nedenle kadın kolcu istihdamı aslında Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemindeki sosyal, siyasi ve ekonomik koşulların kadınların yaşamındaki etkisini, kadın istihdamında etkili olan nedenler ile Osmanlı gümrük idaresinde yaşanan değişimi açıklayacak önemli bir örnektir. Ancak Osmanlı gümrüklerinde görev yapan kadın kolcular hakkında detaylı bir akademik çalışma yapılmamıştır ve bu konu araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Rüsûmât Emaneti’nin kadın kolcu istihdam etmesi konusu, ilk kez Filiz Dıġırođlu’nun *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü’l Menfaa Reji Şirketi, Trabzon Reji İdaresi -1883-1914* başlıklı kitabında bahsedilmiştir. Dıġırođlu kitabında Trabzon Rüsûmât Nezareti’nde bir kadın kolcu görevlendirildiğinden bahsetmişse de bu konuda detay bilgi vermemiştir.³ Bu makale ise bir ölçüde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan belgeler ile ilgili yayınlanmış kaynaklardan yararlanarak Osmanlı gümrüklerinde kadın kolcu istihdamı ve bu istihdamı hazırlayan olay ve koşulları incelemek ve Osmanlı gümrüklerinde görevlendirilen kadın kolculara dair ileride yapılacak çalışmalara bir katkı sunmak amacıyla hazırlanmıştır.

³ Filiz Dıġırođlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü’l Menfaa Reji Şirketi, Trabzon Reji İdaresi -1883-1914*, (bundan sonra *Trabzon Reji İdaresi -1883-1914*), Osmanlı Bankası, Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2007.

Konuyu tarihsel bir temelde incelemek amacıyla da makalede öncelikle kadın kolcuları istihdam eden Rüsûmât Emaneti ve kolculuk görevine dair genel bir bilgi verilecek ve ardından da kadın kolcuların istihdamını hazırlayan koşulları oluşturan Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki kaçakçılık olaylarının nedenleri incelenecektir. Ardından Rüsûmât Emaneti'nin istihdam ettiği kadın kolcular, istihdam edildikleri Anadolu ve Rumeli bölgesindeki gümrük kapılarına göre iki ayrı başlık altında incelenecektir. Kadın kolculara önerilen maaş ve görevleri esnasında tespit edilen vakalar da ayrıca ele alınacaktır.

Rüsûmât Emaneti ve Gümrük Kolculuğu

Osmanlı gümrük idaresi Rüsûmât Emaneti, hem ülkeye ithal edilen hem de ülkeden ihraç edilen malların vergilerini toplayan ama aynı zamanda kara ve sahil sınırlarında ordu birlikleri ile beraber güvenliği sağlayan kurumdu. Rüsûmât Emaneti, 1860'da kurulmuştu ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük işleri, bu kurum öncesinde devlet hazinesine bağlı olarak hem ülke içindeki kara gümrükleri ile hem de kara ve sahil sınırlarında bulunan iskele ve gümrük eminlikleri aracılığıyla yürütülmekteydi.⁴

Kara gümrükleri ülke içinde şehirler arasında nakledilen malların vergilerini, kara ve sahil sınırlarındaki iskele ve gümrük eminlikleri de ithal ve ihraç edilen malların vergilerini tahsil etmekteydi. Gümrük eminliklerince toplanan bu vergiler, devlet hazinesinin önemli gelir kalemlerini oluşturmaktaydı. Ancak bu sistem, 19. yüzyılda devlet kurumlarının işleyişi ve görev alanlarına ilişkin düzenlemeler yapılmasına bağlı olarak değiştirildi. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda büyük siyasal, ekonomik ve sosyal krizlere sahne olmuş ve bu krizler sadece devlet yapısı ve politikasını değil, Osmanlı toplumunu da olumsuz etkilemişti.⁵ Bu krizler döneminde Osmanlı devlet adamları yerel unsurların tehditlerine karşı merkezi otoriteyi güçlendirmek, bağımsızlık ayaklanmalarını bastırmak ve yabancı devletlerin müdahalesini önlemek amacıyla Sultan II. Mahmut (1808-1839) döneminden itibaren ordu ve vergi sisteminde değişiklikler içeren bir dizi reformu yürürlüğe koydu. Reformların kapsamı daha sonra adliye, eğitim, ulaşım ve haberleşme alanlarını ve gayri Müslimlere tanınan as-

⁴ *Rüsûmât Salnamesi*, s. 124-126.; Aslıhan Nakiboğlu, "Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim; Rüsûmât Emaneti", Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat, Basılmamış Doktora Tezi, 2011, s. 259-358.; Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi, Osmanlı Gümrükleri*, C.2, Gümrük Müfettişleri Derneği Yayın No.12, Ankara (tarih yok), s. 135-161.

⁵ Charles Issawi, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800", *International Journal of Middle East Studies*, c. 12, S. 4, Aralık 1980, s.469-474, s. 469-479.; Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, s. 84-104.;1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ve sonuçlarına dair detaylı bilgiler için bkz. B. Ali Eşiyok, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Antlaşması", *Mülkiye*, c. 34, 2010, s. 67-108.

kerlik hizmeti, devlet memuru olarak çalışma hakkı ve meclis kurma hakkı gibi bazı hakları da içerecek şekilde genişletildi.⁶ Reformların kapsamının bu şekilde genişletilmesindeki amaç, merkezi otoriteyi güçlendirmenin yanında 19. yüzyılda dünya siyaseti ve ticaretinde yaşanan değişimlere uyum sağlayarak ülkenin siyasal ve ekonomik gücünü ve ülke bütünlüğünü korumaktır. Reformların etkili bir şekilde yürütülmesi için de devlet yapısında ve kurumlarda düzenlemeler yapıldı ve Avrupa'daki kurumlar model alınarak bakanlıklar ve ona bağlı yeni birimler oluşturuldu. Tanzimat döneminde yeniden yapılandırılan kurumlar arasında Osmanlı gümrükleri de vardı.

Osmanlı gümrüklerindeki ilk düzenleme 1840 yılında gümrükleri yönetecek Dersaadet (bundan sonra İstanbul) ve Galata emtia gümrükleri kurulması ve bu kurumların Hazineye bağlanmasıyla başladı. Her iki gümrük daha sonra da 1847'de kurulan Maliye Nezareti'ne bağlandı.⁷ Maliye Nezareti'nin mali işlerin bir düzen altına alınması kararı ve 1859'da İltizam sisteminin kaldırılması sonrasında ise kara ve sahil yoluyla ithal ve ihraç edilen malların vergisini toplamak görevini yapan iskele ve gümrük eminliklerini tek bir idarenin yönetimi altında toplama çalışmaları yapıldı. Taşrada bulunan kara ve sahil gümrükleri ile tuz ve tütün idareleri 13 Mart 1860'da bölgelere göre on yedi Emanete bölünerek her birine Emin unvanlı müdürler atandı. Daha sonra taşradaki gümrükler Maliye Nezareti'nden alınıp İstanbul Gümrüğü'nün yönetimine verildi. Düzenlemeler çerçevesinde Osmanlı gümrükleri, kara ve sahil sınır (hudut) gümrükleri olarak üç kısımda düzenlendi. Sahil gümrükleri, ithal ve ihracatı yapılacak eşya ile bir iskeleden diğer iskeleye gidecek eşya ve mahsulün aktarıldığı ve gümrük vergilerinin aldığı yerler olarak belirlendi. Ülke sınırları değiştiği için de sınır gümrükleri de yeniden düzenlendi. Kara gümrükleri de 1873'de kaldırılıncaya kadar eşya ve yolcu girişinde kullanıldı. Düzenlemeler çerçevesinde İstanbul Emtia Gümrük Emaneti'nin ismi 16 Temmuz 1860'da Rüsümât Emaneti olarak değiştirildi ve Maliye Nezareti personelinden Kani Paşa'da *Rüsümât Emni* olarak atandı ve tüm sahil ve sınır gümrüklerinin idaresi bu kuruma verildi. Maliye Nezareti'nin idaresi altındaki bu kurumun yönetimi de Maliye Nezareti'nden alınıp doğrudan Sadrazamlığa bağlandı.⁸ Kani Paşa yönetimde bulunduğu dönemde Osmanlı gümrüklerini dönemin ihtiyaçlarına göre düzenledi. Örneğin, taşrada bulunan gümrük emanetlerinin unvanları müdürlüğe, tuz müdürlerinininki memurluğa, tütün nezaretlerinininki de müdürlüğe çevrildi. Daha sonra da hepsi taşradaki Rüsümât emanetlerinin yönetimine devredildi. Kani Paşa ayrıca gümrük giriş vergi oranlarını artıracak çalışmalar da yaptı ve 1871'de yabancı devletlerle yenilenen ticaret antlaşmaları çerçevesinde tuz ve tütün idareleri ile gümrük yönetimi ve gümrük tarifelerini yeniden düzenletti. Bu düzenlemelere pa-

⁶ Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında" *150.Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul, 1990 s. 21-28.; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey; Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, C.II, Cambridge, 2005, s. 1-22, 36-49, 55-61, 69-82.

⁷ *Rüsümât Salnamesi*, s. 124-126.

⁸ *Rüsümât Salnamesi*, s.124-134, 143.

ralet olarak 13 Haziran 1873'te ise ülke içindeki malların aktarılmasını kontrol eden ve vergileri toplayan Kara Gümrükleri kaldırıldı. Böylece ülkeye girişi ve çıkışı yapılan mallar ile girişi ve çıkışı yapan yolcuların gümrük işlemlerini yapma görevi sadece kara ve sahil sınırlarındaki gümrüklere verilmiş oldu.⁹ Kurumsal düzenlemeler Kani Paşa sonrasında da devam etti ve Avrupa gümrükleri mevzuatlarından da yararlanarak hazırlanan bir Gümrük Nizamnamesi 22 Ekim 1891'de kabul edildi. Bu nizamname, gümrüklerdeki işlemler, gümrük memurlarının çalışma saatleri, gümrüklerdeki her türlü işlem ve kaçakçılık ve kurallara aykırı davranışlara karşı uygulanacak cezalara (eşyanın alıkonulması ve para cezası vb.) ilişkin 45 maddeden oluşmaktaydı.¹⁰ Osmanlı gümrüklerinin kurumsal yapısı ve görev alanlarına ilişkin düzenlemeler, sadece 19. yüzyılda yapılanlarla kalmadı 20. yüzyılda da devam etti. Rüsûmât Emaneti'nin ismi 14 Ağustos 1909'da Sultan Mehmet Reşat'ın onayı ile Rüsûmât Müdüriyet-i Umu-miyesi (Gümrükler Genel Müdürlüğü) olarak değiştirildi. Bu değişiklik ile Rüsûmât Emni'nin unvanı genel müdür, gümrük nezaretlerinin müdürlük ve gümrük nazırlarının da başmüdür olarak değiştirildi ve müdürlükler de Maliye Nezareti'ne bağlandı.¹¹

Osmanlı gümrük idaresi, işleyişi ve gümrük mevzuatına ilişkin düzenlemeler, hem kurum içindeki birimleri hem de çalışanları ve görev alanlarını kapsayacak şekilde yapılmıştı. Gümrüklerde önemli işlerden biri denetimdi ve bu işi 1873'de kabul edilen Nizamname çerçevesinde gümrük muayene memurları yapmaktaydı. Gümrük muayene memurlarına yardımcı olmak üzere de kolcular görevlendirilmişti. Kolcu kelime anlamı itibariyle gümrüklerde bekçilik yapan kişi demektir.¹² Osmanlı gümrük-

⁹ Kani Paşa ayrıca 1873'te merkez ve taşradaki gümrük müdürlükleri ve personelinin çalışmalarını düzenleyen 12 bölümden oluşan 64 maddelik bir nizamname hazırlattı. *Rüsûmât Salnamesi*, s. 124-135, 144-145.

¹⁰ Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, s. 200-201.

¹¹ *Rüsûmât Salnamesi*, s. 9.; Osmanlı gümrükleri 1918'de yeniden yapılandırılmış ve 11 Nisan 1918 (29 Cemâziyelâhîr 1336) tarihli ve 143 Numaralı Gümrük Kanunu'nun 58. maddesi'ne göre gümrükler 3 sınıf olarak belirlenmişti. Birinci madde sınıf gümrükler her türlü eşyanın gümrük işlemlerini, İkinci sınıf gümrükler kimyahanecilere sahip gümrükler istisna olmak üzere her türlü eşyanın gümrük işlemlerini, Üçüncü sınıf gümrükler ise yalnız ülkeye giriş yapan yolcu beraberindeki eşya ile her türlü ithalat ve ihracat yapılacak eşyanın gümrük işlemlerini yapmakla görevlendirilmişti. Aynı kanunun 50. maddesine göre Rüsûmât Genel Müdürlüğü'nce gerek görülmediği takdirde İkinci ve Üçüncü sınıf gümrük idarelerinin görev alanı dışında kalan işlemleri yapmaları yasaklanmıştı. *Düstur*, Tertib-i sâni, C.10, Başvekalet Müdevvenât Müdüriyeti, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 471.; 1909 sonrasında Osmanlı gümrüklerinde yeni düzenlemeler yapılmış ve bunun içinde İngiltere'den Sir Richard Crawford davet edilmişti. Yeni düzenlemeler sadece gümrük tarifeleri ve taşıyıcı hizmetlerinin bir düzen altına alınması konusunda yapılmıştı. Mika Suonpää, "Foreign Advisers and Modernisation before the First World War: British Diplomacy, Sir Richard Crawford, and the Reform of the Ottoman Empire's Customs Service, 1906-11", *The International History Review*, (Şubat 2014), s. 1-19.

¹² Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat...*, s. 209.; *Redhouse* Sözlüğü kolcu için gümrük bekçisi (custom house guard) açıklamasına ilaveten "hizmetkârların aracısı veya vekili tanımı" tanımını vermiş. *Redhouse*'da kolcu kadın için de "geçmişte fuhuş yapanları bulmak için görevli polis ajanı" tanımı yapılmıştır, bkz., *Redhouse* Sözlüğü, Türkçe/Osmanlıca-İngilizce, Sev Matbaacılık, 17. bs., İstanbul 1999, s. 671-672.

lerinde kolculuk görevini yapan kişi, 19. yüzyıl öncesinde gözcü, bekçi veya nöbetçi anlamında *dîde-bân* olarak adlandırılırken bu yüzyıl sonrasında kolcu olarak adlandırılmıştı.¹³ *Rüsûmât Salnamesi*'nde müstahdem yani hizmetli statüsünde tanımlanan kolcunun görevine ilişkin bilgi yer almazken, 1918 tarihli Gümrük Kanunu'nda detaylı bilgi verilmişti. Gümrük Kanunu'na göre kolcunun görevi, yerel gümrük idarelerinde muhafaza hizmetinde çalışmak ve yardımcı hizmetleri yapmaktı. Bu yardım hizmetleri, "G(g)ümrük mıntukasında cereyan eden yüklem ve boşaltmalarda nezaret etmek, vergileri ödenmemiş eşyaya refakat etmek, muayene sırasında muayene memurlarına yardım..." etmek olarak tanımlanmıştı.¹⁴ Gümrük Kanunu'na göre kolcu olarak çalışacak kişilerin, Türkçe dil sınavı ile basit dört matematik işleminden oluşan bir sınavdan 12 puan almaları gerekiyordu.¹⁵ Sınavla alınan kolcular Gümrük Kanunu'nun 60'ncı maddesine göre "Mart ayı başlangıcından Eylül ayı sonuna kadar günde dokuz saat ve Ekim ayı başından Şubat ayı sonuna kadar günde yedi saat..." olarak belirlenen bir mesai süresine göre çalışacaklardı. Ancak maddede yer alan günlük mesai toplamı olan 7 saatlik sürenin gün içinde nasıl ayarlandığı açık değildi. Çünkü, 61. maddeye göre "vapur veya demiryolu ile gelen beraberlerinde gümrük vergisine tabi eşya olmayan yolcular ile gümrük muamelesi gerektirecek eşyası olan demiryolu ile ülkeye giriş yapan yolcular ile kilitli vagonlarda ülkeye getirilen malların gümrük işlem-

¹³ *Dîde-bân* için bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 5.bs., İstanbul, 1995, s.638. Atan, *Dîde-bân*'ların mütezimlerin bulunduğu bölgedeki gümrüklerde güvenliği sağlamakla görevli olduklarını ve Tanzimat sonrasında da bu görevi yapanlara *mubaşşir* (mübaşir) denildiğini yazar. Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, s. 155-157.

¹⁴ Mustafa Nuri Anıl, "Müttekâmil Bir Gümrük Sistemine Olan İhtiyacımız", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırmaları Merkezi), S. 2, 1956, s. 159-186, 179-180. ; 1914 tarihli *Rüsûmât Salnamesi*'nde Rüsûmât Emaneti'nde çalışan görevlilerin statüsü sadece memuriyet olarak tanımlanmış ve memuriyetler arasında muhafaza memuru, kapı görevlisi gibi ünvanlar verilirken kolculuk görevinden bahsedilmemiştir. Buna rağmen, "İdare-i Merkeziye ile Gümrüklerde Müstahdem Memurine Mütteallik Nizamname-i Umumiye" başlığı altındaki kısımda Kolculuk, ikinci sınıf bir görev olarak kabul edilmiş ve "gardiyan sahil muhafaza memurini ve hademelik gibi hidemat-ı taliyedir" açıklaması yapılmıştır. Kanun'da memurların işe başvuru koşullarına ilişkin kısımda kolculuk görevine başvuru koşulları ile ilgili bilgi de verilmiştir. Kolculuk görevine başvuranlardan bir başvuru dilekçesi, okul diploması (mekteb diploması), diploma (Şahâdet-nâme), hakkında bilgi veren (terceme-i hâl-biyografi) bir kağıt veya adresini içeren hüviyet tezkeresi, nüfus tezkeresi, Rüsûmât İdaresi'nin görevlendireceği doktorlardan sağlıklı olduğuna dair alınan bir rapor istenmiştir. Ayrıca memurluğa kabul edilebilmek için 20 yaşını doldurmak ve 26 yaşından büyük olmamak şartı aranmıştır. Gümrük memurluğuna başvuranlar fen ve sosyal bilim alanları ile yabancı dil sınavına tabi olurken, kolcular için sadece Türkçe sınavına girme şartı konulmuştur. Memurlarda Osmanlıca, Fransızca veya diğer Avrupa dillerini bilmeleri istenirken kolculuk gibi ikinci sınıf bir memuriyete kabul olunmak için Türkçe okuyup yazmak ile dört hesabı yapabilmeleri şartı aranmıştır. Nizamnameye göre memur ve kolcu adaylarının girecekleri sınavdan mutlaka 12 puan almaları şart koşulmuştur. Ayrıca Kolculuk ve hademelik görevlerine alınacakların sınavlarının taşrada ve oradaki gümrüklerde görevli müdürler tarafından yapılacağı ve yılda bir defa yapılacağı da nizamnamede belirtilmiştir. Bu sınav uygulamasının 1918 yılı öncesinde de olup olmadığına dair bir bilgi yoktur *Rüsûmât Salnamesi*, s. 146-147.

¹⁵ *Rüsûmât Salnamesi*, s. 146-147.

lerinin gerek hudut veya dahili gümrüklerde gerekse de yolcu salonlarında tatil günleri olmasına bakmaksızın gündüz veya gecenin her saatinde” yapılacağı belirtilmişti. Bununla birlikte kolcuların muayene memurlarına yardımcı olmanın yanında gümrük muhafaza memurlarının olmadığı küçük gümrük noktalarında kaçakçılığı önleyici güvenlik hizmetlerinde de bulunmaları istenmişti.¹⁶

Osmanlı gümrüklerinin yapılanmasına bağlı olarak sayıları artırılan veya azaltılan ve sınavlara tabi tutulan kolcular, 1901’e kadar genellikle erkeklerden oluşmaktaydı ya da öyle bilinmektedir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğunda dönemin ekonomik ve siyasal koşullarından kaynaklı olarak artan kaçakçılık olayları ve kadınların da kaçakçılık yaptığının tespit edilmesi üzerine 1902’den sonra kadınlar da gümrük kolcusu olarak istihdam edilmişti. Gümrüklerde kolcu olarak istihdam edilmek ekonomik krizlerin yaşamı zorlaştırdığı bir dönemde Osmanlı kadınlarına yaşamlarını sürdürebilmeleri için yeni bir iş imkanı sağlamıştı. Gümrük kolculuğu görevi hem Osmanlı kadınları hem de Osmanlı gümrükleri açısından yeni bir deneyimdi. Ancak kadınların bu iş imkanını hemcinslerinin kaçakçılık gibi yasadışı bir faaliyete karışmasıyla elde etmesi çelişkili ve dramatik bir durumdu. Bu nedenle 20. Yüzyıl başlarında Osmanlı gümrüklerinde istihdam edilen kadın kolculara dair detay bilgilere geçmeden önce Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların karıştığı kaçakçılık vakaları ve nedenlerini incelemek bu çelişkiyi anlamak açısından yararlı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. ve 20. Yüzyıllarda Kaçakçılık ve Kadınlar

Osmanlı İmparatorluğu’nda kaçakçılık gerek ülke topraklarında gerekse de sınırlarında imparatorluğun ilk dönemlerinden beri yapılmaktaydı.¹⁷ Kaçakçılığı yapılan şeyler genellikle vergiye tabi olan ya da ülkeye getirilmesi veya çıkarılması izne tabi olan şeylerdi. Osmanlı İmparatorluğu’nda ruhsat alınmadan üretilen her türlü hububat, tekstil ürünü, ham ya da işlenmiş minerallerin ülkeden dışarıya izinsiz çıkarılması veya ülkeye izinsiz sokulması her dönem ferman ve iradeler ile yasaklanmıştı. Yasaklanan şeylere daha sonra yazılı ve basılı evrak ile kitap ve gazete gibi materyaller de eklenmişti. Nelerin yasak kabul edildiği ise bir kanunun maddeleri olarak ancak 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi’nde tanımlanmıştı.¹⁸ Rüsûmât Emaneti’nin dönemin

¹⁶ Yine bu maddeye göre “bu mesai saatleri memurların çalışıkları dairelere ve buldukları bölgeye göre tayin” olunacaktır denmektedir. *Düstur*, Tertib-i Sâni, C.10, s. 472.

¹⁷ Turhan Atan 1521 tarihli bir belgeyi kaynak vererek Osmanlı topraklarında tespit edilebilen ilk kaçakçılık olayının bu tarihte gerçekleştiğini belirtir. Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, s. 128-131.

¹⁸ Rüsûmât Emaneti’nin yazışmalarında geçen yasak evrak ile yasak silahlara ilişkin 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesi ve 11 Nisan 1918 tarihli 143 numaralı Gümrük Kanunu’nun bazı maddeleri bilgi vermektedir. Örneğin Ceza Kanunnamesi’nin 138’nci ve 142’nci maddelerine göre Saltanat-ı seniyye, Osmanlı milleti, devlet adamları, yabancı devletler, ülkedeki yabancı devlet temsilciler aleyhinde yazılı ve basılı olan her şey “memnu” edilmiş” yani yasaklanmıştır. *Düstur*, Tertip 1, C.1-b, Matbaa-i Amire, İstanbul,

ihtiyaçlarına göre düzenlemeler yaptığı ve devlet bütçesinin önemli kalemlerinden olan gümrük vergi oranlarının artması ve düzenli tahsili için tedbirleri artırdığı 19. yüzyılda, kaçakçılık olayları da artmaya başlamıştı.¹⁹

Rüsümât Emaneti de kaçakçılık olaylarını engellemek amacıyla 1871'den itibaren ilk kez gümrüklerde güvenliği sağlamak amacıyla gümrük muhafaza memurları görevlendirmiş ve daha sonra da kara ve deniz gümrük muhafaza müdürlükleri kurmuştu. Muhafaza memurları, polis ve jandarmalar gibi kaçakçılıkla mücadele etmek amacıyla çalışacağı için sınır güvenliğini sağlayan ordu birliklerinin olduğu bölgelerde görevlendirilmişlerdi.²⁰ Ancak muhafaza memurlarının çalışmaları kaçakçılık olaylarını engelleyememiş ve hatta 19. yüzyıl sonlarından itibaren kadınların da kaçakçılığa başladıkları tespit edilmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların kaçakçılık gibi yasadışı bir eyleme ne zaman başladıklarına dair net bir bilgi olmamasına rağmen 19.yüzyıl ve sonrasında onları kaçakçılığa yönlendiren nedenler arasında büyük ölçüde 19. yüzyılda yaşanan finansal krizin Osmanlı üreticileri üzerindeki olumsuz etkilerini saymak mümkündür. Fakat her kaçakçılık eylemi ekonomik ve sosyal temelli değildi ve yakalanan her kadın kaçakçı da Osmanlı tebaasından değildi. Örneğin bu çalışmada bahsedilecek kadın kaçakçılar belgelerden edinilen bilgiye göre genellikle yabancı ülkelerden gelen kadınlardı. Bu yolcuların üst ve eşyaları arasında yasak olan siyasi evraklar ile silahlar yakalanmıştı. Bu tür şeylerin özellikle Osmanlı yönetimine karşı Anadolu ve Balkan topraklarında başlatılan siyasal mücadelelerin araçları olabileceğini tahmin etmek mümkündür ki zaten devam eden satırlarda bahsedilecek olaylar bunu doğrulamaktadır. Bu nedenle kadın kaçakçılar konusunu, bu iki farklı durumu göz önünde bulundurarak ve birbirinden ayırarak incelemek yararlı olacaktır.

1289, s. 567-568. Ateşli, yanıcı ve patlayıcı silahların yasaklanması da Ceza Kanunnamesi'nin 58. maddesi'ne yapılan ekleme ile mümkün olmuştur. Bu maddeye göre izin almadan her türlü yanıcı, patlayıcı ve yıkıcı ateşli silah yapmak ve bunu ülke dışına çıkarmak yasaklanmıştır. Bu maddeye göre "Memâlik-i mahrûsa-i şahaneye her nevi'den olur ise olsun humbara ve bomba ve alat-ı muharribey-i nâriye ve mevadî saire-i infilâkiye celb ve ithal veyahud memalik-i mahrûsa-i mülkdariyede temin mübâyaa ve imal eden şahıs on beş seneden akl olmamak üzere küreğe konulur. Bu misüllü humbara ve bomba ve alat-ı muharribey-i nâriye ve mevad-ı infilakiye bir heyet-i fesadiye namına olarak celb ve ithal ve mübayaa ve imal eyleyen ve nezdlerinde saklayan ve nakl' ve tevzi eden şahıs müebbeden küreğe vaz edilir gerek bir heyet-i fesadiye efradından olarak ve gerek şahsen hareket ederek humbara ve bomba ve alatu muharribeyi nâriye ve mevad-ı inflakiye istimal ve işaliye bizzat ikayı cinayet eden veyahud ikayı cinayete teşebbüs eyleyen şahıs idam olunur. Her nevi humbara ve bomba ve alât-ı muharribey-i nâriye ve mevadî infilakiyeyi görüp ve bilen hükümete beyan ve ihbar etmeyen kimse üç seneden akl olmayarak hapis ile mücazat edilir." BOA., *İradeler Dosya Usulü*, Dosya No.79, Gömlek No., 23 Zilkâde 1319 (3 Mart 1902).

¹⁹ 1861 tarihinde yenilenen ticaret antlaşmalarından sonra ithalat gümrük vergilerinin eşya kıymeti üzerinden % 8 oranında alınması kararının ardından kaçakçılık olayları artmıştır. İthalattan alınan vergi oranı 1907'de yapılan yeni ticaret antlaşmaları ile %11 olarak belirlenmiştir. Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, s. 128-129, 152, 169, 179-180.; Gümrük bedelleri için ayrıca bkz. *Rüsümât Salnamesi*, s. 17-23, 128-129.

²⁰ *Rüsümât Salnamesi*, s. 124-135.

Osmanlı topraklarında 19.yüzyılda gerçekleşen kaçakçılık olaylarının nedenleri arasında sayılan finansal krizler, imparatorluğun bu yüzyıl öncesinde girdiği ve başarısız olduğu savaşlar sonucu yaşadığı toprak ve gelir kaybından kaynaklanmış ve bu kayıplar sosyal ve siyasal problemlere yol açmıştı.²¹ Bu problemlere çözüm bulmak ve İmparatorluğun dağılmasını önlemek amacıyla her ne kadar Tanzimat reformları uygulamaya konulmuşsa da tam anlamıyla başarılı olunamamıştı, çünkü ülke iç ve dış kaynaklı yeni sorunlarla karşılaşmıştı. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupalı devletler arasında imzalanan ticari antlaşmaların sayesinde düşük gümrük bedelleri ile ülkeye giren ucuz yabancı mallar, Osmanlı üreticilerini ülkedeki ham maddelerin ihracında sadece üretici konumuna düşürmüştü ve bu nedenle de pazardaki gücünü zayıflatmıştı. Üreticiler, sınırlı bir bedelle mallarının satın alınması karşısında ürettikleri mallarının hepsini ya da bir kısmını daha yüksek bedelle tüccara satmak zorunda kalmaktaydı. Öte yandan Rusya ile yapılan savaşların harcamaları ve bunun için alınan ve ödenemeyen borçlar, 1870 sonrasında ülkenin yaşadığı finansal krizi arttırmıştı. Öyle ki Osmanlı hükümeti 1875’de borçlarını ödemek bir yana borç faizlerini bile ödeyemeyeceğini ilan etmek zorunda kalmıştı.²² Bunun üzerine Osmanlı hükümetlerinin borç aldığı Avrupa bankaları ve şirketleri İmparatorluğa verdikleri borçları tahsil etmek için girişimde bulunmuş ve borçların tahsili için 20 Aralık 1881’de *Düÿûn-u Umumiye* Teşkilatı (*Administration de la Dette Publique Ottomane*- Genel Borçlar İdaresi) kurulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu’nun tuz ve tütün tekelleri, damga, ipek öşrü, alkol ile İstanbul balıkçılık vergilerinden oluşan altı gelir kalemi Düÿûn-u Umumiye’ye verilmişti. Bu vergilerin dışında tömbeki (nargile tütünü) vergileri, ticari antlaşmalarla değişecek gümrük gelirinden gelecek hâsılat farkı, patent nizamnamesi, *Temettu’* Vergisi’nden artacak fazlalıklar, Bulgaristan vergisi, Kıbrıs geliri fazlası ve Doğu Rumeli vergilerinden oluşan diğer gelir kalemleri de Düÿûn-u Umumiye’ye bırakılmıştı.²³ Bu kurum, gelirlerine el koyduğu önemli bir ihraç bitkisi olan tütünden gelen gelirlerini arttırmak, halk arasında tütün üretimi fazla olduğu için iç piyasadan yararlanmak ve de bandrol satışlarından kaynaklı hileleri önlemek için 1883’de Reji İdaresi (*Société de la Régie Cointeressée des Tabacs de l’Empire Ottoman*)’ni kurduğunuştı. Düÿûn-u Umumi-

²¹ Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılda yaşanan gelişmeleri özetleyen bir çalışma için bkz. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 12-14, 56-58, 134-146, 172-175, 178-211.

²² Charles Morawitz, “The Public Debt of Turkey”, *The North American Review*, c.175, S. 549 (Ağustos, 1902), s. 275-288, s.277-278.

²³ Osmanlı İmparatorluğu’nun o dönemde 5.368.000 Dolar’ı bulan borcu için kurulan Düÿûn-u Umumiye Komisyonu, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve Osmanlı devletlerinin görevlendirdiği altı ve bir de ortakların seçeceği toplamda yedi üyeden oluşmuştur. Tamamıyla alacaklılar adına hareket eden ve onlara karşı sorumlu bulunan Düÿûn-u Umumiye Komisyonu’nun kurulması ve göreve başlaması ile Osmanlı maliyesi büyük ölçüde yabancı devletlerin kontrolüne girmişti. Çünkü gelirlerin beşte dördü faizlerin ödenmesi ve kalan gelirler de borçların karşılığı olarak kullanılacaktı. Bu gelirlerle de Düÿûn-u Umumiye Teşkilatı 19 yıl boyunca önemli karlar elde etmişti. Morawitz, “The Public Debt of Turkey”, s. 275-288.; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 182-199.

ye ve Reji İdaresi'nin kurulması Osmanlı üreticilerinin yaşadığı ekonomik sıkıntıları arttırmıştı. Çünkü ipek, tütün, tütün, tuz ve diğer ürünlerin üretimi bu kurumlar tarafından kontrol edilmekte ve bu ürünler üretim bedelini bile karşılayamayacak bir miktarla bu kurumlar tarafından satın alınmaktaydı. Reji İdaresi gelirlerinin güvence altına alınması ve arttırılması için özel şirketlere ait tütün fabrikaları kapatıldı ve sigara üretimi Reji'nin fabrikalarında yapılarak tütün ürünleri tamamen bu kurumun kontrolüne geçti.²⁴ Reji'nin tütün üzerindeki tekeli de Osmanlı İmparatorluğu'nun 1873'te kurduğu *İdare-i İnhisarîyeyi Duhan*'i etkisizleştirdi ve böylece bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun tütün üzerindeki kontrolü zayıflarken diğer yandan da Osmanlı tütün üreticileri üzerindeki Reji baskısı arttı.²⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli gelir kalemlerinin Düyûn-u Umumiye'ye devredilmesi, Osmanlı hükümetinin devlet gelirleri üzerindeki kontrolünü yitirmesine ve ülkenin yaşadığı finans krizinin artması ve siyasal gücünün azalmasına yol açtı.²⁶ Osmanlı hükümetleri, üreticileri koruyacak tedbirler alamayınca, Osmanlı üreticileri de yaşadıkları ekonomik zorlukları aşmak için kaçakçılık yapmaya yöneldi. Özellikle tütün kaçakçılığı diğer ürünlere göre daha fazlaydı. Çünkü tütünün tarladaki üretiminden pazarlanmasına kadar her aşamada denetlenmesi ve tütün üreticilerinin kazançlarının azalması büyük bir ekonomik ve toplumsal soruna ve de Osmanlı üreticilerinin tütünlerinin bir kısmını gizlice tüccara satarak gelir etmeye yani kaçakçılığı tercih etmelerine yol açmıştı. Tütün kaçakçılığı yapanlar arasında sivil ve askeri kurumlarda çalışanlar bile vardı.²⁷ Osmanlı gümrükleri genel

²⁴ Osmanlı İmparatorluğunda tütünün yasal olarak piyasada satılması için balyaların üzerinde mühürlü bandrol (denetim pulu) olması gerekiyordu. Bandroller hükümet tarafından üreticilere satılır, balya, sigara ve sigara kâğıtlarının üstüne yapıştırılırdı. 1861'de Rüsûmât Emaneti'nin kontrolü altına verilen tütün üretimi için de bir de nizamname hazırlanmıştı. *Rüsûmât Sahnemesi*, s. 141-143.; Ancak tütün üretimi ve satışının idaresi için Düyûn-u Umumiye Muharrem Kararnamesi'nde Nizamname'de yazdığı gibi tütün üzerindeki hakkını üçüncü bir kişiye devrederek 30 yıllık tütün tekeli 27 Mayıs 1883'de borç alacaklıları Avusturya adına Crédit Anstalt of Vienna, Almanya adına Berlin Bleichröder Bank Groups, Alman Banker S. Bleichröder ve Osmanlı Bankası Bank-ı Osmani-i Şahane'nin konsorsiyum ortaklığında kurulan *Societe de la Régie cointeéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman* (Memalik-i Şahane Dühanları Müsterekül Menfaa Reji İdaresi) isimli şirkete verilmiş ve 1925'e kadar bu tekel devam etmiştir. Reji İdaresi, tütün üretiminden ilk yıl için 100.000 Lira gelir elde edileceğini ve yıllar bazında 32.000 lira artacağını belirtmiştir. Morawitz, "The Public Debt of Turkey", s. 281.; Düyûn-u Umumiye ve Reji hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt, Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, I.B. Tauris, London, New York, 2010, s. 130-138.

²⁵ Reji'nin tütün üzerinde sahip olduğu güç ve Osmanlı hükümetleri ve üreticilerine yarattığı sorunlara ilişkin bkz., Mehmet Akpınar, "Reji İdaresi (1908-1925)", Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi, 1998 Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.; Oktay Gökdemir, "Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi" Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1994.; Dıġroġlu, Trabzon Reji İdaresi -1883-1914; Filiz Dıġroġlu, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912), *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, S.43, (2014), s. 227-272.

²⁶ Morawitz, "The Public Debt of Turkey", s. 286-288.

²⁷ Örneğin jandarma erleri tütün kaçırırken yakalanmıştı. *BOA, BEO*, Dosya No.2411, Gömlek No.180755, 6 Receb 1322 (16 Eylül 1904).

olarak sahillerde yoğunlaştığı, tütün kaçakçılığının yoğun olduğu iç bölgelerde gümrük kontrolü gerektiği şekilde yapılamadığı için Reji İdaresi Osmanlı hükümetlerinden kaçakçılara karşı yardım talep etti. Ancak olumlu yanıt alamayınca Reji İdaresi de kendi tedbirlerini aldı. Reji İdaresi tütün kaçakçılığını önlemek için adeta bağımsız hareket ederek memur ve erkek ve kadın kolculardan oluşan silahlı çalışanlar ordusu kurdu.²⁸ Osmanlı Hükümeti, Reji Nizamnamesi'ne göre Reji'nin kolcularına genel kolluk görevi değil sadece tütün kaçakçılığını engellemek için silah taşıma izni vermişti. Bununla birlikte Reji kolcuları, kaçakçılık vakalarını tespit için jandarma ile birlikte denetimlere katılıp üst ve eşya araması yapabiliyordu.²⁹ Reji İdaresi'nin kaçakçılığa karşı memurları ve kolcuları aracılığı ile Osmanlı devlet görevlilerinden ayrı olarak önleyici tedbirler alması, Reji ve üreticiler arasında ölümlerle sonuçlanan çatışmalara yol açmıştı.³⁰ Reji İdaresi'nin bu baskıcı politikaları tütün üreticileri ve hatta tüccarları bile bıktırmış ve Reji'yi protesto etmişlerdi.³¹ Reji'nin politikalarından hoşnut olmayan yerel askeri ve sivil otoriteler de, çoğu kez Reji kolcularının silahlarına el koyup halka karşı kullanmalarını engellemişti. Hatta Osmanlı valileri de bazen Reji Nizamnamesi'nin 37. maddesinde yazılı olmasına rağmen Reji kolcuları kaçakçılık yapanlara baskın düzenlediğinde onlara destek vermemiş ve jandarmayı da bu baskınlara göndermemişti.³²

Öte yandan Osmanlı halkı ve Reji kolcuları arasındaki çatışmalar, Osmanlı hükümetlerini de rahatsız etmiş ve bazen Reji'nin taleplerine yardımcı olmayarak tepkilerini göstermişlerdi. Fakat bu tutum süreklilik göstermemiş bazen Osmanlı hükümetleri ile Reji İdaresi arasında uzlaşma da sağlanmıştı. Örneğin, Amerikan Tütün Tekeli'nin

²⁸ Reji İdaresi'nin görevlendirdiği kadın kolcuların ne zaman göreve başlatıldığı ve nasıl çalıştırıldığı konusunda bir bilgiye ulaşamamışsa da Reji'nin 1897'de İzmir'de 37 kadın kolcusu olduğu ve 1908'de Trabzon'da da Reji İdaresi için çalışan kadın kolcular görevlendirildiğine ilişkin bilgiler bazı akademik çalışmalarda bahsedilmiştir, bkz. Akpınar, "Reji İdaresi (1908-1925)", s. 76-77.; Gökdemir, "Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi", s. 105; Dıgıroğlu, Trabzon Reji İdaresi -1883-1914, s. 127-128.

²⁹ Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908, Reaction to European Penetration*, New York University Press, New York, London, 1983, s. 28.; Reji'nin kadın kolcuları da erkek kolcular gibi halka kötü davranıyordu. Reji'nin kadın kolcularının kadınlara yönelik kötü davranışları Trabzon örneğinde olduğu gibi gazetelere bile yansımıştır. Mehmet Akpınar, Trabzon'da yayımlanan 11 Eylül 1908 tarihli *Feyz Gazetesi*'nden aktardığı haberde Hacı Nasuhzade Ali Nazif Efendi ve Eşi'nin Trabzon Valiliği'ne bir dilekçe vererek Trabzon'daki Reji Nezareti'ne bağlı olarak Trabzon'da görev yapan kadın kolcuları şikayet etmişti. Ali Nazif Efendi ve eşi, kadın kolcuların yoldan geçen kadınların kaçak tütün kaçırıp kaçırmadığını anlamak için hoş olmayan bir şekilde arama yaptıklarını ve hatta bu aramalarında kadınların başlarını zorla açtırma cürretinde bulduklarını belirtmiş ve hoş olmayan bu durumun önlenmesini istemişlerdi. Akpınar, "Reji İdaresi (1908-1925)", s. 76-77.

³⁰ Kaçakçılar tütün dışında eşkialara silah da satmaya başlamış bunun üzerine Osmanlı hükümetleri tedbir almaya başlamıştır. Quataert, *Social Disintegration...*, s. 20-39.

³¹ Quataert, Osmanlı hükümetlerinin tütün üreticilerinin protestolarına bir yere kadar müsaade ettiğini, ulema ve tüccarın İran'dakinin aksine bu protestolara destek vermediğini görünce protestoları kolayca bastırıldığını yazar. Quataert, *Social Disintegration...*, s. 13, 15-21, 34-40, 162.

³² Donald Quataert, Aydın Valisi Kamil Paşa Reji'ye yardımcı olmadığı için 1900'lerde Aydın'da kaçakçılık arttığını belirtir. Quataert, *Social Disintegration...*, s. 21-25, 29-37, 162.

1899 sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Amerika Birleşik Devletleri'ne tütün ihracatı yapması Reji ve Osmanlı hükümeti arasındaki uzlaşma ile mümkün olabilmişti. Hatta bazı durumlarda Osmanlı hükümetleri, 1905'te Aydın'da çıkan ayaklanmayı basturmak için Reji'den de kolcu desteği istenmesi örneğinde olduğu gibi Reji'den yardım da talep etmişti.³³ Ancak Osmanlı hükümetleri ve Reji İdaresi arasındaki işbirliği her zaman Reji'nin beklediği gibi değildi. Her ne kadar 1908 sonrasında İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde Reji ile Osmanlı hükümetleri arasında işbirliği artmış ve kaçakçılık önlenerek Reji'ye yardımcı olunmuşsa da bunun her zaman olduğunu söylemek mümkün değildi.³⁴ Örneğin, İstanbul Reji Baş Müdüriyeti 6 Mart 1910 tarihli bir yazı ile tütün kaçakçılığının önlenmesi için hükümetten yardım istemişti. Dahiliye Nezareti'nden İstanbul Valiliği'ne gönderilen 12 Mart 1910 tarihli bir yazıya göre; Gebze bölgesindeki Reji Müdüriyeti Gebze'nin Merkeb(p)li köyündeki evlerde kaçak tütün ve Gebze bölgesinde kadınlardan oluşan kaçakçı grupları bulunduğunu tespit edip bunu kaymakamlığa bildirmiş ve jandarmalar vasıtasıyla kaçak tütün bulunduğunu söylediği evlere baskın düzenlenmesi ve kadın kaçakçıların üstlerinin aranmasında yardımcı olunmasını istemişti.³⁵ Dahiliye Nezareti, İstanbul Reji Baş Müdüriyeti'ne gönderdiği bir yazı ile Reji Nizamnamesi'nin 3. maddesinin son fıkrasında yer aldığı gibi Osmanlı hükümetinin kaçakçılığı yasaklamış ve bu yasağı uygulamak için her türlü yardımı vereceğini beyan etmiş olmasına rağmen jandarmanın bu konuda yardımcı olamayacağını bildirmişti. Çünkü yine Reji Nizamnamesi'nin 65. maddesine göre kaçak takibi için evleri arama işinin hükümetçe değil Reji tarafından yapılması gerektiği ama buna rağmen, şimdiye kadar hükümetçe bu konuda Reji'ye yardım edildiği de belirtilmişti.³⁶ Dahiliye Nezareti'nin İstanbul Reji Baş Müdüriyeti'nin yardım talebini geri çevirmesinde Reji Nizamnamesi'ndeki maddeler dışında aslında başka ve daha önemli bir sebep vardı ki bu da kadın kaçakçıların üst aramalarını erkek görevlilerce yapılmak istenmesinin uygun görülmemesiydi. Örneğin İstanbul Valiliği bu konu çerçevesinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda, Gebze bölgesindeki kadın kaçakçıların zabıta memurları tarafından aranmasının kabul edilemez olduğu (memurini zabıta marifetiyle taharrisi her veçhile gayr-i muvaffik olduğundan) ve bu nedenle kadın kaçakçıların üst aramasını yapmak üzere Reji İdaresi tarafından kolcu kadınlar görevlendirilmesinin münasip olacağını bildirmişti. Valiliğin bu önerisi, Rüşûmât Emaneti'nin o dönem bağlı olduğu Maliye Nezareti'nce de desteklenmişti. Hatta Maliye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 26 Temmuz 1910 tarihli yazısında köylü kadınların erkek zabıtalardan aranmasının kabul edilemez olduğu ve

³³ Quataert, *Social Disintegration...*, s. 13, 15-21, 34-40, 162.

³⁴ Quataert, *Social Disintegration...*, s. 29-33.

³⁵ BOA., *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri* (bundan sonra *DHM.MUİ.*), Dosya No.73-2, Vesika No.21(bundan sonra 73-2/21), 24 Recceb 1328 (1 Ağustos 1910).; Yazıda bahsedilen İzmit bölgesi 1900'lerde sıkça tütün kaçakçılığı vakalarının olduğu ve Quataert'in aktardığına göre bölgede üretilen tütünün %60'ının kaçırıldığı bir yer. Quataert, *Social Disintegration...*, s. 34-37, 162.

³⁶ BOA., *DHM.MUİ.*, 73-2/21.

aramanın ancak kolcu kadınlar tarafından yapılması gerektiğini bildirmişti. Nezaretler ve Valiliğin bu konudaki ısrarı üzerine Reji İdaresi de kadın kaçakçıların üst aramasını yapmak üzere Haydarpaşa, Beyoğlu ve diğer mahallerde altı adet kadın kolcu görevlendireceğini bildirmiş ve sorun bu şekilde çözülmüştü.³⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların karıştığı kaçakçılık olayları ve Reji'nin tütün kaçakçılığı ile mücadele yöntemi ve Osmanlı devlet kurumlarının bu yönetime yaklaşımları hakkında önemli bilgi veren bu yazışma aynı zamanda hem Reji'de hem de Osmanlı gümrüklerinde kadın kolcu istihdamında etkili olan nedenlere ilişkin önemli bir örnektir.

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kaçakçılığı yapılan şeyler sadece tütün gibi ekonomik değeri olan ürünler değildi. Vergi gelirleri Düyûn-u Umumiye ve Reji'ye devredilmemiş ve genel olarak ülke toprakları dışına çıkarılması veya ülke topraklarına getirilmesi izne tabi olan ve ancak Osmanlı jandarma ve gümrük görevlilerinin önlem almasını gerektirecek şeylerin de kaçakçılığı yapılmaktaydı. Eşya veya çeşitli hammadde dışında silah, patlayıcı madde, siyasi bildiri, broşür, gazete, dergi ve kitaptan oluşan çeşitli yazılı ve basılı evrak da kaçakçılığı yapılan şeylerdi ve bunlarının kaçakçılığı özellikle dönemin siyasi koşullarına bağlı olarak 19. yüzyıl ortalarından itibaren artmıştı. Ateşli silahlar ve yazılı ve basılı siyasi evraklar özellikle Osmanlı yönetiminden bağımsızlıklarını elde etmek için mücadele eden Bulgar, Makedon ve Ermeni milliyetçi örgüt ve cemiyetlerinin siyasi ve silahlı mücadelelerinde kullandıkları araçlardı.³⁸ Özellikle, Ayastefanos Antlaşması sonrası, Bulgarların Doğu Rumeli Vilayeti'ni ele geçirmek için başlattıkları girişimlerin, 1885'te bu bölgenin Bulgaristan'a ilhakı ile sonuçlanması Bulgar ve Makedon milliyetçi örgütlerini umutlandırmıştı. Bu örgütler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya'dan da çekilmesi için 1900'lü yılların başlarından itibaren Rumeli'deki siyasi faaliyetlerini arttırdılar.³⁹ 1903

³⁷ BOA., DHMMUİ., 73-2/21. Dıġıroġlu da İzmıt bölgesindeki kadın kaçakçılarla ilgili Reji ve Dahiliye Nezareti arasında yapılan bu yazışmaya *Trabzon Reji İdaresi -1883-1914* başlıklı kitabında adı geçen belgeyi de kullanarak kısaca yer vermişür, bkz. s. 127.

³⁸ Osmanlı topraklarında başlayan bağımsızlık hareketleri 1800'lerin başından itibaren Yunanistan'dan tüm Balkanlara kadar yayıldı. Yunan, Arnavut, Bulgar ve Sırlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlıklarını elde etmek için Makedonya bölgesinde silahlı ve siyasi propagandalarla mücadele ettiler ve Osmanlı kurum ve görevlileri ile Müslüman halka karşı saldırılar düzenlediler. Rus Çarlığı ve Avrupalı devletler de bu ülkelere destek verdi ve 1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Rumelide sular durulmadı. Doğu Rumeli Bulgar, Sırp, Ulah ve Yunanlıların ortak kurdukları IMRO (Internal Macedonian Revolutionary Organization-Dahili Makedonya Devrimci Örgütü) ve EMRO (External Macedonian Revolutionary Organization- Harici Makedonya Devrimci Örgütü) ve benzeri örgüt ve çetelerin desteğiyle Bulgaristan tarafından ilhak edildi. İmparatorluğun Balkan toprakları Balkan Savaşları'ndaki yenilgi sonrası Midye-Enez hattına kadar geriledi. Stanford Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire...*, s. 195-205, 209-210.; Ayrıca bkz. Fikret Adanır, "The Macedonian Question: The Socio-Economic Reality and Problems of Its Historiographic Interpretation", *International Journal of Turkish Studies*, c. 3, S. 1 (1985), s. 4364.

³⁹ İmparatorluğun 1877-1878 Savaşı sonrası Balkanlarda yaşadığı toprak kaybı ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını elde etmesine yardımcı olan süreç için bkz., Svetozar Tonjoroff, "Bulgaria and the Treaty of Berlin", *The North American Review*, c. 188, S. 637, Aralık 1908, s. 834-840, s. 833-841. Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları (Dergisi)*, c. IX, İstanbul, 1989, s. 209-234, s. 213-215.; Adanır, "The Macedonian Question", s. 62-64.

yılında *IMRO* (Internal Macedonian-Adrianople Revolutionary Organization - Dahili Makedonya Devrimci Örgütü) üyesi komitecilerin başlattığı “İli’nden İsyanı” Makedonya’dan Edirne’ye kadar geniş bir alanda etkili oldu. Bu isyan sırasında komiteciler adam kaçırmadan öldürmeye, Osmanlı güvenlik görevlileri ve kurumlarına saldırıya kadar birçok yasadışı eylemde bulundu. . Bu olaylar yabancı basında da yer almıştı. Örneğin, 13 Ağustos 1903 tarihli New York Times ve 12 Ağustos 1903 tarihli Evening Post gazetelerinde yer alan habere göre IMRO’nun liderlerinden Bulgar Boris Petrov Sarafov’un yönlendirdiği isyancılar, 9 Ağustos’ta Zibefçe Gümrük Binası’nı dinamit ile havaya uçurmuşlardı. Gazetelerde yer alan habere göre isyancılar Sarafov Oriental Railways (Orient Express demiryolu şirketi)’in müdürlerini demiryolları ile seyahat etmek isteyen yolculara bilet satmamaları için tehdit etmiş, uyarıları dikkate alınmaz ise demiryollarının havaya uçurulacağını söylemişti. Evening Post ise çıkan olaylarda 600 kişilik komitecilerin Türk birlikleri ile çatıştığını ve hatta 100 tane askeri öldürdüklerini yazmıştı. Ayrıca gazete haberlerine göre komiteciler Kitchevo ve bölgedeki Türk askeri garnizonuna destek verdikleri için Drongovo Köyüne saldırıp tahrip etmişlerdi. New York Times’ın haberinde Makedonya’daki Türklerin de Bulgar “devrimcilerine” karşı mücadele etmek için örgütlendiği bilgisi de verilmişti.⁴⁰ Bu olaylarla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak Bulgar ve Makedon örgütlerinin Osmanlı kurum ve personeline ve halka yönelik saldırılar yapması ve bölge halkını isyana teşvik etmesi üzerine Osmanlı hükümeti bölgedeki tedbirlerini artırmış ama bu tedbirler olayları bitirmek için yeterli olamamıştı.

Makedonya bölgesi, Bulgar ve Makedon milliyetçi örgütleri dışında Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit’in baskıcı yönetim politikalarına karşı çıkan ve onu tahttan indirmek ve Osmanlı Parlamentosu’nun yeniden açılmasını zorlamak için harekete geçen Genç Türkler (Jön Türk) ve diğer muhalif grupların da çalışmalarını sürdürdüğü bir bölgeydi. Sultan II. Abdülhamit’e karşı mücadele eden Genç Türkler’in siyasi mücadelelerindeki önemli araçlar yazılı ve basılı siyasi içerikli evraklardı. Bu evraklar onların siyasi mücadelelerine destek veren yabancı dostlarının aracılığı ile yabancı posta şirketleri üzerinden ülkeye sokulmakta ya da ülke dışına çıkarılmaktaydı.⁴¹ Genç Türk’lerin yazılı ve basılı evraklardan oluşan siyasi propaganda araçları, gizli yazışmaları ve hatta silahları Balkanlardan, İzmir’den Trabzon ve Arap ülkelerine kadar geniş bir alana kaçak yollardan aktarılıyordu.⁴²

⁴⁰ *New York Times*, 11 Ağustos 1903.; *Evening Post*, c. LXVI, S. 37, 12 Ağustos 1903, s. 5.

⁴¹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki Cemiyeti*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980, s. 57- 62.

⁴² Genç Türkler Kıbrıs ve Mısır’da bile propaganda yapıp destek toplamaya çalışmış ve hatta Makedonya’da IMRO ile de işbirliği yapmıştı. İttihat ve Terakki örgütü üyesi Niyazi Bey’in birliği ile birlikte Resne’de dağa çıkması bu topraklardaki işbirliği ve Genç Türklerin faaliyetlerinin ne düzeye ulaştığını göstermesi açısından önemli bir örnektir. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 77-78, 94, 104-124, 167-173, 242-249, 257, 413.; Süheyl Sapan, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arap Yarımadasında Silah Kaçakçılığı (1892-1910)” *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 27, 2005-2006, s. 81-94.

Bu gruplar dışında Ermeni milliyetçi örgütleri de 19.yüzyılda Doğu Anadolu topraklarını da katarak bağımsız bir devlet kurmak yani büyük Ermenistan'ı yaratmak için harekete geçmişti. Ermenilerin siyasi talepleri Ayastefanos Antlaşması ile yabancı devletlerin desteğini alarak hızlandı ve bu devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahalesini arttıracak boyuta ulaştı. Ermenilerin siyasi mücadeleleri, silahlı mücadeleye dönüşünce Anadolu'daki silah ve patlayıcı madde kaçakçılığı arttı. Genç Türkler de siyasi mücadelelerinde Hınçak ve Taşnaksutyun gibi Ermeni örgütlerinin desteğini alınca özellikle Karadeniz ve Doğu Anadolu bu örgütlerin siyasi yazışmalarının ülke dışına çıkarılması ve ülke dışından siyasi yazışma ve silahların gizlice ülkeye kaçırılmasında önemli noktalar oldu.⁴³ Ülke topraklarında Rumeli, Anadolu ve hatta Arap Yarımadası'nda da silah kaçakçılığının artışı ve bu silahların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanılması üzerine Osmanlı hükümeti 1909'dan itibaren ayrılıkçı siyasal faaliyetlere destek veren ve silah satan yabancı devletleri uyarıyordu.⁴⁴ Hükümet ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinde *esliha* (silahlar), *eczâ-i nariye* (her türlü patlayıcı madde), *evrak-ı muzır* (sakıncalı evrak) ve *esya-i memnu* (ancak izinle ithal veya ihraç edilebilecek mallar) olarak geçen maddeler şeylerin ülkeye gizlice sokulması veya çıkartılmasını önlemek için sıkı tedbirler almaya başlamıştı.⁴⁵ Bu tedbirlerin en önemlisi, sınır ka-

⁴³ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 95-104, 116-117.; Ermenilerin kaçakçılık faaliyetlerine dair ayrıca bkz. Brad Dennis, "Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire: Power Structures and Interactive Behaviour" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Utah Üniversitesi, Orta Doğu Çalışmaları/Tarih, ABD, 2008, s. 76-92.

⁴⁴ *Rûsûmât* Emaneti'ne iletilen emirlerde Memalik-i Şahane'ye özellikle Aydın ve Selanik vilayetlerine av tüfeği, fişek, kovan ve kapsüllerin ithalinin yasaklandığına dair bir malumat olmadığı bildirilirken, bölgenin hassas durumundan dolayı Rumeli vilayetlerine ancak iki-üç yüz metre mesafeye tesir edecek çapta bulunan av tüfeklerinin ithalinin yasaklandığı ama bu çapta olmayan av tüfeklerinin ithaline izin verildiği bildirilmişti. *BOA., BEO.*, Dosya No.2388, Gömlek No.179092, 1 Cemâziyelâhîr 1322 (13 Ağustos 1904).; Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 209-234.; Sapan, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arap Yarımadasında Silah Kaçakçılığı (1892-1910)", s. 83-90.

⁴⁵ 1918'de kabul edilen 143 Numaralı Gümrük Kanunu'nun 44. maddesine göre de ateşli, yanıcı ve patlayıcı silahların (revolver) gibi silahları ruhsat almadan imal etmek ve bunların ülkeden ihracı veya devlete ithali yasaktı. Yine Gümrük Kanunu'nun 17. maddesi'ne göre özel nizamname (nizamat-ı mahsus) ile ithali yasaklanmış olan eşyanın transitü veya aktarılması da yasaklanmıştı. Ayrıca yasak olan şeylerin Meclis-i Vükela kararınca da değiştirilebildiği bu maddede belirtilmişti. Öte yandan "Kaçak, Hile ve Ahkâm-ı Cezaiye" başlığı altındaki 63. madde de ithali, transit geçişi veya ihracı yasak veya uygun olan (caiz) ve ihracat vergisine tabii eşyaları gümrüğe getirmeksizin veya ruhsat almaksızın gümrük idaresinin veya gümrükçe tayin olunan yerden başka bir yere nakletmek de kaçakçılık olarak kabul edilmişti. 64. Madde ile kaçırılan veya kaçırılmasına teşebbüs edilen eşyaya el konulması ve 78. madde ile ithali serbest olduğu halde görevlilerden saklanan eşyalar da kaçak eşya olarak kabul edilmişti. Gümrük Kanunu'nun 76. maddesi ile gümrük görevlilerine ithali yasak olan eşya ile gümrük vergisine tabi olan eşyayı kaçırarak kişi bir ev veya başka bir yere firar eder veya sığırsa (iltica) bu kişiyi gece olsa dahi takip edip bulunduğu yere girebilme yetkisi ve bu yerleri detaylı arama yetkisi verilmişti. 77. Maddeye göre eğer bir yolcunun üzerinde gümrük vergisine tabi veya tabi olmayan eşya gizlediğine şüphe edilirse, yolcu kendi rızası ile bu eşyayı göstermez ve kendisine verilen ihtarı imzalamaz ise yolcunun üstü ve eşyalarını aranacaktır. Gümrük Kanunu'nun 84. maddesi'nde de kaçakçılığa aracılık eden ve kaçakçılık yapanlardan her bir eşya için eşyanın bedelinin iki katı vergi alınacağı belirtilmiştir. 114. Madde ile gümrüklerde güvenliği sağlayan gümrük memurlarının

pırlarındaki karakollarda görev yapan ordu birlikleri, gümrük muhafaza memurları ve kolcular aracılığıyla bu tür şeylerin kaçakçılığının önlenmesiydi. Sınır ve gümrük kapılarından giriş ve çıkış yapan yolcular ile ülkeye gelen ve ülkeden gönderilen postalar ile her türlü mallar sıkı aramalara tabi tutulmuştu.⁴⁶ Gümrüklerde yapılan kontroller sırasında bazen sakıncalı olmayan evraklara da el konulduğu oluyordu. Çünkü her ne kadar gümrüklerdeki muayene memurları Türkçe ve Fransızca ya da diğer bir Avrupa dili bilenlerden seçiliyor olsalar da, Türkçe olmayan her yazılı ve basılı materyalden de şüphe etmekteydiler. Evrakın yazıldığı dili bilmeyen ve hatta Osmanlıca bir eseri okuyamayan kolcu ve muayene memurunun şüphesi de sakıncalı olmayan evraklara el konulmasına neden oluyordu.⁴⁷

Ancak kara ve sahil gümrüklerindeki bu sıkı kontrollere rağmen yasak kabul edilen silah dahil her şey Osmanlı topraklarına gizlice getirilmekte veya buradan kaçırılmaktaydı.

Osmanlı Gümrüklerinde Kadın Kolcu İstihdamı

Anadolu ve Rumeli topraklarında 19.yüzyılda artan kaçakçılık, genellikle erkekler tarafından yapılmaktaydı ya da öyle biliniyordu. Ancak görünen o ki erkek görevlilerin çalıştığı gümrüklerdeki kontrollerde yakalanmamak için yasak olan şeylerin kaçırılmasında erkek görevlilerin üst araması yapamayacağı kadınlar da aracılık etmeye başlamıştı. Ülke toprakları içinde gerçekleşen ve kadınların da karıştığı kaçakçılık olaylarını önlemede jandarma ve Reji İdaresi'nin kolcuları etkili olurken ülkenin sahil ve kara sınırlarında bu konuda bir tedbir alınmamıştı. Ancak Rüşûmât Emaneti, ülkeye çeşitli ulaşım araçları ile gelen kadın yolcuların kaçakçılık yaptığına dair ihbarlar alınca bu kaçakçıları yakalamak için Anadolu ve Rumeli'deki sahil ve kara sınırlarında yoğun yolcu ve eşya giriş çıkışının yapıldığı gümrük kapılarında kadın kolcu istihdam etmeye karar vermişti.

Ekonomik ya da siyasi hangi gerekçelerle olursa olsun kadınların da kaçakçılık yapması aynı zamanda hemcinslerine yeni bir iş imkanı yaratmıştı ki bu durum aslında

silah taşıma ve görevleri esnasında onlara silahla karşılık veren olur ise kendilerini korumak amacıyla silahı kullanma yetkisi verilmişti. 121. madde ile Gümrük Kanunu'nu uygulama görevinin Maliye Nazırı ile kendileri ile ilgili görevlerden dolayı Dahiliye, Bahriye ve Adliye nazırlarında olduğu belirtilmiştir. *Düstur*, Tertib-i sâni, C. 10, s. 459, 460, 462, 472-76, 479, 483, 488.

⁴⁶ *Rüşûmât Emaneti* ve Posta Nezareti emrinde çalışan memurlara postane ve gümrüklere gelen kitap ve risalelerin muayenesinde dikkatli olmaları sakıncalı olanları tespit edip bildirmeleri istenmişti. *BOA.*, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemî* (bundan sonra *MEMKT*) Dosya No.681, Gömlek No.10, 27 Şevval 1320 (27 Ocak 1903).

⁴⁷ Örneğin, bir yolcunun eşyaları arasında Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı *Tarih-i Cevdet* başlıklı kitap, İnebolu *Rüşûmât Nezareti*deki görevliler tarafından sakıncalı bulunarak el konulmuş ancak yanlışlıkla anlaşılınca kitap alıcısının bulunduğu Çorum'a gönderilmişti. *BOA.*, *MF MKT.*, Dosya No.655, Gömlek No.25, 20 Cemâziyelevvel 1320 (25 Ağustos 1902).

kadınların yaşamlarındaki farklı tercihleri göstermiş oluyordu. Birçok Osmanlı kadını 19.yüzyıldan itibaren yaşamlarını sürdürebilmek için önce tekstil alanında işçi olarak, ardından ebe ve öğretmen ve daha sonra da kadın hapishanelerinde kolculuk gibi güvenlik hizmetinde çalışarak çalışma yaşamında aktif olarak yer almışlardı. Bu son üç meslek aşında Osmanlı kadınlarının gümrük kolculuğu öncesinde kamu hizmeti vermek üzere devlet görevlisi olarak da çalıştıkları önemli bir örnekti.⁴⁸ 20. yüzyıl başlarında ise Osmanlı kadınları gümrük kolculuğu görevi ile birlikte hemşire, özel şirket ve devlete ait kurumlarında memur olarak da istihdam edilmişti. Hatta I.Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'na bağlı olarak kurulan kadın amele taburunda ordunun ihtiyacı olan giyim eşyasını üretmek ve temizlik hizmetlerini yapmak üzere görevlendirilmişlerdi.⁴⁹ Ancak geçimini meşru yollardan sağlayan bu Osmanlı kadınları yanında geçimini kaçakçılık yasadışı işlerden sağlayan kadınlar da vardı. Ülke toprakları içinde Düyûn'u Umumiye ve Reji'nin kontrolündeki ürünlerin kaçırılmasında Osmanlı tebaası olan kadınlar yer alırken, ülke sınırlarındaki kaçakçılık olaylarında daha çok yabancı kadınlar aktifti. Rüsûmât Emaneti'nin istihdam ettiği kadın kolcuların görevi de sadece kadın yolcuların üst ve eşya aramalarını yaparak, onların siyasi evrak, silah, patlayıcı madde ve ancak izinle ithal veya ihraç edilebilecek şeyleri kaçırıp kaçırmadıklarını tespit etmek ve bunu yetkililere bildirmektir. Kadın kolcu görevlendirmeden önce Rüsûmât Emaneti gelen ihbarları değerlendirip gümrüklerden giriş yapan kadın yolcuların üst aramalarını ücret ödeyerek Reji İdaresi'nin kadın kolcularına yaptırmaktaydı. Hatta Reji'nin kadın kolcuları, Reji'nin gelirlerine el koyduğu tütünün kaçırılmasını önlemek için görevlendirdiği kadın kolcular nöbette bulunduğu bölgelerde kadın yolcuların üst aramalarında tespit ettikleri silahları, onları taşıyan kişilerle birlikte Osmanlı güvenlik görevlilerine teslim ederek yardımcı olmaktaydılar. Örneğin tütün üretiminin yapıldığı Manastır girişindeki Nizamiye Karakolu'nda görev yapan Reji İdaresi hizmetindeki kadın kolcu, 23 Haziran 1906 tarihinde Manastır bölgesinde damadıyla birlikte seyahat eden Hıristiyan bir kadın yolcunun tütün kaçırıp kaçırmadığını tespit etmek için yaptığı üst aramasında bu yolcunun kuşağında dolapsız revolver bulmuştu. Bukova köyünden oldukları öğrenilen iki yolcuya revolveri

⁴⁸ Adliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Ağustos 1882 tarihli bir yazıda; Dersaadet Ceza Bidâyet Mahkemesi (Osmanlı döneminde Asliye Mahkemesi) İstintak (Sorgulama) Dairesi'nce Zabtiye İdaresi'ne bağlı Muvakkat Tevkifhane-i Hapishane-i Umumiye (Genel Hapishaneler Geçici Tutukevi)'de tutulan kadın suçluları kontrol etmek amacıyla 250 kuruş ücret ve bir çift ekmelekle ile güvenilir bir kadının görevlendirilmesi istenmiştir. Bu ücret ve ekmelekle bedelinin de Hapishanenin bütçesi yeterli olmadığı için Dahiliye Nezaretince karşılanması talep edilmiş ve bu talep Sultan tarafından da onaylanmıştır, bkz. BOA, *İrade Şura-yı Devlet* (bundan sonra *İ.Ş.D.*) Dosya No.60, Gömlek No.3468 (bundan sonra 60/3468), 14 Şevvâl 1299 (29 Ağustos 1882).; Kadın hapishanelerinde kadın gardiyan ya da eski adıyla kolcular 1900'lerde de görevlendirilmiştir. Kadın gardiyanların çalışmaları hapishaneler ve maaşlarına dair bir tablo için Bkz. Saadet Tekin, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi), c. XXIX, s. 47, 2010, s. 102, s. 83-102.

⁴⁹ Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.; Zafer Toprak, "Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum*, s. 51 (1988), s. 34-38.

nereye götürdükleri sorulduğunda erkek yolcu silahı yerde bulduklarını ve dolabını eve bırakıp silahı tetiksiz haliyle tüfek tamircisine götürdüğünü söylemişti. İfadelere yansıyan boyutu ile ilginç olan bu olayda Rumeli bölgesinde kullanılması izne tabi olan revolver gibi o dönem yaygın olarak kullanılan bu silahın neden erkek yolcu da değil de kadın yolcu da bulunduğu da şüphelenilmesi gereken bir durumdu. Ancak bu durum yeterince soruşturulmamış ve üstelik Reji kolcularının ismini dahi sormadıkları bu iki yolcu teslim edildikleri bölgedeki Alay Komutanlığı'nda da isimleri sorulmadan kısa bir soruşturma sonrasında serbest bırakılmışlardı. Ancak isimleri dahi sorulmadan bu yolcuların serbest bırakılması daha sonra sorun yaratmış ve Alay Komutanlığı yolcuları yakalama girişiminde bulunmuşsa da bir sonuç elde edilememiştir.⁵⁰ Bu yolcuların hangi gerekçe ile serbest bırakıldığı belgelerden net anlaşılamazsa da Osmanlı devlet görevlileri her zaman bu kadar dikkatsiz davranmamış ve gereken tedbirleri almıştı. Rüsûmât Emaneti, Reji İdaresi'ne bağlı çalışan kadın kolcuların olmadığı noktalarda yani sınır gümrüklerinde yasak kabul edilen şeylerin kaçakçılığı artınca tedbir olarak, Anadolu ve Rumeli bölgesindeki gümrük kapılarında kadın kolcu istihdam etmeye başlamıştı. Bu gümrük kapıları, Anadolu'da Mudanya, İzmir ve Trabzon ve Rumeli Bölgesi'nde Bulgaristan Hatt-ı İmtiyazı (Bulgaristan Demiryolu hattı) üzerinde bulunan Cısr-i Mustafa Paşa, Cuma-i Bâlâ'ya bağlı Barakova, Avramova, Devebağirtan, Karataş, Zibefçe, Rojen, Tımraş, Konak, Zabernovo, Karagözler ve Malkoçlar'da bulunuyordu.⁵¹

Anadolu'daki Gümrük Kapılarında İstihdam Edilen Kadın Kolcular

Anadolu'da kadın kolcu görevlendirilen gümrük kapıları Mudanya, İzmir ve Trabzon gibi sahil sınırlarında yer alan şehirlerde bulunuyordu ve Anadolu'daki kadın kolcu talebi ilk olarak Mudanya İskelesi'ndeki gümrük için yapılmıştı.⁵² Osmanlı güm-

⁵⁰ Bu iki yolcunun aranması sırasında orada görev yapan ve yolcuları Alay Komutanlığı'na teslim eden Ali ve Lala Ali lakaplı iki Reji kolcusunun Hamidiye Komiserliği'nde verdikleri 8 Temmuz 1906 tarihli ifadeleri için bkz., *BOA., Rumeli Müfettişliği Müteferrik Evrak* (Teftişât-ı Rumeli Evrakı-bundan sonra *TFR.I..M...*), Dosya No.12, Vesika No.1167 (bundan sonra 12/1167), 1324.6.3 (3 Cemâziyelâhir 1324-25 Temmuz 1906).

⁵¹ Cısr-i Mustafa Paşa, Cuma-i Bâlâ (Yukarı Cuma-Gorna Dzhumaya)'ya bağlı Barakova, Devebağirtan, Avramova ve Karataş bugün Bulgaristan sınırları içinde yer alan şehirlerdir. Bugünkü ismi Svilengrad olan Cısr-i Mustafa Paşa, Hasköy (Khaskovo) İli'ne bağlı bir ilçedir. Cuma-i Bâlâ'nın bugünkü ismi Blagoevgrad'dır ve Avramovo, Devebağirtan ve Karataş Blagoevgrad'a bağlı yerleşimlerdir. Barakova ise bugünkü ismiyle Barakovo Köstendil İli'ne bağlı bir ilçedir. Osmanlı döneminde Kosova Vilayeti'ne bağlı olan Zibefçe (Zibefche- Viševce) ise bugün Sırbistan toprakları içindedir ve Vranja şehrine bağlı bir köydür. Bahsi geçen köy ve şehirlerin harita üzerindeki konumları için bkz. EK.1.

⁵² *BOA, BEO*, 1718/128824.; Mudanya İskelesi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1400'lü yıllardan itibaren önemli bir Osmanlı gümrük noktası olarak hizmet etmiş, Arabistan, Hindistan ve İran'dan gelen malların gümrük vergisi bu iskelede ödenmişti, bkz. Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, s. 17, 34.; Mudanya İskelesi'nin görünümü için bkz. EK-2.

rük idaresi Rüsûmât Emaneti Mudanya'daki gümrükte kadın kolcu istihdam etmek isteğini gerekçeleriyle birlikte 5 Eylül 1901 tarihli bir yazı ile Sadarete (Başbakanlık) bildirmişti. İlgili yazıda, Mudanya İskelesi'ne haftada 3-4 defa gelen vapurlarla çok sayıda yolcu gelip gitmekte olduğu ve bunların yasak şeyler kaçırmaması için dikkat edildiğini ancak buna rağmen kadınların da silah, yasak evrak ve eşya kaçırılmasına aracılık ettikleri istihbaratının alındığı bilgisi verilmişti. Ancak yazışmalarda kadın yolcularda yasak kabul edilen şeylerin nasıl bulunduğu dair bilgi verilmemişti. Rüsûmât Emaneti aldığı ihbar üzerine Mudanya İskelesi'nden giriş yapan kadın yolculardan şüphe edilenlerin üst aramasını yapmak üzere aylık 3 Mecidiye ücretle bir kadın kolcu istihdam edilmesini talep etmişti. Bu kolcuya ödenecek ücret bedeli olan 57 kuruş çeşitli kalemlerden karşılanacağı için de Sadaret'ten izin verilmesini istemişti. Sadaret Makamı Rüsûmat Emaneti'nin talebini uygun görmüş ve 10 Eylül 1901 tarihli bir yazı ile Rüsûmât Emaneti'ne kolcu istihdamı için onay verildiği bildirilmişti.⁵³ Ancak kadın kolcunun ne zaman göreve başlatıldığı, Müslüman ya da Gayri-Müslim veya okur-yazar olup olmadığı ve ne kadar süre görev yaptığı ve 1901 sonrasında Mudanya İskelesi'ndeki gümrükte başka kadın kolcu istihdam edilip edilmediğine dair bilgi yazışmalarda yer almamıştı.

Mudanya İskelesi'ndeki gümrükte kadın kolcu istihdam edilmesi girişiminden sonra İzmir Emtia Dahiliye Gümrüğü için de kadın kolcu talebi yapılmıştı. İzmir'deki bu gümrük kapısı için kadın kolcu talebi, Rüsûmat Emaneti aracılığı ile İzmir Rüsûmât Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 7 Temmuz 1902 tarihli bir yazı ile yapılmıştı. Yazışmada Yunanistan'dan İzmir'e gemilerle gelen kadın yolcuların İzmir Emtia Dahiliye Gümrüğü'nde yapılan üst ve eşya aramalarında yasak evrak, silah ve patlayıcı maddeler bulunduğu tespit edildiği bilgisi verilmiş ve kadın yolcuların üst aramasını yapmak üzere bu gümrük kapısında aylık 100 kuruş maaşla bir kadın kolcu istihdam edilmesi talep edilmişti.⁵⁴ Mudanya için yapılan talep yazısında belirtilmemiş olsa da İzmir Rüsûmât Nezareti'nin yazısında kadın yolcularda yasak olan şeylerin nasıl tespit edildiğine dair bilgi de verilmişti. İlgili yazıda erkek görevlilerin kadın yolcuların üstünü araması münasip olmadığından, bu işi Reji İdaresi'nde çalışan kadın kolcuların geçici olarak yaptığı bilgisi verilmişti. Bununla birlikte Rüsûmat Emaneti Reji kolcularından geçici olarak yararlanmak yerine İzmir Emtia Dahiliye Gümrüğü'nde artık sürekli çalışacak bir kadın kolcuya ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve bu görev için de Reji'nin kadın kolcularından birinin ikna edildiği ve onun istihdam edilmesi için onay istemişti. Rüsûmat Emaneti kadın kolcunun görevlendirilmesini sağlamak için de bu kolcuya ödenecek ücretin İzmir Rüsûmât Nezareti bütçesindeki çeşitli kalemlerden

⁵³ BOA., BEO., 1718/128824.; Bursa Tanzimat öncesinde de önemli gümrüklerden biridir. Atay, *Türk Gümrük Tarihi*, s. 29.; Mecidiye Gümüş Para olup 1 Mecidiye 20 Kuruş, 3 Mecidiye'de toplamda 60 Kuruş eder.

⁵⁴ BOA., BEO., Dosya No.1901, Gömlek No.142511 (bundan sonra 1901/142511), 5 Cemâziyelevvel 1320 (10 Ağustos 1902).

karşılanaacağı ve kolcunun daimi olarak görevlendirilmesi istendiğinden nezaretin bütçesinden kullanılacak bu miktar için Sadaret'in onayını talep etmişti.⁵⁵

Rüsûmât Emaneti'nin Mudanya İskelesindeki gümrük ile İzmir Emtia Dahiliye Gümrüğü'nde istihdam edilecek kadın kolcular için yaptıkları yazışmalarda ayrıca kolcu maaşlarını hangi kaynaklardan karşılayacaklarına dair bilgi verip bunun için onay istemesi de önemliydi. Çünkü bu bilgi, Rüsûmât Emaneti ve ona bağlı gümrük idarelerinin kolcu için bütçelerinde yeterli kaynak olduğunu göstermesi ve böylece bu kurumun bağlı olduğu Sadrazamlığı ikna etmesi açısından gerekliydi. Aksi takdirde daha sonraki satırlarda bahsedileceği gibi kolcu talebi Sadaretçe haklı görülse de yerel gümrük idarelerinin bütçelerinde kaynak yetersiz olduğu için kolcuyu işe başlatmak bazen yıllar alabiliyordu. Örneğin İzmir Emtia Dahiliye Gümrüğü için talep edilen kolcu istihdamı Sadaretçe uygun görüldüğü halde İzmir Rüsûmât Nezareti'nin bütçesi yetersiz olması nedeniyle kaynak temin edilinceye kadar Rüsûmât Emaneti bütçesindeki çeşitli kalemlerden karşılanması istenmişti.⁵⁶ Ancak Rüsûmât Emaneti bütçesinde de kaynak yetersiz olsa gerek ki İzmir'deki gümrük için yapılan kadın kolcu istihdamı için Temmuz 1902'de başlayan yazışma, 1903 yılının Kasım ayına kadar devam etmiş ve nihayet kolcunun yıllık maaşını karşılayacak bir kaynak bulunmuştu. Rüsûmât Emaneti'nden gönderilen 18 Kasım 1903 tarihli yazıda kadın kolcuya ödenecek maaşın İzmir Rüsûmât Nezareti'ne bağlı Gümürlük ve Kadıkalesi'ndeki gümrüklerde görevleri sona eren Rüsûmât memurlarının yıllık maaşlarından bütçeye kalan 1664 kuruş ile karşılanacağı bildirilmişti. Bu bilgi üzerine de Sadaret 24 Kasım 1903 tarihli cevabi yazısında kadın kolcu istihdam edilmesi talebini onaylamıştı.⁵⁷

Anadolu'da kadın kolcu istihdam edilen bir diğer gümrükte Trabzon'da idi.⁵⁸ Trabzon Gümrüğü'nde kadın kolcu istihdamı, Mudanya ve İzmir'den çok sonra 1907 yılında yapılmıştı. Aslında Trabzon ve çevresinde 1907 öncesinde de kaçakçılık yapıldığı bilinmekteydi ve bu nedenle Rüsûmât Emaneti, Trabzon Rüsûmât Nezareti'nin talebiyle 19. yüzyıl sonlarında Trabzon ve çevresindeki gümrüklerdeki erkek kolcu sayısını artırmıştı.⁵⁹ Fakat kadın kolcu talebi ancak 1907'de bu gümrükten Osman-

⁵⁵ BOA., *Şura-yı Devlet Evrakı* (bundan sonra *ŞD*), Dosya No.594, Gömlek No.14 (bundan sonra 594/14), 29 Rebiülâhîr 1320 (5 Ağustos 1902).

⁵⁶ BOA., *BEO.*, 1901/142511.

⁵⁷ BOA., *BEO.*, Dosya No.2228, Gömlek No.167088, 11 Ramazan 1321 (1 Aralık 1903).

⁵⁸ Trabzon Gümrük İdaresi'nin görünümü için bkz. EK-3.

⁵⁹ Trabzon bölgesindeki kaçakçılık olayları 19.yüzyılda da sıkça görülen olaylardan olduğu için Rüsûmât İdaresi kolcu sayısını artırmıştır. Örneğin, Trabzon Rüsûmât Nezareti, Trabzon Vilayeti dahilinde bulunan Mapevri ve Hamidiye Rüsûmât idareleri arasında bulunan ve her iki idareye 1,5 saat mesafede olan Arkotil Mevkisinde bir kolcu olmadığından orada kaçakçılık yapıldığı ve bu nedenle oraya 200 kuruş aylıkla erkek kolcu atanmasını talep etmiştir. Şura-yı Devlet Meclisi'nde onaylanmış karar yazısında Trabzon Rüsûmât Nezareti'nin bu talebi Şura-yı Devlet Meclisi'nde onaylandıktan sonra da Sadrazamlıkça da uygun görülmüştür, 22 Rebiülâhîr 1314 (30 Eylül 1896) tarihli Şuray-ı Devlet karar yazısı, bkz., BOA., *İradeleer Rüsûmât* (bundan sonra *İ.RSM.*), Dosya No.6, Gömlek No.27 (bundan sonra 6/27), 14 Cemâziyelevvel 1314 (21 Ekim 1896).

lı topraklarına giriş yapan kadın yolcular arasında kaçakçılık yapanların olduğunun tespit edilmesinin ardından yapılmıştı. Örneğin Trabzon Gümrüğü'ndeki görevliler, kadınların kaçakçılık yaptığına dair istihbaratı değerlendirip ücretle bir kadın görevlendirmiş ve Sadide isimli Osmanlı vapuruyla gelen kadın yolcuların üst aramasını yaptırmışlardı. Ücretle görevlendirilen kadın, vapurla gelen kadın yolcularda yaptığı üst aramasında dört kadın yolcu üzerinde ve eşyaları arasında 14 revolver ile 147 adet dolu ve 12115 adet dolu olmayan fakat kapsüllü revolver fişeği bulmuştu. Adeta birer cephaneyi andıran bu kadın kaçakçılar Trabzon Rüsümât Nezareti'ni harekete geçirmiş ve Rüsümât Emaneti'ne gönderdiği 14 Kasım 1907 tarihli yazısında Trabzon Gümrüğü'nde 250 kuruş maaşla çalışacak kadın kolcu istihdam edilmesi için izin verilmesini talep etmişti.⁶⁰ Rüsümât Emaneti, Trabzon'dan gelen talebi Şura-yı Devlet'e iletmış ve kadın kolcu için ödenecek maaşın yıllık toplamı olan 3000 kuruş'un da bütçeye eklenmesini istemişti. Trabzon Gümrüğü için yapılan talep Bab-ı Ali tarafından ancak 16 Şubat 1908'de onaylanmış, kadın kolcuya ödenecek olan yıllık maaş toplamı olan 3000 kuruş da emanet bütçesine havale edilmişti.⁶¹ Trabzon Gümrüğü'ndeki kadın kolcu istihdamına Mudanya örneğinde olduğu gibi kısa sürede onay verilmiş olması bölgedeki kaçakçılık faaliyetlerinin artmasından duyulan kaygının ve aynı zamanda önlenmesine yönelik tedbirlerin artırıldığına göstergesiydi. Ancak bu gümrük kapısında daha sonra başka kadın kolcular görevlendirilip görevlendirmediğine dair bir bilgiye ulaşılamazken aynı bilgi eksikliği Trabzon Gümrüğü'nde istihdam edilen kadın kolcu dışında 1908 veya sonrasında Anadolu'da bulunan diğer gümrükler için de geçerliydi. Öte yandan Anadolu'daki gümrüklerde kadın kolcular istihdam edilirken, aynı dönemlerde Rumeli'deki gümrüklerin birçoğunda da kadın kolcu istihdam edilmekteydi.

Rumeli'deki Gümrük Kapılarında İstihdam Edilen Kadın Kolcular

Rumeli bölgesindeki gümrük kapılarında kadın kolcu istihdamı, tespit edilebildiği kadarıyla ilk kez 1902 yılında Selanik Vilayeti'ndeki Barakova Gümrük Kapısı'nda yapılmıştı. Rüsümât Emaneti'nin Rumeli bölgesindeki sınır gümrük kapılarında kadın kolcu istihdam etmesinin genel olarak iki nedeni vardı. Bunlardan birincisi, Anadolu'daki gümrüklerde olduğu gibi Rumeli'deki sınır ve gümrük kapılarından giriş veya çıkış yapan kadın yolcuların üst ve eşya aramalarının yapılarak silah ve yasak kabul edilen yazılı ve basılı evraklar tespit etmektir. Bununla birlikte kolcular Rumeli bölgesindeki demiryollarının işletme imtiyazını elinde bulunduran yabancı şirketlere gelir

⁶⁰ BOA., İ.RSM., Dosya No.30, Gömlek No.43 (bundan sonra 30/43), 23 Muharrem 1326 (26 Şubat 1908). Trabzon bölgesi 1906'dan itibaren siyasi olayların arttığı bir yer olmuş, Genç Türkler 1906-1908 tarihleri arasında orada İttihat ve Terakki örgütünü yaymaya çalışmışlar ve bu konuda Ermenilerle de işbirliği yapmışlardır. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 105-106.

⁶¹ BOA., İ.RSM., 30/43.; BOA., BEO., Dosya No.3260, Gömlek No.244493, 28 Muharrem 1326 (2 Mart 1908).

karşılığı olarak gösterilen ve vergileri Düyûn-u Umumiye aracılığıyla toplanan ürünler ve malların kaçırılmasını engellemekle görevliydi. Bu vergi gelirlerini kaybetmek istemeyen Düyûn-u Umumiye Teşkilatı Osmanlı hükümetlerini özellikle vergi geliri getiren ürünlerin kaçırılmaması konusunda sürekli uyarmaktaydı.⁶² İkinci neden ise daha önce bahsedildiği gibi Rumeli bölgesinde Bulgar ve Makedon milliyetçilerinin kurdukları örgütlerin Rusya ve Bulgaristan'ın desteği ile Osmanlı yönetimine karşı başlattıkları bağımsızlık ayaklanmaları ve bunun bölgedeki etkileriydi. Milliyetçi örgütler siyasi propaganda yapmak için bastırdıkları broşür ve kitapları özellikle Bulgaristan sınırlarından Osmanlı topraklarına ya da bu topraklardan dışarıya gizlice kaçırıyordu. Bununla birlikte kaçakçılar bu bölgedeki eşkıyalara ve milliyetçi örgütlere silah satıyorlardı. Osmanlı hükümetinin bu bölgedeki otoritesi zayıfladığından, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'e karşı mücadele eden ve onu Osmanlı Milli Meclisi'nin açılması ve Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması için zorlayan Genç Türkler de bu bölgeyi tercih etmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında birleşen Genç Türkler Selanik merkez olmak üzere birçok yerde örgütlenmiş ve faaliyetlerini buradan yürütmüşlerdi.⁶³ İttihatçılar ile Bulgar ve Makedon örgütlerinin siyasi faaliyetlerinde kullandıkları silah ve siyasi propaganda malzemeleri daha önce bahsedildiği gibi bu bölgeden diğer Osmanlı topraklarına kaçırılmakta ve Osmanlı hükümeti de bu kaçakçılığı engellemede başarılı olamamaktaydı. Çünkü milliyetçi örgütler özellikle erkek sınır ve gümrük görevlileri tarafından üst araması yapılamayan kadınlar aracılığıyla bu malzemeleri Osmanlı sınır gümrüklerinden geçirebiliyorlardı. Osmanlı hükümeti bu bölgelerde çıkan isyanları tedbirler alıp bastırmaya ve silah kaçakçılığını önleyerek çözüm bulmaya çalışsa da özellikle Avrupalı devletlerinin müdahalesinden dolayı yeterli olamıyor ve bölgede otoriteyi sağlayamıyordu. Bu nedenlerle Osmanlı hükümetleri özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rumeli'deki sınır ve gümrük kapılarındaki tedbirleri artırmıştı ve Cuma-i Bâlâ'ya bağlı Barakova gibi diğer kapılarda kadın kolcu istihdamı da bu tedbirlerden biriydi.

Barakova, 1901'den itibaren IMRO gibi milliyetçi örgütlerin siyasi faaliyetleri ile adam kaçırma ve bombalı eylemlerine sahne olan bölgedeydi.⁶⁴ Cuma-i Bâlâ'ya

⁶² Osmanlı İmparatorluğu Avrupa şirketlerine olan borçlarına karşılık Balkan toprakları üzerinde bulunan demiryollarının geçtikleri sancakların öşür gelirlerini göstermişti. Ancak şirketler, Osmanlı Devletine güvenmedikleri için garanti kapsamındaki vergilerin Düyûn-u Umumiye tarafından kontrol edilmesini istemişlerdir. Bilgiler için bkz., Kaloyan Stanev, Jordi Martí-Henneberg, and Martin Ivanov "Regional Transformations of a State under Construction: Bulgaria, 1878–2002", *Journal of Interdisciplinary History*, c. XIII, 1, Summer, 2011, s. 124, s. 111-134.; İsmail Yıldırım, "Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış: An Essay on The Railway Policies of Ottoman", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, 2002, s. 313-314, 320, s. 311-324.

⁶³ Quataert, *Social Disintegration...*, s. 37-38.; Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 147-148, 167-173, 413 (dipnot.147-148).

⁶⁴ Bu örgüt tarihte İli'nden Olayı olarak bilinen bu isyanı gerçekleştirmiş ve isyanın etkileri Edirne yakınlarına kadar ulaşmıştır. Komitacılar daha sonra 1904 yılında Makedonya'daki konsoloslardan birini kaçırmak fidyeye talebinde bulunmuşsa da bu istekleri yerine getirilmemiştir. Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 213-215, 217-219, 225-226.

bağlı bir gümrük noktası olan Barakova'nın bir diğer özelliği de Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli bölgesinde Bulgaristan ile sınırı oluşturan ve Avrupa'dan Osmanlı topraklarına gelen demiryolu hattı yani Hatt-ı İmtiyaz Demiryolu üzerinde bulunuyor olmasıydı.⁶⁵ Bu hat üzerinde işleyen trenler yolcu ve mal taşıyordu. Bu trenlerle Osmanlı İmparatorluğu'na gelen kadın yolcuların kaçakçılık yaptığına dair istihbarat alınınca Selanik Valiliği 1902 yılında Barakova gümrük kapısı için kadın kolcu talebinde bulunmuştu. Valilikten Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 31 Mart 1902 tarihli bir yazıda Cuma-i Bâlâ Pazarı'na her hafta gelen Bulgar kadınlar olduğunu ve gümrükte bu kadınlara ait çuval ve torbaların gümrük usullerine göre arandığını ancak bir kadın kolcu olmadığı için de üstlerinin aranmadığı belirtilmişti. Üst araması yapılamayan Bulgar kadınların yasak evrak getirmesinden şüphelenildiği için de Valilik, Barakova kapısı için aylık 80 kuruş ücretle özellikle Müslüman bir kadın kolcu istihdam edilmesini istemişti. Valilik daha sonra kadın kolcu için aylık 100 kuruş ücret önermiş ve bu ücretin Selanik Rüsûmât Nezareti bütçesinden karşılanması için de onay istemişti.⁶⁶ Bu talep Dahiliye Nezareti'nce onaylanmış ve kolcu için önerilen maaş az olduğu için de bunun Selanik Rüsûmât Nezareti bütçesindeki çeşitli kalemlerden karşılanması istenmişti. Ancak Dahiliye Nezareti'nden verilen onaya rağmen Barakova Gümrük Kapısı'nda kolcu istihdamı bütçedeki yetersizlik nedeniyle ancak 1907 yılının sonunda mümkün olabildiği.⁶⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak yaşanan malî sıkıntılar, Rüsûmât Emaneti'nin Rumeli'de bulunan diğer gümrük kapıları için ilettiği kadın kolcu taleplerinde de sorun yaratmıştı. Örneğin yine Hatt-ı İmtiyaz üzerinde bulunan Devebağır'dan, Avramova ve Zibefçe ile Edirne Vilayeti'ne bağlı Cisir-i Mustafa Paşa, Malkoçlar, Çalidere, Zabernova, Konak, Karagözler, Rojen ve Timraş'taki gümrük kapıları için de kadın kolcu talebinde bulunulmuş ama bütçedeki kaynak yetersizliği nedeniyle bu

⁶⁵ *Hatt-ı İmtiyaz*, Orient Express Railways yolu üzerinde yer alan ve 1888'den sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında kurulan demiryolunun Bulgaristan toprakları içinde kalan demiryoluna verilen isimdir. Osmanlı topraklarında İstanbul'dan başlayıp Avrupa'ya uzanan bu demiryolunun inşaatı 1860'ta İngiliz *Danube and Black Sea Railway and Kustendje Harbour Company* gibi yabancı şirketlere imtiyazlar verilerek Cernova-Köstence (Cernavoda-Constanta) hattı inşaatı ile başlamıştı. Doğu Rumeli Bölgesi 1878'de Berlin Antlaşması ile Bulgaristan'a verildikten sonra bu bölgedeki demiryolu yapımı Bulgaristan tarafından yürütülmüştü. Bu demiryolu hattı, daha sonra 1888'de Anadolu Demiryolu hattı olarak bilinen Viyana-Belgrad-Sofya-İstanbul Demiryolu hattının açılması ve 1890'da Selanik-Manastır Demiryolu (Alman Şirket) ve 1892-1895'de Selanik-İstanbul Demiryolu (Türk-Fransız-Belçika bankaları ortak) hatlarının birleştirilmesiyle tamamlanmıştı. Stanev vd., "Regional Transformations of a State under Construction: Bulgaria, 1878–2002", s. 124.; S. H. Beaver, "Railways in the Balkan Peninsula", *The Geographical Journal*, c. XCVII, S.5, Mayıs 1941, s. 274, 278-280, 284, s. 273-294.

⁶⁶ *Rüsûmât Emaneti*'nden gönderilen talep yazıları doğrudan Sadarete iletilirken, Valilikçe gönderilen yazıların muhatabı Dahiliye Nezareti olduğu için bu yazı Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. *BOA., Dahiliye Mektubî Kalemi* (bundan sonra *DH.MKT.*), Dosya No.481, Gömlek No.51 (bundan sonra 481/51), 8 Muharrem 1320 (17 Nisan 1902).

⁶⁷ *BOA., DH.MKT.*, 481/51.

kapıların bazılarında kolcu istihdamı uzun süre mümkün olamamıştı.⁶⁸ Bu malî sorunlar, çalışmanın önceki bölümlerinde bahsedildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli gelir kaynaklarının Düyun-u Umumiye devredilmiş olması ve devam eden borç alımının zaten var olan mali sorunları daha da arttırmasından kaynaklanıyordu. Bu nedenle İzmir Emtia Dahiliye Gümrüğü'nde istihdam edilmek istenen kadın kolcu atamasında olduğu gibi Rumeli bölgesinde de Barakova örneğinde olduğu gibi mali sorunlardan dolayı kolcu istihdamı talep yapılan tarihlerden çok sonra yapılabilmisti. Bazı yerlerde kadın kolcunun maaşı oradaki yerel (mahalli) yönetimler tarafından karşılanmıştı. Örneğin, 1902 yılında Kosova Vilayeti'nin Osmaniye Kazası'ndaki Karataş gümrük kapısında istihdam edilen kadın kolcu için ödenen aylık 100 kuruş maaş yerel yönetim tarafından karşılanmıştı.⁶⁹ Ama aynı yıl Barakova'daki gümrük kapısında istihdam edilecek kadın kolcu için bütçe temin edilememiş ve kolcu ancak 1 Aralık 1907'de ve de o dönemde bölgedeki siyasi olayların artmasından dolayı acil görülerek istihdam edilebilmişti. Üstelik 1907 yılında Barakova'daki istihdam edilecek kadın kolcu için ödenecek maaş miktarı 1902 yılındaki miktarın üzerinde 150 kuruş olarak belirlenmişti.⁷⁰ Fakat kadın kolcu istihdamının mümkün olabildiği 1907 yılına kadar Barakova gümrük kapısından giriş kadın yolcuların üst aramasının nasıl ve kim tarafından yapıldığı konusunda bilgi verilmemişti. Ancak malî sorunlara rağmen de 1902'den sonraki yıllarda Rumeli bölgesinde yine Hatt-ı İmtiyaz üzerindeki Avramova ve Zibefçe'deki gümrük kapılarında kadın kolcu istihdam edilebilmişti.

Avramova gümrük kapısı için kadın kolcu talebi, 1905 yılının Mayıs ayında yine Selanik Valiliği tarafından yapılmıştı.⁷¹ Selanik Valiliği ile Dahiliye Nezareti arasındaki yazışmalarda Avramova kapısından giriş yapan kadın yolcuların yasak kabul edilen şeyler getirdiklerinin tespit edildiği ve bunu önlemek için de kadın yolcuların üstlerini aramak için aylık 100 kuruş maaşla bir kadın kolcu istihdam edilmesi için izin verilmesi ve kaynak ayrılması talep edilmişti. Valilik yazısında kadın kolcunun özellikle Avramova Kapı Karakolu'nun yakınındaki Teber Mahallesi'nden seçilmesini talep etmişti. Dahiliye Nezareti de Rüsûmât Emaneti ve Selanik Valiliği'ne gönderdiği 6 Haziran 1905 tarihli cevabında kolcu istihdamını onaylamış ve kolcuya ödenecek maaşın Rüsûmât Emaneti bütçesinden karşılanmasını istemişti.⁷² Valilik ile Dahiliye Nezareti arasındaki yazışma devam ederken Avramova ve Hatt-ı İmtiyaz üzerinde bulunan diğer kapılara Rüsûmât Emanetince kadın kolcular görevlendirmesine ilişkin bir talep de Umur-u Erkân-ı Harb Reisi Serasker Rıza Paşa yani dönemin Osmanlı Genel-

⁶⁸ BOA., ŞD., Dosya No.597, Gömlek No.60 (bundan sonra 597/60), 1 Şevvâl 1323 (15 Ekim 1905); Belge örneği için bkz., EK-5.

⁶⁹ DH.MKT., 481/51.

⁷⁰ BOA., BEO., Dosya No.3199, Gömlek No.239867 (bundan sonra 3199/239867), 27 Cemâziyelâhir 1325 (7 Ağustos 1907).

⁷¹ BOA., DH.MKT., Dosya No.965, Gömlek No.85 (bundan sonra 965/85), 2 Rebiyülâhir 1323(6 Haziran 1905); BOA., BEO., Dosya No.2692, Gömlek No.201884 (bundan sonra 2692/201884), 25 Şaban 1323 (25 Ekim 1905).

⁷² BOA., DH.MKT., 965/85. ; BOA., BEO., 2692/201884.

kurmay Başkını tarafından yapılmıştı. Serasker, 5 Eylül 1905 tarihli yazısında Hatt-ı İmtiyaz müfettişi Mehmet Paşa'nın, Umur-u Erkân-ı Harb Dairesi'ne gönderdiği bilgi yazısına dayanarak bu hat üzerinde işleyen trenlerle gelen kadın yolcuların gümrük kapılarında kadın kolcu olmadığından üst aramalarının yapılamadığı ve bu nedenle rahatça kaçakçılık yaptığı bilgisini vermişti. Serasker, kadınların kaçakçılık yapmasını önlemek amacıyla hat üzerindeki gümrük kapılarında acilen kadın kolcu istihdam edilmesini istemiş ve 1 Eylül 1905 tarihinde tespit edilen bir olayı da örnek olması için aktarmıştı. Bahsedilen olay, şark-i Rumeli'deki Razlığ şehrinin Ğodlova köyünden gelen sekiz kişilik bir ailenin (Mihail oğlu Askal Yovan, kız kardeşi ve dört tanesi kız, iki tanesi erkek olmak üzere altı çocuk) üst aramalarında "yasak eşya" olarak tanımlanan "üç cilt Bulgarca kitap ile iki fotoğraf ve diğer evraklar..."ın bulunmasıydı. Bu "yasak eşya" kayıt altına alınmış, aile de Razlığ Mevki Kumandanlığı'na gönderilmişti.⁷³ Ancak yazışmada dikkat çeken bir detay vardı ki o da "yasak evrak"ın bulunuş şekliydı. Yazışmadaki açıklamaya göre gümrükteki erkek görevliler kadın yolcudan şüphelenmiş ve ondan "koynundaki" evrakı çıkartmasını istemişlerdi.⁷⁴ Bu durum hükümeti tedirgin etmiş olmalı ki Selanik Valiliği ve Erkân-ı Harb Reisi'nin talepleri üzerine Avramova Gümrük Kapısı'nda kısa sürede 24 Ekim 1905 tarihinde 100 kuruş maaşla kadın kolcu istihdam edilebilmişti.⁷⁵

Bölgedeki hassasiyet yine Hatt-ı İmtiyaz üzerinde bulunan Zibefçe Gümrük Kapısı için talep Selanik *Rüsûmât* Nezareti'nden yapılmış ve Rüsûmât Emaneti de 10 Ağustos 1905 tarihli bir yazı ile bu talebi Sadarete iletmişti.⁷⁶ Yazıda yabancı devletlerden Zibefçe'ye gelen kadın yolcuların üzerlerinde yasak evrak ve eşya olup olmadığını tespit için Zibefçe *Rüsûmât* İdaresi'nde "yeniden" görevlendirilmek üzere aylık 150 Kuruş maaş ile kadın kolcu istihdam edilmesi istenmişti.⁷⁷ Yeniden kadın kolcu görevlendirilmek istenmesi bilgisi önemli olmakla beraber daha önce bu gümrük kapısında ne zaman kadın kolcu istihdam edildiği ve ne kadar aylıkla çalıştığına dair bir bilgi yoktu. Fakat Zibefçe'nin daha önce bahsedildiği gibi 9 Ağustos 1903'de *IMRO*'nun yabancı basına da yansıyan isyanına sahne olması buradaki gümrük kapılarında kadın kolcular istihdam edilme nedenini açıklıyordu.⁷⁸ Bölgedeki olaylar nedeniyle Zibefçe Gümrük Kapısı için yapılan talep 1 Ekim 1905'de şura-yı Devlet Meclisi'nde onaylanıp, maaşın da çeşitli kalemlerden karşılanması istendikten sonra 5 Ekim 1905'de Sadaret tarafından onaylanmıştı.⁷⁹ Böylece Zibefçe Gümrük Kapısı'nın kolcu ihtiyacı üç ay gibi kısa bir sürede karşılanmıştı.

⁷³ BOA., BEO, Dosya No.2664, Gömlek No.199755, 12 Receb 1323 (12 Eylül 1905).

⁷⁴ BOA., şD., Dosya No.599, Gömlek No.55, 24 Cemâziyelevvel 1323 (27 Temmuz 1905).

⁷⁵ BOA., şD., 597/60.

⁷⁶ BOA., şD., Dosya No.597, Gömlek No.58, 1 şaban 1323(1 Ekim 1905).

⁷⁷ BOA., BEO, Dosya.2680, Gömlek No.200964 (bundan sonra 2680/200964), 6 şaban 1323 (6 Ekim 1905); Zibefçe ayrılıkçı çetelerin sürekli olarak problem çıkardığı bir nokta olduğundan orada sıkça silahlar ele geçirilirdi. BOA., *Tefrişat-ı Rumeli Evrakı*, (bundan sonra *TFR.L.KV*), Dosya No.52, Gömlek No.5179, 8 Zilhicce 1321 (25 şubat 1904).

⁷⁸ *New York Times*, 11 Ağustos 1903.; *Evening Post*, c. LXVI, S.37, 12 Ağustos 1903, s. 5.

⁷⁹ BOA., BEO, 2680/200964.; BOA., şD., 597/60.

Bulgar ve Makedon komitecilerin Rumeli’de özellikle Makedonya’da halkı sürekli Osmanlı hükümetine karşı kıskırtma çabaları ve kaçakçılık olayları devam ettiğinden Rüsûmât Nezareti’nin Hatt-ı İmtiyaz demiryolu üzerindeki gümrük kapılarında kadın kolcu görevlendirme talepleri sadece Barakova, Avramova ve Zibefçe’dekilerle sınırlı kalmamıştı. Hatt-ı İmtiyaz demiryolu üzerindeki gümrük kapılarında çalışan kadın kolcuların başarılı olması 1906 sonrasında Edirne ve çevresindeki sınır gümrük kapılarında da kadın kolcu istihdam edilmesinde etkili olmuştu. Tabii bu bölgedeki sınır kapılarına dair kolcu taleplerini kadın kaçakçıların, kadın kolcu olmayan Edirne’deki gümrük kapılarına yöneldiği şeklinde yorumlamak da mümkündür. Bu hat üzerinde bulunan Edirne Rüsûmât Nezareti’ne bağlı Devebağır(t)an Gümrük Kapısı için 17 Nisan 1906 tarihli ve Rüsûmât Emîni Hasan imzalı bir yazı ile kadın kolcu talebinde bulunulmuştu. Bu yazıda; Karataş, Zibefçe ve Avramova kapılarına 1905’de kadın kolcu tayin edildiğini ancak Devebağır(t)an’daki gümrük kapısında hala kadın kolcu bulunmadığı ve bu nedenle aylık 150’şer kuruş maaşla kadın kolcu atanması istenmişti. Ayrıca kadın kolcular için önerilen maaşın Edirne Rüsûmât Nezareti bütçesinden çeşitli kalemlerden karşılanması mümkün ise de bu meblağ sürekli olacağı için bunun Edirne Rüsûmât Nezareti bütçesine eklenmesi için de onay istenmişti.⁸⁰ Bununla birlikte 17 Nisan 1906 tarihli aynı yazıda Devebağır(t)an dışında Edirne Rüsûmât Nezareti’ne bağlı Cısr-i Mustafa Paşa, Malkoçlar, Çaldere, Zubernova, Konak, Karagözler, Rojen ve Timraş’ta bulunan gümrük kapıları ile gümrük idareleri emrinde görevlendirmek üzere kadın kolcu talebi yapılmıştı.⁸¹

17 Nisan 1906 tarihli yazıda bahsedilen Cısr-i Mustafa Paşa (Svilengrad) Gümrüğü için kadın kolcu talebi aslında Rüsûmât Emaneti’nce daha önce 1904 yılında yapılmıştı. Rüsûmât Emaneti’nin Sadaret’e gönderdiği 30 Ocak 1904 tarihli yazıda kadın yolcuların üst aramasını yapmak üzere Cısr-i Mustafa Paşa gümrük kapısında bir kadın kolcuya ihtiyaç olduğu bildirilmişti. Yazıda ihtiyaçtan dolayı Cısr-i Mustafa Paşa Rüsûmât Müdüriyeti’nce geçici olarak Fotini isimli bir kadının işe başlatıldığı ancak kadına ödenecek miktar belli olmamakla birlikte bu bölgenin öneminden dolayı

⁸⁰ BOA., ŞD., 597/60.; Şura-yı Devlet Meclisi’nden Rüsûmât Emaneti’ne gönderilen yazıda Edirne Rüsûmât Nezareti’ne bağlı kapılara atanacak kolcular için ödenecek maaşın “bütçeye eklenmesinin teklif edilmesi Padişah iradesince yasaklandığından gereken 1200 kuruş’un masrafa bir karşılık bulunması konusunun Rüsûmât Emaneti’ne havalesine” karar verildiği belirtilmiştir. BOA., BEO., Dosya No.2874, Gömlek No.215548, 27 Cemâziyelevvel 1324 (19 Temmuz 1906).

⁸¹ Malkoçlar bugün Türkiye sınırları içinde Kırklareli İli’ne bağlı Ofcaz İlçesi’nin Bulgaristan sınırına yakın; Çaldere ise Edirne’nin Lalapaşa İlçesi’ne bağlı Bulgaristan sınırına yakın köylerdir.; Zubernova bugünkü adıyla Zubernovo ise bugün Bulgaristan’ın Burgaz İli’ne bağlı Malko Tarnovo (Tirnovacık) İlçesi’ne bağlı; Konak da bugünkü adıyla Byala Voda ya da diğer adıyla Kolovo Konak Zubernovo gibi Malko Tarnovo İlçesi’ne bağlı köylere; Karagözler bugünkü adıyla Chernoochene Bulgaristan’ın Kırcaali İli’ne bağlı bir ilçedir.; Rojen, Bulgaristan’ın Blagoevgrad (Cuma-i Bâlâ) İli’ne bağlı bir köydür.; Timraş ise Osmanlı döneminde Filibe bölgesinde bir yerleşim yeri adı aynı zamanda Pomakların kurduğu Timraş devletinin merkezi idi. Ancak bugün ismi Bulgar haritalarında yer almamaktadır. Adı geçen yerlerin haritadaki konumları için, bkz. EK-1.

diğer kadın kolculara ödenen maaşlar göz önünde bulundurularak aylık 150 kuruş ödenmesinin uygun olduğu belirtilmişti. Ayrıca kolcu için önerilen maaşın yıllık toplamı 1800 kuruş olacağı ve bunun da Edirne Rüsûmât Nezareti bütçesindeki çeşitli gelir kalemlerinden karşılanması mümkün ise de kolcunun istihdamı sürekli olacağı için devlet bütçesinden bunun için sabit bir kaynak ayrılması istenmişti. Sadrazamlık da 4 Şubat 1904 tarihli cevabi yazısında kadın kolcu için ödemenin çeşitli kalemlerden yapılmasını önermişti.⁸² Fotini isimli kadının 1907 yılına kadar bu görevde kalıp kalmadığı ve ücretinin nasıl karşılandığına dair bilgi edinilemese de Edirne Rüsûmât Nezareti'nin bütçesinde yeterli meblağ bulunamadığından olsa gerek Cısr-i Mustafa Paşa Gümrük Kapısı'nda kadın kolcu istihdam edilmesine dair talepler, 1907 yılının Mart ayına kadar yinelenmişti.⁸³

Kadın kolcuların istihdamında yaşanan gecikmelerde özellikle aynı anda farklı kapılarda çalışacak kadın kolcular için önerilen maaş miktarlarının toplam miktarının yüksek olması da etkili olmuştu. Mesela 1906'da Cısr-i Mustafa Gümrük Kapısı için kolcu talebi yinlendiği zaman Malkoçlar, Çalidere, Zabernova, Konak, Karagözler, Rojen ve Timraş'taki gümrük kapıları için de talep yapılmıştı.

Bu kapılarda istihdam edilecek her bir kolcu için de farklı maaş miktarları önerilmiş bazılarında maaş miktarı 100 kuruş iken bazılarında 250 kuruş olarak belirlenmişti. Örneğin, Malkoçlar Rüsûmât Müdüriyeti ve onun idaresi altındaki Çalidere gümrük kapıları için görevlendirilecek kadın kolcu için aylık 100 kuruş maaş önerilirken, Cısr-i Mustafa Paşa dahil olmak üzere Kırcaali Rüsûmât Müdüriyeti ve onun idaresi altındaki Karagözler, Rojen ve Timraş için talep edilen kadın kolculara 150 kuruş, Zabernova ve Konak'takiler için de aylık 250 kuruş maaş önerilmişti. Rüsûmât Emaneti'nin 1907 yılı Mart ayındaki yazışmalarında Edirne'deki sekiz kapı için tayin edilecek kolcu kadınların maaşının yıllık toplamı olan 14400 kuruş için bütçede karşılık bulunamadığı,⁸⁴ maaşlara karşılık olarak bu kapıların bağlı olduğu Selanik Rüsûmât Nezareti ve Edirne Rüsûmât Nezaret'lerinin bütçelerine ilave yapılması için izin talebinde bulunmuştu.⁸⁵ Rüsûmât Emaneti, bu kapılar için kolcu talebini 7 Ağustos 1907'de Sadaret'e gönderdiği bir yazı ile yinelemiştir. Yazıda sekiz kadın kolcu için ödenecek maaşın yıllık toplam karşılığı olan 14400 kuruş için hala onay beklendiğini, oysa bu arada Avrupa'dan Şimendifer ile gelen ve şüpheli görülen kadın yolcuların üzerlerini kontrol edecek kadın kolcu bulunamadığını bildirilmişti.⁸⁶ Rüsûmât Emaneti'nin kadın kolcu talebindeki ısrarı üzerine Sadrazamlık da 1 Aralık 1907 tarihli bir yazı ile sekiz kadın kolcu için talep edilen yıllık maaş toplamı olan 14400 kuruş'un bütçeye eklenmesi

⁸² BOA., BEO, Dosya No.2270, Gömlek No.170228 (bundan sonra 2270/170228), 21 Zilkâde 1321(8 Şubat 1904). Cısr-i Mustafa Paşa (Svilengrad) Gümrük Kapısı'nın görüntüsü için bkz. EK-4.

⁸³ BOA.,ŞD., Dosya No.600, Gömlek No.115 (bundan sonra 600/115), 5 Rebiülevvel 1325 (18 Nisan 1907).

⁸⁴ BOA.,ŞD., 600/115.

⁸⁵ BOA., ŞD., 597/60.

⁸⁶ BOA., BEO, 3199/239867.

konusunu daha sonra görüşmek kararı alınmış olsa da ama kolcu görevlendirilmesinin acil ihtiyaç olması nedeniyle onay verildiğini bildirmişti.⁸⁷ Kadın kolcuların bu onay yazısının hemen sonrasında mı istihdam edildiği ve bu kapılar dışında başka gümrük kapıları için de kadın kolcu istihdam edilip edilmediğine dair bir bilgi yoktu. Aslında 1907'deki bu sekiz kolcuyu kapsayan onay da büyük ölçüde Rumeli bölgesinde özellikle Genç Türkler'in siyasi faaliyetlerinin artışı ve Makedonya'daki ayaklanmaların Edirne'ye kadar uzanan bir hat üzerinde etkili olmasından kaynaklanıyordu. Fakat 1907 sonrasında ne Rumeli ne de Edirne bölgesindeki gümrük kapıları için kadın kolcu talebinde bulunulmamıştı ya da bu çalışma çevresinde yapılan araştırmalarda bu tespit edilemedi. Ancak 1907'deki atamalardan sonra artık bu bölgede kadın kolcuya ihtiyaç kalmaması ilginç bir durumdu. Özellikle Rumeli bölgesinde Sultan II. Abdülhamit'e karşı mücadele eden Genç Türkler ile ayrılıkçı Bulgar ve Makedon örgütlerinin 1907 öncesinde olduğu gibi bu tarih sonrasında da aktif olması ve Selanik, Manastır gibi şehirlerde 1908 yılının Haziran ayından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rejimi değiştirecek bir ihtilale sahne olduğu düşünüldüğünde ilginç bir durumdu. Bölgedeki olaylar İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola'nın 9 Haziran 1908'deki Reval Buluşması'ndan sonra artmıştı. Bu toplantıyı ülkenin paylaşılması olarak yorumlayan İttihatçılar, Sultanın bu konuda pasif kalarak ülkeyi tehlikeli bir duruma düşüreceği kaygısıyla destekçilerinin yönettiği ordu birlikleriyle isyan etmiş ve Sultan II. Abdülhamit de yabancı devletlerin bu isyanı kullanarak Rumeli'ye müdahale etmemesi için Genç Türklerin taleplerini 23 Temmuz 1908 tarihinde kabul etmişti. Bu karar ile Sultan Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konulması ve seçimler yapıp Osmanlı Milli Meclisi'nin açılmasını kabul etmiş oluyordu. Bu karar İstanbul ve Anadolu'daki büyük şehirler ile Rumeli'deki şehirlerde sevinçle karşılanmıştı. Rejim değişikliğinin gerçekleştiği 1908 sonrasında Rumeli'deki Bulgar ve Makedon milliyetçi örgütleri ile Anadolu'daki Ermeni milliyetçi örgütleri de bir süre bağımsızlık taleplerinin karşılanacağı umuduyla beklemiş ancak İstanbul'daki siyaseti yönlendiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milliyetçi politikalar takip edeceğini anlayınca da İttihat ve Terakki'ye cephe almıştı.⁸⁸ Belki de bu ara dönemde siyasi örgütlerin 1908 İhtilali ile beklentileri arttığı için kaçakçılık olayları azalmış olabilirdi. Bununla birlikte Rumeli'ye göre daha sakin olan Anadolu'da 1907'de Genç Türkler ve ayrılıkçı Ermeni örgütlerinin Kafkasya'daki destekçileri ile gizlice silah, patlayıcı madde ve siyasi evrak alışverişinde kullandıkları bölge olan Trabzon'daki gümrüğe gelen kadın yolcularda silah ve fişekler yakalanmış olması da ayrıca ilginç bir durumdu. Tabii tüm bunların dışında *Rûsûmât* Emaneti'nde 14 Ağustos 1909'da Sultan Mehmet Reşat'ın onayı ile yapılan isim dahil çeşitli düzenlemelerin

⁸⁷ BOA., BEO., 3199/239867.

⁸⁸ Şükrü M. Hanioğlu, "The Second Constitutional Period 1908-1918", *Cambridge History of Turkey-Turkey in the Modern World*, Reşat Kasaba (ed.), c.4, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 62-111, s. 62-92.; Richard C. Hall, *Balkan Savaşları, 1912-1913, I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 8-20.

kadın kolcu istihdamında nasıl bir etkisinin olduğu da araştırmaya değer.⁸⁹ Dolayısıyla kadın kolcu istihdamının 1907 sonrasında neden yapılmadığına ilişkin sorunun yanıtı ileri de yapılacak çalışmalarda herhalde açıklanabilir. Fakat ilginçtir ki gümrüklerde 1907 sonrasında kadın kolcu istihdamı yapılmazken, Anadolu'da 1910 gibi bir tarihte İzmit örneğinde olduğu gibi kadınlar hala üretimi ve satışı Düyun-u Umumiye'nin kontrolü altındaki tütün, tuz ve diğer ürünlerin kaçakçılığını yapıyordu. Reji İdaresi de bu kaçakçı kadınları yakalamak üzere kadın kolcu görevlendirmeye devam ediyordu.

Sonuç

Osmanlı gümrük idaresi Rüsûmat Emaneti'nin Anadolu ve Rumeli'de bulunan sahil ve sınır gümrüklerinde istihdam ettiği kadın kolcular, önemli hizmetlerde bulundular. Kadın kolcular tıpkı erkek meslektaşları gibi Anadolu ve Rumeli bölgesinde Düyun-u Umumiye'nin kontrolündeki başta tütün olmak üzere çeşitli ürünler ile Anadolu ve Rumeli'deki örgütlerin silah ve siyasi propaganda malzemelerinin kaçırılmasını tespit ettikleri ölçüde önleyerek hem devletin gelirlerini korumuş hem de güvenliğini sağlamış oldular. Rüsûmat Emaneti'nin 25 Haziran 1906 tarihli ve Seraskerlik Makamı (Genelkurmay)'nın Hatt-ı İmtiyaz demiryolu üzerindeki karakollarda tedbir alınması ve bölgede kaçakçılık olaylarının hangi aylarda gerçekleştiğine dair bilgi verilmesini isteyen yazısına verdiği 25 Haziran 1906 tarihli cevabi yazı kadın kolcuların görev yaptıkları yerlerde asayişin sağlandığına dair önemli bir örnekti. Rüsûmat Emaneti bu yazısında Hatt-ı İmtiyaz demiryolu üzerindeki karakollarda gerek kolcular gerekse de muhafaza memurları ile birlikte tedbir alındığı, ordu müfrezeleri ile birlikte çalışıldığı ve kaçakçılık olaylarının olmadığını bildirmişti. Emanet, ilaveten özellikle kış aylarında karakollarda görev yapmanın da zor olduğunu eklemiştir.⁹⁰

Devletin güvenliğini sınırlarda kaçakçılığı önleyerek sağlayan kadın kolcular, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Avramova gümrük kapısındaki kolcu için yakın bir mahalleden olması ve Barakova gümrük kapısı için istenen kolcunun da Müslüman bir kadın olması gibi tercihler istisna çoğu kez özel bir nitelik aranmadan görevlendirilmişlerdi.

Gümrük kapılarında istihdam edilen kadın kolcuların hangi gün ve saatlerde çalıştıklarına dair net bir bilgi yoktu. Ama bu kolcular da yolcu girişi olan her saatte erkek kolcular gibi görev yapıyor olmalıydılar. Sabah ya da akşam görev yapan bu kolculara farklı bölgelerde farklı maaşlar ödenmişti. Kadın kolcu maaşları, 1902'de

⁸⁹ *Rüsûmât* Emaneti'nin ismi 14 Ağustos 1909'da Sultan Mehmet Reşat'ın onayı ile Rüsûmat Müdüriyet-i Umumiyesi (Gümrükler Genel Müdürlüğü) olarak değiştirilmiştir. *Rüsûmât Salnamesi*, s. 9.; Gümrüklerdeki düzenlemeler için ayrıca bkz. Suonpää, "Foreign Advisers and Modernisation before the First World War", s. 6-15.

⁹⁰ *BOA., Sadavet Bulgaristan, A.MTÇ.(04)*, Dosya No.143, Gömlek No.9, 3 Cemaziyelevvel, 1324 (25 Haziran 1906).

Mudanya Gümrük Kapısı'nda görevlendirilen kadın kolcu için önerilen 57 kuruş ile istisna, genel olarak 100 ila 250 kuruş arasında değişmekteydi.⁹¹ Bu maaş farkının kolcuların görevli olduğu gümrüklerin bulunduğu bölgedeki yaşam standardı veya bölgedeki işin risk düzeyine göre mi belirlendiği net değildi. Bazen aynı dönemde ve birbirine yakın bölgelerdeki gümrük kapılarında istihdam edilen kadın kolculara farklı maaşlar ödenmişti. Örneğin 1905'te Barakova gümrük kapısında istihdam edilen kadın kolcu için 150 kuruşluk bir maaş önerilirken aynı yıl Barakova'ya yakın bir gümrük kapısı olan Karataş'taki kapıda görevlendirilen kadın kolcuya aylık 100 Kuruş ödenmişti. Aynı şekilde 1906'da Cısr-i Mustafa Paşa gümrük kapısındaki kadın kolcu için 150 kuruş maaş önerilirken bu kapiya yakın Malkoçlar ve Çalidere'deki kapılarda görev yapacak olan kadın kolcuya 100 kuruş maaş önerilmişti. Ayrıca belirtmek gerekir ki kadın kolcuların maaşları ile erkek kolcu maaşları arasında da fark vardı. Örneğin, 1884'te Kösten Adası'ndaki gümrük kapısında görevlendirilen erkek kolcu için aylık 150 kuruş⁹² ve 1896'da Trabzon'a bağlı Arkotil mevkinde görevlendirilen erkek kolcu için 200 kuruş maaş ödenmişti.⁹³ Bu tarihlerden çok sonra 1902 ve 1906 yılları arasında bu bölgelere yakın yerlerde görev yapan kadın kolculara ise 100 ila 250 kuruş arasında değişen maaşlar verilmişti. Bu maaş farklılığını erkek kolcuların kadın kolculara göre daha fazla mesai yapmasından mı ya da başka ülkelerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da erkeklere daha fazla maaş ödeme anlayışından mı kaynaklandığı net değildi. Ancak net olan bir şey vardı ki o da kadın kolcuların görev yaptıkları sınır kapılarında kaçakçılığı önlemede etkili olmuşlar ve Osmanlı gümrük idaresi de Anadolu'da Mudanya'dan sonra İzmir ve Trabzon'daki gümrük kapıları ile Rumeli'deki gümrük kapılarında da kadın kolcu görevlendirmişti. Edirne ve çevresindeki sekiz gümrük kapısı var olan bilgilere göre Rumeli bölgesinde kadın kolcu istihdam edilen son gümrük kapıları iken Anadolu'da da Trabzon var olan bilgilere göre son gümrük kapısı olmuştu. Anadolu ve Rumeli'de bu çalışmada bahsedilen gümrük kapıları dışındaki başka gümrük kapılarında ve 1901 öncesi ile 1908 sonrasında kadın kolcu görevlendirilip görevlendirilmediği ve hangi şartlar ve maaşlarla görevlendirildiği konusunda ise maalesef net bir bilgi yoktu.

Gümrük kolcusu kadınlar hakkında yeni araştırmalar yeni bilgiler sununcaya kadar şunu söylemek mümkündür ki gümrük kolcusu kadınlar, daha önce sadece erkeklerin çalıştığı ülke ekonomisi ve güvenliğini sağlamada önemli bir hizmet olan gümrük kolculuğu mesleğinde kadınların da başarılı olacağını göstermişlerdi. Osmanlı kadınlarının bu başarısı, Osmanlı devlet adamları ve toplumunun kadına olan bakış açısının olumlu yönde değişmesine katkı sağlamış ve kadınlar anayasa ve yasalar önünde erkeklerle eşit kabul edilmese de onlara üniversite eğitimi ve devlet memurluğunun da yolu açılmıştı.

⁹¹ Kadın kolcu maaşları tabloya aktarılmıştır. Bkz. Ek-6.

⁹² BOA., İ.Ş.D., Dosya No.68, Gömlek No.3994 (bundan sonra 68/3994), 29 Cemâziyelâhir 1301 (26 Nisan 1884).

⁹³ BOA., İ.RSM., 6/27.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

BOA., A.MTÇ (04), Dosya No.143, Gömlek No.9, 3 Cemâziyelvel, 1324 (25 Haziran 1906).

BOA., BEO., Dosya No.1718, Gömlek No.128824, 28 Cemâziyelevvel 1319 (12 Eylül 1901).

BOA., BEO., Dosya No.1901, Gömlek No.142511, 5 Cemâziyelevvel 1320 (10 Ağustos 1902).

BOA., BEO., Dosya No.2228, Gömlek No.167088, 11 Ramazan 1321 (1 Aralık 1903).

BOA., BEO., Dosya No.2270, Gömlek No.170228, 21 Zilkâde 1321 (8 Şubat 1904).

BOA., BEO., Dosya No.2388, Gömlek No.179092, 1 Cemâziyelâhir 1322 (13 Ağustos 1904).

BOA., BEO., Dosya No.2411, Gömlek No.180755, 6 Receb 1322 (16 Eylül 1904).

BOA., BEO., Dosya No.2664, Gömlek No.199755, 12 Receb 1323 (12 Eylül 1905).

BOA., BEO., Dosya No.2680, Gömlek No.200964, 6 Şaban 1323 (6 Ekim 1905).

BOA., BEO., Dosya No.2692, Gömlek No.201884, 25 Şaban 1323 (25 Ekim 1905).

BOA., BEO., Dosya No.2874, Gömlek No.215548, 27 Cemâziyelevvel 1324 (19 Temmuz 1906).

BOA., BEO., Dosya No.3199, Gömlek No.239867, 27 Cemâziyelâhir 1325 (7 Ağustos 1907).

BOA., BEO., Dosya No.3260, Gömlek No.244493, 28 Muharrem 1326 (2 Mart 1908).

BOA., DH.MKT., Dosya No.481, Gömlek No.51, 8 Muharrem 1320 (17 Nisan 1902).

BOA., DH.MKT., Dosya No.965, Gömlek No.85, 2 Rebiyülâhir 1323 (6 Haziran 1905).

BOA., DHM.MUİ., Dosya No.73-2, Vesika No.21, 24 Receb 1328 (1 Ağustos 1910).

BOA., MF.MKT. Dosya No.681, Gömlek No.10, 27 Şevval 1320 (27 Ocak 1903).

BOA., MF. MKT., Dosya No.655, Gömlek No.25, 20 Cemâziyelevvel 1320 (25 Ağustos 1902).

BOA., İ.DUİT., Dosya No.79, Gömlek No., 23 Zilkâde 1319 (3 Mart 1902).

BOA., İ.RSM., Dosya No.6, Gömlek No.27, 14 Cemâziyelevvel 1314 (21 Ekim 1896).

BOA., İ.RSM., Dosya No.30, Gömlek No.43, 23 Muharrem 1326 (26 Şubat 1908).

BOA., İŞD., Dosya No.60, Gömlek No.3468, 14 Şevvâl 1299 (29 Ağustos 1882).

BOA., İ.ŞD., Dosya No.68, Gömlek No.3994, 29 Cemâziyelâhir 1301 (26 Nisan 1884).

BOA., ŞD., Dosya No.594, Gömlek No.14, 29 Rebîülâhir 1320 (5 Ağustos 1902).

BOA.,ŞD., Dosya No.597, Gömlek No.58, 1 Şaban 1323(1 Ekim 1905).

BOA., ŞD., Dosya No.597, Gömlek No.60, 1 Şevvâl 1323 (15 Ekim 1905).

BOA., ŞD., Dosya No.599, Gömlek No.55, 24 Cemâziyelevvel 1323 (27 Temmuz 1905).

BOA., ŞD., Dosya No.600, Gömlek No.115, 5 Rebîülevvel 1325(18 Nisan 1907).

BOA., TFR.I.M..., Dosya No.12, Vesika No.1167, 1324.6.3 (3 Cemâziyelâhir 1324-25 Temmuz 1906).

BOA., TFR.I.KV., Dosya No.52, Gömlek No.5179, 8 Zilhicce 1321 (25 Şubat 1904).

Gazete

Evening Post, c.LXVI, S.37, 12 Ağustos 1903.

New York Times, 11 Ağustos 1903.

Tezler

Akpınar, Mehmet, “Reji İdaresi (1908-1925)”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Eğitimi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Dennis, Brad, “Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire: Power Structures and Interactive Behaviour” Utah Üniversitesi, Orta Doğu Çalışmaları/Tarih, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, ABD, 2008,

Gökdemir, Oktay, “Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi” Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1994.

Nakiboğlu, Aslıhan, “Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim; Rûsûmat Emaneti”, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat, Basılmamış Doktora Tezi, 2011.

Yayınlanmış Eserler

Kitap

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki Cemiyeti*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1980.

Atan, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi, Osmanlı Gümrükleri*, C.2, Gümrük Müfettişleri Derneği Yayın No.12, Ankara (tarih yok).

Birdal, Murat, *The Political Economy of Ottoman Public Debt, Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, I.B. Tauris, London, New York 2010.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Eski ve Yeni Harflerle*, Akaydın Kitabevi, 26.bs., Ankara 2010.

Dıġıroġlu, Filiz, *Memalik-i Osmaniyeye Duhanları Müsterekü'l Menfaa Rejî Şirketi, Trabzon Rejî İdaresi -1883-1914*, Osmanlı Bankası, Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.

Düstur, Tertip 1, C.1-b, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289.

Düstur, Tertib-i sâni, C.10, Başvekâlet Müdevvenât Müdüriyeti, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

Hall, Richard C., *Balkan Savaşları, 1912-1913, I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution*, Oxford University Press, Oxford 2001.

Kurnaz, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1831-1908, Reaction to European Penetration*, New York University Press, New York, London 1983.

Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.

Redhouse Sözlüğü, Türkçe/Osmanlıca-İngilizce, Sev Matbaacılık, 17. bs., İstanbul 1999.

Rüşûmât Salnamesi, Ahmet İhsan Şürekası, Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet (İstanbul) 1330.

Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 5.bs., İstanbul 1995.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey; Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, C.II, Cambridge 2005.

Makale

Adanır, Fikret, “The Macedonian Question: The Socio-Economic Reality and Problems of Its Historiographic Interpretation”, *International Journal of Turkish Studies*, c. 3, S. 1 (1985), s. 4364.

Anıl, Mustafa Nuri, “Müttekâmil Bir Gümrük Sistemine Olan İhtiyacımız”, *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırmaları Merkezi), S. 2, 1956, s. 159-186.

Aydın, Mahir, “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları* (Dergisi), c. IX, İstanbul 1989, s. 209-234.

Beaver, S.H., “Railways in the Balkan Peninsula”, *The Geographical Journal*, c. XC-VII, S. 5, Mayıs 1941, s. 273-294.

Beydilli, Kemal, “1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında” *150. Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1990 s. 21-28.

Diğiroğlu, Filiz, “Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, S.43, (2014), s. 227-272.

Eşiyok, B. Ali, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması”, *Mülkiye*, c. 34, 2010, s. 67-108.

Hanioglu, Şükrü M., “The Second Constitutional Period 1908-1918”, *Cambridge History of Turkey- Turkey in the Modern World*, Reşat Kasaba (ed.), c. 4, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 62-111.

Issawi, Charles, “De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800”, *International Journal of Middle East Studies*, c.12, S.4, Aralık 1980, s. 469-479.

Morawitz, Charles, “The Public Debt of Turkey”, *The North American Review*, c.175, S.549 (Ağustos, 1902), s. 275-288.

Sapan, Süheyl, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arap Yarımadasında Silah Kaçakçılığı (1892-1910)” *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.27, 2005-2006, s. 81-94.

Stanev, Kaloyan, Jordi Martí-Henneberg ve Martin Ivanov “Regional Transformations of a State under Construction: Bulgaria, 1878–2002”, *Journal of Interdisciplinary History*, c.XIII, S.1, Summer, 2011, s. 111-134.

Suonpää, Mika, “Foreign Advisers and Modernisation before the First World War: British Diplomacy, Sir Richard Crawford, and the Reform of the Ottoman Empire’s Customs Service, 1906–11”, *The International History Review*, (Şubat 2014), s. 1-19.

Tekin, Saadet, “Osmanlı’da Kadın ve Kadın Hapishaneleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi), c.XXIX, S.47, 2010, s. 83-102.

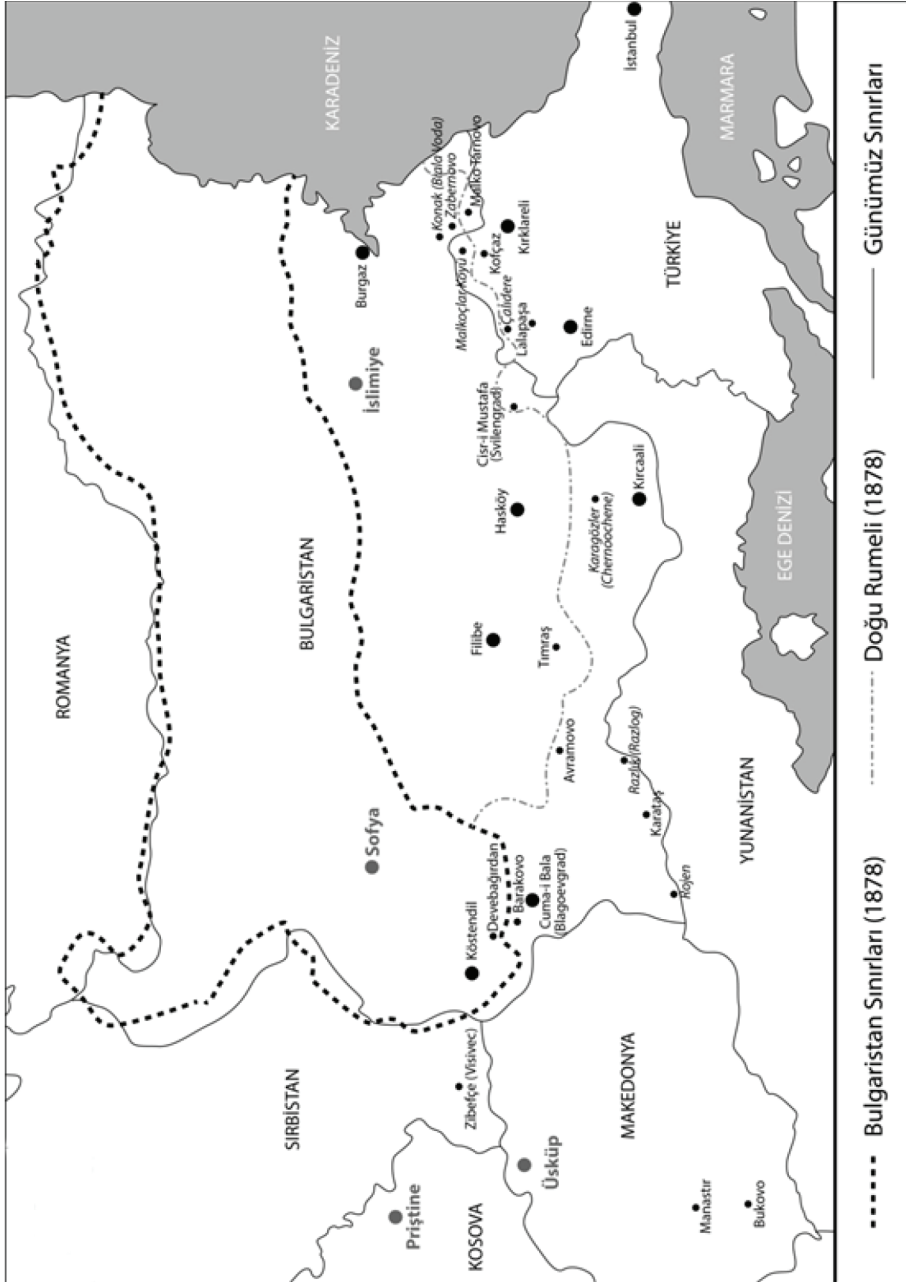
Tonjoroff, Svetozar, “Bulgaria and the Treaty of Berlin”, *The North American Review*, c.188, S.637, Aralık 1908, s. 833-841.

Toprak, Zafer, “Kadın Askerler ve Milli Aile”, *Tarih ve Toplum*, s. 51 (1988), s. 34-38.

Yıldırım, İsmail, “Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış; An Essay on The Railway Policies of Ottoman”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.12, 2002, s. 311-324.

EKLER

EK-1 Rüşmât Emaneti'nin Rumeli bölgesinde kadın kolcu görevlendirildiği gümrük kapıları.

EK-2 Mudanya Rüsûmât Dairesi.⁹⁴

EK-3 Trabzon Yolcu Salonunun Yan Tarafından Görünüşü.⁹⁵

⁹⁴ Rüsûmât Salnamesi.

⁹⁵ Rüsûmât Salnamesi.

EK-4 Edirne Rüsûmat Baş Müdüriyeti'ne bağlı Yeni (Cisr-i) Mustafa Paşa Osmanlı Hudud Gümrüğü.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

تاريخ
عدد
۵۸
مردود

سولیک وادیر سرناک عه بزیک معاش خط استای توری
تبر اعجاز ایوه مکلده بینه اولوغی قاربه توری معاش بالوغی
ایسته وار

مردوده خاری کله لدر
 قی مکتف سلطنت ایرت طایفه سنانک اور لری توری ایجون خط ایسارده قیو اتخار اولان مکلده برون قی اریه بقی لور دنده بون یعه دان نکره عله عسرینک ایسو ایسی رست
 قی مکلده اولده اولی کز نورو و بانی کونکجه تاریخی نکره سایه ایجا یازین ایجا یه حالک ایجا و یاسی نکره عله عسرینک اعاده اسالی ار دیا یوزین
 وصاف سنان خط استای سولیک معاشه لک مکلده صحارف کسنه دوه باغوزن و در افره و اولام اووا و فره صیح و بیجه نام کور معوره رسوله اولده لری کور یوه
 اولوب یوزنده فره طاشه معاش خلوت کجودن کسویه داعه ایچونک بقرابه قوی یعه ایرلی بی بی بیجه و اولام اووا ایسو سوره شرف ار اولون در سنه یوزسه
 و دینه یوز فره ایکی نورو و... ایسه ایسه تاریخی نکره سایه صدای تر اهی ایور و بیلده ایرا ذویت اورین ایلی قاربه قوی یعه اولوب لقا
 خط استای اورزین لقا تومول ایا ایلی مکلده قاربه قوی یوه ایلی کونمانه بالور دوه باغوزن در افره اولده لری قاشه واسیو ایلی اولده یه تخیه کونکی افره
 قوشلور و بربجک اولده تهری یوز ایسه قوشک سات عاجوزی مفرقه بزیک سنو سی کلمه کورسه ایسه دمه من نکره و ایلی اولسه و درنه سیمات لقا قی افره
 جسر کوشی باسار سوله میرعلی یوز ایلی و ایجه بوسات میرعلی یوز و میرت نکلور معاشه حالسره مالور کسه کسه ایلیون مع بالور یوه کونمانه مالور کیه ایلیون
 ایلیون معاش لری بر و فرجه علی رسوله میرعلی معاشه کزه کوزار رورن طرایع رسوله اولده لره ده یوز ایسه خوس ایقدرت لقا قاربه قوی یوه ایلیون
 کویسوب ایچسور بوکزه قلی بلی ایجاب ایچ معاش ایلی ایلی یوز عودت قایشولر کرا ل قیل اوله ملسه نا سولیک سوله لقا یجه سالف الوم سولیک کرمی
 وادیر سوله لقا بیجه نه مندو المقدر معاش سنانک بو کجه صیحه فصیح داعه سه صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص
 عسری لقا اعاده و تعمیر اولمقد ایضا سنانک ار و شعاری باشه الله کلده دله اولور کدر ای صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص صص
 رسوله ایسی
 صص صص
 صص

EK-5 BOA., ŞD., Dosya No.597, Gömlek No.60, 1 Şevval 1323 (15 Ekim 1905)

Rüsûmat Emaneti Cemiyeti Rüsûmiye,

Aded 58

Hülasa Meali

Selanik ve Edirne Rüsûmât nezaretlerinin Bulgaristan Hatt-ı İmtiyazı üzerinde kapu itihaz edilen mahallerine tayin olunacak kadın kolcular maaşın sarfi istizanına dair.

Maruz-ı çaker-kemineleridir,

Kaçakçılığa vesatet eden taife-i nisa'nın üzerlerini taharrî için hatt-ı imtiyazda kapu itihaz olunan mahallere birer kolcu kadın tayini lazımeden bulunduğu dair tezkire-i aliye-i ser-askerinin leffîyle ve asl-ı dest tanzim olan 358 numro ve 30 Ağustos 321 tarihli tezkire-i esamiye fehmanelerinde icab-ı halin icra ve inbası ve tezkire-i aliye-i ser-askerinin iadeten irsali emr ve işar buyurulmuş ve Bulgaristan hatt-ı imtiyazının Selanik cihetindeki mahallere mesarif kısmında Devebağırta ve Barakova ve Avramova ve Karataş ve Zibefçe nam mev-kilerde Rüsumat idareleri mevcut olup bunlardan Karataşa maaşı hükümet-i mahalliyeden tesviye ve ita edilerek bir kadın kolcu tayin edildiği gibi Zibefçe ve Avramova kapusına da şerefvarid olan 405 ve 442 numrolu ve 22 Eylül 321 ve 11 Teşrin evvel 321 tarihli tezkire-i esamiye sadaret-penahileri ile verilen emr-i mezuniyet üzerine iki kadın kolcu tayin olunub Bulgar hatt-ı imtiyazı üzerinde nezaret-i müma-ileyhaya tabi mahallerden kadın kolcu bulunmayan yalnız Devebağırta ve Barakova idareleri kalmış ve işbu iki idareye tayin kılınacak kadın kolculara verilecek olan şehri yüz ellişer gurusun emanet-i acizi mutasarrıfe-i tertib-i tesviyesi mümkün görülmüş ise de meblağ-i mezkur daimi olmuş ve Edirne Rüsumat nezareti dâhilinde Cisir-i Mustafapaşa Rüsumat müdiriyetinden yüz elli ve Malkoçlar Rüsumat müdiriyetinden yüz ve müdiriyet-i mezkura mülhakatından Çaldere memuriyetinden keza yüz ma'a Zabornova Konak memuriyetinden iki yüz elli gurusun maaşlarla birer ve Kırcalı Rüsumat müdiriyetiyle mülhakatından Karagözler Rojen Tımraş Rüsumat idarelerinden de yüz ellişer gurusun aylıkla dört nefer kadın kolcunun tayinine lüzum görülüb ancak bunlara tahsisi icab eden cem'an bin iki yüz gurusun karşılık tedariki kabil olamamasına binaen Selanik Rüsumat nezareti için salifü'l-arz meblağ sarf-ı tezkire ve Edirne Rüsumat nezareti için de mezkurü'l-mikdar maaşatın bütçeye zamimeten tahsisi ve itası hususunun arzıyla istizanı bi'l-havale cemiyet-i rüsûmiyeden ifade kılınmağla ve mezkur iki kıta ser-askeri leffen iade ve takdim olunmağla iktizasının emr ü işarı babında emr-i ferman hazret-i veliyü'l-emrindir.

Rüsûmât Emîni Hasan

23 Safer 1324 ve 4 Nisan 1322 (17 Nisan 1906)

EK-6 Osmanlı Gümrüklerinde İstihdam Edilen Kadın Kolcu Maaşları

Bölge	Vilayet / Şehir	Gümrük Kapısı	İstihdam Edilen Kolcu Sayısı	Yıl	Aylık Maaş Miktarı / Kuruş
Anadolu	Hüdavendigâr Vilayeti/ Bursa	Mudanya İskelesi Gümrüğü	1	1902	57
	Aydın Vilayeti	İzmir Emtia Dahiliye Gümrüğü	1	1903	100
	Trabzon	Trabzon Gümrüğü	1	1908	250
Rumeli	Selanik	Barakova / Cuma-i Balâ	1	1907	150
		Karataş	1	1905	100
		Avramova	1	1905	100
		Zibifçe (Kosova)	1	1905	150
		Devebağurtan	1	1907	150
	Edirne	Cisr-i Mustafa Paşa Gümrüğü	1	1907	150
		Malkoçlar	1	1907	100
		Çahdere	1	1907	100
		Zabernova	1	1907	250
		Konak	1	1907	250
		Karagözler	1	1907	150
		Kırcaali Rüsûmât-Müdüriyeti	1	1907	150
		Rojen	1	1907	150
		Tımraş	1	1907	150

FRANSIZ ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA SAMSUN LİMANI*

ÖZGÜR YILMAZ**

Giriş

Başta Trabzon olmak üzere Samsun gibi diğer Güney Karadeniz limanlarının 19. yüzyılda göstermiş oldukları gelişimin en önemli itici gücü, öncelikle Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ve Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu ticari anlaşmalar sayesinde dünya piyasaları ile birleşmeleri oldu. Buharlı gemilerin 1830'lu yılların sonlarına doğru bu limanlara da uğramasıyla birlikte, ithalat ve ihracat oranları bakımından bu liman şehirleri önemli bir gelişim sürecine girdi. Bu bakımdan 19. yüzyılın başlarında Karadeniz'in en önemli limanı olan Trabzon'un gölgesinde küçük bir liman şehri olan Samsun'un önemi, 1840'lı yıllardan itibaren arttı.¹ Trabzon'u öne çıkaran husus İran transit ticareti iken Samsun, yüksek üretim potansiyeli olan Canik Sancağı'nın ürünleri için bir ihraç kapısı niteliğindeydi.² Zira Samsun, ardülkesi Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Şebinkarahisar, Kayseri, Harput, Kırşehir ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun iç bölgeleri ile ticari ilişki içindeydi.³ Bu dönemde Samsun'un önemine işaret eden yabancı gözlemciler de, Samsun'un sadece bölge ticareti

* Bu çalışma 19-21 Ekim 2012 tarihinde Samsun'da gerçekleşen "Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik" konulu Uluslararası Sempozyumda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane/TÜRKİYE, oyilmaz1978@gmail.com.

¹ M. Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2005, s. 86.

² *Annales du Commerce Extérieur*, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commercial en 1862, s. 3-4.

³ Archives du Ministère des Affaires Étrangères Français (AMAEF), Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), Consulats, Trébizonde, Tome 83, Spadaro'dan Bertrand'a, 19 Eylül 1891; Accounts and Papers (A&P), 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 340; PRO, FO, 78/2050; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago 1980, s. 121; K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, ed. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, s. 283-298.

için değil diğer bölgeleri de içine alan transit ticarete hizmet ettiğini belirtmekteydi.⁴ Samsun limanının bu transit özelliğini arttıran bir gelişme olarak buharlı gemilerin etkisi üzerinde özellikle durmak gerekmektedir. 1836 yılından itibaren Karadeniz’de buharlı gemi seferleri yapılmaya başlandı. Buharlı gemilerin ilki İngilizlerin Essex adlı gemisiydi ve bu gemi İstanbul-Samsun ve Trabzon istikametinde sefer yapıyordu. Buna daha sonra Crescent adlı başka bir gemi eklendi. 1837 yılında bu deniz yolu hattında Osmanlıların ve Avusturyalıların işlettiği diğer gemiler de görüldü.⁵ Zamanla Rus ve Fransız şirketlerinin de bu hatta girmesiyle seferler daha düzenli bir hal aldı ve bu şirketler arasında bir rekabet dönemi başladı. Fakat burada daha da önemli bir husus buharlı gemilerin zamanla toplam ticaretin büyük bir kısmını gerçekleştirdikleridir.⁶

1. Samsun Limanının Önem Kazanması ve Şehirde Yabancı Konsoloslukların Kurulması

Buharlı gemilerin ulaşım ve nakliye vasıtası olarak seferlere başlaması bölge ticareti için itici bir güç olmuştur. Önceleri karayolu ile mallarını İzmir ve İstanbul’a götüren Tokat ve Kayseri tüccarları, bu yol yerine Samsun limanını kullanmaya başladı. Bunun yanında 1838 ticaret anlaşmasının Osmanlı tarım ürünleri üzerindeki tekeli kaldırması ile Samsun bölgesi Avrupa ticaretine açık hale geldi.⁷ 1846 yılında hububat ihracatı konusunda yapılan düzenlemeler de, bu bölgeyi tarım ürünleri ihracatı için daha cazip bir hale getirmiştir.⁸ 1841-1849 yılları arasındaki ihracat ve ithalat rakamlarını içeren aşağıdaki tablo bölgedeki ticaretin yükselişini ve yüzyılın ilk yarısında, Samsun’un önemli bir liman haline geldiğini göstermektedir. Bu haliyle Samsun, 19. yüzyılın başında Trabzon’un gerisinde kalan bir liman iken, Trabzon’un aksine yavaş yavaş kendi potansiyeli çerçevesinde gelişmeye başlamıştı.⁹

⁴ İleride Kayseri’ye İngiliz konsoloslu olarak tayin edilecek olan ve 1830’lu yılların sonlarında Samsun’a gelen Henry Suter, şehrin 450 Türk, 150 Rum aileyi barındırdığını, şehirdeki çarşıların bölge ticareti için değil daha çok transit ticarete hizmet ettiğini belirtmekteydi. Faroqi, S. “Şamşun” *Encyclopaedia of Islam*, 2nd Edition, Brill 2011. (http://brillonline.nl/subscriber/entry?entry=islam_SIM-6590) (23 Eylül 2011).

⁵ İlhan Ekinci, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun’da Deniz Ulaşımı”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 2. Kitap, ed. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2007, s. 116-117; M. Murat Baskıcı, “XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş”, *Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011*, c. III, ed. M. Aydın-B. Şişman-S. Özyurt-H. Atsız, Samsun Valiliği Yayınları, Samsun 2012, s. 489-502.

⁶ Charles Issawi, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: The Rise and Decline of A Route”, *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), s. 19-20.

⁷ Samsun, 1838 Ticaret anlaşması uyarınca Osmanlı mallarının ihraç edilebileceği limanlar arasında yer alıyordu. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s. 14-22.

⁸ A. Üner Turgay, “Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century”, *Economie et Sociétés dans L’empire Ottoman (fin du XVIIIe- début du XXe siècle)*, der. J.-Louis Bacqué-Grammont, P. Dumont, Editions du Centre national de la recherche scientifique, Paris 1983, s. 304.

⁹ Baskıcı, *Anadolu’da İktisadi Değişim*, s. 86.

1841-1849 Yılları Arasında Samsun'un İthalat ve İhracatı

Yıllar	İthalat(sterlin)	İhracat(sterlin)
1841	133,000	121,000
1842	122,000	147,000
1843	--	--
1844	213,000	210,000
1845	182,000	143,000
1846	179,000	173,000
1847	158,000	211,000
1848	--	--
1849	128,000	280,000

Kaynak: Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 126.

19. yüzyılın ilk yarısında Samsun ticaretinin göstermiş olduğu bu canlanmayı güçlendiren gelişme ise Kırım Savaşı oldu. Sahip olduğu yüksek tarımsal üretim potansiyeli ile Samsun bölgesi, savaş döneminde müttefik orduları için önemli bir tedarik merkezi haline geldi. Örneğin, Samsun'a 1853 yılında gelen İngiliz gemilerinin sayısı 26 ve tonajları ise 14.105 ton civarındaydı. Bu gemilerin yaptığı ithalatın değeri 30.100 ve ihracatın değeri 45.378 sterlindi. Savaşın sonu olan 1856'da bu rakamlar 167 gemiye, 174.986 ton toplam tonaja çıktı. İthalat 319.926 ve ihracat da 220.749 sterline yükseldi. Toplamda 1856 yılında Samsun limanına giren 433 buharlı gemi, 702.418 sterlinlik bir ihracat; 581.917 sterlinlik bir ithalat gerçekleştirdi. Savaşın ticarete kattığı ivmeyi savaş sonrasındaki verilerden de anlamak mümkündür. Zira 1860 yılında ithalat 451.858; ihracat ise 510.182 sterline geriledi.¹⁰

Kırım Savaşı sonunda ortaya çıkan tablo, Samsun'un dünya piyasaları ile olan bağlantılarını daha da güçlendirdi. Bu da Samsun'a Osmanlı, İngiliz ve Avusturya buharlı gemilerinin yanında Fransız, Yunan ve Rus şirketleri gemilerinin de uğramaya başlamaları ile bu mümkün oldu. Yunan şirketinin gemileri 1856 yılında Samsun'a uğramaya başladı. 1857 yılının sonlarında doğru, Fransız Messageries Maritimes Şirketi İnebolu, Sinop, Samsun, Giresun ve Trabzon gibi Karadeniz'in değişik limanlarında acentelikler kurdu. Bu şirketin gemileri 1858 yılından itibaren bu sularda seferlere başladı.¹¹ Böylece bu şirket gemilerinin Samsun'a uğraması, Samsun limanını, Su-

¹⁰J. L. Farley, *The Resources of Turkey*, London 1862, s. 128-130.

¹¹ AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Trébizonde, Tome 8, Benedetti'den Thouvenel'ye, 30 Aralık 1857; Fransız arşiv kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilere göre Fransızlar Trabzon'daki konsolos vasıtası ile Samsun'dan tütün alımı konusunda ilk olarak 1844 yılında bazı girişimlerde bulunmuşlardı. AMAEF, CADN, Ambassade Constantinople, Série D, Trébizonde, Tome 5, Clairambault'dan Bouguency'ye, 6 Mayıs 1844.

riye, Tuna ve Rumeli'deki bazı limanlarla, Yunanistan, İtalya ve Fransa'nın önemli limanlarına bağladı.¹² 1858'de Rus şirketinin Samsun'a uğramaya başlamasıyla Samsun limanı, Karadeniz'deki diğer önemli Rus limanlarıyla bağlantılı hale geldi. Zamanla ikinci bir Fransız, Paquet, İtalyan, İngiliz ve başka Osmanlı şirketleri buharlılarının eklenmesiyle, Samsun'a uğrayan buharlı gemilerin sayı ve sefer sıklıkları daha da arttı.¹³

Samsun'un gelişmişliğin diğer bir göstergesi olarak şehirdeki yabancı konsolosluklara bakmak yeterlidir. Samsun'da temsilcilik açan ülkelerden ilk örneğimiz İngiltere'dir. İngiltere Trabzon merkezli olmak üzere bölge ticaretinden en çok istifade eden ülke olarak 1830 yılında Trabzon'da bir konsolosluk kurduktan sonra bölgedeki konsolosluk ağını geliştirmeye başladı. Bu bağlamda İngiliz hükümetinin, 1838 yılında başlayan Samsun'a bir konsolos tayin edilmesi yönündeki çalışmaları, 1841'de neticelendi ve R. W. Stevens viskonsül olarak Samsun'a tayin edildi.¹⁴ Böylece İngilizler Trabzon, Musul ve Erzurum'dan sonra dördüncü konsolosluğu da Samsun'da kurmuş oldular.¹⁵ Zamanla Samsun'da Sicilya, Avusturya, ABD ve Rusya gibi devletlerin de temsilcilikleri açıldı. Fakat konumuz açısından asıl önemli gelişme, Fransız temsilciliğinin şehirde tesis edilmesi oldu.

¹² A&P, 1861, vol. 58, Trebizond, Report by Mr. Stevens, British Consul at Trebizond, on the Trade of that Port and Pashalic during the year 1858, s. 361-368.

¹³ Buharlı gemilerin Güney Karadeniz limanlarındaki yerleşim süreci hakkında bkz. Özgür Yılmaz, "19. Yüzyıl Trabzon'unda Buharlı Gemi Taşımacılığı ve Deniz Ticareti", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, Doğu Karadeniz Bildiriler Kitabı*, KTÜ Yayınları, İstanbul 2012, s. 285-306.

¹⁴ AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den Compte de Pontois'ya 18 Mart 1841.

¹⁵ R. W. Stevens, 1845 yılına kadar Samsun'da konsolosluk (viskonsül) görevinde kaldı. Stevens'in yerine Mart 1846'da F. Guarraccino atandı ve görevini 1860'a kadar sürdürdü. Bir süre M. Kühn İngiliz viskonsüllüğü yapışa da Eduvard B. Barker 1860-1863 yılları arasında bu görevi yürüttü. 1863'te Samsun'daki İngiliz viskonsüllüğü ilga edildi. Bundan sonra Samsun'da İngiliz çıkarları ile Fransız konsoloslar ilgilenmeye başladı. 1863'te görevine başlayan Numa Doucet, bu tarihten itibaren, uzun bir süre şehirdeki İngiliz çıkarlarını da gözetti. 1869 yılı itibarı ile Samsun'da Fransa, Rusya, Avusturya ve İran'ın viskonsüllükleri vardı. Bunlardan Fransa, Rusya ve Avusturya viskonsülleri buharlı gemi acenteleriydiler. Bunların dışında levanten bir komisyoncu, İtalyan, İsviçre, Amerikan ve Yunan hükümetlerinin şehirdeki temsilciliğini yapıyordu. 1903 yılında ise salnamelere göre şehirde Rusya, Avusturya ve Fransa'nın da konsolosluk memurları vardı. Samsun'daki konsolosluklar hakkında bkz. Trabzon Vilayeti Salnamesi (TVS), 1321 (1903), s. 394; AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Spadaro'dan Bertrand'a, 19 Eylül 1891; A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 387; Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 56; M. Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupalı Bir Kent: Samsun (1865-1875)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, c. I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, s. 545; Filiz Dıñoğlu, "Samsun Duhan Çarşısı'ndan Samsun Tütün Borsasına", *Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakan Tarihimizin İktisadi Panoraması*, haz. E. Tokdemir-Ö. Günçavdı-S. S. Kayam, TTK, Ankara 2011, s. 97.

Samsun'daki Fransız çıkarları, şehirde Fransız konsolosluğunun (Konsolosluk Acentesi/Agence Consulaire) kurulduğu 1863 yılına kadar, buradaki İngiliz konsoloslar tarafından gözetildi.¹⁶ Trabzon'daki konsolosların 1830'lu yıllardan itibaren, sık sık dile getirdikleri gibi, Samsun'da Fransız temsilciliğinin kurulma sürecini¹⁷ nihai olarak etkileyen gelişme, Messageries Maritimes Şirketi'nin Karadeniz'de seferlere başlaması oldu. Bu bakımdan şirketin seferlere başladığı 1858'den 1862 yılına kadar bu şirketin acentelik görevini yürüten Kühn'ün ölümü ve Fransız çıkarlarını da gözetken İngiliz viskonsülü Barker'in görevi esnasında konsolosluğun ilga edilmesi Fransız otoritelerini, hem şehirdeki Fransız çıkarlarını gözetecek hem de Messageries Maritimes Şirketi'nin de acenteliğini yapacak bir görevliyi atama konusunda teşvik etti.¹⁸ Samsun'a konsolos yardımcısı olarak tayin edilecek görevli için Trabzon'daki Fransız konsolos Schefer elçiliğe iki isim önerdi. Bunlar 1862 yılından itibaren Messageries Maritimes Şirketi'nin acenteliğini yürüten N. Doucet ve Samsun'da yerleşik bir tüccar olan Arnaud'du. Bu iki isimden Doucet'nin konsolosluk görevlisi olarak atanmasına karar verildi. Eylül 1863 tarihli bir elçilik yazısı ile Doucet, noterlik, Fransız vatandaşlarının nüfus işleri ve denizcilik faaliyetleri gibi konularda yetkilendirilerek şehirdeki ilk Fransız konsolosluk görevlisi oldu.¹⁹ Doucet'nin atanması aslında Samsun üzerindeki Fransız ilgisinin bir göstergesiydi. Zira bu ilgi deniz ulaşımı bakımından Kasım 1878'den itibaren ikinci bir Fransız denizcilik şirketinin, Paquet'nin Samsun'a da sefer yapmaya başlamaları ile daha da artmıştı. Bunun yanında bölgede gelişen tütün tarımının en önemli pazarlarından biri de Fransa'ydı. Bu iktisadi yayılma zamanla eğitim ve kültür kurumları ile Samsun'da daha da fazla hissedilmeye başlandı.

Doucet, Trabzon'daki konsolosluğa bağlı bir görevli olarak Samsun'daki görevini 1890 yılına kadar devam ettirdi. 1890'dan 1894'e kadar Sparado, 1894'ten 1907'ye kadar da Henri de Cortanze hem şehirde Fransız konsolosluk görevlisi hem de Messageries Maritimes Şirketi'nin de acentesi olarak görev yaptı.²⁰

¹⁶ AMAEF, Paris, Correspondance Politique et Commerciale, Série E Levant 1918-1940, Consulat de Samsoun, Tome 21, Notice historique sur le poste de Samsoun, 19 Mayıs 1926.

¹⁷ Samsun'da Fransız konsolosluğunun kurulması süreci hakkında Fransız kaynaklarına dayanan çalışma için bkz. Özgür Yılmaz, "Fransız Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Şehrin Durumu 1840-1870", *Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011*, c. III, ed. M. Aydın-B. Şişman-S. Özyurt-H. Atsız, Samsun Valiliği Yayınları, Samsun 2012, ss. 673-686.

¹⁸ AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Trébizonde, Tome 8, Schefer'den Marquis de Moustier'ye. 4 Temmuz 1863.

¹⁹ AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Trébizonde, Tome 9, Elçiliğin Schefer'ye Yazısı, 22 Eylül 1863.

²⁰ Cortanze'den sonra 1907-1910 arasında Coulomb; 1910-1914 arasında Edouard Bertrand bu görevi yürüttü. I. Dünya Savaşı nedeniyle konsolosluk 1918 yılına kadar kapalı kaldı ve bu süreçte Fransız çıkarları şehirdeki İran konsolosluğundan yürütüldü. 1918-1919'da İşgal kuvvetlerinin temsilcisi olarak Favereau ve De Laage de Meux buradaki Fransız çıkarlarını üstlendi. Fakat daha da ilginç Türkiye-Fransız ilişkilerinin düzelmesi sonrasında 1925 yılında Samsun'daki konsolos yardımcılığının konsolosluğa çevrilmesi ve Ramire Vadala'nın 1925-1935 arasında Samsun'da Fransız konsolosluğuna atanmasıdır. Nihayetinde de

Samsun'da bir Fransız temsilciliğinin kurulmasıyla birlikte bu temsilciliğin, bağlı olduğu Trabzon'daki genel konsolosluk ve İstanbul'daki Fransız elçiliği ile yapmış olduğu yazışmalar Samsun tarihi hakkında şimdiye kadar çok kullanılmayan değerli kaynakları ortaya çıkardı. Samsun'daki bu Fransız temsilciliğinin bırakmış olduğu bu arşiv kaynakları, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Paris ve Nantes'daki arşivlerinde muhafaza edilmektedir.²¹ Bu arşivler içinde Samsun hakkında en çok dokümanın bulunduğu yer, Nantes'ta bulunan "Nantes Diplomatik Arşiv Merkezi" (CADN, *Centre des Archives diplomatiques de Nantes*) isimli arşivdir. Burada konsolosluk merkezlerinin olduğu şehirler için ayrı ayrı tasnifler bulunduğu gibi bu şehirlerden elçiliğe giden belgelere ait tasnifler de vardır. Burada şehir bazında yapılan tasniflerde "Samsoun" adlı bir tasnif bulunmakta ve bu tasnif altında 5 karton yer almaktadır. Ayrıca elçilik tasniflerinde Constantinople, Ambassade, Série D kataloğunda yer alan "Samsoun" tasnifinde Samsun ile İstanbul'daki elçilik arasında yapılan yazışmaları içeren bir karton yer almaktadır. Bu müstakil Samsoun tasniflerinin yanında bu arşivin "Trébizonde" tasnifinde Samsun hakkında pek çok belge yer almaktadır. Bu bakımdan Samsun hakkında yapılacak araştırmada "Trébizonde" tasnifi oldukça önemlidir. Bu arşiv belgelerinin niteliklerine bakıldığında, bunların Dışişleri Bakanlığı'dan gelen genelgeler, Trabzon'daki konsolosluk ile yazışmalar, Samsun'da yerleşik olan Kapuçin misyonerleri ile ilgili yazılar, Samsun'un ticareti ile ilgili belgeler ve Samsun'daki Fransızların nüfus işleri hakkında olduğu görülmektedir. Bu konuların dışında, zaman zaman Samsun'un değişik yönlerine işaret eden belgelere rastlanmaktadır. Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Paris'teki arşivinde Cumhuriyet dönemi Samsun'u hakkında bazı dosyalar bulunmaktadır.²²

Konumuz açısından önemli olması itibarıyla, konsolosluk görevlilerinin özellikle her yıl hazırladıkları iktisadi raporlar, Samsun'un ekonomik durumunu anlamız bakımından oldukça önemlidir.²³ Samsun ile ilgili bu raporların "*Rapport Maritime, Rapport Commercial, Rapport Agricole* ve *Rapport Financier*" gibi denizcilik, ticari, finansal ve tarımsal kısımlara ayrılması, Samsun'un Fransızlar için önemine işaret etmektedir. Samsun için hazırlanan bu raporları, Trabzon'unkiler ile mukayese ettiğimizde, bun-

1935 yılında konsolosluk ilga edilerek Samsun, Trabzon'daki konsolosluga bağlı bir bölge haline gelmiştir. Bu konuda bkz. *Sources de l'histoire du Proche-Orient et de l'Afrique du nord dans les archives et bibliothèques françaises*, Tome I-II, K.G. Saur, München, New Providence, Paris-London 1996, s. 1219; R. Vadala, *Samsoun: passé, présent, avenir*, Poul Geuthner, Paris 1934, s. 87-93.

²¹ Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Paris ve Nantes'taki arşivleri ve buradaki tasniflerin Osmanlı tarihi açısından kısa bir değerlendirmesi için bkz. İbrahim Güler, "Türkiye Dışındaki Bazı Arşivlerin Türk Tarih İncelemelerine Kazandırılması (Tunus ve Fransa Arşivleri Örneği)", *I. Milli Arşiv Şurası (20-21 Nisan 1998, Ankara)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998, s. 301-310.

²² AMAEF, Paris, Correspondance Politique et Commercial, Série E, Consulat de Samsoun, Tome 21; Yılmaz, "Fransız Arşiv Belgelerinde Samsun", s. 682.

²³ Konsolosluk raporlarının Osmanlı dış ticareti ve sahil şeridindeki şehirlerin iktisadi yapıları için haiz oldukları önem hakkında bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolosluk Raporlarının Ehemiyyet ve Kıymeti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 11-12 (1983), s. 151-166.

ların akademik çalışmalar açısından daha uygun ve düzenli olduklarını söyleyebiliriz. Fransızların Samsun'a olan ilgisini yansıtan bu kaynaklardan hareketle şehrin iktisadi bir görünümünü ortaya koymak mümkündür.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Samsun'da Fransız temsilciliğinin kurulmasından itibaren buradaki konsolosluk görevlilerinin, Messageries Maritimes Şirketi'nin de acenteliğini yapmaları nedeniyle Samsun limanı ile yapılan deniz ulaşımı ve ticareti gibi konular ile oldukça yakından ilgilenmeleri gerekiyordu. Samsun limanının altyapısı, Samsun'a seferler düzenleyen buharlı gemi şirketleri, bu şirketlerin iş hacimleri, her yıl hazırlanan denizcilik raporlarının en önemli konularıydı. Konsolosların her yıl hazırladıkları denizcilik raporları, birbirine benzer yapıda olsa da, bu çalışmaya konu olan ve konsolosluk görevlisi H. de Cortanze tarafından 1903'te hazırlanan rapor, diğerlerinden bazı farklılıklar göstermektedir.

H. de Cortanze'nin bu raporu önceki denizcilik raporlarının aksine oldukça geniş bir içerik ile hazırlanmıştır. 10 bölüm halinde hazırlandığını gördüğümüz bu rapor sırasıyla Samsun Hakkında Genel Bilgiler, Liman ve Coğrafi Konumu, Limanın Eski ve Yeni Durumu Hakkında Gözlemler, Limanın Sığılması ve Meteorolojik Gözlemler; Liman Reisinin Görevi, Sağlık Bürosu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fenerler İdaresi, Gümrük, İskele, Gelen ve Giden Yolcuların Polis Hizmeti, Limanın Çalışma Saatleri; Mavnacılar ve Tarifeleri, Hamallar, Günlükçüler, Küçük Gemiler ve Yolcu Hareketleri; Buharlı Gemi Şirketleri ve Güzergâhları, Şirketlerin Tarifeleri; İthalat ve İhracat Üzerine Gözlemler, Genel Olarak Navlunlar; Bu Limandaki Fransız Denizciliği Üzerine Gözlemler; Komisyoncular, Deniz Sigorta Şirketleri, Gemilerin İhtiyaçları, Gemi Kazaları; Yelkenli Gemicilik ve Kabotaj; Seyrüsefer Bakımından Samsun'a Bağlı Olan Limanlar: Fatsa, Ünye, Terme, Kumcağız²⁴, Sinop, İnebolu; Samsun Limanı ve Bağlı Limanlardaki Denizcilik Hakkında Genel Gözlemler gibi konuları içermektedir.²⁵

Yaptığımız bu çalışmada, 1903 raporundaki ayrıntılı başlıkların, Samsun Limanı'nın Yapısı ve Altyapı Unsurları, Liman Çalışanları ve Görevleri, Samsun Limanının İşlevi ve konsolosun özellikle üzerinde durduğu Samsun'da Fransız Ticareti şeklinde dört bölüm halinde incelenmesi amaçlanmaktadır. Bunun yanında Cortanze'nin görev dönemine denk gelen (1895-1907) yıllara ait diğer raporlar da değerlendirilerek sureti ile Cortanze'nin görev süresinde Samsun limanı hakkındaki tespitlerimiz doğrulanmıştır. Bu amaçla ana kaynaklar olarak Fransız arşiv belgelerinin yanında, diğer arşiv kaynakları, araştırma ve inceleme çalışmalarından da istifade edilmiştir.

²⁴ Kumcağız Samsun şehrinin batısında İncirburnu'nun güneydoğusunda yer alan geniş ve emniyetli bir limandı. Bkz. P. Minas Bıjışkyan, *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1998, s. 71.

²⁵ Rapor Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın Nantes'da bulunan CADN (Centre des Archives diplomatiques de Nantes) arşivindeki "Répertoire Numérique des Archives Rapatriées du Consulat de France à Trébizonde" tasnifinde "Rapport maritime sur la rade de Samsoun, carte de la baie, statistique Commerciale et maritime, graphiques etc." başlığı ile yer almaktadır. Bkz. AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, rapport commerciaux, statistiques des importations et exportations (1901-1912).

2. Samsun Limanı'nın Yapısı ve Altyapı Unsurları

a. Limanın Yapısı

Cortanze'nin denizcilik raporlarında ilk olarak değindiği husus Samsun Limanı'nın yapısıdır. Kuzeyde Kayalık mevkii ve güneyde de Çaltı Burnu arasında geniş bir hilal şeklinde olan²⁶ Samsun limanı hakkında üzerinde durulan en önemli nokta limanın sığılı ve demirleme olanaklarıydı. Zira Samsun limanı kuzey, kuzeydoğu ve doğudan esen rüzgârlara açık bir yapıdaydı. Bundan dolayı havaların rüzgarlı ve denizin dalgalı olduğu zamanlarda gemiler ile kıyının bağlantısı günlerce kesildiğinden limanda çalışmak imkânsız bir hale gelmekteydi.²⁷ Bu tehlikeli dönemlerde gemiler için sığınacak limanlar Sinop ve Vona limanlarıydı.²⁸ Samsun limanının, Kızılırmak ve Yeşilirmak gibi Anadolu'nun en önemli nehirlerinden ikisinin arasında kalmasının limanın güvenliği üzerinde önemli bir etkisi vardı. Bu iki nehrin sürekli olarak taşıdığı malzemeler doğu ve batıdan Samsun limanını tehdit etmekte, limanın kumla dolmasına neden olmakta ve bu da liman tabanını sürekli olarak tehlikeli bir hale getirmekteydi.²⁹ Liman derinliğinin her fırtınadan sonra değişmesi limanı, özellikle kışları tehlikeli bir hale sokmakta ve ticari faaliyetlerin daha çok yazları güvenli bir şekilde yapılmasına neden olmaktaydı.³⁰ Bundan dolayı limanda bir sed inşa edilmesi veya gerçek bir liman altyapısı tesis edilerek gerekli teçhizatın sağlanması en çok istenilen hususlardan biri idi.³¹

Liman zemininin bu değişken yapısının ortaya çıkardığı sakıncalar sadece tonajları yüksek gemiler için değil küçük tonajlı gemiler için de aynı idi. Zira limana gelen gemiler sürekli değişen zemin derinliklerini de hesaba katmak zorundaydılar. Bundan dolayı Cortanze her üç dört yılda bir limandaki sondajların yenilenmesini tavsiye etmekteydi. Bu bakımdan Samsun limanının eski haritaları üzerinde çok fazla değişiklik yapılması gerektiğini, Samsun'un en eski haritasının 1854 yılında İngilizler tarafından yapıldığını; fakat bu haritada düzeltilecek pek çok değişikliğin olduğunu ifade etmekteydi.³² Cortanze, Kalyonburnu açıklarında karaya bir ya da yarım mil uzaklıkta tehlikeli resifler, limanın güney ucunda yer alan ve gemilere mal yükleme konusunda zorluklar çıkaran bazı kayalıklardan limanın diğer tehlikeleri olarak bahsetmekteydi.³³

Cortanze liman tabanındaki değişimleri daha iyi ifade etmek için 1863 yılında Manganari tarafından hazırlanan ve 1866'da Paris'te basılan Samsun limanı haritasını

²⁶ A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 386.

²⁷ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1894.

²⁸ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1897.

²⁹ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1906.

³⁰ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

³¹ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime consulaire de l'année 1899.

³² AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901.

³³ Cortanze raporuna eklediği liman haritasında bu bölgeyi göstermektedir. Bkz. Ek 3.

1903 tarihli diğer bir harita ile mukayese eder.³⁴ Burada şehir nüfusunun 7 binden 21-22 bine, limanda yer alan bataryaların bazılarının kaldırılmasına³⁵, şehir civarındaki ormanlık alanların daralmasına, deniz fenerinin menziline 10 milden 12 mile çıkmasına değinmenin yanında asıl üzerinde durduğu nokta liman derinliğindeki değişimler olmuştur. Buna göre limandaki değişim şu şekildeydi:³⁶

Samsun Liman Derinliği

1866 Sondajı	1903 Sondajı
1/4 milde 3 m	1/4 milde 3 m
1/2 milde 6,30 m	1/2 milde 5 m
3/4 milde 9 m	3/4 milde 7 m
1 milde 11,50 m	1 milde 8,50 m

Kaynak: *Rapport maritime*, 1903.

³⁴ Ek 1'deki 1863 Tarihli diğer bir İngiliz haritası bu dönemde limanın durumunu göstermesi bakımından Manganari'nin haritasının bir benzeri olabilir. Bu haritaların temininde nezaketi ile bana yardım eden İstanbul Üniversitesi'nde Sayın Öğr. Gör. Ali Ruhan Çubuk'a buradan teşekkür etmek isterim.

³⁵ 1863 Tarihli İngiliz haritasına göre Samsun limanını koruyan ve üçü şehrin doğusunda yer alan toplam dört tabya yer almaktaydı. Bunlardan biri olan ve Merd Irmağı ağzında olan Macar Tabya'sının yapım tarihi olarak Erler 1865 tarihini gösterir. Erler, a.g.m., s. 547; 1854 tarihli Fransız arşiv belgesinde, Erzurum'daki Fransız konsolosu Challaye'nin Samsun'un savunması hakkında verdiği bilgilere göre şehrin solunda taştan inşa edilmiş iki tabya yer almakta, bunlardan ilki şehrin batı ucunda, ikincisi de bunun yaklaşık olarak 200 metre uzağında bulunmaktaydı. Üçüncü tabya ise şehrin doğu ucunda, dördüncüsü de şehrin yaklaşık olarak 45 dakika uzağındaydı. Challaye'nin şehrin savunması hakkında verdiği diğer bilgiler ise daha ilginçtir. Konsolos Samsun'un ortasında yer alan eski kalenin şehrin savunmasında herhangi bir etkisinin olmayacağını ve bataryaların menzillerinin dışında şehre düşmanların kolayca asker çıkarabileceğini yazar. Challaye hem şehrin hem de bataryaların şehrin etrafında olan tepelerin menziline kaldığı ve buraya bir kaç top yerleştirilmesi ile Türk birliklerinin bir anda dağılabileceği uyarısında bulunmaktaydı. Bundan dolayı şehrin batısında hem şehre hem de limana hâkim ve güzel bir konumda yer alan bir tepeye hem şehrin hem de limanın savunulması için toplar yerleştirilmesi gerektiğini, Türklerin şehri en iyi koruyabilecek bir yere bir savunma sistemi oluşturmayı ihmal ettiklerini belirtir. AMAEF, Paris, Correspondance politique des Consuls, Erzeroum, Tome 4, Challeye'den Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Mayıs 1854; 1869 tarihli İngiliz konsolosluk belgesine göre de Samsun limanının değişik yerlerinde 5-6 top ile mücehhez üç batarya vardı. A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 386; Cortanze ise 1903 yılı itibarı ile bu bataryaların yerinde olmadığını belirtiyordu. AMAEF, CADN, Consuls, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime sur la rade de Samsoun, carte de la baie, statistique commercial et maritime, graphiques et. de l'année 1903; İpek, bu bataryaların adlarını Derbent, Orta Tabya, Macar, Kalyonburnu ve Mert Irmağı mevkiindeki tabyalar olarak vermektedir. Nedim İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", *İlkağlardan Cumhuriyete Canik*, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, s. 163.

³⁶ AMAEF, CADN, Consuls, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

Limanın bu şekilde seneden seneye kumla dolması ticari ilişkileri aksattığı gibi gemilerin de her sene biraz daha açıkta demirlemesine neden oluyordu. Örnek olarak 1908 yılında etkili olan fırtınalar daha önceki senelerde görülmemiş biçimde limanın dolmasına neden olmuştu. Limanın bu sığılğı küçük bir mavnanın bile kıyıya yaklaşmak için yeterli derinliğe ulaşmasını engellemişti.³⁷ Bu elverişsiz koşullar altında yukarıda da değinildiği gibi sadece yılın belirli dönemlerinde iş yapılabilmekte, fırtınalı zamanlarda da yükleme ve boşaltma işlemleri sırasında mavnalar önemli kayıplara uğramaktaydı. Samsun'da bu eksikliğin modern limanın inşa edilmesine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.³⁸

Limanın bu uygunsuzluğunun giderilmesi yönünde de konsolosların bazı tavsiyeleri vardı. Bu konsoloslardan biri de Trabzon'daki Fransız konsolosu Schefer'ydi. Schefer Kayalık Mevkii'nden ve Çaltı Burnu'na kadar uzanan Samsun limanının kuzeyinde yer alan eski dalgakıran kalıntılarının tamir edilmesi ile beraber gemilere sığabilecekleri bir yer oluşturulabileceğini belirtiyordu.³⁹ Aynı konuyu kırk yıldan fazla bir zaman sonra Cortanze de ifade etmektedir. 1908 yılı raporunda limanda yapılacak çalışmalarda eski liman kalıntılarında istifade edilebileceğini belirten Cortanze yaklaşık 400 metre uzunluğunda ve suyun bir metre altında olan eski dalgakıranın yapılacak olan yeni dalgakıranın temeli olabileceğini,⁴⁰ bu eski kalıntılar üzerinde ve kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanacak olan 200-250 metrelik bir dalgakıranın kuzeybatıdan esen şiddetli rüzgârlara karşı emin bir liman oluşturacağını; yapılacak olan ikinci dalgakıranın da limanın doğusunda ve buraya akan nehirlerin getirdiği kumları engellemek için inşa edileceğini yazmaktadır.⁴¹ Cortanze özellikle Sivas-Samsun demiryolunun bitirilmesinin liman inşasını daha da gerekli hale getireceğini özellikle vurguluyordu. Bu bakımdan 19. yüzyılın ortalarında Samsun'un ticaretinin gelişmesi önündeki en önemli engeller olan yeterli ulaşım ağı ve uygun bir liman eksikliğinin 20. yüzyılın başlarında da var olmaya devam ettiği görülmektedir.⁴²

³⁷ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Coulomb'dan Fornier'ye, 3 Nisan 1909.

³⁸ Vadala, *Samsoun*, s. 45; Coşkun Topal, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Yay. Haz. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun 2006, s. 329.

³⁹ *Annales du Commerce Extérieur*, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commercial en 1862, s. 5.

⁴⁰ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport politique, commercial et maritime de Samsoun de 1908.

⁴¹ Bu tariflerden de anlaşıldığı gibi Samsun limanı aslında Trabzon limanı ile benzer özellikler gösteriyordu. Trabzon Limanı'nda da limanı doğu taraftan tehdit eden Değirmendere örneğinde Samsun'da ise limana oldukça yakın bir yerden denize dökülen Merd Irmağı yer alıyordu ve hem Trabzon'da hem de Samsun'da doğu tarafta inşa edilecek dalgakıranların fonksiyonu limanın dolmasının önüne geçmekte. Zira Samsun'da 20. yüzyılın ortalarında yapılan modern limanın da Cortanze'nin bu tarifine uygun olduğu görülür.

⁴² *Annales du Commerce Extérieur*, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commercial en 1862, s. 5; AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport politique, commercial et maritime de Samsoun de 1908.

b. İskele

Samsun Limanı'nda en önemli altyapı unsuru iskeleydi. Trabzon'da da olduğu gibi Samsun Limanı'ndaki altyapı eksikliklerinin en çok hissedildiği bir dönem olarak Kırım Savaşı'nın bu limanlarda iskeleler inşa edilmesinde önemli bir etkisi oldu. Zira müttefik ordularının önemli bir iase merkezi olması itibarı ile müttefik devletler Samsun'da bir iskele yapılmasını gündeme getirmişlerdi.⁴³ Hatta daha önceden de 1846 yılında Samsun'un iskeleye olan ihtiyacı gündeme gelmişti.⁴⁴ Kaynaklardan anlaşıldığına göre 1858 yılına kadar bu konuda ciddi bir çalışma olmadı. İngiliz Konsolosluk görevlisi Kühn 1858 yılı raporunda limanda bir iskele yapılması konusunda hükümetin iki mühendisi Samsun'a gönderdiğini fakat 1859 yılına kadar her hangi bir çalışmanın yapılmadığını belirtiyordu.⁴⁵ İskelenin eksikliği Rıza Paşa'nın müfettişliği döneminde bir kez daha gün yüzüne çıktı. Rıza Paşa şehrin ticari potansiyelinin geliştirilmesi için iskelenin yeniden inşa edilmesi gerektiğini belirtiyordu.⁴⁶ Bu amaçla yoğun bir şekilde Samsun'a akın eden Kafkas göçmenlerinin de ihtiyaçlarını gidermek için iskele yeniden inşa edildi.⁴⁷ Fakat bu iskele özellikle de kışın etkili olan fırtınalardan dolayı epey yıprandı ve iskelenin tamir edilmesi 1890'lı yıllardan itibaren yeniden söz konusu olmaya başladı. İnşası belediyece yapılması öngörülen iskelenin yapımında Samsun Mutasarrıfı Mehmed Cavid Paşa'nın da önemli bir katkısı oldu.⁴⁸ Zira iskele gelirleri daha sonra belediyenin en önemli gelir kalemleri arasında yer alacaktır. Vilayet merkezi Trabzon'da da benzeri bir uygulama olmuştu. Trabzon'da belediyenin gelirlerinin düşüklüğünden dolayı limanda iskele yapılması ve gelirlerinin belediyeye terk edilmesi yoluna gidilmişti.⁴⁹

⁴³ BOA, A. MKT. NZD, 160/59, 17 Z 1271/31 Ağustos 1855; BOA, A. MKT. NZD, 158/67, 29 Za 1271/13 Ağustos 1855; Abidin Temizer, "Kırım Savaşı'nın Lojistiğinde Samsun'un Yeri", *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2011, c. III, ed. M. Aydın-B. Şişman-S. Özyurt-H. Atsız, Samsun Valiliği Yayınları, Samsun 2012, s. 687-691.

⁴⁴ Erler, *Avrupalı Bir Kent*, s. 545.

⁴⁵ A&P, 1860, vol. 65, Report by Mr. Kühn Acting Consul at Samsoun, on Trade, of that port for the year 1858. s 59; Yolalıcı ise bu dönemlerde Samsun limanının tamiri için üç kişilik keşif komisyonu kurulduğunu ve limanda gerekli inşaatın yapıldığını belirtir. M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1998, s. 116.

⁴⁶ BOA, MVL, 671/48, 3 Za 1280/10 Nisan 1864; Rıza Paşa'nın Samsun'un ticari potansiyelinin öne çıkarılması için şehirdeki yabancı tüccarlar ile bağlantı kurduğu ve bunlar vasıtası ile bazı raporlar hazırlanmasına ön ayak olduğu da görülmektedir. Bu görevlilerden biri de uzun seneler Samsun'da ikamet eden Fransız tüccar Arnaud'dur. Arnaud Samsun'da Fransız konsolosluk acentesinin açılmasının yoğun olarak tartışıldığı bu dönemde, Trabzon'daki Fransız konsolosuna kaynağını Rıza Paşa olarak gösterdiği bir Samsun Ticaret Raporu kalemlmiştir. Rapor hakkında bkz. AMAEF, CADN, Consulat, Trébizonde, 107, Rapport de M. A. Arnaud sur le commerce de Samsoun, 15 Haziran 1863.

⁴⁷ Erkan Tural, "Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17 (2008), s. 80.

⁴⁸ BOA, DH. MKT, 1794/34, 10 Ca 1308/22 Aralık 1890/ BOA, ŞD. 327/14, 1 B 1308/10 Şubat 1891.

⁴⁹ Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Samsun Gümrük binasının önünde yer alan ve 1891 yılında inşa edildiği anlaşılan bu iskelenin durumu Cortanze'nin en sık değindiği hususlardan biriydi. Yaklaşık olarak 180 metre uzunluğunda yapıldığı belirtilen iskelenin özellikle ilk dönemlerde mal yükleme ve boşaltma işlemini kusursuz bir şekilde yerine getirdiği ve kişi başına 1 kuruş ve 100 kiloluk bir koliden de 0,25 kuruş şeklinde olan tarifesiyle belediyeye önemli kazançlar sağladığı ifade ediliyordu.⁵⁰ Fakat Cortanze bu vergi oranlarını Samsun'un koşullarına göre oldukça yüksek bulur. Zira Cortanze'nin Messageries Maritimes Şirketi'nin acentesi olması bakımından bu yüksek vergilerden şikâyet etmesinin gerekçesini anlamak zor değildir. Konsolosun bu yüksek vergilerin yanında yakındığı diğer bir konu, iskelede düzenli bakımların yapılmaması ve bundan dolayı iskelenin yakın bir zamanda kullanılmayacak bir duruma gelebileceğiydi. Cortanze bu iskelenin bakımsızlık nedeniyle her an kazalara neden olabileceğinden yolcular için ayrı bir iskelenin yapılması gerektiğini vurguluyordu.⁵¹ İskele gibi malların mavnalardan alınması için 1888 yılında inşa edilen ve el gücü ile çalışan kaldırıcı da kötü bir durumdaydı.⁵² İskele, malların karaya çıkarılması için önemli bir fonksiyon icra etse de hububatın mavnalara yüklenmesinde hamallar mavnalara ulaşmak için suyun içinde 50-100 metre kadar çuvalları sırtlarında taşımak zorunda kalıyorlardı.⁵³ Limanda zamanla tek bir iskele ihtiyacı karşılayamaz hale geldi. Zira bu iskelenin yapılmasından sonra gerek yolcu gerekse de mal trafiğinde önemli değişiklikler olmuştu. Artan bu trafik nedeniyle yolcular iskelede bulunan kasa, varil ve çuval yığınları arasında sıkıntı çekmekte ve iskelenin bu durumu kazalara da neden olmaktaydı.⁵⁴

Samsun limanının bu eksikliklerinin 1906 yılı raporuna göre kısmen giderildiği görülmektedir. Buna göre limanın farklı noktalarına değişik amaçlarla üç iskele inşa edildi. Bu iskelelerden biri de yolculara tahsis edilirken, iskelenin sonunda da yolcular için bir kontrol binası tesis edildi.⁵⁵ Zamanla limandaki bu iskelelerin sayısı kullanım amaçlarına göre daha da fazlaştı.⁵⁶

Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 43; BOA, ŞD, 1846/5, 5 Teşrin Evvel 1309/17 Ekim 1893; Trabzon'da belediyenin etkinliği hakkında ayrıca bkz. Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 373-382.

⁵⁰ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1897.

⁵¹ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime consulaire de l'année 1899.

⁵² AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁵³ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

⁵⁴ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁵⁵ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime 1906.

⁵⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarında limandaki iskelelerin sayısı sekize yükseldi. Bunlar ise Şimendifer, Yolcu, Tütün, Gümrük, Gaz, Dakik, Zahire ve Park iskeleleriydi. Topal, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı*, s. 328.

c. Fener

19. yüzyılın ikinci yarısında Samsun limanının altyapısı için yapılan diğer önemli girişim de limanda fenerin inşa edilmesiydi. Önemli bir yelkenli ve buharlı gemi trafiğine sahne olan Osmanlı sahillerinin 1856 yılına kadar fenerler ile tanışmaması denizcilik için önemli bir eksiklikti. Bu eksikliğin giderilmesinde de Kırım Savaşı'nın önemli bir etkisi oldu.⁵⁷ Savaş sırasında Karadeniz'e giren İngiliz ve Fransız gemilerinin Marmara ve boğazlardan geçişlerini kolaylaştırmak için Fransız hükümeti Bab-ı Âli nezdinde girişimde bulundu. Sonuçta 1855 yılında 10 yıl süresince Fransız Marius Michel'e imtiyaz verilmiş ve Michel de Osmanlı Fenerler İdaresi direktörlüğüne getirilmiştir. İkinci bir sözleşme ise 1860'ta 20 yıllığına yapılmış; fakat bu kez imtiyaz Marius Michel'le beraber Camille Collas'a ortaklaşa verilmiştir.⁵⁸ İlk olarak Çanakkale Boğazı'ndan Karadeniz'e kadar 18 fener yapılmasına rağmen⁵⁹ 1862 yılına kadar Karadeniz'de Kili Burnu'ndan Transkafkasya'ya kadar olan sahilde fener inşa edilememişti. Osmanlı Fenerler İdaresi tüm elçiliklerin kabul ettiği bir tarife belirlense de iki sene evvel taahhüt ettiği fenerleri inşa edememişti.⁶⁰ Bu konuda en önemli girişim 1863 yılında yapıldı ve Osmanlı Fenerler İdaresi direktörü Marius Michel, fenerlerin inşa edileceği Ereğli, Amasra, Sinop, Samsun, Giresun ve Trabzon'da incelemeler yaptı. Bu ziyaretin amacı Anadolu'nun kuzey sahillerinde Boğaz'dan Batum'a kadar 11 fenerin inşa edilmesiydi.⁶¹ Nitekim planlandığı gibi Karadeniz'in Anadolu sahillerindeki diğer fenerler de Ağustos 1863 tarihinden itibaren hizmet vermeye başladı.

Cortanze fenerin işleyişi konusunda çok fazla bir değerlendirme yapmaz. Sadece Kalyon Burnu'nda 1866 yılında 17 metre yüksekliğinde olan fenerin menziline 10 mil iken 1903 yılında bunun 12 mile çıktığını, Fener'in idaresinin bir görevli bulunan bir büro⁶² tarafından yapıldığını söylerken özellikle fener için alınan yüksek vergilerin denizciliği önemli bir külfetin altına soktuğu üzerinde durmaktaydı.⁶³

d. Gümrük Binası

Cortanze'nin limanın altyapısı hakkında değindiği diğer bir birim gümrük binasıdır. Bilindiği gibi Kırım Savaşı sonrasında artan ticaret hacmi limanda yeni bazı

⁵⁷ Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye*, çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınları, İstanbul 2005, s. 289.

⁵⁸ Osmanlı Fenerler İdaresi hakkında bkz. Jacques Thobie, *L'administration générale des phares de l'Empire ottoman et la société Collas et Michel, 1860-1960*, L'Harmattan, Paris 2004.

⁵⁹ Collas, *a.g.e.*, s. 289.

⁶⁰ AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commerciale, Trébizonde, Tome 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

⁶¹ AMAEF, CADN, Constantinople, Ambassade, Série D, Trébizonde, Tome 9, Schefer'den Moustier'ye, 19 Haziran 1863.

⁶² 1901 Salnamesi'ne göre Samsun Fener Dairesi'nin başında Mösyö Pulins Karavel bulunuyordu. TVS, 1319 (1901), s. 133.

⁶³ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Zira liman kentlerinin ticaret hacmi aynı zamanda şehir limanını da biçimlendiren bir etkendi. Fakat 1860'lı yıllara kadar Osmanlı limanlarında nitelikli tesislerin olmadığı görülmektedir.⁶⁴ Bu tesisler içinde en önemlileri ise gümrüklü malların kontrolü ve nakliyesinin yapıldığı gümrük binaları ve depolardı. Bu süreçte ilk olarak Trabzon'da savaştan hemen sonra iskele yakınlarında bir gümrük binasının yapılmaya çalışıldığını görmekteyiz.⁶⁵ 1860 yılında ise Kalafatalı iskelesinin etrafında ambar, gümrük binası odaları ve rıhtım inşa edilmiş ve böylece Trabzon'un ve limanın ticari altyapısı için önemli bir adım atılmıştı.⁶⁶ Samsun'da da bir gümrük binasının yapılması ihtiyacı hemen hemen aynı dönemlerde ortaya çıktı. Yapımına 1868 yılında başlanan gümrük binası 1869 yılında bitirildi.⁶⁷ Yabancı kaynakların da büyüklüğünden özellikle bahsettiği bu gümrük binası⁶⁸ zamanla limandaki ticaret için yetersiz gelmeye başladı.⁶⁹ Cortanze gümrük mahalline değinmeden önce gümrüğün işleyişi konusunda çok fazla şikayet edilecek bir şey olmadığını, idarede çalışan 52 kişilik personelin ticaretin yoğun olduğu dönemde yetersiz olmakla birlikte ticaretin gerektirdiği bir şekilde halka yardım ettiğini, bunun yanında gümrük müdürünün idaredeki aksaklıkları başarı ile telafi ettiğini belirtmektedir. Fakat Cortanze özellikle gümrük mahallinin altyapısından şu sözlerle yakınır:

“Gümrük mahallinden her bakımdan halen daha pek çok şey beklenmektedir. Gümrük mahalli dar, kötü bir şekilde organize edilmiş, kötü bir şekilde kapatılmış ve çok nemlidir. Buranın yeniden organize edilmesi gerekmektedir. Yetkili makamlar nezdinde en az yüz girişim bu konuda gerekli yetkinin ve paranın verilmesi için daha önceden yapıldı ama hem halkın hem de ticaretin muzdarip olduğu bu duruma karşı ortaya konulan projelerin arkası gelmemiştir”.⁷⁰

e. Karantina

19. yüzyılda liman şehirlerinde en önemli sağlık kuruluşu olarak karantinalar bulunuyordu. Samsun karantinalarının ilk tesis edildiği limanlar arasında yer almaktadır.⁷¹

⁶⁴ Şennur Kaya, “Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2010), s. 75

⁶⁵ BOA, İ. MVL., 387/169/03 2 C 1274/18 Ocak 1858.

⁶⁶ BOA, MVL., 593/65, 23 C 1276/ 17 Ocak 1860; BOA, İ. MVL., 437/19324, 4 Ra 1277/20 Eylül 1860; BOA, A. MKT. MVL., 120/57, 14 Ra 1277/30 Eylül 1860. Tozlu, a.g.t., s. 37.

⁶⁷ M. Yavuz Erler- K. Edinsel, “Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/18 (2011), s. 235.

⁶⁸ A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 386.

⁶⁹ BOA, İ. ŞD. 64/3760, 2 Ş 1300/8 Haziran 1883; AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercice 1900.

⁷⁰ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁷¹ BOA, İ. DH., 46/2287, 4 N 1257/20 Ekim 1841.

1841-42 yıllarında şehirde, başında bir müdür ve bir tabibin bulunduğu karantina idaresi vardı.⁷² Karantina idaresinin, etkili bir kontrol oluşturabilmek için karantina binasını şehirde iskeleye yakın bir yerde tesis ettiği anlaşılmaktadır.⁷³ 1894 yılındaki kolera salgını dönemlerinde karantinanın gümrüğe yakın bir yerde kurulması gerektiği üzerinde durulmaktadır.⁷⁴ Fakat Cortanze'nin raporlarına göre karantina dairesinin bulunduğu yerden şehrin merkezine taşındığı anlaşılmaktadır. Karantinanın, şehrin kuzey ucunda bulunan iskeleye uzaklığı, karantina tabibini, gardiyanları ve gelen gemilerin görevlilerini iskele ile karantina idaresi arasında gereksiz bir koşturmacanın içine sokuyordu.⁷⁵ Cortanze salgın hastalıkların olmadığı zamanlarda sağlık idaresinin sorunsuz bir şekilde çalıştığı da belirtilmekteydi.⁷⁶

Samsun'un İstanbul ve Trabzon arasında bir ara liman olması itibarıyla, bu iki limandan gelen tüm gemiler, daha evvel sıhhi kontrolden geçenler istisna olmak üzere Samsun'da karantinaya alınmaktaydı. Cortanze bu iki yerden başka Samsun'a Rusya'dan çok fazla geminin gelmediğini, Batum'dan Samsun'a gelen gemilerin de yolcusuz ve petrol yüklü olduklarını belirtmekteydi. Karantina dairesinin çalışması hakkında Cortanze, karantinanın limandaki kontrolünün ticaret üzerinde bir engel olduğunu belirtmekle birlikte karantina idaresinin şikâyet edilecek bir durum ortaya çıkarmadığını yazmaktaydı. Bunun yanında Cortanze, Samsun'un sağlık koşullarını etkilemesi bakımından iklimin nemliliğinden ve şehrin çevresindeki bataklıklardan kaynaklanan sıtmadan yakınmaktaydı.⁷⁷

Samsun limanının üzerinde durulan eksikliklerinden biri de limanda gerekli tamir ve bakım olanaklarının olmamasıydı. Bir gemi kazaya uğraması durumunda tamir için ya Batum ya da İstanbul'a gitmek zorundaydı.⁷⁸ Bunun yanında Samsun'da, Osmanlı Tütün Reji İdaresi'ne ait kömür deposundan başka buharlı gemilerin kömür ihtiyaçlarını giderecek başka bir kömür deposu yoktu. Aynı şekilde şehirde, limandaki

⁷² Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997, s. 311.

⁷³ BOA, A. MKT. MHM, 364/18, 23 Ca 1283/3 Ekim 1866.

⁷⁴ BOA, DH. MKT, 313/46, 3 C 1312/ 2Aralık 1894; Samsun'daki kolera salgını hakkında bkz. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 111-112.

⁷⁵ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁷⁶ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901; 1901 Yılı salnamesine göre karantina idaresinde bir doktor ve bir de kâtip ye alıyordu. TVS, 1319 (1901), s. 132.

⁷⁷ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁷⁸ Limandaki bu eksiklikler nedeniyle özellikle gece çalışılmasından imtina edilmekteydi. Bundan dolayı işlerin geceye kalmaması için yoğun bir faaliyet yürütülmekteydi. Zira gece çalışması kazalar, kayıplar ve işlerin yavaşlamasının yanında günlükçülere ödenecek ek vergiler gibi bazı uygunsuzluklar arz etmekteydi. AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

gemilerin bandıra, halat, harita vb. ihtiyaçlarını giderecek bir dükkân da bulunmuyordu. Bu eksikliklerin yanında gemi kazalarına da değinen Cortanze, Samsun limanının 100 mil batısı ve doğusunda buharlı gemilerin karıştığı herhangi bir kazanın vuku bulmadığını; fakat yelkenli gemiler için her yıl iki üç geminin deniz kazalarına kurban gittiğini ve bunların da daha çok sahil ticareti yapan küçük sahil (kabotaj) gemileri olduğunu belirtmekteydi.⁷⁹ Kazalar hakkında Cortanze'nin belirttiği diğer bir ilginç husus da, buharlı gemiler ve önemli bir tonaja sahip yelkenli gemiler arasında bir kazanın olmadığı; buna karşın yelkenlilerin gece ışıklarını yakmadan kıyıya yaklaşmaları nedeniyle çok sık kazaların olmasıydı. Samsun Limanı'nda böyle bir durumda müdahale edecek herhangi bir römorkör ve tulumda gibi yardım unsurları da bulunmuyordu.

III. Liman Çalışanları ve Görevleri

a. Liman Reisi ve Polisi

Samsun limanındaki altyapı unsurlarını bu şekilde sıraladıktan sonra Cortanze'nin raporlarından hareketle limandaki en üst mevkideki liman reisinden burada çalışan hamallara kadar görevliler hakkında bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Burada Cortanze'nin raporunda görevinden bahsettiği ilk yetkili de liman reisidir. Fakat ilginçtir Cortanze raporlarının hemen hemen hepsinde bu görevlinin gerçek görevinin belirsiz olduğu üzerinde durmaktadır. Liman reisliği, görevi Avrupa'da ve özellikle de Fransa'daki liman reislerinin benzeri olan bir memura verilmiştir. Fakat gerçekte hiçbir gücü olmadığı belirtilen liman reisinin sınırlı yetkisi de mavnalar ve küçük tekneler üzerinde bir polis görevi görmektir.⁸⁰ Cortanze özellikle limanda bir kazanın vuku bulması durumunda, 1896 Şubat'ında gerçekleşen kazada olduğu gibi, liman reisinin yapabileceği bir şey olmadığı ve liman reisinin önündeki en önemli engelin yetkilerinin sınırlı olmasından kaynaklandığını ifade etmekteydi.⁸¹ Konsolos liman reisinin mavnacılar üzerindeki etkinliği açısından şu tespiti yapar:

“Buraya gelecek liman reisleri otoriteleri olması halinde, kendi kanunlarını yapan, bunu tüccarlara ve bunlara muhtaç olan gemi şirketlerinin kaptanlarına dayatan mavnacılara karşı oldukça etkili olabilirler.”⁸²

⁷⁹ Cortanze Samsun'da gerçekleşen gemi kazaları hakkında şunları belirtmektedir: “Bu kazalar buharlı gemiler için çok nadirdir, on sene içinde altı hadise ortaya çıkmıştır ki bunların beşi kendi imkânları ile kurtulmuş ve Fatsa açıklarında kazaya uğrayan biri için İstanbul'dan römorkör gelmiştir. 85,000 franklık önemli bir mal taşıyan bu gemi, yükünü boşalttıktan sonra çekilmiştir. Eskiden bu kazalar çok büyük hasarlar olmadan sıkça vuku bulurdu. Burada üzerinde durulması gereken nokta bu kazaların sahilin her zaman şu bölgesinde meydana gelmesiydi: Enlem: 41° 21' 30" ; Boylam: 34° 18'40",” AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁸⁰ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁸¹ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1897.

⁸² AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901; Zira mavnacılar loncası 1882 senesine kadar diğer loncalar gibi şehremanetine sorumluydu. Daha sonra ise

Gelir olarak mavnalardan aylık 15; kayıklardan da 10 kuruş alan ve daha çok yetkenli gemilere hizmet eden liman reisinin yetki alanının zaman zaman bağlı olduğu mutasarrıf ve limandaki zaptiyeler tarafından kısıtlandığı ve bundan dolayı liman reisinin bu yetkililer ile karşılaşmamak için pasif kaldığı belirtilmektedir.⁸³ Bu bağlamda limandaki polis hizmetleri özellikle üzerinde durulan noktalardan biriydi. Samsun limanında iki tür polis hizmetinin verilmekteydi. Cortanze, Ermenilerin politik hadiselerinden beri imparatorluğun tüm limanlarında özel zaptiyelerin gönderildiğini, bundan dolayı limanda üç zaptiyeden birinin Harbiye Nezaretine, diğerinin Dahiliye Nezaretine üçüncüsünün de İstanbul'daki Polis İdaresi'ne bağlı olduğunu belirtir. Bu zaptiyelerin en önemli görevleri limana gelen ve limanı terk eden yolcuların pasaportlarını kontrol etmektir. Cortanze prensipte bu görevlilerin Samsun'daki yerel idarecilere bağlı olması gerekirken gerçekte bu görevlilerin merkezden atanan kimseler olması ve bir çeşit "ispiyon" aracı olduklarından yerel idarecilerin bunlar üzerinde bir gücü olmadığından bahsetmekteydi.⁸⁴ Cortanze'nin liman polisleri hakkındaki son değerlendirmeleri ise ilginçtir. Cortanze'ye göre çalışma saatlerinde düzensizlikler olan liman polislerinin farklı birimlere bağlı olması limanda bir yetki karmaşasına; bu karmaşa temel amacı Ermeni komitacıları takip etmek olan bu polis teşkilatının görevini yapamamasına neden oluyordu.⁸⁵

b. Mavnacılar

Cortanze'nin Samsun Limanı'nda çalışanlar arasında üzerinde özellikle durduğu diğer bir kesim de, limandaki ticari faaliyetlerin en önemli vasıtaları olan mavnacılar-
dı. Samsun limanının altyapısındaki eksiklikler ve her şeyden önce gerçek bir liman imkânlarından mahrum olması, limandaki ticari faaliyetlerin önünde en önemli engeldi. Limanın olmayışı, yerli ve yabancı vapurların açıkta demirlemelerine, mal ve yolcuların mavnalar ile sahile taşınmasına neden oluyordu.⁸⁶ Bu bağlamda Cortanze'nin de denizcilik raporlarında en sık vurguladığı konulardan biri de bu mavnalar ve limandaki fonksiyonlarıydı. Cortanze, Messageries Maritimes şirketinin temsilcisi

gerekli harçları ödediği liman idaresi, yani liman reisliğine bağlandı. Hatta mavnacılar kethüdasına ait olan hakemlik görevi de liman reisliğine bağlanmıştır. Bkz. Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yaşantısı ve Dönüş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara 1987, s. 90.

⁸³ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁸⁴ 1897 yılı raporunda Cortanze bu görevlilerin çalışmaları hakkında şu yorumları yapar: "Sivil bir görevli sık sık gemileri ziyaret ederek bir arkadaş arıyorum bahanesi ile burada bulunur, üzerinde dört kişinin ve bir görevlinin olduğu bir kayak yabancı gemilerin yakınlarında durur ve yolcular iskeleye adım attıklarında bu görevliler bir barikat oluşturarak yolcuları kontrol ederler. Yabancılar da bu uygulamadan kendilerini kurtaramaz. Burada bu görevlilerin şefinin her zaman Fransızlara ve bizim misyonerlerimize nazik davrandığını da belirtmek isterim. Diğerlerine aynı hassasiyetin gösterilmez ve özellikle İngilizler çok fazla kontrol edilmektedirler". AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1897.

⁸⁵ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime consulaire de l'année 1899.

⁸⁶ İkinci, *Samsun'da Deniz Ulaşımı*, s. 124-125.

olması ve sık sık mavnacılar ile karşı karşıya gelmesi sebebiyle mavnacılar hakkında menfi kanaatlere sahiptir.

1897 yılı itibarı ile limanda çalışan mavnacıların sayısı 92'ydi; fakat bunların sadece 65'i çalışır durumdaydı. Bu sayıya rağmen yükleme ve boşaltma işi gereği gibi yapılamıyordu. Bunun en önemli nedeni mavnacıların bir lonca oluşturacak şekilde teşkilatlanmaları ve kendilerine uygun durumda çalışmalarınıdır. Mavnacılar işi başkasının alamayacağından emin oldukları için fırtınalı havalarda, gemilerin uzakta demirlediği zamanlarda ve istemedikleri bir malın taşınması söz konusu olduğunda zor ikna olmakta ve böyle durumlarda da tarifenin üzerinde bir ücret almaktaydılar.⁸⁷ Mavnacıların limandaki serbestliği hakkında Cortanze'nin 1898 yılı raporundaki tespitleri daha da ilginçtir:

“Mavnacılar bir birlik oluşturmuşlardır, bunların hepsi Laz kökenlidir ve bunlar gerçek bir korsan çetesidir, kimseyi dinlememekte ve kendi istedikleri gibi hareket etmektedirler. Otoriteler de bunlarla karşı karşıya gelmekten çekinmektedirler. Mavnacılar ve değişik buharlı gemilerin kaptanları arasındaki sürtüşme olması çok yaygındır. Ve her zaman bu tartışmadan mavnacılar kaptanların zayıflığından ve kendi dirençlerinden dolayı galip çıkmaktadırlar”.⁸⁸

Mavnaların ücretlerinden de ayrıca yakınan Cortanze, belirlenen tarifeye göre gemiye yüklenecek 100 kiloluk maldan 0,50 kuruş; gemiden indirilecek 100 kiloluk maldan da 1,50 kuruş gibi bir ücret alındığını ve bunun çok yüksek olduğunu, mavnacıların oluşturduğu bu teşkilatın dağılması ve mavnacıların bağımsız bir şekilde çalışması yönünde bir girişimin olduğunu; fakat bunun mavnacıların karşı çıkması ile sonuçsuz kaldığını ifade etmektedir.⁸⁹ Çalışma usulleri ve mavnaların yapısı Cortanze'nin değindiği bir diğer konuydu. Her bir mavna ortalama 80-100 torba yük almaktaydı ve havaların kötü olduğu zamanlarda mavnalar vasıtası ile yapılan bu indirme bindirme işi de tehlikeli bir hal alıyordu.⁹⁰ Çoğu eski ve bakımsız olan bu mavnalar fırtınalı havalarda hemen sahile sığınmakta, bu sırada yüklerinin bazılarını kaybetmekte ve bazıları da ıslanmaktaydı. Bu da en çok sigorta şirketlerini mağdur eden bazı aksaklıkların yaşanmasına neden oluyordu.⁹¹ Fırtınalı havalar sadece mal transferinde

⁸⁷ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1897.

⁸⁸ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

⁸⁹ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime consulaire de l'année 1899; Cortanze'nin bu ifadeleri en azından Fransızların da Samsun'da kayıkçılar loncasının dışında başka bir teşkilat ile mal taşımacılığı yapmayı umduklarını göstermektedir. Zira bazı şirketlerin kendi mallarını kendi vasıtaları ile taşıma hakkına sahip olmaları en azından bazı yerlerde kayıkçı loncalarının direncinin kırıldığını göstermektedir. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Dönüşü*, s. 90.

⁹⁰ Mavnalar ve Osmanlı limanlarındaki fonksiyonları hakkında bkz. Mehmet Mazak, *Osmanlı'nın Deniz Hamalları İstanbul Mavnaları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

⁹¹ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercice 1900; Aynı dosya, Rapport maritime 1906.

değil yolcuların trafiğinde de aksamalara neden olmaktaydı. Yolcuların gemilerden indirilmesi en azından kötü havalarda çok tehlikeli bir şekilde yapılmaktaydı. İskeleye ise daha çok mal transferi için uygundu. Mavnaların mal transferindeki diğer bir özellikleri de mavnacıların sadece malları gemiden indirmek için sendikalaşmaları ve malların gemilere yüklenmesinin serbest bir şekilde yapıldığıydı.⁹² Cortanze'nin mavnalar ve yapıları hakkında şu ifadeleri bunların limandaki fonksiyonlarını daha iyi açıklamaktadır:

“Bu mavnaların taşıma gücü 10-15 ton arasında değişmektedir; bu tekneler özel bir yapıdadırlar ve bu limanın gereklerine uygun olarak yapılmışlardır. Ölçüleri ise, uzunlukları genişliklerinden iki buçuk kat daha fazladır. Bu da bu teknelerin çok büyük oldukları anlamına gelmektedir. Bunlar düz ve hemen hemen omurgasızdırlar, omurgaları ise oldukça kalındır; bu teknelerin ne önü ne de arkası vardır ve tekneyi idare eden her iki tarafta da bulunabilir. Son olarak çok güçlü ve çok ağır olan bu teknelerin her iki tarafı da çok yüksektir. Bana göre kısa dalgalı ve şiddetli bir denizde yer alan bu limanda, bu mavnalar başka hiçbir yerde daha iyi çalışamazlardı.”⁹³

Limanda mavnalar için belirli bir barınak yoktu ve mavnaların her gece kıyıya çekilmesi onların yıpranmasına neden oluyordu. Bunun yanında normal zamanlarda en azından iki kişinin idare edeceği bir mavna, denizin fırtınalı olduğu zamanlarda bir dümenci ve en az üç dört kişinin kontrolü ile kullanılabilirdi.⁹⁴

Genel olarak Cortanze'nin raporlarında özellikle üzerinde durduğu konu mavnacıların güçlü bir lonca oluşturmaları, disiplinsiz olmaları ve bundan dolayı vapur şirketi görevlilerinin her zaman bunlardan yakınmaları; fakat buna karşın yerel otoritelerin bu birlik üzerinde bir yaptırım gücü olmadığıydı. Bundan dolayı Cortanze meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılındaki raporunda, bu yeni idari sistemde pek çok Osmanlı limanında benzer olan bu durumun değişmesini ve Samsun'da bir liman yapılmasını istemektedir.⁹⁵

c. Hamallar

Mavnalardan sonra Samsun limanının en aktif çalışanlarından biri de Cortanze'nin günlükçüler dediği hamallardı. İskeleye mal yükleme ve boşaltma işi bu hamallar tarafından yapılmaktaydı. Cortanze'nin oldukça yüksek bulduğu çalışma ücretleri ise 1897 yılı itibarı ile yarımgün 10; tam gündüz 12; sabahdan gece yarısına kadar 20 ve tüm gün de 25 kuruştur.⁹⁶ Bunun yanında Cortanze'nin büyük bir kısmının

⁹² AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁹³ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁹⁴ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

⁹⁵ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport politique, commercial et maritime de Samsoun de 1908.

⁹⁶ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime pour l'année 1897.

Ermeni olduğunu belirttiği hamallar, başlarında bulunan kethüdarları tarafından sömürülmekteydi.⁹⁷ Limanda çalışan bu hamalların sayısı konusunda Cortanze 150-270 arasında değişik rakamlar verir. Fakat daha da önemlisi limanda çalışan bu hamalların sayılarının mevsimin bazı dönemlerinde azalmasıydı. Özellikle Eylül ve Ekim aylarındaki hasat mevsiminde hamallar daha fazla kazandıkları bu işe yönelmekteydiler.⁹⁸ Bundan dolayı limandaki hamalların sayısı 50-60'a, rekoltenin daha yüksek olduğu dönemlerde de bu sayının altına inebilmekteydi.

Cortanze hamalları deniz tarafında yani malların gemilere yüklenmesi işinde ve gümrük kısmında çalışanlar olarak iki kısma ayırır.⁹⁹ Sayıları 50-60 arasında değişen bir grup malları gemiye yükleme işinde çalışmakta geri kalanlar da gümrüğe gelip buradan çıkan malları taşımaktaydı. Bunların aldıkları ücretleri de ayrıntıları ile aktaran Cortanze ilk grupta yer alanların günde 6-7 kuruş; ikinci grupta yer alanların ise 6-13 kuruş arasında ücret aldıklarını, bu ücretlerin geçce çalışılması durumunda iki katına çıktığını, bu bakımdan iki grup arasında zıtlık olduğunu ifade eder. Hamalların zaman zaman mallara gereken önemi de göstermediğini belirten Cortanze hamallığın bir meslek değil geçici bir iş olduğunu ve daha iyi bir iş imkânı halinde hamalların işlerini bıraktıklarını belirtiyordu.¹⁰⁰ Hamalların malların nakliyesindeki bu dikkatsizlikleri en çok sigorta şirketlerini sıkıntıya sokmaktaydı.¹⁰¹

d. Sigorta Şirketleri ve Aracılar

Cortanze raporlarında sigorta şirketlerine özellikle değinmektedir. Bilindiği gibi dış ticaretle uğraşan kesimler, Avrupalı ticarethanelerin mallarını sigortalatmaları örneğini izleyerek, deniz taşımacılığının risklerini karşılamak üzere nakliye sigortası talebine başladı. Doğal olarak bu talepte liman şehirleri başı çekiyordu. 1860'lı yıllarda başlayan bu yeni sigorta usulüne göre piyasada sadece, limanlarda temsilcileri vasıtasıyla nakliye sigortacılığı yapan yabancı şirketler yer alıyordu.¹⁰² Örneğin 1873'te

⁹⁷ Hamalların kethüdarları tarafından sömürülmesi yönündeki tespitler Samsun dışındaki başka limanlarda da sık sık dile getiriliyordu. Bkz. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Dönüşü*, s. 88-90.

⁹⁸ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901; Samsun yükselen tarımsal potansiyel ile birlikte sadece limanda çalışmak için değil şehrin diğer sektörlerinde de çalışmak için Müslim-gayrimüslim pek çok göç almaktaydı. 1872'te şehirde, hamallık yapan veya işsiz güçsüz dolaşan bin kadar İranlı vardı. Nedim İpek, "Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1 (2006), s. 119.

⁹⁹ İstanbul'da ise bir kısmı antrepolarda, bir kısmı kayıklarda ve bir kısmı da gümrüklerde çalışanlar olarak en az üç hamal grubu vardı. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Dönüşü*, s. 90.

¹⁰⁰ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903; Quataert İstanbul örneğinde hamalların işlerini geçici bir iş olarak gördüklerini ve belirli bir miktar para biriktirdikten sonra köylerine dönme yolunu tuttıklarını yazar. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Dönüşü*, s. 89.

¹⁰¹ Hamalların bu çalışma tarzları nedeniyle Avrupalı tüccarların gözünde "vahşi, sakar ve ilgisiz" şeklinde sahip oldukları imajın oluşumunda sigorta şirketleri ile hamallar-tüccarlar arasındaki ilişkiyi de hesaba katmak gerekir. Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Dönüşü*, s. 91.

¹⁰² Murat Baskıcı, "Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57/4, (2002), s. 3-5.

Trabzon'da her ne kadar iş hacimleri çok geniş olmasa da Helvetia, Lloyd Suisse ve Lyonnaise deniz sigortası, Gironde ise genel sigorta ile ilgileniyordu.¹⁰³ Dolayısıyla Samsun'da sigortacılığın ilk olarak deniz sigortası kapsamında başladığını söylemek mümkündür. Baskıcı'nın derlediği bilgilere göre 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Samsun'da deniz nakliye, yangın, hayat ve kaza sigortası olmak üzere İtalyan, Avusturyalı, İngiliz, Fransız, Rumen, Alman, İsviçreli, Amerikalı, Yunan, Rus ve Osmanlılara ait 44 sigorta şirketi bulunuyordu.¹⁰⁴ Tarifelerinin hemen hemen birbirine yakın olduğunu belirten Cortanze şirketlerin sayılarındaki artışa paralel olarak ortaya çıkan rekabetten sigorta primlerinin günden güne azalma eğiliminde olduğu¹⁰⁵ ve bunlar arasında özellikle La Foncier şirketinin iş hacminin iyi olduğunu belirtmektedir. Sigortacılığın gelişimine de değinen Cortanze 20 yıl öncesine kadar sigorta şirketinin olmadığı Samsun'da tüccarların her zaman deniz ticaretinin risklerine karşı denizcilik şirketlerinin acentelerinin aracılığına başvurduğunu; fakat sadece güverteden güverteye kadar bir güvence sağlayan bu eski sigorta sisteminin terkedilerek bazı şirketlerin malları karadan karaya kadar güvence altına alan yeni bir sigorta sistemi uyguladıklarını ifade ediyordu. Bu sistem ticarete kayda değer bir ivme kazandırdı; zira konsolosa göre malların nakliyesindeki asıl tehlike güvertede değil malların yüklenmeleri ve boşaltılmaları sırasında ortaya çıkanlardı.¹⁰⁶

Sigorta şirketlerinin yanında Samsun'da yeteri kadar komisyoncu/aracının olmaması da Cortanze'nin değindiği diğer bir husustu. Zira düzensiz bir şekilde işleyen gemi sayısının kısıtlı olduğu Samsun limanında yeteri kadar aracı yoktu. Olan iki üç komisyoncu da İstanbul'daki birkaç komisyoncu şirketinin temsilcileriydi. Samsun'daki bu komisyoncular da İstanbul'daki şirketler ile Samsun'daki tüccarlar arasında bir aracı görevi görüyorlardı. Bu görevlilerin gerçekte hiçbir hakkı, gücü yoktu ve araçları oldukları komisyoncudan da çok az bir ücret almaktaydılar.¹⁰⁷

IV. Samsun Limanının İşlevi

Samsun limanının 20. yüzyılın başlarında sahip olduğu ticari potansiyelin en önemli göstergesi olarak limana giren çıkan gemilere bakmak yeterlidir. Cortanze'nin Messageries şirketinin acentesi olması itibarı ile özellikle Samsun'a uğrayan şirketler,

¹⁰³ A&P, 1873, vol. 76, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade of Trebizond for the Year 1873, s. 1632.

¹⁰⁴ Şirketler hakkında bkz. Baskıcı, İktisadi Değişim ve Yükseliş, s. 112-12; Ayrıca Osmanlı Devletinde sigortacılığın gelişimi hakkında bkz. Fatih Kahya, *Osmanlı Devleti'nde Sigortacılık*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2010; Baskıcı, *Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası*, s. 498-499.

¹⁰⁵ 1903 yılı tarifelerine göre Marsilya için kış tarifi 0,40; yaz tarifi de 0,30; Fransa'nın kuzeyi, Londra ve Hamburg için yazın 0,50 kışın da 0,60 franktı. AMAEF, CADN, Consulat, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹⁰⁶ AMAEF, CADN, Consulat, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹⁰⁷ Aynı rapor.

bunların iş hacimleri, tonajları ve sefer güzergâhları üzerinde durduğu görülür. Hatta her yıl hazırlanan denizcilik raporlarının büyük bir kısmının bu şirketlerin taşıdıkları malların tonaj ve değer cinsinden iş hacimlerine ayrıldığı ve bu şekilde şirketlerin Samsun'daki denizcilikteki payının belirlenmesine yönelik olduğu görülür.

Cortanze'nin ilk olarak değindiği nokta bazı gemilerin 15 günde bir bazılarının da haftalık sefer yapmasıydı. Gemiler gerek İstanbul gerekse de Batum tarafından Samsun limanına sabaha karşı gelmekte ve limanda yazın 12; kışın da 8 saat kalıp sonra gün batımı ile limandan ayrılmaktaydı.¹⁰⁸ Her bir şirketin 100-200 bin frank arasında değişen kendine yetecek bir iş hacmi¹⁰⁹ olduğunu belirten Cortanze özellikle tercih edilen bir şirket olmamakla birlikte 1. ve 2. sınıf yolcuların Lloyd ve Messageries şirketini tercih ettiklerini yazar. Bunun dışında rekabetin olduğu ve navlunların da eşit olmasına rağmen ilk tercihin ticaret malları için her zaman ilk gelen gemiden yana kullanıldığı, bunun limanın fırsatlarına açık tehlikeli yapısından dolayı özellikle kışın tercih edildiğini belirtiyordu.¹¹⁰ Cortanze'nin yakındığı bir diğer olgu da şirketler arasındaki rekabet idi.¹¹¹ Buna karşın iki Fransız şirketi, Messageries ve Paquet, arasında şirket acentelerinin anlaşmaları ile ortak bir fiyat tarifesi belirlenmiş ve bu şekilde iki şirket arasında rekabetin ortadan kalkması ile bu şirketler açısından olumlu sonuçlar elde edilmişti. Bunun dışında seyrüseferde karşılaşılan bir diğer eksiklik şirketlerin hareket saatlerindeki benzerliklerdi. Bazen bu gemilerin gelişleri aynı zamana denk gelmekte ve limanda 5-6 buharlı gemi birikmekte, bazen de 4-6 gün boyunca limana hiçbir gemi gelmemekteydi.¹¹² Bu durum Fransız şirketleri için de aynıydı. Aralarında anlaşma olan bu iki şirketin gemileri peş peşe Samsun limanına gelmekte ve bu şekilde iş hacimleri de etkilenmekteydi.¹¹³ Bu bakımdan Cortanze 1903 yılında limana işleyen 10 şirketi birinci sınıfta Lloyd, Messageries, Paquet, Levant Line ve Panhellenique ve ikinci sınıfta da Navigation Russe, Kurci¹¹⁴, Mahsusa, Florio Rubattino ve Hacı Davut şirketi olarak iki ana kategoride inceler. Fakat Cortanze'nin özellikle üzerinde durduğu diğer bir konu da bu şirketlerin hizmetleridir. Dâhili olarak kendilerine has bir çalışma usulleri olan bu şirketlerin birbirinin aynı olan özellikle dış hizmetleri hakkında şu hususlar öne çıkmaktadır:

¹⁰⁸ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

¹⁰⁹ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime pour l'année 1901.

¹¹⁰ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

¹¹¹ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport maritime de l'exercice 1900.

¹¹² Aynı rapor.

¹¹³ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

¹¹⁴ Bu şirketin adı zaman zaman bazı kaynaklarda yanlış bir şekilde Gürcü şirketi olarak belirtilmektedir.

Salnamelerde de bu şirketin adı Gürcü şeklinde Latin harflerine aktarılmıştır. Fransız kaynaklarında "Courdjı/Kourdjı" şeklinde olan şirketin adı Osmanlı kaynaklarında "Kurci" şeklinde geçmektedir. Kütükoğlu "Kurdce" dediği bu şirketin Türk-Rum; Quataert ise Yunan kökenli olduğu için şirketin adını "Giurgi" olarak verir. Bkz. TVS, 1321 (1903), s. 395; Baskıcı, *XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş*, s. 492; Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1998, s. 101; Quataert, *Avrupa İktisadi Yayılımı ve Dönüş*, s. 48; Tozlu, *a.g.t.*, s. 55.

“Bütün bu şirketlerin aynı tarzda çalıştığını söylerken yolcu biletlerinin yolcu acentelerinden verildiği, bu acentelerin hiçbirinin depolu bir dükkânının olmadığını, gemilere yüklenecek malların görevlilere teslim edildiği ve takasın daha sonradan, konşimentoya karşın söz konusu malların yükleme pusulasının düzenli olarak güvertede yapıldığını demek istedim. Bu hizmet pek çok ülkenin aksine acente tarafından güvertede değil de acentede yapılmaktadır. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi ve en önemlisi liman polisi yükleyicilerin geminin güvertesine çıkmasına izin vermemektedir, polis bu yetkiyi çok zor ve belirli durumlarda belirli kişiler için vermektedir, ikincisi ise denizin her zaman olan belirsiz durumudur. Güverteye çıkarken hiçbir zaman, tehlikeli olan bu limanda karaya çıkacağınızdan emin olamazsınız. İyi ve kötü tarafları ile limandaki bu tarz çalışma buharlı gemi şirketlerinin hizmeti için pek çok uygunsuzluk barındırmakta, bunlar da düzenlemeleri ve seyrüseferi geciktirmektedir. Yolcular gemi şirketinin yardımı olmaksızın kendi başlarına gemiye çıkmaktadır. Yükleyiciler yolcuların yüklerini güverteye çıkarmaktadırlar ve bunun masrafı yolcuya aittir, burada acente devreye girmemektedir. Acentelerin yolcular nezdindeki tek girişimi herhangi bir son dakika yığılması olmaması ve buralarda çok sık vuku bulan herhangi bir fırtına ihtimaline karşı yolcuları geçirmekten ibarettir. Zira kötü havalarda, değil bir gecikme malların gemiye yüklenmesi de imkânsız bir hale gelmektedir.”¹¹⁵

Zamanla Samsun limanına uğrayan gemi şirketlerinin sayısında önemli bir artış oldu ve 1906 yılında bu sayı 14'e çıktı. Bu şirketler vasıtası ile Samsun limanının, Avrupa'nın Londra, Liverpool, Hamburg, Anvers, Le Havre, Marsilya, Cenova, Trieste, Pire ve İstanbul limanları ile sıkı bir bağlantı halinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu şirketler ve sefer güzergâhları şu şekildedir:¹¹⁶

¹¹⁵ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹¹⁶ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime 1906.

Samsun Limanı'na Uğrayan Şirketler ve Sefer Güzergâhları

Şirket	Sefer Güzergâhı
Messageries Maritimes Şirketi (Fransız) Paquet Şirketi (Fransız)	Marsilya'dan Batum'a kadar uzanan 15 günde bir seferleri vardır, her hafta Samsun'a uğrayan bu gemiler bir kez gelişte bir kez de dönüşte limana uğramaktadırlar.
Lloyd Şirketi (Avusturya)	Trieste'den Batum'a kadar haftalık sefer yapar
Panhellenique Şirketi (Yunan)	Trieste'den Trabzon'a kadar haftalık sefer yapar
Kurci (Türk)	İstanbul'dan Trabzon'a kadar haftalık sefer yapar
Rus Denizcilik Şirketi	İstanbul'dan Batum'a kadar 15 günde bir sefer yapar.
Stamadiadis Şirketi	Pire'den Trabzon'a 15 günde bir sefer yapar.
Ünye Şirketi	İstanbul'dan Rize'ye kadar 15 günde bir sefer yapar
Florio Şirketi (İtalyan)	Cenova'dan Batum'a kadar 15 günde bir sefer yapar
Ellermann Şirketi (İngiliz) Moss Şirket (İngiliz)	Liverpool'dan Batum'a kadar aylık sefer yapmaktadır
Alman Levant Line Şirketi	Hamburg'dan Batum'a kadar mal durumuna göre düzensiz seferler yapar
Hacı Davud Şirketi (Türk) Mahsusa Şirketi (Türk)	İstanbul ile Trabzon arasında düzensiz seferler yapar Seferleri bazen 3-4 ay kadar kesintiye uğrar.

Kaynak: 1906 Rapport Maritime.

Şirket sayılarındaki artış beraberinde tonajlarda da yükselmelerin yaşanmasına neden oldu. Örnek olarak 1897'de 566 gemi ve 654.524 ton olan ticari hareketler 1908 yılında 676 gemi ve 881.485 tona yükselmişti. Bu düzenli gemilerin yanında sayıları senelere göre değişen ve Samsun limanına düzensiz seferler yapan gemiler de vardı. Bu gemiler özellikle İngiliz bandıralıydı ve Londra ve Liverpool gibi limanlara hububat nakletmekteydiler. Piyasa ve rekolte durumuna göre değişkenlik gösteren bu gemilerin sayısı 1897'de 12; 1898'de 7; 1900'de 6 ve 1901 yılında 11 idi. Cortanze buharlı gemiler yanında özellikle yelkenli gemilerin denizcilikte giderek azalan payına da değinmektedir.

Bilindiği gibi yabancı vapur şirketlerinin Osmanlı limanlarında görülmeye başlaması ve arkasından da kapitülasyonlardan faydalanarak limanlar arasında ticaret (kabotaj) yapmaya başlamaları özellikle sahil ticareti yapan yelkenli Osmanlı denizciliğini olumsuz etkilemişti. Fakat buharlı gemilerin bütün egemenliklerine rağmen yelkenli gemiler Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar daha yaşamaya devam etmişlerdir. Özellikle de Karadeniz bölgesinde yelkenlilerin ve küçük teknelerin canlı bir hareketliliği vapurların gelmesinden sonra bile görülmeye devam etmiştir. Buharlı gemiler karşısında

yelkenli gemilerin en önemli silahı navlunların düşüklüğü idi.¹¹⁷ 25-30 tonluk ve Karadeniz'in fırtınalı havalara dayanıklı tekneler ile yapılan bu yelkenli denizcilikte gemilerin küçük ölçüleri limanlarda bunlara karaya daha fazla yaklaşma imkânı vermekte ve mal yükleme ve boşaltma işini kolay yapmaya imkân tanımaktaydı. 19. yüzyılın ortalarında Karadeniz'de yelkenli taşımacılığında Osmanlı bandırasından sonra Yunan bandırası gelmekte, nadir de olsa Avusturya, İtalyan ve İngiliz gemileri de seyrüsefer yapmaktaydılar.¹¹⁸

Avrupa'nın buharlı gemi teknolojisi karşısında Osmanlı yelkenli gemiciliğinin uğradığı dönüşümü Fransız kaynaklarından da izlemek mümkündür. Trabzon'daki Fransız konsolosların 1830'lu yıllardaki denizcilik ile ilgili kayıtlarındaki değişimler hem Osmanlı denizciliğinin gerilemesine hem de deniz taşımacılığındaki nitelik değişimine işaret etmektedir. Zira daha önce "*Navigation de Caravane de Trébizonde*" şeklinde ifade edilen Trabzon limanındaki denizcilik faaliyetleri, buharlı gemilerin taşımacılığın önemli bir kısmını yapmaya başladığı 1838 yılının dördüncü çeyreğinden itibaren "*Navigation de Trébizonde*" başlığı ile ifade edilmeye başlanmıştır.¹¹⁹ Bu da Trabzon limanında ticaretin büyük oranda bu yeni ulaşım vasıtası ile sağlandığını göstermekteydi.¹²⁰ Fransız arşiv kaynakları bu dönüşüm döneminde yabancıların da Karadeniz'de ticaret yapma hakkına sahip olmasına karşın buharlı çağı öncesinde denizcilğe Türklerin hâkim olduğunu söylemesi bizim bu dönüşümün etkilerini anlamamız açısından önemlidir.¹²¹ Yelkenliden buharlıya doğru olan bu dönüşüm sürecinde, yelkenli gemiler iskeleler ve limanlar arasında mal taşımacılığı yaparak vapurlara mal akışını gerçekleştirecek yeni bir fonksiyon icra etmeye başladılar. Küçük limanlar arasında buharlı gemi taşımacılığı mümkün olmadığı gibi Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon'un yanı sıra diğer küçük limanlarda büyük vapurların yanaşabileceği iskele ve rıhtımlar yoktu. Bundan dolayı yelkenli gemiler, mavnacılar ve kayıkçılar deniz ticareti için önemlerini korumaya devam ettiler.¹²²

¹¹⁷ İkinci, *Samsun'da Deniz Ulaşımı*, s. 122-123; Baskıcı da 19. yüzyılın ikinci yarısında buharlı gemilerin sayılarında çok büyük değişiklikler olmamakla birlikte tonajlarında artışlar olduğunu belirtmektedir, Baskıcı *XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş*, s. 492.

¹¹⁸ *Annales du Commerce Extérieur*, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commercial en 1862, s. 4.

¹¹⁹ AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Trébizonde, Tome 4, Outrey'den Roussin'e, 31 Ocak 1839.

¹²⁰ Buharlı gemiler Trabzon limanının tonajının 1830-1880 arasındaki elli yılda sekiz kat artmasına vesile oldu. Samsun'da ise daha 1866'da buharlıların tonajı %97,05; yelkenlilerin oranı ise %2,95'ti. Donalt Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, c. II, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 920-921; Baskıcı, *XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş*, s. 492.

¹²¹ AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Trébizonde, Tome 3, Outrey'den de Varenne, 5 Ocak 1833.

¹²² Bu konuda bkz. İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2 (2006), s. 35-76.

Samsun limanında ise 20. yüzyılın başlarında yelkenli gemilerin iş hacimlerinin önemli oranda azalma gösterdiği anlaşılmaktadır. Cortanze özellikle yelkenli gemilerin buharlı gemiler ile olan rekabet sürecine ilişkin önemli bilgiler aktarmaktadır. Buna göre 20. yüzyılın başlarına kadar yelkenliler iyi ya da kötü bir şekilde buharlı gemilere karşı düşük navlunları sayesinde rekabet edebiliyorlardı. Fakat buharlı gemi şirketleri arasındaki rekabetten dolayı vapurların navlunlarındaki azalmalar sonucunda yelkenli gemilerin faaliyet alanları daraldı. Hatta Cortanze, vapurların navlunlarının zamanla yelkenli gemiler ve küçük kabotaj teknelerinden daha düşük olacağını tahmin edilebildiğini ve elli yıl içinde bu eski ulaşım vasıtalarından bahsedilmeyeceğini belirtiyordu.¹²³ Bunun dışında yelkenli gemiler sınırlı bir iş hacmine sahipti. Bu gemiler Samsun limanına Duyun-u Umumiye idaresi için tuz, Samsunlu tüccarlar için kereste getirmekte, Batum'a kadar gitmekte ve buradan imparatorluğun diğer limanları ve Yunanistan için petrol almaktaydı.¹²⁴ Avrupa'dan gelen az sayıda yelkenli gemi ise Marsilya'dan çimento ve kiremit getirmekteydi. Yelkenliler zaman zaman yük almadan dönmekte bu da yelkenli ticaretinin önünde bir engel oluşturmaktaydı. Cortanze diğer bir neden olarak da limanın güvenliğini göstermektedir:

“Diğer bir neden ise daha önce de değindiğimiz gibi bu limanın koşullarının zorluğu ve tehlikeli oluşudur ki limanın geniş bir demirleme alanı özellikle yelkenli gemilerin kazaya uğramasına neden olmaktadır. Bu olumsuz durum her zaman aynı yerde ve aynı şekilde ortaya çıkmaktadır: Demirli halde duran ve yüksek dalgalar nedeniyle zinciri kırılan gemiler kuzey ve kuzeybatıdan esen rüzgârlar nedeniyle şehrin güney doğusundaki falezlerde karaya oturmaktadır. Diğer bütün ülkelerde bu hadisenin önüne geçmek için bazı tedbirler alınır fakat burada hiçbir şey yapılmadı ve ne yazık ki bu şekilde buraya sürüklenen gemiler burada kaybedilmişlerdir.”¹²⁵

Yelkenli gemiler yanında Samsun'daki deniz ticaretinin diğer bir ayağını da Cortanze'nin kabotaj gemileri olarak nitelendirdiği, küçük limanlar arasında çalışan gemiler teşkil etmektedir. Cortanze 1903 yılındaki geniş raporuna Samsun limanına seyrüsefer bakımından bağlı olan Fatsa, Ünye, Terme, Kumcağız, Sinop ve İnebolu limanlarını da dâhil etmiştir. Dolayısıyla bu limanlar ile Samsun arasında canlı bir deniz trafiği vardı. Bu limanlar arasındaki küçük kabotajı belirleyen en önemli etken rekoltenin durumuydu. Rekoltenin yüksek olduğu durumlarda bu kabotaj daha aktif olmaktadır.¹²⁶ Bu kabotajı işleten gemilerin en aktif oldukları hat ise Samsun-Çarşamba hattı idi. Ordu ve Ünye'de inşa edilen bu kabotaj teknelerin tonajları 3-15 ton arasında değişmekteydi.¹²⁷ Cortanze'nin *latine* dediği bir yelken ile donatılan bu tekne-

¹²³ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹²⁴ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime de l'année 1898.

¹²⁵ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹²⁶ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Rapport maritime consulaire de l'année 1899.

¹²⁷ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercice 1900.

ler uzun, düz, kötü teçhizatlı ve yavaş teknelerdi. Fakat buna karşın oldukça sağlam olan bu tekneler Samsun'a sahilinin değişik noktalarından hububat, kenevir, kereste getirmekte ve dönüşlerinde Karadeniz'in değişik kasabalarına un, petrol ve hırdavat taşımaktaydılar. Şehirdeki Karantina Dairesi'nin verilerine göre Samsun Limanı'na uğrayan kabotaj gemilerinin sayı ve tonajı, 1893-1903 yılları arasında ortalama 1.601 gemi ve 7.921 tondu.¹²⁸

V. Samsun'da Fransız Ticareti

Cortanze'nin 1903 raporunda değindiği önemli noktalardan biri de Samsun limanının ithalat ve ihracat potansiyeliydi. Cortanze, çalışmasına, kendi konsolosluk dönemini yansıtan 1894-1903 yıllarına ilişkin ithalat, ihracat ve denizcilik istatistikleri eklemiştir. Fakat konsolosun Fransız çıkarlarının Samsun'daki temsilcisi olması itibarıyla, üzerinde en çok durduğu konu, Samsun'daki Fransız ticaretinin durumuydu.

Bilindiği gibi Samsun hem bir transit liman özelliği göstermekte, hem de çevresindeki önemli üretim bölgelerinin bir kapısı niteliğindedir. Şehrin ithalat ve ihracat potansiyeli, pek çok etkene bağlı olarak değişken bir eğilim göstermekteydi. Bunları, ulaşım imkânları, hastalıklar, politik gelişmeler ve rekoltedeki değişimler olarak belirlemek mümkündür.¹²⁹ Samsun ticaret potansiyelinin yaklaşık olarak üçte birini kendi üretmekteydi. Ticaretin geri kalan payı ise Sivas Vilayeti'nin değişik şehirlerinden gelen ticaret metasından oluşuyordu. Sivas Vilayeti'nden gelen başlıca mallar buğday, arpa, yulaf, keten ve kenevir tohumuydu. Diğer bir önemli ürün olan mısır Çarşamba'dan; tütün ise Samsun ve Bafra'dan elde edilmekteydi.¹³⁰

Bir zamanlar en iyi müşterisi Marsilya olan keten ve kenevir tohumunun bu piyasadan talep görmemesi gibi, Marsilya-Samsun ticari ilişkilerindeki değişimler de Cortanze'nin üzerinde durduğu hususlardandı.¹³¹ Bu bağlamda Marsilya limanı Samsun'un Avrupa limanları içinde en yoğun ticari ilişkide olduğu limandı. Samsun'un ihracatının büyük bir kısmı Marsilya'ya doğru olmaktadır. Fakat Hamburg ve Cenova gibi alternatif limanlar da ortaya çıkmaya başladı.¹³² 1894-1903 yılları arasında Fran-

¹²⁸ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹²⁹ 1892 yılından itibaren ticaret verilerine bakıldığında gerek ithalat gerekse de ihracat bakımından Samsun ticaretinde 1896 yılına kadar devam edecek bir düşüş sürecinin olduğu görülür. Bunda önceleri konsoloslar tarafından çok fazla üzerinde durulmasa da demiryolunun Ankara'ya ulaşması ve Sivas Vilayeti'nden gelen bazı ürünlerin Samsun yolunu terk etmesi, rekoltelerdeki düşüklük, kolera salgınları ve karantina uygulamaları ve 1895 Ermeni olaylarının etkili olduğu söylenebilir. AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 83, Rapport Commercial et maritime du port de samsoun en 1894; İpek, *Şehir Nüfuslarına Elkisi*, s. 335.

¹³⁰ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercice 1900.

¹³¹ AMAEF, CADN, Consulsats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹³² Cortanze sadece iktisadi bakımdan değil sosyo-kültürel bakımdan bir zamanlar bölge halkının

sa'nın Samsun'un toplam ihracatı içinde % 10'luk; ithalatı içinde ise % 3-4'lük bir paya sahip olduğu görülür. Fransa, Samsun'dan keçi ve koyun derisi, yün ve kereste almaktaydı. Bunun dışında Samsun senelik olarak Fransız Regie İdaresi'ne 800.000 ile 4.000.000 kilogram arasında bir tütün ihracatı gerçekleştirmekteydi.¹³³ İthalat oranının bu düşüklüğü aslında Fransız endüstrisinin sahip olduğu imkânlar açısından zıt bir tabloydu. Zira Fransa'nın iki önemli şirketi, Messageries Maritimes ve Paquet şirketleri Samsun-Marsilya arasında düzenli bir nakliye yapmaktaydı. Ama bu iki şirketin rekabet nedeniyle istenildiği oranda bir iş hacmine sahip olmadıkları da dile getirilen ayrı bir husustu.¹³⁴ Samsun limanında Avusturya'nın Lloyd şirketinin arkasından Fransız bandırası ikinci sırada yer alıyordu. Buna karşın Fransa ithalatta İngiltere'nin çok gerisinde çok sınırlı bir pay sahibiydi.¹³⁵ Samsun'un ithalatı genel olarak Avrupa menşeli mamul mallar, yünlüler, pamuklular, kolonyal gıdalar, bakır, demir, çelik, hırdavat, çivi ve işlenmiş deri gibi ürünlerdi. Bu ürünler içinde özellikle tekstil ürünlerinde İngiltere'nin bir tekeli söz konusuydu. Fakat Fransız ticareti için asıl tehlike Avusturya, Almanya ve Belçika gibi ülkelerin de Samsun piyasasında bir yer edinmeye başlamaları olmuştur. Bu bağlamda Fransa'nın yanında İngiltere de Samsun piyasasında saydığımız bu ülkeler karşısında bir gerileme içindeydi. Konsolos yardımcısı Spadaro 1900 yılı raporunda Amerikalıların Samsun'da yeni tesis ettikleri konsolosluklarını Samsun piyasasında yer edinmek için adeta "*ticari bir müzeye*" çevirdiklerinden bahsediyordu.¹³⁶

Gerek Trabzon'daki konsolosların gerekse de Samsun'daki konsolosluk görevlilerinin ticaret raporlarında en çok üzerinde durdukları hususlardan biri de Fransa'nın ticari payıydı. Bir zamanlar piyasada tekel oluşturan Fransız ürünlerinin yüzyılın sonlarına doğru Alman, Avusturya ve Belçika ürünleri karşısındaki pazar kaybı ve gerilemesi en çok tedirginlik yaratan noktaydı.¹³⁷ Bu gerileşte en önemli etken mal fiyatlarındaki farklılıktı. Fransız üreticileri her ne kadar ucuz Alman ve Avusturya ürünleri ile rekabet etmeye çalışsa da, Samsun'da Foncier gibi bazı Fransız ticarethaneleri pazar paylarını Belçikalı ticarethanelere terk etmek zorunda kalmışlardı.¹³⁸ Aslında Fransız mallarının karşılaştığı bu tehlike daha evvel kendini göstermişti. 1888 yılında Trabzon Fransız konsolosu Query bu konuda şu tespitlerde bulunuyordu:

"Fransız endüstrisi ve ticareti burada canlı bir rekabet ile karşı karşıyadır. Bundan dolayı bizim üreticilerimiz bu rekabet ile baş etmek durumundadır. Bu taraflarda kaliteye çok önem verilmemektedir ve bizim ürünlerimiz de büyük oranda düşük fiyatla piyasaya sürülebilecek ürünler değildir. Fakat İngilizler, Belçikalılar, Almanlar ve

en önemli tercihlerinin Marsilya-Paris iken yeni neslin Amerikan okulları sayesinde İngilizce ve Almanca öğrendiğini, bu sayede yurt dışına daha fazla çıktığını ve Fransa'nın tek tercih olmaktan çıktığını belirtiyordu. AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹³³ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport commercial pour l'année 1901.

¹³⁴ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

¹³⁵ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercice 1900.

¹³⁶ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime de l'exercice 1900.

¹³⁷ Bu konuda bakınız. Yılmaz, a.g.t., s. 195-204.

¹³⁸ AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde, Tome 83, Spadaro'dan Bertrand'a, 19 Eylül 1891.

İtalyanlar piyasaya ucuz mal sunmak için tereddüt etmemektedirler ki bu da bizim komşularımızın takip ettiği Anadolu'da izlenilmesi gereken bir yöntemdir. Eğer bu takip edilmezse bu pazarlarda yer almak zor olacaktır ve ucuz fiyatlı mallar Fransız mallarını pazardan çıkaracaktır.”¹³⁹

Görüldüğü gibi Fransız ticaretinin geriliğinin en önemli etkeni olarak konsololar Fransız mallarının kaliteli yapısına karşın pahahlığını ileri sürmektedirler. Bunun yanında Fransız tüccarların da ciddi manada bir rekabete girmek için bir girişimde bulunmadıkları da belirtilmekteydi. Örnek olarak Trabzon'un en önemli tüccarlarından birinin Fransız yünlülere ve Paris çivisi için değişik Fransız üreticilere başvurduğu; fakat bu girişime ciddi bir karşılık alamadığı ve sadece üreticilerin bu tüccarı komisyonculara yönlendirdiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda özellikle tavsiye edilen husus, Fransız üreticilerin, diğer rakip üreticiler gibi pazar ile acenteler vasıtası ile doğrudan ilişki kurması ve herhangi bir komisyoncunun araya sokulmadan malların % 8-10 daha ucuza satılabileceğiydi.¹⁴⁰ Bunun için de pazara en yakın acenteler ile bağlantının kurulması tavsiye edilmekteydi.¹⁴¹

Fransız girişimcilerin Samsun'da ticaretlerini geliştirmek için uygulamayı ihmal ettikleri en önemli hamle ise bölgede gerçekleştirilen ticari gezilerdi. Zira İstanbul piyasasında çok sayıda Alman ve Avusturyalı tüccar zaman zaman Samsun'a da gelmekteydi. Buna karşın İstanbul'da sayıları az olan Fransız ticarethanelerinin temsilcileri Samsun'a uğramamaktaydılar. Spadaro, Samsun piyasasında var olabilmenin yapılacak olan seyahatler ile yöre halkının zevklerinin, piyasa koşullarının ve piyasadaki yabancı malların tanınmasıyla mümkün olabileceğini ve bunun Fransız milli ürünlerinin pazar paylarının artırılması için bilinmesi gerektiğini belirtmekteydi.¹⁴² Bu konuda Cortanze de benzer noktalara değinir:

“Bir malın kaliteli ve üstünlüğünü ifade etmek için Fransız malı olduğu söylenir. Fakat Fransız malları uygun nakliye koşullarına rağmen oldukça yüksek fiyattırlar. Pahalı Fransız malları Samsun piyasasında tüccarlara, bunlara karşı Avusturya ve Alman ürünleri ile rekabet etme imkânı vermektedir. Ürünlerimizi mümkün olduğunca ucuza tedarik etmek gerek. Kalitesiz olmaları önemli değil. Burada önemli olan kalite değil miktardır.”¹⁴³

19. yüzyılın sonunda da Fransız ürünlerinin piyasa koşullarında fazla bir değ-

¹³⁹ AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commercial, Trébizonde, Tome10, 1891.

¹⁴⁰ 1898 yılı itibarı ile Samsun'da Fransız malları benzer Avusturya ve Alman mallarına oranla %5, 10, 15 daha pahalıya satılmaktaydı. AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport commercial consulaire de l'année 1898.

¹⁴¹ AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commerciale, Trébizonde, Tome 10, Rapport commercial de Trebizonde, en 1889.

¹⁴² AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Spadaro'dan Bertrand'a, 19 Eylül 1891; Fransız mallarının Osmanlı pazarının ihtiyaçlarına olan uygunluğu hakkında bkz. Jacques Thobic, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman: 1895-1914*, Publication de la Sorbonne, Paris 1997, s. 73-75.

¹⁴³ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 83, Rapport Commercial et maritime du port de Samsoun en 1894.

şiklik yoktur. Samsun'da Fransız mallarının payı rakiplerin yükselen payına karşın günden güne azalmaktaydı. Cortanze bunun kendi eksiklikleri olduğunu belirtirken kaybettikleri ticari alanın yanında dünyevi yani siyasi bir etki alanını da kaybettiklerini ve bunun da başka ülkeler tarafından kıskançlıkla izlenerek doldurduğunu belirtirken özellikle Almanya'nın ekonomik ve arkasından gelen siyasi yayılmasına Samsun örneğinde işaret etmekteydi.¹⁴⁴ Fakat daha da ilginç Fransa'nın Samsun'daki ticari payının geleceği üzerindeki yorumlardı. Cortanze'nin piyasa koşulları hakkında, silahlar kadar tehlikeli bir rekabetin içinde ticari bir savaş olduğu, Fransa'nın güçlü düşmanlara karşı bu savaşa direndiği ve bu savaştan Fransa'nın galip çıkmasını "ütapyadan aşağı kalmayan bir rüya" olarak nitelemesi bize Fransa'nın daralan ticaret hacmini en azından Samsun ve Trabzon örneğinde anlatmak için yeterlidir.¹⁴⁵

Sonuç

Konsolosluk kaynaklarının, sosyal ve siyasi hayat açısından önemli olmalarının yanında, özellikle iktisat tarihi açısından daha zengin ve faydalı kaynaklar oldukları bilinmektedir. Zira konsolosların, kendi ülkelerinin çıkarlarının temsilcileri olmaları itibarıyla iktisadi konular hakkında daha ayrıntılı bilgiler ortaya koydukları görülmektedir. Konsolosların iktisadi konularda hazırladıkları ayrıntılı raporlar, bizlere, özellikle 19. yüzyıla ilişkin gerek mikro ölçekte şehirler bazında gerekse de imparatorluğun genel iktisadi durumu hakkında bir tablo çıkaracak niteliktedir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına ilişkin Fransız konsolosluk raporları Samsun'un durumunu anlamamız açısından önem taşıdıklarından tarih araştırmalarında değerlendirilmesi gereken arşiv kaynakları arasında yer almaktadır. Cortanze'nin 1903 tarihli raporu temelinde hazırlanan bu çalışma, Samsun örneğinde 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli limanlarındaki altyapı olanaklarını, bu konuda görülen eksiklikleri ihtiva etmektedir. Gerek yerli gerekse de yabancı kaynakların sözbirliği etmişçesine üzerinde en çok durdukları konulardan biri iktisadi yapının temel itici güçlerinden olan ulaşım imkânlarının iyileştirilmesi olmuştur. Bu bağlamda Samsun'u iç kısımlara bağlayan karayolları ve demiryolları ve bu ulaşım ağının bir başka ayağını oluşturan liman olanakları üzerinde de durulmuştur. 19. yüzyılda Güney Karadeniz'deki diğer önemli liman olan Trabzon, limanının yetersiz altyapısı nedeniyle transit ticaret potansiyelin önemli bir kısmı Rusya'nın Poti Limanı'na kaptırılmıştı. Samsun, demiryolunun Ankara'ya kadar ulaşması ile sahip olduğu transit potansiyelin bir kısmını kaybetse de yükselen tarımsal üretim, Samsun limanını ayakta tutan en önemli kaynak oldu. Buna karşın bu üretim potansiyeline rağmen Samsun'da da ticaretin gereklerini karşılayacak dalgakıran, rıhtım ve ticari yapılar gibi altyapı unsurlarının tesis edilememesi Samsun'un ticaret potansiyelini etkileyen temel eksiklikler olarak ortaya çıktı.

¹⁴⁴ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Commercial consulaire de l'année 1899.

¹⁴⁵ AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84, Rapport Maritime sur la rade de Samsoun, 1903.

Yeni bir ulaşım vasıtası olarak buharlı gemilerinin hem tonaj hem de sayı bakımından artmaları ticaret hacminin artışına işaret ettiği gibi Osmanlı sularında yabancı gemi taşımacılığını ve Osmanlı denizciliğinin daralan payımı ortaya koymaktadır. Fakat tüm bu etkenlere rağmen Samsun, Karadeniz'in en önemli limanı oldu. Her ne kadar I. Dünya Savaşı ve arkasından Milli Mücadele Samsun'un yükseliş sürecini kesintiye uğratsa da Samsun, Cumhuriyet döneminde de beklentilerin yüksek olduğu bir yerdi. Bunu sadece küçük bir örnek ile desteklemek gerekirse, Fransız hükümetinin I. Dünya Savaşı'na kadar konsolosluk yardımcılarını ile temsil edildiği Samsun'a 1925'te konsolosluk tesis etmesi bu beklentiye gösterir niteliktedir.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

DH. MKT, 1794/34; DH. MKT, 313/46; DH. MKT, 1794/34.

ŞD. 327/14; ŞD, 1846/5; ŞD. 327/14.

A. MKT. MHM, 364/18.

A. MKT. MVL, 120/57.

İ. ŞD. 64/3760; İ. ŞD. 64/3760.

İ. DH., 46/2287.

İ. MVL., 387/169/03; İ. MVL, 437/19324.

A. MKT. NZD, 160/59; A. MKT. NZD, 158/67.

MVL, 593/65; MVL, 671/48.

Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi [Archives Ministère des Affaires Etrangères de la France (AMAEF)]

AMAEF, Paris, Correspondance politique des Consuls, Erzeroum: Tome 4.

AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commerciale, Trébizonde: Tome 10.

AMAEF, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Trébizonde: Tome 4, 8, 9.

AMAEF, CADN, Consolats, Trébizonde: Tome 83, 84.

Yıllıklar

Trabzon Vilayeti Salnameleri:

(TVS), 1319 (1901); (TVS), 1321 (1903).

Yayınlanmış Ticaret Yıllıkları

A&P, 1860, vol. 65, Report by Mr. Kühn Acting Consul at Samsoun, on Trade, of that port for the year 1858.

A&P, 1861, vol. 58, Trebizond, Report by Mr. Stevens, British Consul at Trebizond, on the Trade of that Port and Pashalic during the year 1858.

A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave.

A&P, 1873, vol. 76, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade of Trebizond for the Year 1873.

Annales du Commerce Extérieur, 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862.

Araştırma ve İncelemeler

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

Baskıcı, M. Murat, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.

_____, "XIX. Yüzyılda Samsun: İktisadi Değişim ve Yükseliş", *Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011*, c. III, ed. M. Aydın-B. Şişman-S. Özyurt-H. Atsız, Samsun Valiliği Yayınları, Samsun 2012, ss. 489-502.

_____, "Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57/4 (2002), ss. 1-33.

Bijışkyan, P. Minas, *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1998.

Collas, Bernard Camile, *1864'te Türkiye*, çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınları, İstanbul 2005.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997.

Çağlayan, K. Tuncer, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1*. Kitap, ed. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, ss. 283-298.

Diğiroğlu, Filiz, "Samsun Duhan Çarşısı'ndan Samsun Tütün Borsasına", *Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması*, haz. E. Tokdemir-Ö. Günçavdı-S. S. Kayam, TTK, Ankara 2011, ss. 95-112.

Ekinci, İlhan, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, c. 2. Kitap, ed. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2007, ss. 113-139.

Erler, M. Yavuz, - Edinsel K., "Samsun'da Tütün Üretimi (1788-1919)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/18 (2011), ss. 230-247.

_____, “Karadeniz’de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865–1875)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, c. I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, ss. 541-569.

Farley, J. L., *The Resources of Turkey*, London 1862.

Faroqhi, S., “Şāmşūn” *Encyclopaedia of Islam*, 2nd Edition, Brill 2011. (http://brillonline.nl/subscriber/entry?entry=islam_SIM-6590) (23 Eylül 2011).

Güler, İbrahim , “Türkiye Dışındaki Bazı Arşivlerin Türk Tarih İncelemelerine Kazandırılması (Tunus ve Fransa Arşivleri Örneği)”, *I. Milli Arşiv Şurası (20-21 Nisan 1998, Ankara)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998, ss. 295-318.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago 1980.

_____, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route”, *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), ss. 18-27.

İpek, Nedim, “Kuruluşundan Cumhuriyet’e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri”, *İlkeçaylardan Cumhuriyete Canik*, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, ss. 164-223.

_____, “Orta ve Doğu Karadeniz Limanlarındaki Ticari Faaliyetlerin Kent Nüfusuna Etkisi (1838-1900)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, I (2006), ss. 107-121.

Kahya, Fatih, *Osmanlı Devleti’nde Sigortacılık*, Libra Kitapçılık, İstanbul 2010.

Kaya, Şennur, “Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Sosyal Bilimler Dergisi*, I (2010), ss. 73-92.

Kütükoğlu Mübahat S., “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Eser Matbaası, Samsun 1998, ss. 97-108.

_____, “Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolosluk Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 11-12 (1983), ss. 151-166.

_____, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976.

Mazak, Mehmet, *Osmanlı’nın Deniz Hamalları İstanbul Mavnaları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara 1987.

_____, “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, c. II, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004, ss. 885-1051.

Sources de l'histoire du Proche-Orient et de l'Afrique du nord dans les archives et bibliothèques françaises, Tome I-II, K.G. Saur, München, New Providence, Paris-London 1996.

Temizer, Abidin, “Kırım Savaşı'nın Lojistiğinde Samsun'un Yeri”, *Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011*, c. III, ed. M. Aydın-B. Şişman-S. Özyurt-H. Atsız, Samsun Valiliği Yayınları, Samsun 2012, ss.687-691.

Thobie, Jacques, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman: 1895-1914*, Publication de la Sorbonne, Paris 1997.

_____, *L'administration générale des phares de l'Empire ottoman et la société Collas et Michel, 1860-1960*, L'Harmattan, Paris 2004.

Topal, Coşkun, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Yay. Haz. C. Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, ss. 327-331.

Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

Tural, Erkan, “Bir Bürokrat ve Bir Seyyah Gözüyle Canik (Samsun) Sancağı”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17 (2008), ss. 75-91.

Turgay, A. Üner, “Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century”, *Economie et Sociétés dans L'empire Ottoman (fin du XVIIIe- début du XXe siècle)*, der. J.-Louis Bacqué-Grammont, P. Dumont, Editions du Centre national de la recherche scientifique, Paris 1983, ss. 297-315.

Uygur, Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

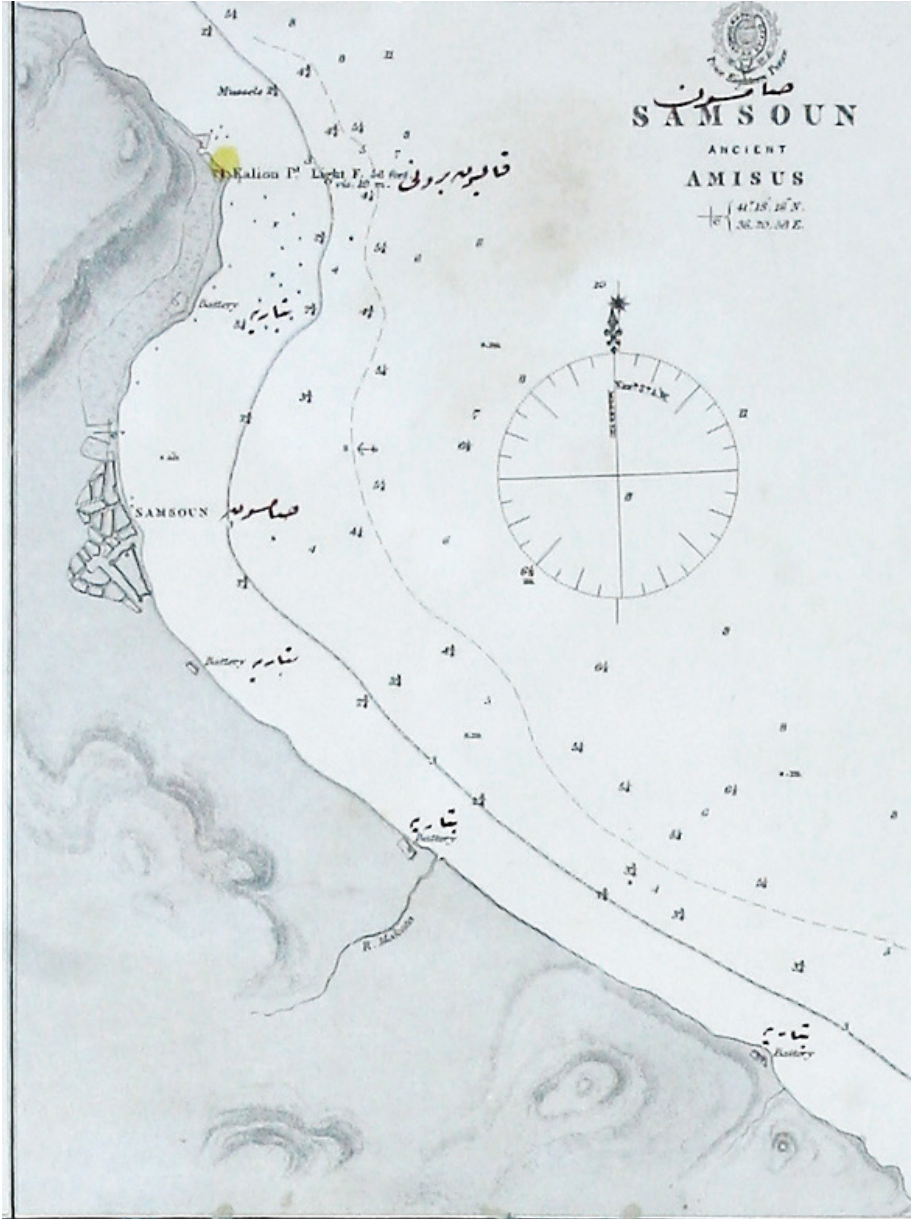
Vadala, R., *Samsoun: passé, présent, avenir*, Poul Geuthner, Paris 1934.

Yılmaz, Özgür, “Fransız Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsolosluğunun Kurulması ve Şehrin Durumu 1840-1870”, *Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011*, c. III, ed. M. Aydın-B. Şişman-S. Özyurt-H. Atsız, Samsun Valiliği Yayınları, Samsun 2012, ss. 673-686.

_____, “19. Yüzyıl Trabzon'unda Buharlı Gemi Taşımacılığı ve Deniz Ticareti”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, Doğu Karadeniz Bildiriler Kitabı*, KTÜ Yayınları, İstanbul 2012, ss. 285-306

_____, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

Yolalıcı, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1998.

EK 1: İngilizler Tarafından Yapılan Samsun Portolunu (1863), Hydrographic Office Karadeniz Haritaları Atlası.

EK 2: 1878 Tarihli Samsun Limanı Haritası, Karadeniz ve Marmara Denizi Atlası, 1274/1878.

EK 3: Cortanze'nin 1903 Samsun Limanı Raporunda Yer Alan Harita, AMAEF, CADN, Consulats, Trébizonde, Tome 84.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI KADIN DERGİLERİNDE AİLE VE EVLİLİK ALGISI*

SONGÜL KEÇECİ KURT**

Giriş

Dünyada kadın hareketleri 18. yüzyıl sonlarında başlayarak 19. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Bu dönem bireyin ön plana çıktığı özgürlük arayışlarının güçlendiği, toplumun geleneksel yaşam biçiminden koptuğu, siyasal ve ekonomik dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir.

1789 Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa'ya yayılan hak, adalet, eşitlik, anayasa, parlamento gibi kavramlar 1860'lardan sonra Paris ve Londra'da Genç Osmanlılar tarafından dillendirilmeye başlamıştır. Bu hareket kısa zamanda Osmanlı Devleti içinde politik bir boyut kazanmış, Batı etkisindeki aydınlar özgürlük talep etmiş ve anayasal bir hükümet yolunda mücadeleye başlamışlardır. Bu mücadele, sonucunda 1876'da I. Meşrutiyet ilan edilse de Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki yenilgi üzerine padişah II. Abdülhamid'in meclisi dağıtmasıyla bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde basın denetim altına alınmış olmasına rağmen padişaha olan muhalefet Genç Osmanlılar hareketini güçlendirmiş İttihat ve Terakki'nin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Osmanlı aydınları Devlet'i çöküşten kurtarmak için çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir. Yayınlanan gazete sayısına paralel olarak okur- yazar sayısının artması toplumda çeşitli konularda tartışma ortamı yaratmıştır. Modernleşme taraftarları, mevcut çöküşün önüne anayasa ile hakları ve eşitliği çerçevelenmiş Osmanlı vatandaşı kimliği oluşturularak geçilebileceğine inanmışlardır. Bunun için mücadeleye başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908'de yeniden Meşrutiyet'i yürürlüğe koymuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde toplanma, dernek kurma hakkı kabul edilmiş, birçok yeni dernek ve cemiyet kurulmuştur. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri kadın hakları ve eğitimi ile ilgili önemli yeniliklerin yapılmış olmasıdır.

Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadınlar farklı roller edinmeye başlamış ve toplumda bir statü kazanmak için taleplerde bulunmuşlardır. Basın yayın faaliyetle-

* Bu çalışma Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi BAP Birimi 14.001.2014 numaralı projesi kapsamında desteklenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, skkurt@agri.edu.tr

rindeki kısıtlamaların kaldırıldığı, dernek ve cemiyet kurma hakkının tanındığı bu dönemde kadınlar taleplerini duyurmak için gazete ve dergiler çıkarmışlardır.

Kadınların duygu ve düşüncelerinin halka aktarılmasında gerekli desteğin sağlanmasında basının rolü büyük olmuştur. Kadınlar II. Meşrutiyet Dönemi'nde yayımlanan pek çok gazete ve dergilerde çeşitli konulardaki düşüncelerini dile getirmek amacıyla yazılar yazmışlardır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde evlilik ve aile ile ilgili yayınlanan kadın dergilerinde pek çok yazının bulunduğu görülmektedir. Evlilik ve aile kurumu yüzyıllardır Türklerin yaşantısında önemini korumaktadır. Bu çalışmada II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türkçe yayınlanan bazı kadın dergilerinde kadın yazarların özellikle aile ve evlilikle ilgili yazıları incelenmiştir. Kadın yazarların, İslam dininin ve geleneksel Osmanlı toplumunun aile ve evliliğe bakış açısından nasıl etkilendiği, aile ve evlilikten neler beklediği, Osmanlı Devleti'nin dağılmakta olduğu bir dönemde okuyucu kitlesini aile ve evlilik konularında nasıl ve ne şekilde yönlendirdiklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Ayrıca bu dönemde diğer yazarların konu ile ilgili yazıları da irdelenerek evlilik ve aile ile ilgili benzer ve farklı fikirler gözler önüne serilecektir.

1. II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergileri

Osmanlı Devleti'nde kadın dergiciliğini başlatanlar Tanzîmât Dönemi'nin erkek aydınları olmuştur. Bu yayınlarla, farklılaşan toplum içerisinde kadınların rol ve sorumluluklarını gündeme taşımaya amaçlamışlardır. 1868'de yayınlanan *Terakki* gazetesi kimliklerini açıkça belirtmeden kadın mektuplarına yer vermiştir. Yayın tarihi açısından ilk kadın dergisi *Terakki-i Mukadderat ise Terakki* gazetesi tarafından çıkartılmıştır. Bu dergiye gönderilen mektuplarda kadınlar gerçek isimleri dışında çeşitli mahlaslar kullanmışlardır. Daha sonra *Vakit yahud Mürebbi-i Muhedderât, Aile, İnsaniyet, Hanımlar* dergileri ile sahibi ve yazar kadrosunun tamamı kadın olan *Şukûfezar* gibi dergiler yayımlanmıştır. Önceki dergilerde kendilerini baba ve koca adıyla tanıtan veya çeşitli mahlaslar kullanan kadın yazarlar dışında *Şukûfezar* dergisinin sahibi Arife, Münire, Fatma Nevber, Fatma Nigar gibi sadece kendi adlarını kullanan yazarların bulunduğu da görülmektedir. Bunların dışında *Mürüvvet, Parça Bohçası, Hanımlara Mahsus Gazete vs.* Osmanlı kadın basınında yer almıştır.¹

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra kadın dergilerinin sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. Bu dönemin en önemli dergileri, *Kadın, Mehâsin, Demet ve Kadınlar Dünyası*'dir. Bunların dışında çoğu kısa ömürlü olan *Musavver Kadın, Kadın (İstanbul), Erkekler Dünyası, Güzel Prenses, Kadınlık, Siyanet, Seyyale, Hanımlar Alemi, Kadınlar Alemi, Kadınlık Hayatı, Bilgi Yurdu Işığı, Türk Kadını, Genç Kadın, Kadın Duygusu, İnci, Diyane, Kadınlar Saltanatı, Hanım vs.* pek çok kadın dergisi yayın hayatına girmiştir.

¹ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2011. s. 61-69.

a. Kadın

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yayımlanan *Kadın* dergisi Selanik'te çıkmıştır. İlk sayısını R. 13 Teşrin-i evvel 1324 (26 Ekim 1908) tarihinde çıkaran derginin amacı her kadına hitap etmek olmuştur. R. 25 Mayıs 1325 (7 Haziran 1909) yılına kadar 30 sayı yayımlamıştır. *Kadın* dergisi sayfalarında edebi yazılara, hikâyelere ve sohbetlere yer vermiştir. Ayrıca okuyucu kadınlardan gelen yazılar da yayımlamıştır. Kadınların toplumsal yaşama katılmalarına önem veren *Kadın* dergisi, kadınların eğitilmesini savunmuştur. Derginin müdürü Türk edebiyatının seçkin simalarından Enis Avni'dir. Derginin yazarları arasında erkek yazarlar bulunduğu gibi, pek çok kadın yazar da yer almıştır. Bunlardan en önemlileri ise Osmanlı kadın hareketinin öncülerinden Emine Semiye² ve onun yakın dostu şair Nigar Hanımlardır.³ Bunların dışında Ayşe İsmet, Cavide Peyker, Fatma Seniye, Zekiye, Fatma bint-i Haşim, Nakiye Hanımlar ve Abdullâh Cevdet, A. Ulvi, Abdülhak Hamid, Mehmet Emin, Celal Sahir, Kazım Nami gibi erkek yazarlar da yer almıştır.⁴

Bu derginin yazarları içerisinde bulunan Osmanlı kadın hareketinin en önemli kadın şahsiyetlerinden Emine Semiye, kardeşi Fatma Aliye gibi ailesinin tüm imkânlarından yararlanarak kendini yetiştirmiş aydın bir Osmanlı kadınıdır. Emine Semiye'nin gerek makalelerinde, gerekse roman ve hikâyelerinde kadın kahramanlarını evden kaçarak çalışma hayatı içerisine giren, eş seçimini kendisi yapabilen güçlü kadınlar olarak kurguladığı görülmektedir. Bu dönemin önemli kadın şahsiyetlerinden Fatma Aliye'nin ise makalelerinde geleneksel toplumsal düzenle paralel bir söylemi benimserken, romanlarında alttan alta kadın özgürlüğünü gündeme getirmeye çalıştığı görülmektedir.⁵

b. Mehâsin

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk kadın dergisi olan *Mehâsin*, 1 Eylül 1324-12 Teşrin-i sâni 1325 (14 Eylül 1908- 25 Kasım 1909) tarihleri arasında 12 sayı çıkaran aynı zamanda ilk defa renkli resimlerle yayımlanan aylık kadın dergisidir. Kapağında Abdülhak Hamid'in "Bir milletin nisvanı derece-i terakkisinin mizanıdır"⁶ sözüne yer vererek kadın inkılabına önem verdiğini göstermektedir. Daha çok güzel sanatlar, el sanatları, edebiyat, musiki, moda gibi konulara yer vermiş, dönemin kadın tartışma-

² Tanzimat'ın önde gelen devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa'nın kızıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şahika Karaca, "Modernleşme Dönemi'nde Bir Kadın Yazarın Portresi: Emine Semiye Hanım", *bilig*, 57, (2011), ss. 115-134; Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiye*, Timaş Yayınları, 2008.

³ Hakan Aydın, "Kadın (1908-1909): Selanik'te Yayımlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, (2009), s. 147-156.

⁴ Çakır, *a.g.e.*, s. 79.

⁵ Şahika Karaca, "Fatma Aliye ve Emine Semiye'nin Kadının Toplumsal Kimliğinin Kazandırılmasında Öncü Fikirleri". *International Journal of Social Science*, 6/2, (2013).

⁶ Mehâsin, (R. Ağustos 1325), Sayı: 9.

larına katılmaktan da geri durmamıştır.⁷ Bu dergide kadın yazarlar içerisinde Emine Semiyye, Münevver Asım, Fatma Sabiha, Şukufe Nihal, Halide Salih ve Zühre Hanım isimleri bulunmaktadır. İsmet Hakkı Hanım ve Cemal Sahir de bu dergide yazı yazmışlardır.

c. Demet

Demet dergisi 1908 yılında yayın hayatına başlamıştır. Sahibi ve başyazarı Celal Sahir olan dergi ağırlıklı olarak şiir ve hikâye gibi eserlere yer veren bir edebiyat dergisidir. Bunun yanında sağlık, moda, çocuk eğitimi, ahlak, kadın eğitimi konularına yer vermiştir. ⁸ R.17 Eylül-29 Teşrin-i evvel 1324 (30 Eylül 1908-11 Kasım 1908) tarihleri arasında yedi sayı çıkarabilen derginin okuyucu kadrosunu Müslüman kadınlar oluşturmuştur. Kadının ilerlemesi, eğitimi, iyi bir eş ve anne olmasının toplum açısından ehemmiyeti, kadının aile içindeki önemine dair hem kadın hem de erkek yazarlar dergide görüşlerini paylaşmışlardır. Celal Sahir, Enis Avni, Mehmet Akif, Mehmet Emin, Selim Sırrı, Mithat Cemal gibi önemli isimlerin yanında Ulviye (Bint-ül Asım Ulviye) Fatma Müzehher, Halide Salih (Halide Edip), Nigar Bint-i Osman, Ruhsan Nevvare, İsmet Hakkı gibi kadın isimler bulunmaktadır.⁹

d. Kadınlar Dünyası

Dönemin en önemli kadın dergilerinden biri *Kadınlar Dünyası*'dır. Bu dergi, II. Meşrutiyetin çalkantılı döneminde kurulan, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin yayın organıdır. Nuriye Ulviye (Mevlan) başkanlığında 4 Nisan 1913 tarihinde yayınlanan *Kadınlar Dünyası*, haftada bir kez yayımlanmıştır.¹⁰ 1913-1921 yılları arasında fasılalarla yayın hayatına devam etmiş, kadın hak ve menfaatlerini savunan bir yayın politikası izlemiş, kadın hakları, siyaset, eğitim, çocuk bakımı, güzellik gibi pek çok konuya sayfalarında yer vermiş, kadınların yaşadığı sorunları gündeme getirerek bununla ilgili çözüm önerileri sunmuştur. 101. sayısından itibaren gazetede önemli değişikliklere gidilmiş, kendisini kapağında haftalık yayımlanan resimli bir gazete olarak tanıtsa da artık kapaklı yayımlanan, içeriği ile bir gazeteden çok bir dergi vasfına bürünmüştür. Sahibi, yazar kadrosu, dergiye gönderilen makale ve okur mektuplarıyla tamamen kadınlara ait bir dergi olmuştur.¹¹ Kadınlar için yeni bir dünya yaratma misyonu üstlenen dergi, kendini feminizm hareketi ile tanımlamıştır.¹² Din ve cinsiyet ayrımı yapmadan her kesime hitap eden dergi, amacının kadın inkılabı olduğunu dile getirmiş, evlilik ve aile ile ilgili birçok yazı yayımlamıştır. Dergide gereksiz çeyiz masrafları ve görücü usulüyle evlenme gibi konular da ele alınmıştır.

⁷ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 68.

⁸ Tümer Erdem, *a.g.e.*, s. 68.

⁹ Çakır, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁰ Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, İstanbul 1996, s. 145.

¹¹ Erdinç Gülcü, Samiye Tunç, "Osmanlı Basın Hayatında Kadınlar Dünyası Dergisi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/2. (2012). s. 161.

¹² Çakır, *a.g.e.*, s. 61-81.

Çalışmamızın önemli bir kısmı bu dergideki yazılardan oluşmaktadır. Derginin yazar kadrosunda öne çıkan isimler Ulviye Mevlan, Aziz Haydar, Emine Seher Ali, Mükerrerrem Belkıs, Nimet Cemil, Atiye Şükran, Aliye Cevad, Sıdıka Ali Rıza, Safiye Biran, Yaşar Nezihe, Sacide, Nebile Akif vs.dir.

Bu dergide pek çok yazısı bulunan Mükerrerrem Belkıs, kadın hakları davasına kendini adanmış, okur mektuplarına en fazla muhatap olan ve izahı istenen güçlü bir kalemdir ve yazılarıyla da kadınları eğitmeye çalışan bir pedagog gibidir. “Bu cereyanın gayesi pek o kadar basit değildir. Herkesin bunu düşünmek hakkı vardır. Çünkü kadın hürriyetiyle yalnız kadınlara hak verilmekle kalınmıyor, bütün heyet-i içtimaiyelerin şekli hayatı da tebdil ediliyor. Görülüyor ki, müthiş bir inkılabın mebdindeyiz (başındayız)”¹³ sözleriyle de kadın inkılabının destekçisi ve yaşadığı dönemde kadınların hak elde etme mücadelesinde bir öncü olduğu görülmektedir. Ayrıca Sacide ve Zaim Hayriye adlı kadın yazarların da aile, evlilik, çeyiz ile ilgili yazıları bulunmaktadır.

2. II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı

Evlilik ve aile kurumları genellikle toplumların örf-adet ve gelenekler gibi yapıtım gücüne sahip manevî değerleri ile dinî kurumları tarafından telkin ve tavsiye edilmektedir. Bu nedenle kadın dergilerinde yer alan konu ile ilgili yazılarda evlilik ve aile ile kadının bu kurumlar içerisindeki rolleri tanımlanırken İslam dini ve Osmanlı toplumunun genel bakış açısı da göz önünde bulundurulmuştur.

Türkçede kullanılan “evlenme” veya “evlendirme” tabirleri erkek ya da kızın baba ocağından ayrılarak yeni bir ev veya aile kurması anlamında kullanılmaktadır.¹⁴Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra bu dinin esaslarına göre yaşamaya çalışmışlardır. İslam dini Kur’ân-ı Kerim’in Nur Sûresi’nin 32. ayetinde “Bir de sizden olan bekârları ve kölelerinizden, cariyelerinizden salih olanları evlendirin. Eğer fakir iseler Allah onlara fazlından zenginlik verir...”¹⁵ şeklinde evliliği kutsamıştır. Hatta bu surede yer aldığı gibi köle ve cariyelerle evlenmek Allah katında sevap kabul edilmiştir. Bununla beraber evlilik, İslamiyet’te yerine getirmesi sünnet olan fiillerden biridir. Müslümanlar için evlenme Sünnî esaslara göre yazılmış fıkıh ve fetva kitaplarına göre yapılmaktaydı. İslam hukukunda evlenme tarafların icap ve kabulü ile gerçekleşen bir akit olarak telakki edilmiştir.¹⁶ Osmanlı’da İslam hukukunun gerekleri yerine getirilmekle beraber bu kurallara aykırı olmayan nişan, düğün, çeyiz gibi adetlerin var

¹³ Çakır, *a.g.e.*, s. 180.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları. İstanbul,1997, s. 228.

¹⁵ *Kur’an-ı Kerim’in Yüce Meali*. (haz. E. Hamdi Yazır. Sadeleştirilen: Mustafa Kasadar), Ravza Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁶ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. No: 34. Ankara 1974, s. 282.

olduğu da görülmektedir. Ayrıca son yıllarda yapılan araştırmalarda Osmanlı ailesinde, serbest olmasına rağmen, çok eşlilikten ziyade fiilen tek eşliliğin hâkim olduğu görülmektedir.¹⁷

Toplumda yaygın olan tek eşliliğe rağmen devlet, Tanzimat Dönemi'nden itibaren kanunen evlenme ve boşanmalara belli bir standart getirmeye çalışmıştır. 1844 yılında çıkarılan bir irade ile evlenme zorlaştırılarak nüfusun azalmasına ve kız kaçırma, cinayet gibi istenmeyen olaylara neden olan başlık parası geleneği kaldırılmak istenmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesi'nde mirasın kız ve erkek evlatlar arasında eşit paylaşılması ilkesi kabul edilmiştir. 1867 yılındaki on maddelik bildiriyle de başlık, ağırlık namıyla bir paranın alınması, aileler arasında kutlama amaçlı hediyeleşmeler, en zengin için bile düğünün iki günden fazla sürmesi gibi israf sayılan masraflar yasaklanmış, uymayanlar için cezai yaptırımlar getirilmiştir. 1881 yılında *Ceza Kanunu'nun* 37. maddesinde ise bu sayılanlara uymayanlara hapis cezası öngörülmüştür.¹⁸

Tanzimat'tan sonraki kanunlaşma hareketiyle beraber çıkarılan *Sicil-i Nüfus Nizamnamesi* 9 Aralık 1872 tarihinde nikâh ve evlenmelerin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili bir standart getirmiştir. Burada imamın nikâh akidinde bulunması resmiyet kazanmıştır.¹⁹ 1874'te Şûra-yı Devlete yeni bir *Sicil-i Nüfus Nizamnamesi* hazırlatılıp, 5 Temmuz 1881'de II. Abdülhamid tarafından onaylanarak yürürlüğe giren bu nizamnamenin kadınlara yönelik en önemli tarafı nüfus sayımına dâhil edilmeleridir.²⁰ İlk olarak 1881 tarihli *Sicil-i Nüfus Nizamnamesi* ile evlenme ve boşanmaların tescil edilmesi zorunluluğu ve izinsiz nikâh kıyma yasağı getirilmiştir.²¹ Bu kararlara paralel olarak devletin son dönemlerinde Medeni Kanunun öncüsü sayılan kısa ömürlü ve tam uygulanamayan Hukuk-i Aile Kararnamesi R. 31 Teşrin-i evvel 1333(31 Ekim 1917) yılında Takvim-i Vekayi'nin 3046 numaralı nüshasında yayınlanmıştır.²² Her ne kadar 1919 yılında yürürlükten kaldırılmış olsa da kadına boşanma hakkı tanınmış, çok eşlilik zorlaştırılıp ancak eşin rızasının alınmasıyla mümkün hale getirilmiştir. Nizamname gereğince nikâh akidnamelerinin bir suretinin nüfus idarelerine tebliği ve boşanma

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara, (1992); Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM*, 23, (2008); İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM*, 31 (Bahar), (2012).

¹⁸ Yasemin Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde Otoriter Modernleşme ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 21, (2007), s. 4-6.

¹⁹ "Sicil-i Nüfus Nizamnamesi", *Düstur*; Zeyl II, s.15-24.(R. 1289).

²⁰ Hasan Yüksel, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı", *Turkish Journal Of Population Studies*, 28-29, (2006-2007), s. 76.

²¹ Ekrem Buğra Ekinci, "Akim Kalan Bir Teşebbüs: Osmanlı Aile Kanunu" *Tarih ve Medeniyet*, 43, (1997), s. 50-52.

²² BOA(Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH. H.MŞ. (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı), 17/86, H. 20 B 1336/1 Mayıs 1918.

vukuunda bu durumun yönetime bildirilmesi gerektiği²³ ve nüfus idaresince yapılacak evlenme ve boşanmaların kayıt altına alınmasının zorunlu olduğu görülmektedir.²⁴

Kadınların hak ve özgürlük arayışının ve toplum içerisinde kendi konumlarını tanımlarının yasal dayanağını oluşturan bu düzenlemelere paralel olarak evlilik ve aile ile kadının durumunda önemli değişiklikler olmuş, teknolojik ve bilimsel gelişmeler Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Batılılaşma hareketleri ile bu etkileşim daha da artmış, çeşitli alanlarda meydana gelen değişiklikler kadın hareketlerine de yansımıştır. Aydınlar tarafından toplumun geri kalmasının sebepleri tartışılırken kadını topluma daha yararlı hale getirmenin yolları aranmıştır. Bunun için kadını ve toplumu etkileyen her kurum yeniden gözden geçirilmiştir. Bu dönemde toplumun temelini oluşturan aile ve evlilik kurumu ile ilgili görüşler dile getirilmeye ve bu kurumlar içinde topluma zarar veren uygulamalar eleştirilmeye başlanmıştır. Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nin getirdiği özgürlük ortamı bu tartışmaları daha da desteklemiş ve artırmıştır. Kadın dergilerindeki aile ve evlilikle ilgili yazılarda İslam dininin hükümleri zaman zaman hatırlatılarak toplumda batıl inanışa veya bir tür geleneğe dönüşmüş adetler eleştirilmiştir. Doğru olmayan evlilik usullerinin Osmanlı toplumunda gençlere ve ailelere verdiği zararlar üzerinde durulmuştur. Kadın dergilerinde evlilik ve aile ile ilgili meselelerde çok eşlilikle ilgili çok fazla yazıya rastlanmamıştır. Bu da çok eşliliğin toplumda gerçekten yaygın olmadığını bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

II. Meşrutiyet Dönemi kadın dergileri, kadınların eğitiminden çocuk bakımına, karı koca ilişkilerinden aile hayatına, dünyadaki kadınlardan cilt bakımına kadar çok farklı konuyu ele almıştır. Bu konu başlıklarından biri olan evlilik ve aile ile ilgili dönemin en önemli kadın dergileri olan *Kadın*, *Mehâsin*, *Demet ve Kadınlar Dünyası*'nda kadın yazarların pek çok yazısı bulunmaktadır. Evlilik ve aile ile ilgili hususlar genelde kadınların eğitimi ile ilişkilendirilmiştir.

a. Evlilik

İnsanlar, ihtiyaçlarını temin etmek ve daha mutlu bir hayat geçirmek üzere bir arada yaşamak mecburiyetindedirler. Bu birlikteliğin bir basamağı olan evlenmek, Türk Dil Kurumu tarafından "*erkekle kadının, aile kurmak için yasaya uygun olarak birleşmesi, izdivâc etmesi*" şeklinde tanımlanmıştır.²⁵Bu yönü ile evlilik ailenin çocuklar vasıtasıyla çoğalmasının temelini oluşturur. Özellikle çocuğun dünyaya getirilmesi, yetiştirilmesi ve korunması nedeniyle hemen hemen bütün toplumlarda eşlerin bir araya gelmesi evlenme ile onaylanmaktadır.

II. Meşrutiyet Dönemi kadın dergilerinden *Mehâsin*'de evlilik "iki kişi arasında bir hayat ve ahenk" olarak tanımlanmış, karı kocanın beraber turmanacağı bir dağa ben-

²³ BOA, DH.EUM.KLU. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemî Umumî) 16/98, H.29 Z 1339/3 Eylül 1921.

²⁴ BOA, DH.SN.THR. Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî, 80 /17, H. 15 L 1336/ 24 Temmuz 1918; *Düstur*, R. 1289, s. 15-24.

²⁵ www.tdk.gov.tr (Erişim tarihi:23.03.2014).

zetilmiş ve basite alınmaması gerektiği anlatılmıştır. Birlikte yaşanan bu hayatı idare etmek için eşlerin birbirine karşı anlayışlı ve nazik olması gerektiği vurgulanmıştır.²⁶

Mükerrem Belkis, *Kadınlar Dünyası*'nda yayınlanan "İzdivaç ve Usul-i İzdivaç" başlıklı yazısında evliliğin hayattaki üreme şekillerinden biri ve insan neslinin devamı için şart olduğunu ifade etmiştir. Evliliklerin iyi ve kötü olabileceğini ancak toplumun iyi olabilmesi için evliliklerin de iyi olması gerektiğini belirtmiştir. Bir milletin kuvvetini insanların çoğalmasına ve dolayısıyla evliliklere bağlamıştır. Bu dönemde evlilik ve nüfus meselesinin bütün devletleri alakadar edip düşündürdüğünü, makalelerde ve konferanslarda "Fransa batıyor, niçin batıyor? Tenakıs-ı nüfustan" haberleriyle bunun nedeninin evlilik tarzının kötü olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. "İzdivâc refi(kaldırma) kabul olamayan bir ihtiyac-ı tabiidir" görüşü ile evliliğin beslenme kadar mühim olduğu, yemek yemeyenlerin hem maddeten hem manen öldüğünü, evlilik yapmayanların ise yalnız manen öldüğünü ileri sürmektedir. Bununla beraber evlenmemenin, cinsiyetin bekasına hizmet etmemek sayıldığı için büyük bir cinayet işlemek olarak kabul edilebileceğini yazmıştır.²⁷ Feminist bir yazar olarak Mükerrem Belkis evliliği tavsiye edip kızların bundan korkmamalarını telkin etmektedir.

Kadın dergilerinde evlenmenin öneminin yanında yanlış usullerle yapılan evlilikler en fazla üzerinde durulan konulardan biridir. Tanzimat sürecinde evlilikle ilgili olarak yakımlan görücü usulünün, olumsuz olarak nitelendirilmesine karşın²⁸ geleneksel geçerliliğini korumayı II. Meşrutiyet Dönemi'nde de sürdürdüğü görülmektedir. *Kadınlar Dünyası* dergisinde "Bizde izdivâc" başlıklı, isimsiz çıkan yazıda görücülük şu şekilde anlatılmaktadır:²⁹

"Her gün kapı çalınır birçok kadınlar gelir bunların önlerinde pişdarları(öncü) gözüktür. Yüzü tamamen düzgün örtülü, kaşları rastuklu, gözleri sürmeli, yanakta rastuktan sahte benler kulakta elmas taklidi küpelerle seksenlik bir kadın... Kılavuz bunun arkasında kâin ana, görümce ve komşulardan bazıları. Kimi zaman bunlar beş altı tane hatta çocuklarla gelirler ve kapıdan girerken bin türlü vaziyetlerle görücü olduklarını anlatırlar. Yukarı çıkarlar kahveleri, namzed kızlar getirir. İskemleye ezile büzüle oturur. Bundan sonra nazarlar büsbütün kendisine in'itaf eder (döner). Kahvelerin yudumuna beşer dakika fasıla vererek ve gözler ile kusur arayarak kızcağızı baştan aşağıya kadar süzerler"

Yine aynı dergide "Bizde usul-i izdivâc, lanet bu çirkin adete lanet" başlıklı yazıda Mükerrem Belkis "milletimizi ıslah için aileleri ıslah edeceğiz ailenin ıslahı da usul-i izdivâctır" görüşünü vurgulamıştır. Bu dönemde yapılan evlilik usullerinin ka-

²⁶ *Mehasin*, 1/2, (Teşrin-i evvel 1324), s. 100-104.

²⁷ Mükerrem Belkis, *Kadınlar Dünyası*, 1/100, (R.7 Eylül 1329), s. 4.

²⁸ Çimen Günay Erkol, "Osmanlı -Türk Romanından Çağdaş Türk Romanına Kadınlık: Değişim ve Dönüşüm", *Türkiyat Mecmuası*, 21/Güz, (2011), s. 147-175.

²⁹ *Kadınlar Dünyası Tefrihası* 16. 1/73 (R.15 Haziran 1329), s. 2.

nuna muhalif olduğu, kadın ve erkek arasında ruh ve mizaç bakımından bir uyum yoksa hayatlarının berbat olacağını öngörerek görüclük usulünü eleştirmiştir. “Bunu değil insanlara hayvanlara tatbik etseniz maksad-ı izdivâc hâsıl olmaz” sözleriyle bu usulün evliliğin amacına aykırı olduğunu dile getirmiştir.³⁰ Bir kızın evlendiği gün kocasını görmesinin dinen de doğru olmadığına dikkat çekerek İslam dininin temel hükümlerinin de bu usulün kaldırılması gerektiğini onayladığı ile ilgili olarak kadınları bilgilendirmeye çalışmıştır.

Görücü usulü ile yapılan evliliklerin olumsuzlukları ifade edilirken sağlıklı bir evlilik için bir kadının eşinde araması gereken özellikler de Evliyazade Makbule tarafından *Mehasin* dergisinde dile getirilmiştir. Ona göre seviye-i ilim ve irfami yüksek bir mertebede bulunan, faziletli olan kadınlar için evliliğin ehemmiyeti pek büyüktür ve onlar eşlerinin manevi hallerini tetkik eder, maddi servetten ziyade manevi serveti ararlar. Bir kocanın nasıl olması gerektiğini maddeler halinde açıklamıştır. Bu maddeler içinde en dikkati çeken kocanın mesleği ne olursa olsun mevcudiyetini göstermesi, varlığını ispat etmesi, zekâsı, iktidarı, fedakârlığı ile insanlığa faydalı bir insan olması gerektiği ve vatanının milletinin menfaati uğrunda şahsî menfaatlerini feda edebilmesidir.³¹ Görülüyor ki II. Meşrutiyet yıllarında iyi bir eş ararken sahip olunması beklenen en önemli vasıflardan biri vatanseverliktir.

Evlilikler gerçekleşirken şikâyet edilen bir diğer konu ise düğünler sırasında yapılan masraflardır. *Kadın* dergisinde “Bizde Düğünler” başlığıyla çıkan yazıda şarkta ve bilhassa Müslümanlar arasında düğünün bir ailenin asaletinin, soyluluğunun göstergesi olarak addedilmesi ve her ailenin şahsi gururunu, benliğini düğünlerdeki gösterişi ile memnun edebilmesi eleştirilmiştir. Köyde olsun şehirlerde olsun büyük servet harcanan düğünlerin ailelerin gururunu idame ettirmek için birer müsabakaya dönüştüğünden yakınılmıştır.³²

Mükerrem Belkis’in evlenme ile ilgili batıl inanışa dönüşmüş bazı alışkanlıkları da eleştirdiği görülmektedir. Evlenemeyen kızların “bir yemeni alarak bir kadın türbesi içindeki sandukaya atmaları, güya o kadının şefaatiyle kızların kısmetini açarmış” inancını yadırgamış “ölülerden medet umulmamasını” öğütlemiştir. Ancak bu durumun kızların evde kaldığı düşünmesinden, eski usullerle yapılan evliliklerden kaynaklandığını belirterek bunun hem ebeveynini hem de kızları korkuttuğunu dile getirmiştir.³³

Evlilik ile temelleri atılan aile II. Meşrutiyet Dönemi kadın dergilerinin en önemli konu başlıklarından biridir. Bu konu başlığı incelenirken hemen hemen her yazıda konunun kadın ve eğitimi ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu nedenle aile başlığına kadın ve eğitim de eklenmiştir.

³⁰ Mükerrem Belkis, *Kadınlar Dünyası*, 1/100, (R. 3 Ağustos 1329), s. 3.

³¹ Evliyazade Makbule, *Mehasin*, 1/7, (R. Mart 1325), s. 500-502.

³² *Kadın*, 1/7, (R. 24 Teşrin-i sani 1324), s. 6-7.

³³ Mükerrem Belkis, *Kadınlar Dünyası*, 1/100, (R.21 Eylül 1329), s. 11.

b. Aile, Kadın ve Eğitim

Evlenme ile temelleri atılan ailenin oluşumunu sağlam bir temele oturtmak isteyen çok uluslu Osmanlı Devleti'nde aile denildiğinde çok geniş içerikli bir kavram akla gelmektedir. Osmanlı ailesi, sayısal bakımdan çekirdek aile özelliği gösterse de büyük ailenin yaşam ve üretim kalıplarına uymaya daha meyillidir.³⁴ Tanzimat Dönemi'nde itibaren aydın sınıf aile ile ilgilenmiş, aydın bürokratların hazırladığı kadın ve modern aile rehberi olarak Aile Salnamesi çıkarılmaya başlanmıştır.³⁵ Ayrıca II. Meşrûtiyet'ten sonra birçoğu feminist karakterli olarak kurulan kadın dernekleri, basın hayatında yer alan kadın dergileri kadınların aile ve evlilikle ilgili olarak bilinçlenmesine hizmet etmiştir.³⁶

Bu dönemin kadın dergilerinde aile ile ilgili olarak çeşitli şekillerde görüş belirten yazarlar, aile düzeni ve mutluluğu için yapılması gerekenler üzerinde durmuşlar ve bu hususta kadınların rollerini vurgulamışlardır. Kadınların görevlerini yerine getirirken de bunu en iyi şekilde ifa edebilmesi için sık sık iyi bir eğitim alması gerektiğini hatırlatmışlardır.

Demet dergisinin kadın yazarlarından Nigar Bint-i Osman, “Zeynep Sünbül Hanım” başlıklı yazısında bir kadının her şeyden evvel iyi bir eş ve iyi bir valide olması gerektiğini dile getirerek çocukların terbiyeyi annelerinden almalarından dolayı ilk önce validelerin yetişmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁷

Kadınlar Dünyası dergisinde kadınların erkeklerden geride kalmasının eğitimsizlikten kaynaklandığının iddia edildiği isimsiz çıkan “Erkekler! Kadınlık yalnız meyve değildir” başlıklı yazıda kadınların sanayide olsun ticarete olsun hatta halkın idaresinde erkeklerin kabiliyetlerinden daha aşağı olmadıkları dile getirilerek Osmanlı'da kadınlığın henüz inkişaf edememesinin sebebinin Osmanlı kadınlarının istidadsızlığı (kabiliyet) değil, eğitim tarzına bağlamaktadır.³⁸

Aynı dergide çıkan “Aile Muhabbeti” başlıklı yazıda Zaim Hayriye, “beşiği sallayan eller cihana hâkim eyler” sözü ile anneliğin önemini hatırlatarak kadının aileyi bahtiyarlıkla beslediği, ailenin ruhu olduğu ve bütün mutlulukların kaynağı olduğunu yazmıştır. ‘Bir aile nasıl bir valide ister?’ sorusunun ardından çocuklarını iyi besleyen ve şefkat gösteren, eğitimiyle ilgilenen annelerin, böylece milletin de saadetine vesile olacağını ifade etmiş “senin bütün her arzu iştiyakın, bütün serâir-i(sırlar) hayatın sevgili evlatlarınla kaim, emin ol” sözleri ile kadınların bütün hayatını çocuklarına indir-

³⁴ Osmanlı toplumunda aile ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009; Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı*, c.IV. (1999).

³⁵ Ortaylı, *a.g.e.*, s.159.

³⁶ Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. Ankara 1991.

³⁷ Nigar Bint-i Osman, *Demet*, 7, (R.29 Teşrin-i evvel 1334), s.100.

³⁸ *Kadınlar Dünyası*, 1/38, (R.11 Mayıs 1329).

gemiştir. Kadının çocuğuna verdiği terbiye ile çocuklarını ilelebet bahtiyar edeceği ve kendisinin de böylece mesut olacağını düşünmektedir.³⁹

Aile içerisinde eşler arasındaki uyum da kadın dergilerinde dile getirilen hususlardandır. *Kadınlar Dünyası* imzalı “Ailede imtizaç (uygunluk)” başlıklı *Kadınlar Dünyası*’nda çıkan yazıda ise milletlerin ailelerden ailelerin de erkek ve kadınlardan oluştuğu belirtilerek sadece erkeklerde değişim yaşanır kadınlarda yaşanmazsa ailelerin şirazeden çıkacağı ifade edilmiştir. Osmanlı’da ilk olarak erkekler için modern mektepler açıldığı ve erkeklerin iyi bir eğitim almasına çalışıldığı ancak kızlar için modern mekteplerin açılmamasının bu dönemde yaşanan evliliklerde tahsil bakımından bir uyum sorunu ortaya çıkarabileceği düşünülmüştür. Kadın ve erkeklerin mümkün mertebe seviye-i irfanlarının birleştirilmesi gerektiği aksi takdirde bu nedenle aile buhranları yaşanabileceği uyarısında bulunulmuştur. Ayrıca kadınların kendi geçimini temin etmesinin önemine vurgu yapılarak istemedikleri bir evliliğe ekonomik kaygılar nedeniyle razı olmamaları gerektiği belirtilmiştir.⁴⁰

Ailede kadının görevleri dönemin yazılarında yer verilen konulardandır. Aliye Cevad imzalı *Kadınlar Dünyası*’ndaki “Aile” başlıklı yazıda vezâif-i beytiyye üzerinde durulmuştur. Vezâif-i beytiyye aile fertlerinin birbirlerine karşı haiz olduğu vazifeler olarak açıklanmıştır ve bu vazifelerin insanın aile içindeki mevkiine göre değiştiği ifade edilmiştir. Vazifeleri yerine getirmenin aile hayatının mutluluğu için şart görülmüş ve karı kocanın birbirlerine karşı en önemli görevlerinin sadakat, emniyet, ihtiram ve yardım olduğu vurgulanmıştır. Bu konu ile ilgili görüşlerini yazar şu şekilde ifade etmiştir:

“Sadakat ailenin ruhudur. Emniyet de sadakat kadar önemlidir birbirlerine güvenmeyen karı kocanın rabita-i tekâmülü zayıftır. Çünkü insan ancak düşmanına güvenmez. Emniyet aileye refahat ve saadet bahş eder. Ailenin cereyan-ı asliyesinden inhiraf (sapma) etmemesi için mutlaka ihtiramın lüzum-ı katiyesi vardır. Kadın üzerinde hiçbir zaman erkek hak tahkime malik değildir”

Karı kocanın her vakit için birbirlerine yardımcı olması gerektiği, kocanın iâşe ve himayeden sorumlu olduğu, kadının erkeğe emanet olup, ırzını, canını, malını, muhafaza etmesi gerekliliğini belirtmiştir.⁴¹

Kadın dergisinde kadınların eğitimi üzerinde sıklıkla durulmasının sebebi, kızların eğitiminin, evliliğin dolayısıyla ailenin hatta devletin geleceğini belirleyeceği anlayışından kaynaklanmaktadır. Bu görüş “Ta’lim ve Taallüm” başlıklı yazıda Pakize Seniyy tarafından şu şekilde dile getirilmiştir:

“Evet bir genç kız, münevver fikirli az çok bir malumat sahibi olarak alem-i izdivaca atılırsa hayat-ı umumiyyede, teşkil-i aile hususunda görülen müşkülât ve bu yüz-

³⁹ Zaim Hayriye, *Kadınlar Dünyası*, 2/151, (R. 12 Temmuz 1330), s. 4-5.

⁴⁰ *Kadınlar Dünyası*, 2/151, (R. 12 Temmuz 1330), s. 2.

⁴¹ Aliye Cevad, *Kadınlar Dünyası*, 1/50, (R. 23 Mayıs 1329), s. 4.

den meydana gelen bedbahtlıklar bir tarafa atılmış ve bütün revabıt-(bağlar) hayatında ne büyük saadetler vücuda gelmiş olur, ne âli istifadeler temin edilir. Çünkü genç kızlar hayat-ı milletin müessisi mühim anasıdır. Bizim tahsil ve terbiyemiz ailelerin, cemiyetlerin, hatta devletin saadet-i müstakbesine tesiri olacağı cihetle ona hakıyla ehemmiyet vermemiz lazımdır".⁴²

Aynı dergide bir kadının aile içindeki mevkiinin her toplumda ve çeşitli devirlerde farklı olarak algılandığı, fakat her nerede olursa olsun saadetin ancak bir kadının aile içinde kocası ile eşit bir mevkide olduğu zaman meydana geldiği ifade edilmiştir. Tarihte bir kadının kendi milletinin gelişmesine hizmet edebilmesi için öncelikle kendisinin bulunduğu ailede iyi bir mevkie sahip olması lüzumu dile getirilmiş, batılı ülkelerde evlenme ve boşanma kararlarının kadınlar tarafından verilebildiğine örnekler verilmiştir.⁴³

Kadın dergilerinde çıkan yazılar içerisinde yukarıda da belirtildiği gibi kızların evlilikten beklentilerinin çoğu zaman yanlış olduğu, annelerin de kızlarını evlilik hayatına hazırlamak için değil de onlara geçici mal, mülk temin etmeye çalışıklarına dikkat çekilmiştir. Bunların kızları evlilik hayatında mutlu edemeyeceği uyarısında bulunularak gerekirse evlilik konusunda mekteplerde dersler vermek gerektiği üzerinde durulmuştur. *Kadınlar Dünyası'nda* çıkan "İçtimai Dertlerimizden İzdivâc Kadınlık" adlı yazıda kızların cahil, beceriksiz, miskin yahut hoppa, müsrif büyütülecek olunursa çeyiz için onlara milyonlarca para veya mal verilse dahi faydası olmayacağı ifade edilmiştir. Bu döneme kadar kızların evlendirilirken takip edilen usuller "1. *Kızlarımızı erken evlendiririz.* 2. *Kızlarımızı bir ev kadını olmak için yetiştirmeyiz.* 3. *Evlatlarımıza vazife fikri vermeyiz.*" şeklinde sıralanmıştır. Bu nedenle kadınların sabahtan akşama kadar ya minder üstünde oturup can sıkıntısından bunalmaya yahut kadınlıkla hiç alakası olmayan gereksiz şeylerle meşgul olmaya alışıklarından yakınılmaktadır. Bu davranışlara alışan kızların ileride anne olduklarında kızları için iyi örnek olamayacakları düşünülmektedir. Kızlarımızı evlendiriyoruz diye övünen annelere "onlara hayat hakkında ne öğrettiniz?" diye sorularak "Biz kızlarımızı aile hayatı hakkında ne derecede vukûfsuz yetiştirsek oğullarımızı da aynı suretle beyhude bırakırız. Aile teşkili hakkında erkeklerimiz kadınlarımızdan pek farklı değildir. Mamafih biz kadınlar kendimizi düşünelim" sözleriyle aile hayatının tanziminde kadınların bu konudaki eğitiminin önemine işaret edilmiştir.⁴⁴ Bu görüşe paralel olarak Mükerrerrem Belkis, "İzdivaç ve Usul-i İzdivâc, Mekteplerde Evlilik ve Aile Dersleri" başlıklı yazısında mekteplerin çocukların hem kendilerini hem de milletini mesut yaşatacak kuralları, vasıtaları öğretmek amacıyla yapıldığını dile getirmiştir. Millet ve kişiyi birer beden ve ruh olarak görmüş ve o günkü mekteplerde bu durumu göremediklerini belirtmiştir. Mekteplere evlilik ve aile derslerinin konulması gerektiğini, bu derslerin hesap, hendese, cebir gibi derslerden

⁴² Pakize Seniyy, *Kadın*, 1/2, (R. 20 Teşrin-i evvel 1324), s. 3.

⁴³ *Kadın*, 1/5, (R.10 Teşrin-i sâni 1324), s. 11-13.

⁴⁴ *Kadınlar Dünyasının Tefriksı* 25, 1/82.(R. 24 Haziran 1329).

daha önemli olduğunu düşünmektedir. Bir köylünün bu derslere değil insanların hangi kurallara göre evlendiğini öğrenmeye ihtiyacı olduğunu, yine bir mühendisin de mutlaka evlendiğini öne sürerek bu kuralları öğrenme zarureti üzerinde durmuştur. Ancak o dönemde bunların mekteplerde öğretilmediğinden yakınmaktadır. Evlilik eğitimi almadan yapılan evlilikler ile ilgili olarak “Muhitin öğretmesiyle gerçekleşen izdivâclar bütün efradı bedbaht ediyor. Kavaysiz rabitasız teşkil edilen aileler bozuluyor, bir millet için bundan daha büyük felaket olamaz” diyerek bunun tedavisinin ise mektepler vasıtasıyla yapılabileceğini ifade etmiştir. Buna karşılık gençlerin mektepten mezun olduğu zaman kendilerini buhran içinde buldukları, kendi kendisine bile fayda sağlamadığını belirtmiştir. Bu nedenle mekteplerde çocuklara, hayatlarında takip edecekleri evlilik ve aile kurallarının öğretilmesiyle milletin kurtulabileceğini ifade etmiştir.⁴⁵ Yazıda, Mükerrerrem Belkis’in milletin eğitim vasıtasıyla iyi evlilikler yaparak içerisinde bulunduğu girdaptan kurtulacağına inandığı görülmektedir.

Kadınların eğitimi meselesi dönemin en çok tartışılan konularından biri olarak toplumsal bakımdan her kurumla ilişkili görülmüş, evlenirken kızların buna yönelik eğitilmesi hatta dersler alması mutlu evliliklere dolayısıyla mutlu bir milletin teşekkülüne hizmet edeceğine inanılmıştır. Kızların eğitimi aynı zamanda vatanın kurtuluş çarelerinden biri olarak algılanmıştır.

c. Çeyiz

Dönemin yazarları tarafından eleştirilen konulardan bir diğeri evlenirken yapılan gereksiz masraflar ve hazırlanan çeyizlerdir. Asıl çeyizin ne olması ile ilgili görüşler sıklıkla dile getirilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Devlet, evlenirken yapılan aşırı harcamaları yasal düzenlemelerle engellemeye çalışsa da bunun II. Meşrutiyet Dönemi’nde de devam ettiği görülmektedir. *Kadın* dergisinde “Mesele-i İzdivâc” başlığı altında evlenirken yapılan israfa dikkat çeken Emine Latife, şer’i hükümlerde bile bulunmayan ağırlık, görümlük, çeyiz vs. adı altında evlenmek isteyenlerden istenilen şeylerin yersiz olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶ *Kadınlar Dünyası*’nın edebiyat kısmında “İzdivâc metanetin” başlıklı yazıda evlenenlerin geçici dünyadan koltuk, nişanlılık, yüz görümlük götüremeyeceğine; elmas, tel, ziynet ve bir yığın bahşış bulamayacaklarına dikkat çekilmiştir.⁴⁷

Mehâsin dergisindeki “Müşkülât-ı İzdivâc” başlıklı yazıda çeyiz için harcanan para ile bir gence ticari sermaye sağlanabileceği, ancak bu adetlerin bir mecburiyet haline geldiği, karşı gelmeye kimsenin cesaret edemediği dile getirilmiştir. Hâlbuki İslam dininde bu adetlerin evlilik için şart olmadığı, asırlardan beri devam eden bu adetlerin terk olunabileceği belirtilmiştir.⁴⁸

⁴⁵ Mükerrerrem Belkis, *Kadınlar Dünyası*, 1/100, (R.28 Eylül 1329), s. 11.

⁴⁶ Emine Latife, *Kadın*, 1/13. (R. 5 Kânûn-ı sâni 1324), s. 3-4.

⁴⁷ Şefika Ziya, *Kadınlar Dünyası*, 1/19, (R. 22 Nisan 1329), s. 2.

⁴⁸ Zühre, *Mehâsin*, 1/9, (R. Ağustos 1325), s. 630-634.

Kızların asıl çeyizinin manevi çeyiz olması gerektiği ile ilgili, dergilerde birçok yazının yayımlandığı görülmektedir. *Kadınlar Dünyası*'ndaki "Kızlarımızın çeyizi ne olmalıdır, maddiyat değil maneviyat olmalıdır" başlıklı yazıda da evliliğin nişan, nikâh, düğün merasimi olduğu ancak bu merasim dolayısıyla birçok kimselerin evlenemediği yahut evleniyorsa bütün mülkünü feda ederek borçlanarak evlendiği yazılıdır. Bu merasimlerde yapılan ikram, yemek, şerbet, bahşiş, çeyiz vs. için yapılan harcamaların gereksiz olduğuna işaret ediliyor ve İstanbul'da çeyizi olmayan bir kızın çıplak gibi görüldüğü ve muhakkak tedarik edilmeye çalışıldığı anlatılıyor.⁴⁹ Aynı dergide yer alan "Manevi Çeyiz" başlıklı yazıda da daha bir yaşından itibaren evdeki bir halının kız çocuğunun çeyizi için saklandığı, anne ve babanın da buna paralel hazırlıklarını çocuk büyüyünceye kadar devam ettirdiklerini ve bütün kızların maddi çeyizi, yerine getirilmesi gereken toplumsal bir kural olarak algıladıkları belirtilmiştir. Fakat manevi çeyiz olmadığı için hepsinin zayı olduğu ve aileyi sefalet kapladığı vurgulanmıştır. "Memleketimizi felaketlerden manevi çeyiz kurtarabilir" çağrısında bulunulmuştur.⁵⁰

Manevi çeyiz ile ilgili birçok yazısı bulunan Sacide "Kızlarımızın çeyizi ne olmalıdır, Terbiye-yi ahlakiye" başlıklı yazısında ahlakın iffet ile aynı manada anlaşılması gerektiğine vurgu yaparak, iffetin reaya için elzem olduğu fakat yalnız iffetle milletin geleceğinin olmayacağı, çok çalışmanın da bir ahlaki erdem olduğunu hatırlatmıştır. Hayatta başlıca aranacak hasletleri ise şu şekilde sıralamıştır: Ahlak, izzet-i nefis, hakperestlik, vazifeshinashlık, hayırhahlık, millî teali, azim ve irade, vatanperverlik, milletperverlik. "Terbiye-yi ahlakiye için hem fikir tenvir edilmeli hem de beden kavi olmalı hem de hissiyat tesviye olunmalıdır" görüşünü dile getirmiştir. Yazıda annelerin cahilliğinden yakını olarak çocukların bu nedenle asi olarak yetiştiği, evlerde aile muhabbeti olmayınca millet ve vatan muhabbetinin de olamayacağını belirtmiştir. Kızların ahlak eğitiminden vatan sevgisine kadar geniş bir çerçevede evlilik için terbiye edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹ Sacide'nin yazılarında kızlar için en iyi çeyizin onlara verilecek iyi bir eğitim olduğuna inandığı görülmektedir. O'nun "Kızlarımızın çeyizi ne olmalıdır" başlıklı yazısında "Kız mekteplerimiz ve izdivâc" alt başlığında "iyi bir kız mektebi tesis etmek, her ailenin kucağında bir mektep açmak demektir" görüşü ile cehalet yüzünden ailelerin mahvolduğu, bazı gençlerin de aldıkları kötü terbiyenin tesiriyle evlenmemek, serâzâd (serbest, başıboş) yaşamak istediğini belirtmiştir. Bu nedenle eğitimsiz gençlerin metres tuttukları, mesire hayatlarına daldıklarını evliliğin gerçek manasının iyi eğitilmiş gençlerle anlaşılacağını ve yaşanacağını düşünmektedir.⁵²

Kızlara çeyiz olarak, annelik konusunda bilgilendirmenin faydalı olduğunu düşünen Sacide "Kızlarımızın çeyizi ne olmalıdır, Maddiyat değil maneviyat olmalıdır" başlıklı diğer yazısında sağlam bir nesil yetiştirmek için bunu zaruri görmüş ve kızlara çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır: İlk olarak hamilelikten

⁴⁹ *Kadınlar Dünyası*, 1/100, (R.10 Ağustos 1329), s. 6-7.

⁵⁰ *Kadınlar Dünyası*, 1/100,s.2, (R.24 Ağustos 1329).

⁵¹ Sacide, *Kadınlar Dünyası*, 1/99, (R.16 Temmuz 1329), s. 2-3.

⁵² Sacide, *Kadınlar Dünyası*, 1/100, (R. 3 Ağustos 1329), s. 10-12.

İtibaren çocuğun mizacına tesir edecek hallere dikkat etmeli, doğduktan sonra katıyen kundağı atmalı, erken yürümeye alıştıracakım diye ayaklarını çarık yapmamalı, serbest lakırdı söylemeye, faal olmaya alıştırmalı, tehdit etmemeli, insanca muamele etmeli, her bir harekette onun geleceğini düşünmeli, çocuktur diye geçmemeli, sık sık gezmeye götürmeli, gıdasına dikkat etmeli, belirli vakitlerde yedirmeli, yatırmalı, küçük yaştan itibaren vatan-millet hislerini onun körpe taze kalbine şırınga etmeli, yedi yaşına gelmemiş çocuklara manzume gibi bol bol eğitici, faydalı oyunlar oynatmalı, fena çocuklarla temasına izin vermemeli vs.

Sacide bu yazısında ayrıca iyi bir kız mektebi açılıncaya kadar kızların mektebe gönderilmemesi gerektiği, ailelere ya kızlarını kendilerinin okutmasını yahut namuslu, özel bir muallime tutmasını tavsiye etmiştir. İbtidai-rüşdi mektep dönemini bu şekilde tamamladıktan sonra idadilere gönderilebileceğini vurgulamıştır. Çünkü o vakte kadar millî eğitimini sağlam olarak alacağını düşünmektedir. Yine ailelerin model olmasında mekteplerdeki dayaktan bahsetmiştir. Çocukların iyi muamele eden muallimelere ve dayak atılmayan mekteplere verilmesini istemiştir. Kızların okuyacakları kitaplara ailelerinin dikkat etmesi gerektiğini ekleyerek, yazısında okunmasını uygun gördüğü kitapların isimlerini vermiştir.⁵³

Bu konu ile ilgili olarak yine Sacide'nin "Kızlarımızın çeyizi ne olmalıdır, Terbiyede adem-i muvaffakiyetimizin esbabı" başlıklı yazısında bir kız için asıl çeyizin sağlıktan çocuk eğitime kadar verilen "iyi eğitim" olması gerektiğine işaret etmiştir. Yazıda, o dönemde evlilikten evvel kendisinde bulunan daha sonra evlatlarına intikal edecek yahut onlara da tesirini gösterecek hastalıklarını tedavi ettirmeyen gençleri ve çocuklarına fazla gıdalar ile besleyen ve çocuk istemeyip de onları anne karnında iken düşürmek suretiyle öldüren kadınları, bu konudaki cahillikleri nedeniyle eleştirmiştir.⁵⁴ Ayrıca çocukların gördüğünü işittiğini taklide meyilli olduğundan anne ve babaların yapıtlarına ve söylediklerine dikkat etmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁵

Yazarların birleştiği ortak nokta kızlar için hazırlanan çeyizlerin onlara bir fayda sağlamadığı, asıl çeyizin onların iyi eğitim almasıyla hazırlanması gerektiğidir. Böylece evliliklerin daha sağlıklı olacağına ve bu evliliklerin yine vatanın kurtuluşuna hizmet edeceğine inanılmaktadır.

⁵³ Sacide, *Kadınlar Dünyası* 1/100, (R.17 Ağustos 1329), s. 4-6.

⁵⁴ Buna paralel olarak Osmanlı Devleti'nin kasıtlı olarak çocuk düşürmek gibi, çocukların anne karnındayken tıbbi müdahale ile alınması yani kürtajı siyasi geleceği için ciddi bir tehdit olarak algıladığını, yasal, hukuki, idari, tıbbi, ilaç, propaganda ve eğitim politikalarını kürtajı önlemek ve anneliği teşvik amacıyla kabul ettiği düşünülmektedir Bkz.. Tuba Demirci, Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality* 17/3, September, (2008), s. 377-420, Bu durumu Ertem, Osmanlı son döneminde önceleri aileye dair bir kavram olarak görülmekte olan kadının kürtaj hakkının devlet tarafından suç haline getirilmesini ve özel alandan kamusal alana taşınmasını kadın bedenine bir müdahale olarak yorumlamıştır. Bkz. Ertem, Ece Cihan, "Anti-abortion Policies in Late Ottoman Empire and Early Republican Turkey: Intervention of State on Women's Body and Reproductivity", *Fe Dergi* 3/1. (2011). s. 47-55.

⁵⁵ Sacide, *Kadınlar Dünyası* 1/100, (R. 20 Temmuz 1329), s. 2-4.

3. II. Meşrutiyet Dönemi Literatüründe Evlilik ve Aile İle İlgili Görüşler

Kadına bakış açısının değişmeye başladığı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gazete ve dergilerden romanlara, ders kitaplarından tercüme eserlere kadar konu ile ilgili çeşitli görüşler dile getirilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nin getirdiği özgürlük ortamı bu tartışmaları daha da desteklemiş ve artırmıştır. Batıcı, İslamcı ve Türkçü aydınların kadın haklarını kendi görüşleri doğrultusunda tartıştıkları görülmektedir.⁵⁶ Dönemin dergi ve gazetelerinde yer alan mektup ve hikâyelerin de en önemli konusu kadının eğitimi ve aile içindeki görevleridir.⁵⁷

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kız mekteplerinde okutulmak üzere Ebu'l Muammer Fuad tarafından yazılan "*Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi*" kitabında, yazar *tehhülü* yani evliliği insanların tabben muhtaç oldukları bir mesele olarak görmüş kâinatın bu kaide üzerine kurulduğunu belirtmiştir. Evliliğin amacını ise şu şekilde dile getirmiştir: "Nev-i beşerin –miktar-ı zaman içinde –bekasını temine hizmet etmek. Aile teşkiliyle bahtiyarlık husule getirmek." kitapta evliliğin insanların hayatta birbirlerine destek olmak için sadece hayvanî ve şehvanî olan ihtiyacın giderilmesi için değil, insanları bahtiyar etmeye hizmet etmek için yapıldığı anlatılmaktadır.⁵⁸ Avanzade Mehmet Süleyman, "*Kızları Nasıl Evlendirmeli?*" adlı çeviri kitabında evliliği (izdivâc) şu şekilde tanımlamıştır: "Bir erkekle bir kadın meşru surette evlenirler ki buna izdivâc derler". Bir erkek ve kadının birleşme maksadının ise bir aile teşkil etmek olduğu açıklanmıştır. Bu sayede kurulan aileyi insanlığın küçük fakat parlak bir numunesi, mümtaz bir nüshası olarak görmüş, "insan aile içinde doğar, aile içinde yaşar, aile içinde terk-i hayat eder" diyerek aileyi insan hayatının ayrılmaz bir parçası olarak nitelendirmiştir.⁵⁹ Evliliğin amacı ile ilgili, *İzdivâc* dergisinde Doktor Haber Mütercimi E.M. imzalı yazıda "İzdivaçtan maksat yalnız insanların çoğalması değildir. Aynı zamanda iki cinsin birleşmesinden fitraten mükemmel daha kutlu binaen aleyh fevkalade güzel bir nesil yetiştirmektir" görüşü dile getirilmiştir.⁶⁰ Görüşleri belirtilen erkek yazarların düşünceleri birbirine yakındır ve kadın dergilerindeki yazarlar gibi evliliğin amacını aile kurarak milletlerin çoğalmasına ve mutluluğuna hizmet etmek olarak algılamışlardır.

Aile ile ilgili olarak Ebu'l Muammer Fuad, bütün ailelerin bir araya gelmesiyle milletin meydana geldiğini belirtmiştir. Aile ne kadar mesut, bahtiyar ve mükemmel olursa aile bireylerinin de mutlu olacağı bu nedenle de her insanın iyi eğitilmesi gerek-

⁵⁶ Sedef Bulut, "Türkçülerin Penceresinden Osmanlı'da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, (2013). ; Ahmet Özkiraz, M. Nazan Arslanel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3/1 (2011).

⁵⁷ Betül Coşkun, "Kadınların İtiraf Vastası Olarak Mektup Hikâyeler -Tanzimat'tan Cumhuriyet'e" *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [Taed]* 50, Erzurum (2013), ss. 125-142.

⁵⁸ Ebu'l Muammer Fuad, *Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi*, İstanbul R.1329, s. 56.

⁵⁹ Avanzade Mehmet Süleyman, *Kızları Nasıl Evlendirmeli?*, R.1330. s. 1.

⁶⁰ Doktor Haber Mütercimi E.M., *İzdivâc*, 1/3, (1918), s. 36-37,

tiğini dile getirmiştir. Evliliğin amacının da aile oluşturmak olduğundan, çocukların ilk uygulamalı mektebinin burası olduğunu belirtmiştir.⁶¹ “Aile ve mektep terbiyede iki mühim amildir” diyen Ali Haydar, *Tedrisat Mecmuası*’ndaki yazısında aile terbiyesinin daha erken başladığı için daha müessir olduğunu belirtmiştir. Aile, cemiyetin küçük bir numunesi olarak çocukların Hakk’a hürmeti, adalete muhabbeti, karşılıklı yardım lüzumunu ilk defa ana baba yurdunda öğrenebildiklerini yazmıştır. Yedi yaşından sonra mektebe başlayan çocukların şekilsiz bir madde olmadığını ileri sürerek ailenin çocuğun terbiyesindeki önemini vurgulamıştır. Mektep terbiyesinin aile terbiyesi üzerine bina etmek gerektiği ve aile ile mektebin çocuğun eğitiminde birlikte etkili olması için yapılması gerekenleri sıralamıştır.⁶² Bu ifadeler kadın yazarların aile ve eğitim ile ilgili görüşleri ile örtüşmektedir.

Aile içerisinde kadının rolü ile ilgili olarak *Demet* dergisinde Hakkı Behiç, aileyi vatanın temeli ve aile içindeki kadını da ailenin temeli olarak görmüştür. Yazıda devlet, millet hatta bütün insanlık ailelerin hayatına bağlanmaktadır. Bedbaht bir ailenin bütün beşeriyetin saadetini imhaya muktedir olduğunu, ailenin en önemli mütehasşısının ise kadın olduğunu ifade etmiştir.⁶³ *Mehâsin* dergisinin erkek yazarlarından Ali Kemal ise evliliğin en önemli amacı olarak algılanan aile hayatından mahrumiyetin Türklerin en büyük eksikliği olduğunu düşünmekte ve aile hayatına intizam vermenin ise en büyük hizmet olduğunu dile getirmektedir. Bu hizmetin ise erkeklerden ziyade kadınlardan beklendiğine inanmaktadır. Aile hayatının düzenini fikren, irfanen gelişmesini kadınlara bağlamış bu nedenle de kadınların çocukların beslenmesine, eşinin damak tadına göre yemek yapımına özen göstermesi gerektiğini, erkeklerin de başka yerde boş vakit geçirmeden evinden çıkınca işine, işinden çıkınca evine gümelerini öğütlemiştir.⁶⁴ II. Meşrutiyet Dönemi kadın dergilerinde yukarıda yazıları bulunan kadınlar da kadının aile içindeki rolünü erkek yazarlar ile benzer biçimde açıklamışlardır.

Evliliğin hangi yaşlarda yapılması gerektiği ile ilgili görüş bildiren Ebu'l Muammer Fuad'a göre izdivâcın zaman ve mevsimi gençliktir, erkekler için 25 yaştan 30 yaşına kadar, kızlar için de 20'den 25'e kadar olan zaman en münasip zamandır. Dolayısıyla yazar küçük yaşta yapılan evlilikleri eleştirmiş bunun kadınları çabuk yıpratıldığını ifade etmiş, sağlık açısından da erken yaşta yapılan doğumların sakıncaları üzerinde durmuştur. Ayrıca 25 yaşını geçmiş kızların büyük ve mevsimi geçmiş olarak nitelendirilmesinin yanlış olduğunu vurgulamıştır. Evlenecek erkekle kızın yaşları bakımından birbirine denk olması gerektiğini ayrıca sağlık, namus, iffet ve idare ve maişet (geçinme) meselelerine de dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁵ “Evlenmek için acele etmeyiniz” diyen Avanzade Mehmet Süleyman, 18- 20 yaşına gelmeden ev-

⁶¹ Ebu'l Muammer Fuad, *a.g.e.*, s. 56.

⁶² Ali Haydar, *Tedrisat Mecmuası*, 13/63, (R. Kânûn-ı sâni 1341), s. 22-28.

⁶³ Hakkı Behiç, *Demet*, 7,(R.29 Teşrin-i evvel 1334), s. 106.

⁶⁴ Ali Kemal, *Mehâsin*, 1/2, (R. Teşrin-i evvel 1324). s. 45-85.

⁶⁵ Ebu'l Muammer Fuad, *a.g.e.*, s. 58-59.

lendirilen genç kızların evlendiklerinde evvela kendilerinin kocalarıyla ilişkilerini kötü kullanacakları, rahim hastalığına uğrayıp, zayıf ve kansız düşecekleri, çabuk sararıp solacakları ve hatta verem illetine düşer olacakları konusunda Ebu'l Muammer Fuad ile benzer uyarılarda bulunmuştur.⁶⁶ Görüldüğü gibi dönemin erkek yazarları erken yaşta yapılan evliliklere karşıydılar.

Avanzade Mehmet Süleyman “Evlilik bir piyangodur, tedbirli ailelerin kızları mesut olur” sözleriyle evlilikten beklentinin sadece maddiyat olmaması gerektiğini ve bir ailenin, kızını evlendireceği kişinin ahlak ve tabiatıyla ilgili tahkikat yapması ve evlilikte kızın rızasının olması gerektiğini belirtmiştir. Kızlara paralı kocadan ziyade hüsn-i ahlak sahibi bir adam bulunmasını öğütlemiş servet uğrunda evladını verenlerin gelin değil kurban vermiş olacaklarını, para için değil, mesut olmak için evlat verileceğini dile getirmiştir.⁶⁷

Kadın yazarların en çok eleştirdikleri görücü usulü ile veya para için yapılan evliliklerin erkek yazarlar tarafından da eleştirildiği görülmektedir. Tanzimat Dönemi’nde de görücü usulü evlilik, yazarların en çok üzerinde durduğu konulardan biridir. Bu dönemde yazılan ve günümüz alfabesiyle de baskıları yapılan Şinasi’nin yazdığı ilk telif tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi*’nde görücü usulü evliliğin sakıncaları,⁶⁸ Şemsettin Sami’nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı eserinde ise Talat’a âşık olan Fitnat’ın üvey babasının zorlaması neticesinde daha önce hiç görmediği Ali Bey’le evlenmesi⁶⁹ Namık Kemal’in *Zavallı Çocuk* adlı eserinde de yine görücü usulünün olumsuzlukları ele alınmıştır.⁷⁰ Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e kadar eleştirilen bu usul kadın dergilerinde de kadın yazarların en çok serzenişte bulunduğu konulardan biridir. Bu tür evlenmelere hem kadın hem erkek yazarların tepki gösterdiği görülmektedir.

Fatma Aliye’nin II. Meşrutiyet Dönemi’nde basılan *Enin* (1910) adlı eserinde Fatma Aliye de kızların evleneceği erkeği görmeden evlenmesine, evlilik konusunda kızların görüşlerinin alınmamasına karşı olduğu gibi, Avrupa tarzı olarak gördüğü flört ederek evlenmeye de mesafelidir. Evlilik konusunda aşkın yanında sadakat, kültürlü olmak gibi özellikler aramış, dış görünüş için yapılan, mizacın önemsenmediği evlilikleri de sağlıklı bulmamıştır.⁷¹

II. Meşrutiyet Dönemi’nde geleneksel Türk aile sistemini ve evlilik kurumunu tehdit eden feminist eğilimlerin belgesi olarak nitelendirilen “*Jön Türk*” adlı romanda Ahmet Mithat Efendi, genel olarak II. Abdülhamit döneminde, özel olarak da II. Meşrutiyet’ten 8-9 yıl önce Türk toplum hayatında yer alan yanlış Batılılaşmanın yerleşik

⁶⁶ Avanzade Mehmet Süleyman, *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁷ Avanzade Mehmet Süleyman, *a.g.e.*, s. 15.

⁶⁸ Şinasi, *Şair Evlenmesi*, Parlıt yayımları, 2007.

⁶⁹ Şemsettin Sami, *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*, Bilge Kültür Sanat yayımları, 2012.

⁷⁰ Namık Kemal, *Zavallı Çocuk*, Sis yayımları, 2010.

⁷¹ Hilal Demir, “Fatma Aliye Hanım’ın Çerçevesinden Kadın Haklarının Sınırları”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/9 Summer*, (2013), s. 105-106.

kültürle çatışan yönlerini anlatmış evlilik dışı ilişkileri eleştirmiş ve bunun hem gençlere hem de aile kurumuna verdiği zarar üzerinde durmuştur.⁷²

Kadınlar Dünyası dergisinin imtiyaz sahibi Nuriye Ulviye Mevlan'ın eşi Mevlanzade Rifat tarafından bir sayı ile sınırlı kalan, kadın sorununa erkek penceresinden bakmayı, erkeklere kadın hakları ile ilgili sorumluluklarını hatırlatmayı hedefleyen *Erkekler Dünyası* dergisinde de insan hayatının en önemli teşkilatının aile hayatı olduğu ancak evliliklerin çoğunlukla görücü usulü ile gerçekleştiği ifade edilmiştir: “İzdivacı simsarlar vasıtasıyla akit ettirmek, birbirini hiç görmeyen tanımayan iki vücudu, körü körüne birleştirmek öteden beri bizde cari olan bir usul-i izdivaçtır. Bu usul ile saadetli bir aile teşkil edilemiyor edemez” diyen Mevlanzade Rifat evlilikte en büyük rolün his, fikir ve mizaç olması gerektiğini ve bunların da görücüler vasıtasıyla anlaşılmadığını dile getirmiştir. Evlilik öncesi kadın ve erkeğin birbirini tanımaması savunmuştur ve dergide mutlu evlilikler resimlerle kurgulanmıştır.⁷³ II. Meşrutiyet Dönemi yazarları görücülük usulü ile ilgili kadın dergilerindeki kadın yazarlarla benzer görüşleri dile getirmiştir.

Kadın yazarların en çok eleştirdiği çeyiz ile ilgili olarak dönemin erkek yazarlarından Ebu'l Muammer Fuad, cihaz veya çeyizi, gelin olacak kızlar için lazım olan eşyanın tamamı olarak, elbiseler, mutfak takım ve edevatı, yatak takımları vs. olarak açıklamıştır. Çeyiz meselesinin kızların en birinci düşüncelerini teşkil ettiği ve en küçük bir el marifetlerini bile bu meyana katılmak üzere sakladıklarını ancak bu hususta ifrata gitmenin caiz olmadığını dile getirmiştir. Çeyiz tedariki için emlak ve kazanç sağlayacak mülklerini satanlar eleştirilmiş çeyiz için bir aileye en gerekli olan eşyaların dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır. Lüzumsuz şeylere para harcamanın israf olduğu, çeyizi kızların küçük yaştan itibaren gerekli olan eşyaları ele para geçtikçe veya aylık alındığında yavaş yavaş oluşturmanın daha kolay olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴ II. Meşrutiyet Dönemi'nde erkek ve kadın yazarlar tarafından “israf” olarak nitelendirilen çeyiz için yapılan gereksiz masraflar Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kadın dergilerinde de eleştirilmiştir.⁷⁵ Bu durum günümüzde dahi devam etmektedir.

Sonuç

Tanzimat Dönemi ile beraber modernleşmeye çalışan devlet her alanda yenileşmeye çalışmaktadır. Avrupa tarzında Ticaret Hukuku, Ceza Hukuku, sonrasında

⁷² Kemal Erol, “Batılılaşma Sürecinde Feminizm'in Tehdidi Altındaki Türk Aile Yapısını ve Evlilik Kurumunu Belgeleyen Roman: Jön Türk”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [Taad]*, 48, (2012), s. 217.

⁷³ Mithat Kutlar, “Osmanlı Kadın Dergileri İçinde Erkekler Dünyası Dergisi”, *Feminist Dergi*, 2/2,(2010), s. 2-10.

⁷⁴ Ebu'l Muammer Fuad, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁷⁵ *Süs*, 1/2, (R.23 Haziran 1339), Yazar:C. , Âsâr-ı Nisvân. 2/19, (R. 1 Kânûn-ı sâni 1342), s.13-14. Âsâr-ı Nisvân Dergisi için Bkz. Müzeyyen Altunbay, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kadın Mecmualarının Rol ve Âsar-ı Nisvan Mecmuası” *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/13, Fall, (2013), s. 459.

Nüfus Nizamnamesi ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi gibi kanunlar çıkarılmış modern anlamda aile ve evlilik ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Tanzimat'la başlayan demokratikleşme ve özgürleşme süreci kadın hareketine de yeni bir boyut kazandırmıştır. Ancak demokrasinin darbe aldığı I. Meşrutiyetten sonra II. Meşrutiyetin ilam ile ifade özgürlüğü önündeki engeller ortadan kalkmıştır. Aynı zamanda devlet çöküntü içerisindedir, bu çöküntüden kurtulmak için yeni fikirler ortaya atılmakta ve bunlar çeşitli vasıtalarla dile getirilmektedir. Son yıllarda meydana gelen savaşlar millî duyguları da coşturmuştur. Dolayısıyla her yeni hareket vatanın selametine yönelik fikirler içermektedir. Osmanlı kadın hareketinde de kadınların modernleşmesinin vatanın kurtuluşuna katkı yapacağına inanılmıştır.

Osmanlı kadınlarının toplumsal statülerindeki önemli değişimler Tanzimat'ı takip eden yıllarda gerçekleşmiştir. Artık kadınlar sadece eş ve anne değil kendilerini ifade edecek yeni toplumsal roller üstlenmek istemektedirler. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk kadını kendi kimliğini yeniden tanımlamaya yönelmiştir. Gerek Osmanlı kadın yazarları gerekse Osmanlı aydınları aile ve evlilik ile ilgili mevcut sorunları tanımlamaya ve çözüm yolları önermeye başlamış ve yazılarıyla da kadınları eğitime misyonunu üstlenmişlerdir. Bunu vatanî görev hassasiyetiyle yerine getirmeye çalışmışlardır. Kadın yazarların okuyucu kitlesini aileyi nasıl algılaması gerektiği ve evlilikten ne beklemesi gerektiği ile ilgili ders verir gibi yönlendirdiği görülmektedir. Bu yönlendirmelerde İslamiyet'in evliliğe ve aileye bakış açısı ile Osmanlı aile yapısı da göz önünde bulundurulmuştur.

Genel olarak II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadın yazarlar ile erkek yazarların düşünceleri arasında konumuzla ilgili hususlarda çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Erkeklerle beraber kadın yazarlar da kadın için en ideal mekânın ev olduğunu düşünmüş, kadınların ev içerisinde eşi ve çocuklarına karşı vazifelerini sıralamışlardır. Bu vazifelerin önemine dikkat çekilerek kadının konumunu ev içerisinde yükseltmeye çalışmışlardır. Kadının sorumlulukları yine vatan sevgisi ile ilişkilendirilerek, görevini yapmaması durumunda ailelerin mutsuzluğuna, milletin çöküşüne neden olacağı gibi çok ağır bir yükü karşı karşıya bırakılmışlardır. Bu da bize kadınların geleneksel rollerinden kurtulamadıklarını, bu rollerinin ne kadar önemli olduğunun erkekler tarafından fark edilmesini beklediklerini göstermektedir.

II. Meşrutiyet Dönemi kadın dergilerinde genel olarak evliliğinin amacının aile kurmak olduğu dile getirilmiş, evlilik müessesesi desteklenmiş, evlenmemenin manen ölüm anlamına geleceği ifade edilmiştir. Dönemin düşünce yapısına uygun olarak kadın yazarlar eşlerinde vatanseverlik vasfını aramışlardır. Evlenirken eşler arasında yaş ve eğitim bakımından bir denklik olması gerektiği düşünülmüştür. Evliliğin belli bir yaşa gelince yapılması gerektiği ve erken yaşta yapılan evliliklerin sakıncaları üzerinde durulmuştur. Bir milletin gücü milleti oluşturan bireylerin çoğalmasına dolayısıyla evliliklere bağlanmış ve evlenmemenin cinsiyetin bekasına hizmet etmemek olduğu

ifade edilmiştir. Kadın yazarların hemcinslerinin nüfus içerisinde sayısının artmasını desteklemeleri feminist eğilimlere sahip olmaları şeklinde yorumlanabilir. Ancak erkek yazarların da evlilik vasıtasıyla neslin çoğalmasını destekledikleri görülmektedir.

Dergilerde evliliğin mutlu bir aile kurmak amacıyla yapılması gerektiği, kadının ailenin ruhu olduğu düşünülmüştür. Aile hayatına nizam vermenin kadının üzerine düşen bir görev olarak algılandığı görülmektedir. Hatta aile nizamının aile mutluluğunu sağlayacağı, bunun da kadınlar tarafından sağlanabileceği birçok yazıda ifade edilmiştir. Bu durum kadınların sorumluluğunu artırmaktadır. Bu nedenle kadınların ailenin tanzimi ve aile hayatı konusunda eğitilmesi gerektiği, kız mekteplerinde buna yönelik derslerin okutulması ve kızların ahlak eğitiminden vatan sevgisine kadar çok geniş bir çerçevede eğitilmesi gerektiği savunulmuştur. Evliliğin hakiki manasının ise iyi eğitilmiş gençler yetiştirmek olduğuna inanılmaktadır. Böylece vatansever gençlerle milli ilerleme sağlanacaktır.

Bu dönemde aile hayatlarındaki mutsuzluğun sebeplerinden birinin kadınlar ve erkekler arasındaki eğitim farkı olabileceği ve kadınların erkekler gibi eğitilmesi lüzumu üzerinde durulmuştur. Kızlar için hazırlanacak çeyizin, manevi çeyiz olması gerektiği ve bunun da onların yine iyi eğitilmesi ile sağlanacağı ifade edilmiştir. Aile içinde kadın ve erkeğin eşit bir mevkide bulunmasının ailenin mutluluğu için şart olduğu ve bir milletin ilerlemesine hizmet etmek için kadının aile içerisindeki mevkiinin iyi olması gerekliliği de ifade edilmiştir. Ailede kadının en önemli görevinin çocukların eğitimi olduğu dönemin literatüründe de tekrar edilmiş ve bunun kadınların hayatının anlamı olması gerektiği ifade edilerek kadınların bütün hayatı çocuklarına indirgenmiştir.

Bu dönemde hem kadın hem de erkek yazarların toplumda evlilikle ilgili devam eden bazı adetlere tepki gösterdikleri ve bunlara karşı kadınları uyardıkları görülmektedir. Görücü usulü en çok eleştirilen konu başlıklarından biridir ve değil insanların hayvanların bile böyle bir usulle birlikte olamayacağı belirtilmiştir. Evlilikte görücülük usulü lanetlenmiş, evlilik usullerinin düzeltilerek ailelerin dolayısıyla yine milletin ıslah edileceği görüşleri yer almıştır. Görücü usulünün kaldırılması, sağlıklı ailelerin kurulmasına neden olacağından yine milletin bekasına hizmet olarak algılanmaktadır. Evlilikten beklentinin sadece zenginlik, mal mülk edinmek olmaması gerektiği üzerinde durulmuş evlilik sırasında yapılan düğün, nişan, çeyiz gibi merasimlerin ağır masraflar yapılarak gerçekleştirilmesi doğru bulunmamıştır.

Sonuç olarak Osmanlı basını, bizlere Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kadınların değişmeye başlayan toplumsal statüsünün ve düşünce dünyasının izlerini takip etme fırsatını sunmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadın ve erkek yazarların toplumsal bakımdan çok önemli olan aile ve evlilik kurumuna yönelik bakış açıları, dönemin sosyal ve siyasal sorunlarının tesiri altında kalmıştır. Bu nedenle evliliğin amacı milletin bekasına, aile içerisindeki roller vatana hizmetle ilişkilendirilmiştir. Genel olarak yazarların kadına bakış açısına, anne ve eş kimliği damgasını vurmuş, bunun ötesine geçemedikleri görülmüştür. Kadın haklarının savunucusu olan yazarların da kadın kimliğini öne çıkarmak için onların annelik vasfına vurgu yaptıkları görülmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

DH. HMŞ. (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı), 17/86, H. 20 B 1336/1 Mayıs 1918.

DH.EUM.KLU. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi), 16/98, H.29 Z 1339/3 Eylül 1921.

DH.SN.THR. (Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi), 80 /17, H. 15 L 1336/ 24 Temmuz 1918.

Dergiler, Makaleler, Kitaplar

Altunbay, Müzeyyen, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kadın Mecmualarının Rol ve Âsar- Nisvan Mecmuası” *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/13, Fall, (2013), ss. 455-467.

Âsâr-ı Nisvân, (R. 1 Kânûn-ı sâni 1342).Sayı: 19.

Avanzade Mehmet Süleyman, *Kızları Nasıl Evlendirmeli?*,R.1330.

Avcı, Yasemin, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi’nde Otoriter Modernleşme ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 21, Ankara 2007, 1-18.

Aydın, Hakan, “Kadın (1908-1909): Selanik’te Yayınlanan İlk kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22,(2009), 147-156.

Bulut, Sedef, “Türkçülerin Penceresinden Osmanlı’da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı” *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, (2013). ss. 313-336.

Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. No: 34. Ankara 1974.

Coşkun, Betül, “Kadınların İtiraf Vâsıtası Olarak Mektup Hikâyeler-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [Taed]* 50, Erzurum, (2013), ss.125-142.

Çakır, İbrahim Etem. “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”, *OTAM*, 31 (Bahar), (2012), ss. 41-60.

Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 2011. Metis yayınları İstanbul.

Demet, (R.29 Teşrin-i evvel 1334). Sayı: 7.

Demir, Hilal, “Fatma Aliye Hanım’ın Çerçevesinden Kadın Haklarının Sınırları”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer, Ankara. (2013), ss. 1059-1068.

Demirci, Tuba, Somel Selçuk Akşin, Women’s Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century. *Journal of the History of Sexuality* 17/3, September, (2008), ss. 377-420.

Demirel, Ömer, Gürbüz Adnan, Tuş Muhiddin, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara, (1992).

İzdivaç, (1918).Sayı: 3.

Düstur, “Sicil-i Nüfus Nizamnamesi”, Zeyl II, (R. 1289).

Düzbakar, Ömer, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, *OTAM*, 23, (2008), ss. 85-100.

Ebu'l Muammer Fuad, *Kızlara Mahsus Kıraat Muallimi*, İstanbul R.1329.

Ekinci, Ekrem Buğra , “Akim Kalan Bir Teşebbüs: Osmanlı Aile Kanunu” *Tarih ve Medeniyet*, 43, (1997), ss. 50-52.

Erkol, Çimen Günay, “Osmanlı -Türk Romanından Çağdaş Türk Romanına Kadınlık: Değişim ve Dönüşüm” ,*Türkiyat Mecmuası*, 21/Güz, (2011), ss. 147-175.

Erol, Kemal, “Batılılaşma Sürecinde ‘Feminizm’in Tehdidi Altındaki Türk Aile Yapısını ve Evlilik Kurumunu Belgeleyen Roman: Jön Türk”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [Taed]* 48, Erzurum. (2012), ss. 217-240.

Ertem, Ece Cihan, “Anti-abortion Policies in Late Ottoman Empire and Early Republican Turkey: Intervention of State on Women’s Body and Reproductivity”, *Fe Dergi* 3/1. (2011), ss. 47-55.

Gülcü, Erdinç ve Tunç, Samiye “Osmanlı Basın Hayatında Kadınlar Dünyası Dergisi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,3/2. (2012). ss 55-176.

Kadın, (R. 20 Teşrin-i evvel 1324). Sayı: 2.

Kadın, (R. 24 Teşrin-i sâni1324). Sayı:7.

Kadın, (R.10 Teşrin-i sâni 1324). Sayı:5.

Kadın, (R. 5 Kânûn-ı sâni1324). Sayı:13

Kadınlar Dünyası, (R. 3 Ağustos 1329). Sayı: 100.

Kadınlar Dünyası, (R. 23 Mayıs 1329). Sayı:50

Kadınlar Dünyası, (R.24 Ağustos 1329). Sayı: 100.

Kadınlar Dünyası, (R. 12 Temmuz 1330). Sayı: 151.

Kadınlar Dünyası, (R. 12 Temmuz 1330). Sayı:151.

Kadınlar Dünyası, (R. 20 Temmuz 1329). Sayı: 100.

Kadınlar Dünyası, (R. 22 Nisan 1329). Sayı: 19.

Kadınlar Dünyası, (R. 3 Ağustos 1329). Sayı: 100.

Kadınlar Dünyası, (R.10 Ağustos 1329).Sayı:100.

Kadınlar Dünyası, (R.11 Mayıs 1329).Sayı: 38.

Kadınlar Dünyası, (R.17 Ağustos 1329). Sayı: 100.

Kadınlar Dünyası, (R.21 Eylül 1329). Sayı: 100.

Kadınlar Dünyası, (R.28 Eylül 1329). Sayı: 100.

Kadınlar Dünyası, (R.7 Eylül 1329). Sayı: 100.

Kadınlar Dünyası, (R.16 Temmuz 1329). Sayı: 99.

Kadınlar Dünyasının Tefrikanı 25, (R. 24 Haziran 1329). Sayı: 82.

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları. İstanbul 1997.

Karaca, Şahika, “Fatma Aliye Ve Emine Semiye’nin Kadının Toplumsal Kimliğinin Kazandırılmasında Öncü Fikirleri” .*International Journal of Social Science*, 6/2, February,(2013). ss. 1481-1499.

———, “Modernleşme Dönemi’nde Bir Kadın Yazarın Portresi: Emine Semiye Hanım”, *bilig*, 57, (2011), ss. 115-134.

Kemal Namık, *Zavallı Çocuk*, Sis yayınları 2010.

Kur’an-ı Kerim’in Yüce Meali, (haz. E. Hamdi Yazır, Sadeleşiren: Mustafa Kasadar), Ravza Yayınları, 2006.

Kurnaz, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk kadını (1839-1923)*. Ankara 1991.

———, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, İstanbul 1996.

———, *Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiye*, Timaş Yayınları, 2008.

Kutlar, Mithat, “Osmanlı Kadın Dergileri İçinde Erkekler Dünyası Dergisi”, *Fe Dergi*, 2/2, (2010), ss. 1-15.

Mehâsin, (R. Mart 1325). Sayı: 7.

Mehâsin, (R. Teşrin-i evvel 1324).Sayı:2.

Mehâsin, (R. Ağustos 1325). Sayı: 9.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş yayınları, İstanbul 2009.

Özkiraz, Ahmet, Arslanel M. Nazan, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 3/1. (2011).

Süs, (R. 23 Haziran 1339). Sayı: 30.

Şemsettin Sami, *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*. Bilge Kültür Sanat yayınları, 2012.

Şinasi, *Şair Evlenmesi*. Parıltı yayınları, 2007.

Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı*, c.IV, Ankara (1999), ss.17-29.

Tedrisat Mecmuası, (R. Kânûn-ı sâni1341). Sayı:63.

Tümer Erdem, Yasemin, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Yüksel, Hasan, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografik Yapısı", *Turkish Journal Of Population Studies*, 28-29, (2006-2007), ss. 73-89.

İnternet Kaynakları

www.tdk.gov.tr (Erişim tarihi:23.03.2014).

THE IMPACT OF THE SPANISH INFLUENZA ON THE OTTOMAN EMPIRE

MURAT YOLUN* - METİN KOPAR**

The First World War accelerated the spread of the influenza pandemic among soldiers and civilians in the Ottoman Empire. Plague, cholera, typhus and syphilis were rampant in Russia and these contagious diseases were spreading to Anatolia by immigrants and Russian pilgrims between 1914 and 1918. Syphilis, often seen in Galicia Front during the war, was brought by soldiers returning their homes. Furthermore, pilgrims, captives and marine transportation brought flu and cholera to the Middle East and from there to Anatolia. Aforementioned diseases were seen in both Istanbul and Anatolia.¹ In fact, extraordinary conditions of warfare resulted in the spread of pandemics to masses.

Influenza pandemics emerged in the Ottoman Empire just like Europe and other continents before 1918. It was known that these pandemics were potent with cholera pandemics throughout 1890s.² The Spanish influenza, emerging in the United State of America (USA) in 1918, was called Spanish disease (İspanyol hastalığı) or Spanish cold (İspanyol nezlesi) in the Ottoman Empire. Yet, its place in the history of flu seems ambiguous since the pandemic broke out in the USA, leading Middle East and Anatolia out of focus from medical historiography in one respect. This paper discusses the impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire so as to contribute to epidemiological map of this pandemic disease which was one of the most destructive agents in human history. In addition, this paper mainly focuses on the period from 1918 to the early 1920s when the pandemic swept through the Empire.

* Research Assistant, Bosphorus University, The Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul/ TURKEY, muratyolun@gmail.com,

** Assist. Prof., Adıyaman University, Faculty of Arts and Sciences, History Department, Adıyaman/ TURKEY, m.kopar@hotmail.com.

¹ Mehmet Temel, "I. Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, v. 3/no. 8 (1998), p. 329.

² Prime Ministry Ottoman Archives –PMOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri- BOA), A. MKT. MHM., File no: 596, Folder no: 3, 24 Nisan 1312 – 6 May 1896.

Emergence of the Pandemic Influenza in the Empire

To begin with, in order to set a framework of epidemiology of the influenza pandemic in the Ottoman Empire, it is necessary to position the spatial and temporal issues in the first place. The geography where the Empire was located promoted the spread of the contagious diseases. In spite of its undeveloped and inadequate transportation, and the long shoreline created strong external connection through the marine transportation. Istanbul, the capital city of the Empire, was not only a center of commercial and cultural relations but also a place where contagious diseases spread intensively from the West to the East and vice versa. Daniel Panzac who studied the plague epidemics in the Ottoman Empire, reasonably claimed the fact that geography of the Empire was vulnerable to pandemic diseases.³

Nevertheless, how the Spanish influenza penetrated into the Ottoman Empire is an uncertain issue. This pandemic might have been brought by either passengers from Europe or the British army in Mesopotamia. When primary records on this issue are scrutinized, introduction of the influenza from Europe to the Empire seems to be more possible since the interregional transportation in the Ottoman Empire was undeveloped.⁴ Road transportation was in a kind of budding stage. The British domination over the Mediterranean prevented the marine transportation from working efficiently. Railways were almost mainly composed of only one line. Furthermore, the basic railroads between the Arab provinces and Anatolia had not been completed yet. Therefore, firstly, the materials sent by Germany or Austria were entrained in Istanbul. After they were carried by breasts of burden in the places where railway line was absent or incomplete, they were being carried by another train.⁵ Thus, the fact that the virus H1N1, which led to the Spanish influenza, might have reached the Ottoman Empire from the European countries has high probability. In other words, it is possible to argue that backwardness in transportation decelerated spread of H1N1. Over the course of the war, since the Central Powers were close to each other spatially, the transportation and communication between Istanbul and Europe were easier. Although the pandemic emerged in the USA, it was considered to have originated in Spain and to have spread to France and Germany from this Iberian country.⁶ Those who were close to the network of transportation played prominent role in the spread of influenza. The German physician M. Weinberg, who had a chance for the surveillance of the medical conditions of the soldiers in Istan-

³ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850*, trans. Scrap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, p. 43.

⁴ Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 383/528, 1918.

⁵ Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, trans. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, p. 191-193.

⁶ Berna Arda and Ahmet Acıduman, "Türk'ün H1N1'le İlk İmtihanı: 1918-19 İnfluenza Pandemisinin Ülkemizdeki Görünümü", *Klinik Gelişim*, v. XXIII/no. 3 (2010), p. 29.

bul, stated that the soldiers serving in the sections of motor vehicle, communication and railway of German soldiers in the Ottoman Empire were outstanding patients suffering from the influenza.⁷

The Ottoman Empire suffered from three waves of the Spanish influenza. The first wave that spread in the summer of 1918 in Istanbul and other provinces did not experience too much casualty in the Ottoman Empire like other parts of the world. It means that, the second and third waves were more lethal than the first one. Actually, the virus H1N1 did not acquire chance to spread remarkably since both low virulence pathogen of the first wave and hot weather in summer season decreased the mortality and morbidity of the influenza. In July 1918, 4 soldiers caught the influenza and they recovered after receiving medical treatment. Also, 14 soldiers suffered from it in August of the same year.⁸

The newspapers published in the capital city wrote that there were many influenza cases but this disease did not have a hazardous character in terms of lethality. In an article published in a newspaper named 'Âti' on 14 July 1918, lots of information on symptoms, signs and course of the influenza was given and the fact that no one died of it was emphasized. In addition, the author of this article claimed that another disease other than the influenza might have resulted in this pandemic.⁹ What he or she meant by saying another disease was probably complications like pneumonia. The influenza pandemic caused similar symptoms among its victims in the Ottoman Empire, Europe and the USA. Süleyman Numan, who was an inspector general of field, mentioned the basic peculiarities of the disease leading to the pandemic. These are as follows:¹⁰

- Sudden start of the disease
- 39-40° fever
- Redness without tonsillitis in the throat of the patient
- Difficulty in swallowing, sharp and dry cough
- Backache
- Symptoms similar to meningitis

The signs of the influenza were the same in other countries. In 1918, one of the

⁷ M. Weinberg, "Malaria and Grippe", *Beihfte Zum Archiv für Schiffs- und Tropen-Hygiene*, v.4/ Supplement 4 (1919), p. 178.

⁸ Turkish General Staff Archives (Genelkurmay ATASE Arşivi) , BDH, Folder no:2735, File no:50, Fihrist no:001-80, 21 Ağustos 1334 -21 August 1918.

⁹ Newspaper Âti (İleri), 14 Temmuz 1334-14 July 1918.

¹⁰ Turkish General Staff Archives, BDH, File no:5016, Folder no:001, Fihrist no:21, 14 Eylül 1334- 14 September 1918.

prominent clinicians of the USA stated that the influenza began suddenly and continued with symptoms such as cough and backache.¹¹ After a research on the victims of this disease, it was asserted that the influenza had similar aspects with meningitis in Camp Devens, a military camp in Massachusset.¹² From the personal observation of Âkil Muhtar, a physcian in Istanbul in 1918, there was high fever that started suddenly after malaise lasting for one day and reached 39-40° among the patients. Furthermore, the report indicated influenza sufferers had headache with spine and back pain.¹³

The newspapers in the Ottoman Empire neither censored news about the emergence of the pandemic disease, as New York Times did, nor claimed that the disease spread through the external powers to inflict damage on the state.¹⁴ Some of them were aware of the prevalence of the disease even though influenza was a simple malady.¹⁵ These newspapers benefit from the using influenza pandemic for war propaganda.

It was not compulsory to inform about the influenza cases to the official authorities in the Ottoman Empire like many countries. According to the *Regulation on Contagious and Epidemic Diseases* (Emraz-ı Sariye ve İstilaiye Nizamnamesi), the following diseases were required to be reported: cholera, plague, typhus, smallpox, diphtheria, dysentery, scarlet fever, trachoma, glanders, rabies, puerperal fever, food poisoning and tuberculosis. Moreover, how to inform these diseases to the official authorities and penalize those who would not care about the orders were explained in this regulation.¹⁶ Thus, it is not possible to make a certain comment about the number of influenza cases. Ekrem Bey, the head of Board of the Contagious Diseases (Emraz-ı Sariye Heyeti), said that he had no clear statistical parameters because influenza was not a reportable ill.¹⁷ The Municipality of Istanbul (Istanbul Şehremaneti) and *Sıhhiye Mecmuası* (Journal of Medicine) kept the records of some cases, but it was inadequate to figure out the impact of the pandemic. What is remarkable to notice from available but inadequate records was high increase in the number of deaths from the influenza at the time when the pathogen had more virulence in the second and third wave of the pandemic influenza.

¹¹ John Barry, *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague in History*, Penguin Books, New York 2005, p. 232.

¹² Alfred W. Crosby, *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, p. 5.

¹³ Arda and Aciduman, "Türk'ün H1N1'le İlk İmtihanı", p. 29.

¹⁴ Debra Ellen Menconi Blakely, *Mass Mediated Disease: A Case Study Analysis of News Reporting of Three Influenza Pandemics and Public Health Policy*, UMI Dissertation Services, Michigan, 2002, p. 42-43.

¹⁵ Newspaper Akşam, 22 Kanun-ı Evvel 1335-22 December 1918.

¹⁶ İnci Hot, "Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele 1913-1996", PhD thesis, Istanbul University 2001, p. 242.

¹⁷ Newspaper Sabah, 28 Kanun-ı Evvel 1334- 28 December 1918.

The second wave of the influenza pandemic began around September 1918. Âkil Muhtar asserted that after the influenza spread tempestuously in summer, it deteriorated and there was no complication in the majority of cases or it rarely led to death. Also, he added the relapse of this disease after a couple of month. He noticed the high fever, difficulty in breathing, pain and fremitus in thorax among the patients. In the first 36 hour, following these symptoms, death might happen. Even worse, the Spanish influenza activated the pathogen of tuberculosis in the lungs of patients in some cases.¹⁸

The gradual cooling of weather and disbandment of soldiers from theater of the war led to the spread of the influenza. According to the research conducted by Istanbul Health Directorate, the number of the influenza cases in the Empire was going up, as it was the case all over the world.¹⁹ M. Weinberg, in 1919, states that “an intense form of influenza was prevalent in Istanbul, Eurasia, and countries located in the South of Taurus Mountain as in everywhere in Europe. Our soldiers learnt this while withdrawing and they were inflicted by heavy casualty. New vectors of infection came to the camps with every reinforcement, and as a result pandemic disease did not come to an end. Even all of the soldiers in one camp suffered from the influenza due to terrible conditions there”.²⁰

The living conditions of many soldiers in the First World War were awful. Some of the soldiers in the Ottoman Empire were staying in indurable tents. In addition to this miserable accommodation, malnutrition and other pandemic diseases like malaria lessened their immunity.²¹ These soldiers were agents of pathogen both during the war and in the post-war period. The disbanded soldiers played a leading role in the spread of the pandemic influenza. The pathogens they carried created danger for the public health as they flocked into Istanbul miserably. They had problems of shortage of accommodation and food. Moreover, many soldiers stayed in mosques²² as they had no place to stay at that time.

The Spanish influenza hit many cities as well as Istanbul. The pandemic was prevalent in many cities of Anatolia. Especially the numbers of the incidents were significant in Yozgat, one of the central Anatolian cities. According to a correspondence sent to the Ministry of Interior (Dahiliye Nezareti) by Ministry of Justice (Adliye Nezareti), 400-inmate capacity of a prison in Yozgat decreased by half. There

¹⁸ Arda and Açıduvan , “Türk’ün H1N1’le İlk İmtihanı”, p. 30.

¹⁹ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), ME MKT, File no:1229, Folder no:45-5, 8 Kanun-i Evvel 1334- 8 December 1918.

²⁰ Weinberg, “Malaria and Grippe”, p. 177.

²¹ M. Weinberg, ‘Die Grippeepidemie Von Oktober bis Dezember in Der Turkei’, *Beihfte zum Archiv für Schiffs- und Tropen-Hygiene*, v.23/Supplement 4 (1919), p. 186.

²² Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. İUM., File no:19-3, Folder no:1-93, 9 Kanun-i Sani 1335- 9 January 1918.

were many measures to be taken to fight with it.²³ In this city, pandemic disease had been mistaken to typhus, but later authorities grasped that it was influenza that led the pandemic.²⁴ In Alaca in Yozgat, approximately 30 people died within a day. In the subsequent days, the number of death was about 10.²⁵ The worst hit places in Yozgat were two districts named Köhne and Sorgun. Throughout 48 villages in these districts, out of 10,844 people, 9,800 people suffered from the influenza and 1,160 of them passed away.²⁶ The mortality here was approximately 11 per 1,000 persons and this number was too high. P. O'Donoghue, a possibly British prisoner of the war in Yozgat, claimed that the influenza spread there and 12 people died. He added that *their people were confined to houses and being very badly treated, naturally the disease spread very rapidly under this condition of close confinement. Of course this was ordered by Istanbul and we all know was retaliation for 8 officers who have made good their escape.*²⁷ The conditions of the war captives were not satisfying. The shortage of medical staff and drug problems the Turks faced during the war influenced their life conditions adversely. The many problems of the captured soldiers he mentioned were similar to the problems of Ottoman soldiers on duty and civilians.

The pandemic hit Ankara and some surrounding in the autumn of 1918 badly. This city was prominent to land routes and there was a railway line connected to Istanbul and Eskisehir (located in the west of Ankara). H1N1 might have been brought by the soldiers using those land routes or the railway. The disease influenced the village Satılmış²⁸ in Eskisehir and the district İskilip in Çorum.²⁹ Eastern Anatolia could not escape from this malady either. When the French army occupied the region, captive soldiers from the enemy troops played significant role in the spread of the influenza. Makru Kusata, a Senegalese soldier recruited by the French army, was captured by the Ottomans and died of influenza in Elazığ.³⁰ Also, a soldier named Hasan deserted the Ottoman army in Izmir, escaping to Dogu Bayezit in the Eastern Anatolia.³¹ He passed away there because of the influenza.

²³ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH-HPS., File no:79, Folder no:27/4, 19 Teşrin-i Sani 1334-19 November 1918.

²⁴ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. MB., HPS-M, File no:35, Folder no:71, 29 Teşrin-i Evvel 1334-29 October 1918.

²⁵ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH-İ UM., File no:19-3, Folder no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334-12 October 1918.

²⁶ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH-MB. HPS., File no:79, Folder no:27/2, 11 Şubat 1334-11 February 1918.

²⁷ Public Record Office (PRO), Foreign Office 383/528, 1918.

²⁸ İzzeddin Çalışlar, *On Yıllık Savaş*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, p. 541.

²⁹ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH-İ UM., File no:19-3, Folder no:1-7, 17 Teşrin-i Evvel 1334-17 September 1918.

³⁰ Archive of Turkish Red Crescent Society (Türk Kızılayı Arşivi), Box no:1134, Document no:4, 18 Ağustos 1337- 18 August 1921.

³¹ Archive of Turkish Red Crescent Society, Box no:570, Document no:500, 6 Şubat 1338-6 February

Apart from Anatolia, the Middle East suffered also from the pandemic. Especially, shorelines of today's Syrian and Lebanon were struck.³² It can be said that the strong link with the world due to the war, emigration and mobilization was instrumental in the rapid spread of the influenza. The German soldiers who went to Istanbul from Mosul via Samsun were convulsed by the disease. Weinberg attributed 20 % of the death among these soldiers to this disease. In the hospital where he worked, 450 incidents were detected and approximately 45 of them died during October, November and December of 1918.³³ The pandemic disease affected Nusaybin, a district in the South Eastern of Turkey today. An employee of a train passing there might have brought the influenza. In spite of the measures, the pandemic affected the central troops deployed in Mosul on 15 August and it spread to the second legion in Tikrit on 25 August. It was ascertained that the influenza spread there by means of automobiles from Nusaybin, and the transportation branches of the Ottoman army contributed to the spread of the disease.³⁴

Mustafa Kemal, the founder of the Republic of Turkey, was one of those who had to deal with this malady. While he was accompanying to the Crown Prince Vahideddin during his visit to Germany in 1917, Mustafa Kemal went to Wien on account of a kidney problem. Yet, he did not stay there and he travelled to Carlsbad from Austria, one of today's famous spa towns in Czech Republic. Then, soon after resting in this town, he set out for Istanbul via Wien. Nevertheless, he suffered from the influenza, leading to a couple of days delay to Istanbul.³⁵ He recovered in Wien immediately.

In November of 1918, sultan Vahideddin was reported to suffer from the Spanish influenza though he was not. The sultan just acted as if he had had flu. When the deposed grand vizier Ahmed İzzet Pasha visited the sultan, he alleged that he was suffering from the influenza in order to send away the ex-grand vizier. That the sultan was ill was not true. After the ex-grand vizier went, the sultan acted normally as eyewitness accounts of the incident indicated.³⁶

The third and final wave of the Spanish influenza, the most virulent one, emerged towards the last months of 1918 and was rampant in many places in 1919. The main peculiarity of the third wave was that it lasted longer. This wave continued so for a long time that many cases of upper respiratory infections were named Spanish influenza throughout 1920s. Latife Hanım, whom Mustafa Kemal divorced

1922.

³² Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 157/727, 1 May 1918.

³³ Weinberg, "Die Grippeepidemie", p. 196.

³⁴ Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşların*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1956, p. 87.

³⁵ Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, İstanbul 2010, p. 147.

³⁶ Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, p. 308.

in 1925, went to Czechoslovakia so as to receive treatment in a sanatorium there. In a letter sent to Vasif Bey in 26 October 1927, she mentioned that she was having bed rest for one week and had been having medical therapy for five months owing to the Spanish influenza.³⁷

The third wave of the pandemic influenza had more favorable opportunity to spread widely in the borders of the Ottoman Empire. Not only the influenza but also other contagious diseases were common among both soldiers and civilians in the region of Marmara. Gendarmerie garrisons were deployed in Çatalca, a district in the west of Istanbul at that time, and Ayvacık, a township of Çanakkale, were damaged by the pandemic disease. According to the archival documents available, 15 people died there just in a week.³⁸ Furthermore, the influenza spread to Mudanya where an armistice concluding the Greek occupation of Anatolia (1919-1922) was signed in 1922.³⁹

While Mustafa Kemal was in preparation for departure from Samsun in 1919, he has suffered from the influenza for the second time. Therefore, his assistant Cevad Abbas (Gürer) assigned approximately 10 physicians to have him examined. After medical inspections, they realized that Mustafa Kemal was healthy and the influenza did not harm his health.⁴⁰ Except for Mustafa Kemal, many other important Ottomans had the influenza. The Turkish author Osman Ziya lost his mother and the famous painter Fikret Mualla was also in the grip of the influenza.⁴¹

The pandemic influenza was to appear as a theme in Turkish literature. Nazım Hikmet, a well-known poet in Turkey, mentions this disease in one of his poems even though the pandemic is not a central theme in it:⁴²

“We are Istanbul city, those who
Went through mobilization:
Caucasia, Galicia, Dardanelles, Palestine
Wagon trade, typhus and Spanish flu
And the Unionists too
Also long leg of the German boot
devoured us from 914 to 1918.”

³⁷ Önder Ergönül, “İspanyol Gribi Türkiye’yi Vurdu mu ?”, Radikal, 6 January 2008, http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=7863 (accessed October 11, 2012)

³⁸ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. EUM. AYŞ., File no:52, Folder no:18, 20 Mart 1337- 20 March 1921.

³⁹ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. MKT., File no:52, Folder no:41, 2 Nisan 1337- 2 April, 1921.

⁴⁰ Eren Akçiçek, *Atatürk’ün Sağlığı Hastalıkları ve Ölüm*, Güven Kitabevi, İzmir 2005, p. 165.

⁴¹ Ergönül, “İspanyol Gribi Türkiye’yi Vurdu mu?”.

⁴² Nazım Hikmet, *Kuvâyi Millîye: Şiirler 3*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, p.23.

Measures against the Spanish Influenza

The time when the influenza first struck was summer and the virus was not much virulent. What the Ottoman Empire did to prevent this pandemic was generally carried out in its second and third waves. Yet, over the course of the war, the Ottoman government had several difficulties in taking necessary measures against the influenza like other diseases such as typhus and malaria. There were mainly four reasons why Ottomans failed to provide efficient health care during the war.⁴³

The first reason was inadequate sources of the country. Most of the physicians were appointed in the troops and their total number was 2,555.⁴⁴ Even this number was unable to meet the needs of soldiers. Also, the striking example of Ottoman's backwardness was in terms of the transportation. The total area was 1758 km² and the railway line of 5761 kilometers was serving to the state. What are worse were disconnections between lines in the east, the southeast of the Ottoman Empire and Istanbul. These troubles could have been prevented if marine transportation had been appropriate in the Mediterranean, the Aegean and the Black Sea. However, the Allied Powers had strong navy there.⁴⁵

The second reason is that the bureaucracy of the Ottomans was not efficient.⁴⁶ Therefore, the state was both unable to meet all demands of people and brought about procrastination of bureaucratic activities.

The third reason was the war-induced burden in terms of economy. Participation in a war against the big powers such as Great Britain and France meant a challenge for the Ottomans. Furthermore, Balkan Wars (1912-13) exhausted them and they could not bear up a worldwide conflict due to the material shortages. What exacerbated this condition were the misguided military plans prepared to attack against the enemy from distant fronts simultaneously.⁴⁷

The fourth and final reason is that the wartime corruptions and irregularities prevented the Ottomans from conducting health system efficiently. Acceptance of bribery or demanding it was an ordinary behavior among officers.⁴⁸ Throughout the war, inflation peaked and cost of living quadrupled in Istanbul. In addition, different extraordinary levies were imposed, which were subtracted consecutively from the salaries: 25% war fund; 5% Red Crescent fund; 5% aviation fund and 5% defense and the faith fund.⁴⁹

⁴³ Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Heaven 1930, p. 250.

⁴⁴ *Ibid*, 252.

⁴⁵ Ulrich Trumppener, "Turkey's War", *The Oxford Illustrated History of the First World War*, ed. Hew Strachan, Oxford University Press, New York 1998, p. 81-83.

⁴⁶ Edward J. Erickson, *Ordered To Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, London 2001, p. 214.

⁴⁷ *Ibid*, 214.

⁴⁸ Zürcher, "*Savaş, Devrim ve Uluslaşma*", p. 195.

⁴⁹ *Ibid*, 195.

Initial steps for protection of public health were to meet physician deficit and provision of required medical supplies, since the appointment of many medical staff in military troops left civilians vulnerable to contagious disease. For instance, in order to fight with the Spanish influenza, the municipality of Istanbul (Istanbul Şehremaneti) demanded 30 physicians from the Ministry of Interior (Osmanlı Dahiliye Nezareti). This demand was not welcomed because most of the physicians were in the services of the army. Yet, the appointment of medical staff on the battlefield could not meet even the need of soldiers.⁵⁰ Another medical problem was the drug shortage. Upon beginning of the war, importation of many drugs from the Allied powers stopped and thus the number of available drugs sold in market decreased dramatically. The Ottomans had to import necessary drugs from friendly countries. The prices of drugs went up sharply and incredibly and profiteering became extremely widespread while the Spanish influenza was striking. The Ottoman Ministry of Interior reported that it was not possible to find drugs and physicians in even affluent neighborhood.⁵¹

The treatments used for the people suffering from the influenza severely failed. Drugs like antifebrile were not workable remedies. Neither Quinine for the cure of malaria nor Salvarsan (Arsphenamine) for syphilis were of use. Basically, there were two reasons for the usage of these drugs. First, they served to healing malaria and syphilis successfully as many medical staff assumed that they could be helpful for the influenza patients. Second, some of the influenza sufferers had to face up with many diseases such as tuberculosis and malaria. Any decrease in the body resistance eased the emergence of these diseases. Owing to the medical shortage, it was not possible to perform autopsy on the bodies of people who died of the influenza. Nevertheless, Weinberg demanded autopsy and after performing it, he noticed that this respiratory tract infection was the influenza.⁵² It can be asserted that carrying out autopsy and therapeutic approaches were helpful in taking precautions.

Despite the shortage of medical staff and equipment, the Ottoman Empire developed an idea on what to be done in terms of preventive health services against contagious diseases. Medical staff figured out that pathogen spread through coughing and sneezing. Thus, one of the preliminary measures was to prevent people from gathering. Short after the second wave of the pandemic, deaths became widespread and closing some public spaces was one of the best courses of action. Ottoman Ministry of Education (Maarif Nezareti) tried to get the opinion of General Directorate of

⁵⁰ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. UMVM., File no:96, Folder no:25/3, 1 Mart 1336- 1 March 1920.

⁵¹ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. UMVM., File no:96, Folder no:25/1, 1 Mart 1336- 1 March 1920.

⁵² Weinberg, "Die Grippeepidemie", p. 194.

Health (Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi) on whether schools had to be closed or not.⁵³ The ministry took the pandemic seriously and closed all the official and non-official schools until further notice. Yet, some of the Armenian and Greek schools disobeyed the order of the ministry.⁵⁴ An investigation about why these schools did not abide by measures for public health and did not close their institutions was demanded.⁵⁵ Also, the newspaper *Âti* confirmed that the schools had been closed for a while on account of the influenza pandemic.⁵⁶ How many schools took the order of the ministry into consideration was not certain. When the impact of the pandemic was lessened, the schools reopened.⁵⁷

During the war, it was not only the ministries that had initiatives to take preventive medical precautions. Local administration in the provinces also tried to cope with the pandemic influenza. In 1918, the district governorship of Bandırma ordered the closure of a kindergarten and cinema. In doing so, the governor tried to keep people healthy.⁵⁸ People were informed about the epidemiology of the influenza, theatres were closed and many activities like conferences were postponed.⁵⁹

The municipality of Istanbul issued a declaration consisting of ten articles in order to struggle against the influenza. According to this document, people were warned about the following.⁶⁰

1. The germ carriers of this disease are those who suffered from it. Therefore, the first thing to do is to avoid contact and unnecessary visits.

2. Even though some people fell ill, they continue their daily life, being unaware of the danger. This situation plays leading role in the contribution of the spread of disease into masses. As a result, miscellaneous administrative actions are put into effect for the closure of public spaces such as cinemas and theatres.

3. Common cold increases in the emergence of the influenza. Thus, medical actions have to be taken against it.

⁵³ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), ME MKT., File no:1236, Folder no:89, 7 Kanun-i Evvel- 7 December, 1918.

⁵⁴ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), ME MKT., File no:1229, Folder no:45-3, 31 Kanun-i Evvel- 31 December, 1918.

⁵⁵ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), ME MKT., File no:1229, Folder no:45-7, 4 Kanun-i Sani- 4 January 1918.

⁵⁶ Newspaper *Âti* (İleri), 28 Kanun-ı Evvel 1337-28 December 1921.

⁵⁷ Prime Ministry Ottoman Archives -PMOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri- BOA), ME MKT., File no:1229, Folder no:20, 9 Kanun-i Sani- 9 January 1918.

⁵⁸ Turkish General Staff Archives (Genelkurmay ATASE Arşivi), BDH, File no:3499, Folder no:26, Fihrist no:018, 22 Mart 1334- 22 March 1918.

⁵⁹ Sıhhiye Mecmuası, No. 13 (28 Kanun-i Sani 1338- 28 January 1922), 13.

⁶⁰ Newspaper *Âti* (İleri), 28 Kanun-ı Evvel 1337- 28 December 1921.

4. Since the germ of the Spanish influenza spread through oral ways, people often have to wash their mouths and take care of their teeth.

5. While coughing, everyone has to use a handkerchief and even those who are close to the person coughing are responsible to protect their mouths and noses with handkerchiefs from their germs.

6. In case of indisposition, fever, common cold, headache, and cough, patients need convalescence deterioration of these symptoms.

7. If there is a patient in a house, he or she has to be taken to a separate room and only one person has to look after the patient. Also, other members of the household have to keep themselves away from this room. A kind of isolation is capable of decreasing the possibility of the contagion of the pandemic.

8. Those who have contact with the patients have to wash their mouths and hands well with disinfecting substances after touching the patient so that germ-carriers can prevent both exacerbation and the spread of their illness.

9. The patients have to spit into a pot to prevent the spread of the germ. Their belongings which contact with excretion like exudation have to be scalded to kill the germ.

10. It is crucial for the municipality of Istanbul to take the aforementioned measures so that it can maintain the public health.

In fact, it can be asserted that the municipality tried to put the most efficient steps into action. One of the first things was the implementation of preventive measures. The closure of public spaces such as schools and theatres was a right decision even though all of the educational institutions did not obey this decision. The primary cares for the patients at that time were isolation, high quality patient care, obedience to hygienic rules, and bed rest. In an era when the Ottomans were in drug shortage and had no adequate medical staff, the municipality of Istanbul did the best thing. Moreover, with relief efforts of the Ottoman Red Crescent, Red Cross, Allied Commission of City and Quarantine, the influence of the contagious disease decreased a little, and according to available records fight with the pandemic influenza was successful to certain extent.⁶¹ The reliefs of these organizations reduced the responsibilities of the Ottoman medical staff at least. As Istanbul was of significance for both the Ottomans and the occupation forces, this city caught the attention over the course of the First World War and post-war era.⁶² After the occupation of Istanbul, Allied States established nine commissions to control the city easily and one of these commissions dealt with the health issues there.⁶³ Health commission kept some of the hospitals in Istanbul under their control and they occasionally intervened in medical

⁶¹ Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, p. 233.

⁶² *Ibid.*, 57.

⁶³ Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, p.18.

services and measures against infectious diseases.⁶⁴ The commissions of Allied States imposed strict control on maritime traffic.⁶⁵

The physicians in the Ottoman army tried their best in order to get rid of the influenza pandemic. Compared with the civilian doctors they were both fortunate and unfortunate. The reason why they were lucky was that majority of medical staff were under the service of troops. In fact, they had more opportunity to make their plans work since during the war, the utmost goal of the state was to win the war, a matter of life and death. Thus, it paid more attention to medical units to enhance the ability of the army. On the other hand, they had difficulty in healing the patients on grounds that measures like isolation of patients could not be taken easily in military barracks and trenches, which were well-known for their crowdedness and dirtiness. Fighting efficiency of the Ottoman army decreased dramatically due to the contagious diseases, including the influenza. Gendarmeries did not perform their duties in Iskilip efficiently.⁶⁶

Ottoman Ministry of War (Osmanlı Harbiye Nezareti) issued a *Memorandum on the Diagnosis, Protection against and Treatment of the Epidemic Diseases during Campaigns* (Seferde Bulaşıcı Hastalıkların Teşhis, Korunma ve Tedavisi Hakkında Muhtıra) in which the ways to prevent the spread of diseases and what to do in case of the outbreaking of any epidemic disease were explained in detail. Medical services the Ottoman soldiers needed during the war were planned from head to foot, but the disruption and inadequacy in medical services prevented the practice of what were commanded in the memorandum completely.⁶⁷ During the Spanish Influenza, observation reports and tables on morbidity and mortality were prepared by military physicians.⁶⁸ Inspector Süleyman Numan in the Ottoman army sent a document about medical examination of influenza cases to the troops. In this document, he explained the symptoms of the influenza and underlined the types of treatment. Furthermore, in case of death from this pandemic disease, he ordered military physicians to perform autopsy.⁶⁹ Influenza sufferers in the Ottoman army were sent to hospitals for treatment and as soon as they recovered, they were discharged from the hospitals to go to their military units.⁷⁰

⁶⁴ *Ibid.*, p. 227-228.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 248

⁶⁶ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA) DH-İ. UM. , File no:19-3, Folder no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334 – 12 October 1918.

⁶⁷ Muharrem Uçar and Adnan Ataç, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordularının Sağlık Durumu ve Bulaşıcı Hastalıkların Etkisi”, *Bilim ve Ütopya*, No. 148 (2006), p. 56.

⁶⁸ Turkish General Staff Archives, BDH, File no:2735, Folder no:50, Fihrist no:001-80, 5 Teşrin-i Sani 1334- 5 October 1918.

⁶⁹ Turkish General Staff Archives, BDH, File no:5016, Folder no:001 Fihrist no:21, 14 Eylül 1334-14 September 1918.

⁷⁰ Turkish General Staff Archives, BDH, File no:2735, Folder no:50, Fihrist no:001-80, 24 Ağustos 1334-24 August 1918.

Consequences of the Pandemic

After the time when the pandemic started in July 1918, its impact emerged. Yet, as the lethality of the first wave was not severe, there was no tragic result. The early impact of the influenza was the disruption of public utilities led by the increase in deaths. The closure of schools interrupted continuity of education. Owing to the deaths among military and civil staff, the relative interruption of state affairs was inevitable. For instance, one of the members of the administrative board of Ottoman Red Crescent Society (Osmanlı Hilal-ı Ahmer Cemiyeti) quit the membership due to the influenza.⁷¹ Osman Ziya, who was bacteriological expert on serum in Istanbul, passed away during the pandemic.⁷² Medical staff had more risk to catch the influenza than civilians and other officers since they had to deal with germ-carriers directly. According to the information provided by Ahmed Emin, the total number of the civilian and military physicians was 2,555.⁷³ 292 of them died through contagious diseases.⁷⁴ It can be inferred from these numbers that approximately 18 % of physicians lost their life.

The imposition of restriction on public spaces for the sake of preventive health measures exacerbated the social life crippled by the war. In this awful situation, the spread of the influenza took the lead in carrying out medical studies about the disease. In spite of the fact that the influenza was considered mild, the medical investigation of its treatment was inevitable when it left remarkable impact on social life. It shows that although many shortages were available in medicine, these problems did not prevent scientific studies. Refik Bey, the director of the bacteriological room (Bakteriyolojihane) in Istanbul, generated influenza vaccine, but later it was seen that this vaccine was inefficient in curing the disease. The reason for his failure was that the pathogen of the influenza, H1N1, was not discovered until 1933. If a retrospective evaluation is made, the pathogen needed to be found in order to generate a vaccine. Refik Bey might have attributed the influenza cases to bacteria called "haemophilus influenzae", which was acknowledged as the reason of this disease by Richard Pfeiffer, a well-known German physician and bacteriologist.

One of the controversial issues about the Spanish influenza was the uncertain number of people who died of it. It was the same for the Ottoman Empire. The influenza was not required by law to be reported to official authorities, while keeping the records of cases was hampered because of the detrimental effects of the outcomes of the war on the medical infrastructure. Therefore, it seems like exact number of

⁷¹ Archive of Turkish Red Crescent Society (Türk Kızılayı Arşivi), Box no:216, Document no:13, 28 Aralık 1335- 28 December 1919.

⁷² Newspaper Âti (İleri), 28 Kanun-ı Evvel 1337- 28 December 1921.

⁷³ Emin, *Türkey*, p. 252.

⁷⁴ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, p. 67.

the mortality and morbidity cannot be put forth. However, in light of primary and secondary sources, it is possible to make prediction about one of the most destructive pandemics of history despite providing precise quantitative information on this issue.

According to the Ottoman Ministry of Education (Maarif Nezâreti), approximately 400 deaths took place only in Istanbul in October 1918 a week.⁷⁵ Based on this number, it is presumable that the most lethal wave of the pandemic led to the death of about 1600 people in Istanbul. Nevertheless, what is really important is the inability to consider the mortality of the contagious disease in a simple way. There are many independent variables having effect on morbidity and mortality which can range from time to time.

According to a newspaper, 190 people caught the influenza between December 15 and 22, 1918 and 48 of them passed away. Furthermore, 349 people died of pneumonia.⁷⁶ By 1921, probably the number of those who suffered from pandemic reached 30,000.⁷⁷

Figure 1: Deaths from the influenza according to the Municipality of Istanbul⁷⁸

Age	Number of Death	Ratio among Patients
0-1	319	4,98
1-40	4289	66,98
40 and above	1795	28,03
Total	6403	100,0

By looking at the figure above, it is possible to make an analysis of the flu in Istanbul. What was remarkable is the majority of young people among deaths. The information on the figure seems to belong to 1918 since according to *Sıhhiye Mecmuası* the influenza and pneumonia led to 6,835 deaths in Istanbul in 1918 and 3,139 ones in 1919.⁷⁹ In fact, two death tolls provided by the municipality and this journal are close to each other in terms of the deaths of year 1918. When the numbers given by Ahmed Emin on the figure 2 are examined, total loss of life of civilians rose by 60 % compared with that of previous years. This increase is possible to be related to the deaths brought by the influenza.

⁷⁵ Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), MF MKT., File no:1229, Folder no:45-3, 31 Kanun-ı Evvel 1334-31 December 1918.

⁷⁶ *Newspaper Akşam*, 22 Kanun-ı Evvel 1335- 22 December 1919.

⁷⁷ *Newspaper Âti (İleri)*, 13 Teşrin-i Sani 1337- November 13, 1921.

⁷⁸ *Ibid*

⁷⁹ *Sıhhiye Mecmuası*, No. 13 (28 Kanun-i Sani 1338- 28 January 1922),p. 13.

Figure 2: Regular Deaths in Istanbul from 1914 to 1919⁸⁰

Year	Men	Women	Children	Total Death
1914	7,919	9,795	4,530	22,244
1915	8,152	10,388	4,266	22,756
1916	9,015	9,468	4,082	22,455
1917	9,781	11,078	4,442	25,270
1918	16,509	17,106	6,979	40,594
1919	8,375	9,546	4,391	22,312

These numbers of the municipality and the journal allow us to estimate the human destruction by the pandemic. However, a problem arises here: the population of Istanbul was continuously variable during the war. In addition to the social mobility, the capital city exceeded one million in population.⁸¹ Zafer Toprak claims that its wartime population was 1,129,655.⁸² If this number is accepted as the population of Istanbul in 1918, one could reach the conclusion that the death rate in influenza cases in Istanbul at the time would be around 5,6 per 1000 persons according to Municipality and 6 per 1000 persons according to the *Sıhhiye Mecmuası*. These numbers are over the world average between 2,5 and 5 as claimed by Johnson and Mueller.⁸³ If all the death cases had been recorded, these rates have been certainly higher. In Izmir, the records kept by municipality in 1919 shows that 35 deaths occurred there. Nonetheless, this number seems low, but if all deaths of the influenza and its complications like pneumonia are included in the total amount, the number of the death of respiratory tract diseases in İzmir reaches to 663. Proportion of this number among all of the deaths in 1919 in this province is approximately 29 %, but the lack of records of the year 1918 is a hindrance to make an accurate estimate. Besides Istanbul and İzmir, deaths occurred in other provinces. Since only deaths from the influenza rather than its complications were recorded, the death toll was 3,226 while it was 85 during previous year.⁸⁴ This total number contains death cases from some parts of the provinces Aleppo, Beirut, Syria, Sivas and Trabzon. It does not contain the deaths in the provinces Basra, Bagdad, Hijaz, Van, Yemen and sanjak of Asir, Jerusalem and Medina. However, it is not a reliable enough to estimate the total loss of life by using these 3,226 death cases since medical units probably did not keep the

⁸⁰ Emin, *Turkey*, p. 249.

⁸¹ Çağlar Keyder, "Modern İstanbul'un Tarihçesi", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünya'da Türkiye*, ed. Reşat Kasaba, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, p. 548.

⁸² Zafer Toprak, "Nüfus; Fetihden 1950'ye", *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, v.6, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı, İstanbul 1994, p.110.

⁸³ Johnson and Mueller, "Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 Spanish Influenza Pandemic", *Bulletin of the History of Medicine*, v.76/no. 1 (Spring 2002), p.114.

⁸⁴ *Sıhhiye Mecmuası*, No.13, p 13.

records of other than capital city. While 6,835 people died from the influenza only in Istanbul, claiming 3,226 deaths occurred in the provinces is incoherent in a sense.

Weinberg examined 500 soldiers suffering from the influenza and 42 of them passed away. It means that death rate was 84 per 1,000 persons. In the light of the information he provided, the mortality of soldiers was too high compared with that of civilians.⁸⁵ Also, the physician Abdulkadir Noyan revealed that 35 of 1,000 soldiers catching the influenza died from the flu or the complications engendered by it.⁸⁶ Bringing about physical exhaustion that the long-lasting war weakened their immunity and the H1N1 caused more death among the youngsters answer why the rate of death among the soldiers were much higher.

Following the weakening of the immunity of soldiers, the cases of encephalitis lethargica increased remarkably in the Ottoman Empire as elsewhere in the world. Right after the end of the war, this disease was common among the slaves coming from Egypt to Istanbul. The nervous system of soldiers got severe harm owing to this disease. Its most tragic result was Parkinson's disease.⁸⁷

Because the sources about the impact of the influenza on the Ottoman Empire are inadequate and scattered, it is compulsory to give rough and estimated information apart from the capital city. Actually, the best way to reach the unknown is to use known.⁸⁸ Therefore, the optimum option to do here is to refer to the mortality of Istanbul in order to estimate prevalence of the influenza in the Ottoman Empire, population of which was about 18,500,00 in 1918. If the mortality is 5 % per 1,000 persons, it means 92,500 deaths occurred because of the Spanish Influenza throughout the Empire. This result can be deceptive but, it is fruitful to predict overall statistical information.

Conclusion

As the pandemic influenza was widespread all over the world, the Ottoman Empire, having large territory, was inevitable to escape from this disaster. Located between Asia and Europe, it was a kind of transition point of pathogens just like that of commerce and culture. Ottoman's active participation in the First World War corroborates the possibility that virus H1N1 was brought by soldiers of the allied powers or soldiers captured on battlefield.

All three waves of the pandemic hit the empire, but its spread was slower compared to other countries because undeveloped means of transportation and inade-

⁸⁵ Weinberg, "Malaria and Grippe", p. 179.

⁸⁶ Noyan, *Son Harplerde*, p. 89.

⁸⁷ *Ibid.*, 113.

⁸⁸ Halil İnalçık, "Tarihi İstatistikler Dizisi İçin Sunuş", *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*, ed. Cem Behar, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2011.

quate network were hindrance to the spread of the germ into Anatolia quickly. Like all over the world, the most lethal wave of the pandemic was the second one. At the beginning, the influenza spread but its mortality was slight. The effect of the pandemic accelerated in the second wave. Cold weather and noticeable increase in the lethality might have caused the death toll to rise sharply.

When the pandemic broke out in the world and it spread into the Empire, many measures were taken by the civil and military authorities. People did not adopt an attitude that epidemics were work of God and fought with the pandemic influenza despite the war-induced poverty. Attempts to prevent influenza or dilute its impact were beneficial at least. In order to make the impact of the influenza on the Ottoman Empire clear, there must be further studies in the history and medicine.

BIBLIOGRAPHY

- Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Heaven 1930.
- Archive of Turkish Red Crescent Society (Türk Kızılayı Arşivi), Box no:1134, Document no:4, 18 Ağustos 1337- 18 August 1921.
- Archive of Turkish Red Crescent Society (Türk Kızılayı Arşivi), Box no:216, Document no:13, 28 Aralık 1335 - 28 December 1919.
- Archive of Turkish Red Crescent Society, Box no:570, Document no:500, 6 Şubat 1338-6 February 1922.
- Arda, Berna - Aciduman, Ahmet, “Türk’ün H1N1’le İlk İmtihani: 1918-19 İnfluenza Pandemisinin Ülkemizdeki Görünümü”, *Klinik Gelişim*, c. 23/sy. 3 (2010).
- Barry, John, *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague in History*, Penguin Books, New York 2005.
- Criss, Nur Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918–1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Crosby, Alfred W., *America’s Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Çalışlar, İzzeddin, *On Yıllık Savaş*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Eren, Akçiçek, *Atatürk’ün Sağlığı Hastalıkları ve Ölüm*, Güven Kitabevi, İzmir 2005.
- Ergönül, Önder, “İspanyol Gribi Türkiye’yi Vurdu mu ?”, *Radikal*, 6 January 2008, http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=7863 (accessed 11 October,2012)
- Erickson, Edward J., *Ordered To Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, London 2001.
- Hikmet, Nazım, *Kuvâyi Milliye: Şürler 3*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Hot, İnci, “Sıhhiye Mecmuası’na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele 1913-1996”, PhD thesis, İstanbul University 2000.
- Keyder, Çağlar, “Modern İstanbul’un Tarihçesi”, *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünya’da Türkiye*, ed. Reşat Kasaba, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- Kinross, Lord, *Atatürk: Bir Millet’in Yeniden Doğuşu*, Altın Kitaplar, İstanbul 2010.
- Menconi, Blakely - Debra Ellen, *Mass Mediated Disease: A Case Study Analysis of News Reporting of Three Influenza Pandemics and Public Health Policy*, UMI Dissertation Services, Michigan 2002.

Newspaper Akşam, 22 Kanun-ı Evvel 1335- 22 December 1919.

Newspaper Akşam, 22 Kanun-ı Evvel 1335-22 December 1918.

Newspaper Âti (İleri), 13 Teşrin-i Sani 1337- November 13, 1921.

Newspaper Âti (İleri), 14 Temmuz 1334-14 July 1918.

Newspaper Âti (İleri), 28 Kanun-ı Evvel 1337- 28 December 1921.

Newspaper Âti (İleri), 28 Kanun-ı Evvel 1337- 28 December 1921.

Newspaper Âti (İleri), 28 Kanun-ı Evvel 1337-28 December 1921.

Newspaper Sabah, 28 Kanun-ı Evvel 1334- 28 December 1918.

Niall, P. S. A. Johnson - Juergen, Mueller, "Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 Spanish Influenza Pandemic", *Bulletin of the History of Medicine*, v.76/no. 1 (Spring 2002).

Noyan, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1956.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba 1700-1850*, trans. Scrap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA) DH-İ. UM. , File no:19-3, Folder no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334 – 12 October 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. EUM. AYŞ., File no:52, Folder no:18, 20 Mart 1337- 20 March 1921.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. İUM., File no:19-3, Folder no:1-93, 9 Kanun-i Sani 1335- 9 January 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. MB., HPS-M, File no:35, Folder no:71, 29 Teşrin-i Evvel 1334-29 October 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. MKT., File no:52, Folder no:41, 2 Nisan 1337- 2 April, 1921.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. UMVM., File no:96, Folder no:25/3, 1 Mart 1336- 1 March 1920.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH. UMVM., File no:96, Folder no:25/1, 1 Mart 1336- 1 March 1920.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH-HPS., File no:79, Folder no:27/4, 19 Teşrin-i Sani 1334-19 November 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH-İ UM., File no:19-3, Folder no:1-7/2, 12 Teşrin-i Evvel 1334-12 October 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH-İ UM., File no:19-3, Folder no:1-7, 17 Teşrin-i Evvel 1334-17 September 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), DH-MB. HPS., File no:79, Folder no:27/2, 11 Şubat 1334-11 February 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), MF. MKT., File no:1229, Folder no:45-3, 31 Kanun-i Evvel- 31 December, 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), MF. MKT., File no:1229, Folder no:45-7, 4 Kanun-i Sani- 4 January 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), MF. MKT., File no:1229, Folder no:45-3, 31 Kanun-ı Evvel 1334-31 December 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), MF. MKT., File no:1229, Folder no:45-5, 8 Kanun-ı Evvel 1334- 8 December 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives (PMOA), MF. MKT., File no:1236, Folder no:89, 7 Kanun-i Evvel- 7 December, 1918.

Prime Ministry Ottoman Archives –PMOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri-BOA), A. MKT. MHM., File no: 596, Folder no: 3, 24 Nisan 1312 – 6 May 1896.

Prime Ministry Ottoman Archives –PMOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri-BOA), MF. MKT., File no:1229, Folder no:20, 9 Kanun-i Sani- 9 January 1918.

Public Record Office (PRO), Foregin Office (FO) 383/528, 1918.

Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 157/727, 1 May 1918.

Public Record Office, Foreign Office 383/528, 1918.

Sıhhiye Mecmuası, No. 13 (28 Kanun-i Sani 1338- 28 January 1922).

Sıhhiye Mecmuası, No. 13 (28 Kanun-i Sani 1338- 28 January 1922).

Simavi, Lütfi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.

Temel, Mehmet, “I. Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye’deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, v. 3/no. 8 (1998).

Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul’un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Toprak, Zafer, “Nüfus; Fetihten 1950’ye”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, v.6, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı, İstanbul 1994.

Trumpener, Ulrich, “Turkey’s War”, *The Oxford Illustrated History of the First World War*, ed. Hew Strachan , Oxford University Press, New York 1998.

Turkish General Staff Archives (Genelkurmay ATASE Arşivi) , BDH, Folder no:2735, File no:50, Fihrist no:001-80, 21 Ağustos 1334 -21 August 1918 .

Turkish General Staff Archives (Genelkurmay ATASE Arşivi), BDH, File no:3499, Folder no:26, Fihrist no:018, 22 Mart 1334- 22 March 1918.

Turkish General Staff Archives, BDH, File no:2735, Folder no:50, Fihrist no:001-80, 5 Teşrin-i Sani 1334- 5 October 1918.

Turkish General Staff Archives, BDH, File no:2735, Folder no:50, Fihrist no:001-80, 24 Ağustos 1334-24 August 1918.

Turkish General Staff Archives, BDH, File no:5016, Folder no:001 Fihrist no:21, 14 Eylül 1334-14 September 1918.

Turkish General Staff Archives, BDH, File no:5016, Folder no:001, Fihrist no:21, 14 Eylül 1334- 14 September 1918.

Uçar, Muharrem and Adnan Ataç, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordularının Sağlık Durumu ve Bulaşıcı Hastalıkların Etkisi”, *Bilim ve Ütopya*, No. 148 (2006).

Weinberg M.,“Malaria and Grippe”, *Beihefte Zum Archiv für Schiffs-und Tropen-Hygiene*,v.4/ Supplement 4 (1919).

Weinberg, M., “Die Grippeepidemie Von Oktober bis Dezember in Der Türkei”, *Beihefte Zum Archiv für Schiffs-und Tropen-Hygiene*, v.23/Supplement 4 (1919).

Zürcher, Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908–1928)*, trans. Ergun Aydınöğlü, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

KÜLTÜREL TEMİZLİK VE BÜTÜNLEŞME POLİTİKALARINDA TARİHİN ROLÜ: BOSNA ÖRNEĞİ

HÜSNÜ DEMİRCAN*

Giriş

Tarihin görevlerinden biri de yaşanan olayları en doğru, anlaşılabilir ve en yalın biçimde gelecek nesillere aktarmaktır. Bu aktarmanın temel amacı geçmişe bakarak bu günü daha iyi anlamak ve geleceği daha doğru inşa etmektir. Bundan dolayı İbn-i Haldun “tarih, gaye ve amacı şerefli ve faydaları çok olan bir ilimdir”¹ demektedir. Tarihin temeli değişik ırk ve kültüre sahip insanoğlunun birbirleri ile kurdukları iyi veya kötü ilişkilere dayanır. İnsanlık tarihinin oluşumunda dini inançların da toplumlar üzerindeki büyük etkisi kesinlikle göz ardı edilemez. Dinler tarihi de insanlık tarihinin var oluşu kadar eskidir. Toplumların iyi ve kötüyü tanımlama konusunda kullandıkları en etkili araçlardan birisi de sahip oldukları bu dini inançlardır. Dinin sadece inanç boyutu yoktur aynı zamanda siyasi boyutu da vardır. Zira, din kuralları bir çok toplumda siyasi yöneticilerin davranışlarının meşrulaştırılmasında, hukuki alt yapı oluşturulmasında ve toplum tarafından kabul veya ret edilmesinde büyük bir rol oynamaktadır.²

Bir olayın veya faaliyetin tarih olabilmesi için olayın üzerinden geçen zaman diliminin ne kadar olacağı konusunda tarihçiler bugün bile farklı görüşler ileri sürmektedir. Bu makalede tarih tanımı, bir faaliyetin veya bir olayın tarihi bir olay olarak değerlendirilebilmesi için o faaliyetin veya olayın oluşumuna, gelişimine veya sonucuna istenirse bile artık müdahale edilememesi noktasına gelinmesi olarak ele alınmıştır. Bloch, “tarihte nedenler önceden aksiyom [doğru olduğu herkes tarafından kabul edilen önerme] olarak konulamazlar, bunlar aranır”³ der. Tarih felsefesinin en üst sembollerinden birisi olarak addedilen İbn-i Haldun, tarihsel olayları

* Dr., Başbakan Başmüşaviri, Ankara/TÜRKİYE, husnu.demircan@basbakanlik.gov.tr

¹ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, MEB, İstanbul, 1990, s.18. İbni Haldun’un sonraki dönemlerde farklı çevirileri için bkz.. Süleyman Uludağ, İbni Haldun, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.

² Hasan Onat, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, AÖF Yayınları, Eskişehir, 2005, s. 8.

³ Marc Bloch, *Tarihin Savunusu Ya Da Tarihçilik Mesleği*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, B.T. Yayınları, Ankara 1985, s. 95.

incelerken gerçekçiliğin en önemli unsur olduğunu vurgulayarak tarihsel verilerle yaşanan olayların bir metodoloji içerisinde incelenmesi uyum ve zıtlıkların ortaya çıkarılması gerektiğini belirtmiştir.⁴ Bu makalede yukarıda mezkur iki görüşün oluşturduğu felsefi yaklaşıma göre analiz yapılmaya çalışılacaktır.

1. Bosna Tarihine Kısa Bir Bakış

Tarihin normal akış süresine uygun olarak gelişen Ortaçağ Bosna Devleti, bağımsızlığını kazandığı 12. yüzyıl sonuna kadar inen tarihiyle Avrupa'nın eski devletlerinden birisidir. Kotromaniç Hanedanı tarafından yönetilen bu devlet, Osmanlılar tarafından fethedilene kadar özerkti. Nüfusunun büyük bir kısmı Bogomil⁵ kimliğiyle, yaşadıkları coğrafyanın da avantajını kullanarak hem Katolik Papa'nın hem de Ortodoks Kilisesi'nin kurallarından nispeten bağımsız bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

Burada bir noktanın belirtilmesinde yarar vardır. Bogomil itikadı üzerine kurulan Bosna Kilisesi genelde bilinen ve kabul edilen kilise anlayışından ve itikatlarından çok farklıdır. Bosna kilisesinde “haç”, “ikon” ve “heykeller” yoktur. Haç sembolünü zaten nefretin bir işareti olarak kabul ederler. Bu inanca göre Hz. İsa, Tanrının oğlu değil O'nun bir peygamberidir ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve öldürülmesi asla gerçekleşmemiştir. “Incarnation” yani Hz. İsa'nın vücut bulması ise bir hayal ürünüdür. Bunlara ilaveten “Baptism” yani suda kutsama törenlerini kabul etmezler. Kiliselerin ibadet edilecek tek yer olduğunu reddederler ve yeryüzünün her yerinde ibadet edilebileceğini savunurlar.⁶

Bosna kilisesinin akidelerine yakından bakıldığında savunulan inançların aynı konudaki İslami inançlar ile büyük bir paralellik arz ettiği görülür. Bundan dolayı bölge halkının fetihten sonra büyük ölçüde İslam dinine geçmesinin temel nedenlerinden birisi Ortodoks ve Katolik kiliselerin baskılarına boyun eğmemesi ise diğeri de sahip oldukları bu manevi değerlerin İslam dini ile paralellik göstermesidir. Bütün bu olgular İslam'ın bölgede kalıcı olması için bir alt yapı oluşturmuştur.

Osmanlıların bu coğrafyanın etkili toplumu olan Sırplarla savaşmaları 1371 tarihindeki Çirmen Savaşı ile başlamış ve 1521 yılında Belgrad'ın alınmasıyla son büyük savaş yapılmış olur. Bundan sonra 18. yüzyıla kadar süren nispeten bir barış dönemine girilir. Fakat bütün savaşlar arasında 1389 yılındaki Kosova Savaşı Sırp- ların asla unutamayacağı bir savaş olmuştur. Bu savaştan ilham alan Sırp ideologları

⁴ İbn-i Haldunu tarih ve tarihçiler hakkında düşünceleri için bkz. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, s.18-99.

⁵ Bulgar kökenli bu mezhep, tahminen 930 yılında kendisine “Bogomil” (Allah tarafından sevilen) adı verilen bir rahip tarafından kurulmuştur. Esasen Bogomil inancının temeli, Bulgar köylüsünün toprak ağalarının zalimce uygulamalarına karşı gelişen bir tepkidir.

⁶ Noel Malcom, *Bosnia: A Short History*, Mc Milan, London, 2002, s. 27-28.

Sırp halkının Türklere karşı her zaman öfke ve kin beslemeye devam edilebilmesi için bu olayı çeşitli hikâyelerle halkın zihninde sürekli canlı tutmaya çalışmışlardır.⁷ Bu anlayışı Bloch, “tarih bugünü daha fazla meşrulaştırmak için kullanılmaktadır” diye tanımlar.⁸

Nihayetinde 1463 yılının Mayıs ayında Fatih Sultan Mehmet, ordusuyla Bosna Kralı Stjepan Tomašević’in ödemesi gereken vergiyi ödememesi ve Osmanlı’nın hâkimiyeti altına geçmiş olan halka karşı saldırılarda bulunması üzerine Bosna’ya doğru sefere çıktı. İki ay gibi kısa bir zamanda Bosna fethedildi. Ele geçirilen Tomašević ise idam edildi. Böylece Bosna Kotromaniç hanedanı da düşmüş oldu. Sonuçta Bosna Devleti 400 yıldan fazla bir süre hükümdarlığını sürdürecektir olan Osmanlı İmparatorluğu’nun eline geçti.

Bosna’nın fethinden hemen sonra burada Osmanlı yönetimi kurulmuş ve bir sancak teşkil edilmiştir.⁹ Bu tarihten itibaren Bosna artık uzun bir barış ve refah dönemine girmiştir. Osmanlı Devleti fethettikleri yerlerdeki toplumlara hiç bir zaman bir asimilasyon politikası uygulamamıştır. Uygulanan istimalet politikası sayesinde Osmanlı egemenliğindeki toplumlarda mevcut her din aynı ölçüde bir çeşit özerk yapıya kavuşmuştur. Bosna’daki bu farklı dinlerin barış içerisinde bir arada yaşamaları ve baskın dinin siyasi bir ayrıcalık olmadığı ancak Osmanlı Sisteminin incelenmesiyle anlaşılır.¹⁰

Osmanlıların Bosna’yı fethetmesi klasik Osmanlı fetih metodlarıyla uygunluk göstermektedir.¹¹ Bosna Kralı Stjepan Tomašević (1461-1463), Papa II. Pius’a yazdığı mektubunda toprakları karşısında yerleşen Osmanlıların, egemenliği altındaki köylüleri özgürlük vaat ederek kendi taraflarına çektiğini ve köylülerin de buna rağbet ettiklerini belirtmektedir.¹² Anadolu’da fethettiği yerlerdeki Müslüman olmayan halklara karşı uyguladığı istimalet ve adaletli politikalarından müspet¹³ sonuç alan Osmanlıların, aynı politikaları Avrupa ve Balkanlar’da da uygulamaya koyması, “Feodal Sistem” altında sömürülen köylüler için bir kurtuluş yolu oluyordu.¹⁴ Bu uygulamalar aynı zamanda Avrupa’daki feodal yapının zayıflamasına ve feodal beylerin toplum üzerindeki kontrolünü kaybetmesine ve askeri güçlerini büyük ölçüde

⁷ Eric D. Weitz, *A Century of Genocide*, Princeton University Press, New Jersey, 2003, s. 42-43

⁸ Bloch, *Tarihin Savunusu*, s. 20.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Hatice Oruç, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 18, s. 249-271.

¹⁰ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 2009, s.169. (Bu eser, *Balkanlar’ı Tahayyül Etmek* ismiyle Dilek Şendil tarafından Türkçeye çevrilmiş ve İletişim Yayınları tarafından 2003 yılında yayınlanmıştır.)

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Halil İnalcık, “Ottoman Methods of Conquest”, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, London, 1978, s. 104-129.

¹² Enes Pelidija, *Sultan Mehmet II, Bosna ve Boşnaklar*, III. Cilt, TTK, Ankara, 2002, s. 57.

¹³ Hüsnü Demircan, *Orhan Gazi ve Gregory Palamas*, A.Ü. S.B.E. Yayınlanmamış Y. L. Tezi, 1993, s.77.

¹⁴ Majid Khadduri. *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore, 1955, s. 176-179

kırılmasına neden oluyordu. Osmanlı yönetiminin uyguladığı istimalet politikası Balkanlarda fethedilen topraklardaki yerel halkın Osmanlı idaresini daha kolay benimsemesine neden oluyordu.¹⁵

Osmanlı padişahlarının aynı zamanda Ortodoks kilisesinin ve Ortodoks Hıristiyanların koruyucu ve kollayıcısı olduklarından Sırp Ortodoks kilisesi bölgede giderek ağırlık ve önem kazanmıştır.¹⁶ “Pax Ottomana” diye tanımlanan ve İstanbul’un fethiyle temelleri atılan “Osmanlı Barışı”nın zaten en önemli vasfı da Müslümanların yanında Ortodoks Hıristiyan unsura bir öncelik, hatta diğerlerine göre üstünlük sağlamasıdır.¹⁷ Osmanlı’nın uyguladığı istimalet politikası sayesinde bölgede İslam’ın yayılması sonucu toplumda kendiliğinden kültürel bir değişim yaşanmıştır. Bosnalılar da kendi istekleriyle İslam’ı kabul etmiş ve birçok Türk adetlerini benimsemiştir. Bu değişimden sonra Osmanlılar onları, “Boşnak” olarak niteleyecektir. Müslüman Bosnalılara göre ise artık onlar “Türk” olmuşlardır. Eğitime olan yakınlıklarından dolayı bölgeden devlette görev yapan birçok üst düzey yönetici çıkmış ve seçilen gençler arasından çok önemli komutanlar yetişmiştir.¹⁸ Böylece, diğer Balkan devletleri ile mukayese edildiğinde Boşnaklar, hem Bosna’da hem de Osmanlı Başkent’inde seçkin zümreler oluşturmuşlardır.¹⁹

Osmanlı Devletinin buradaki hâkimiyeti, Bosna’nın 1878 yılında Avusturya - Macaristan İmparatorluğu’na verilmesine değin sürmüştür. Avusturya – Macaristan, Bosna’daki Osmanlı idari ve sosyal yapısını fazla değiştirmeden devam ettirmiştir. Ancak, bundan sonra bazı zamanlar bölgede imparatorluğa karşı ayaklanmalar olmuş ve bu ayaklanmalarda bölge halkı din farkı gözetmeksizin Avusturya’ya karşı topyekûn bir iş birliği yapmıştır. Bunun farkına varan imparatorluk yetkilileri bölgede Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanları karşı karşıya getirerek halkın birliğini bozmaya çalışmıştır. 1908 yılında İmparatorluğun bölgeyi ilhak etmesi üzerine yerel ayaklanmalar olmuştur. Zaten Birinci Dünya Savaşı’nın fitili de veliaht prens Ferdinand ve eşinin “Kara El” (Црна рука, *Crna ruka*) isimli bir örgüt tarafından bir suikast sonucu öldürülmesiyle bu toprakların merkezi olan Saraybosna’da ateşlenmiştir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonraki gelişmeler ise bölge halkı için tam bir felaket olmuştur. Osmanlı yönetimi altında tüm Balkanlar, bağımsızlıklarından sonraki dönemlerine kıyasla daha çok barış dönemi yaşamışlardır. Zaten Osmanlı dönemi sayılmaz ise Bosna tarihi bir savaş tarihi gibidir.²⁰

¹⁵ Melek Delilbaşı, “Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK, Ankara, 2002, s. 31-38.

¹⁶ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 202

¹⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Da Yayıncılık, İstanbul, 2003), s. 6.

¹⁸ Douglas A. Phillips, *Bosnia And Herzegovina*, Chelsea House Publishers, Philadelphia, 2004, s. 55.

¹⁹ Todorova, *Imagining the Balkans*, s. 178.

²⁰ Jeanne M. Haskin, *Bosnia And Beyond*, Algora Publishing, New York, 2006, s. 21-25.

2. İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Bosna

İkinci Dünya Savaşı'nda Bosnalı Müslümanlar savaş sonrası kendilerine özerklik vaat eden Komünist Parti'yle birlikte mücadele etmişler; ancak bu sözler daha sonra yönetimi ele geçiren Komünist Parti tarafından tutulmadığı gibi yönetimin Müslümanlar üzerindeki baskı uygulamaları da giderek şiddetlenmiştir²¹. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından, Sovyet Rusya'nın 1936 yılındaki modelinin çok benzerini 1946 yılında benimsemiş ve yönetim büyük bir titizlikle bu "Stalinist model"²² uygulamaya koymuştur.²³ Bu modele uygun olarak, olarak İslami kurum ve kuruluşlar lağvedilmiş, camiler ve tekkeler kapatılmış, dini kutlamalara son verilmiştir.²⁴ Buna rağmen Bosna'da birçok Osmanlı camii, tekkeler ve 1537 yılından itibaren faal olan Gazi Hüsrev Paşa Medresesi mevcudiyetini korumuştur.

Ancak Tito, Sırp ve Hırvatların önünü kesmek için Bosna'ya diğerleri ile birlikte eşit haklara sahip Cumhuriyet statüsü vermekten de çekinmemiştir.²⁵ Buradaki temel yaklaşım Avusturya - Macaristan İmparatorluğu'nun yukarıda anlatıldığı gibi bölgedeki direnişi kırmak için bölge halkını diğerlerine rakip yapma politikasının diğer bir uygulamasıdır. Tito'da bu şekilde aynı politikayı devam ettirmiştir. Görünüşte verilen siyasi haklar hiçbir zaman sosyal hayata yansıtılmamış aksine Müslümanların dini değerlerini değiştirmek için çeşitli provokasyonlar bile organize edilmiştir. Bunlardan "Azra'nın hikayesi"²⁶ bugün bile halk arasında hala anlatılmaktadır. Bu olaydan sonra 29 Eylül 1950 yılında Zar ve Terce'de feraceyi yasaklayan kanun yürürlüğe girdi. Bu kanuna Muhalefet edenlere 20 bin Dinar para ve 2 yıla kadar hapis cezası uygulanmaktaydı. Ayrıca bu kanunu destekleyici fetvalar da verilmişti.²⁷ Müslümanların karşı hareketlerini önlemek amacıyla toplumun ileri

²¹ Giray Saynur Bozkurt, "Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler Ve Müslümanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2 (Kış 2010), s. 53.

²² Bu tabirin Yugoslavya uygulamasında, Stalin'in uyguladığı sürgün politikaları ve baskıcı düzenin yerine kuvvetli bir merkezi yönetimin ve tek adam politikalarının göz önüne alınması yerinde olur. Buna Paralel olarak Tito'da ölünceye kadar iktidarını muhafaza etmiştir.

²³ Francine Friedman, *Bosnia And Herzegovina; A Polity on The Brink*, Routledge, London, 2004, s. 22

²⁴ Daha detaylı bilgi için bkz: Neşe Özden, "A Few Remarks on the History of Bosnia", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2007, sayı:21, s. 59-68.

²⁵ Friedman, *Bosnia And Herzegovina*; s. 23

²⁶ Halk arasında Azra diye bir kızdan söz ederler. Aslen Sırp casusu olduğu belirtilen bu kız Saraybosna'daki Başçarşı'da yapılan bir komünist mitingde kürsüye çıkarak Müslümanların muhakkak komünistleri her zaman desteklemeleri gerektiğini anlatmış ayrıca da kadınlara özgürlük isteyerek yüzündeki peçeyi çekerek atmıştır. Mitingde bulunan bir çok kadında O'nun bu hareketini benimseyerek aynı şeyi yapmıştır. Bu olaydan sonra peçe artık Bosnalıların sosyal hayatından hızlı bir şekilde kaybolmuştur. (Anonim).

²⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Enes Durmuşević, "Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. Godine u bosni i hercegovini", *Prošlost-Sadašnjost-Budućnost Glasnik*, s.1066-1067,

^h<http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/glasnik122007/muslimanskemilicijebosnihercegovini1941.-1945.pdf>

gelenlerine suikastlar düzenlenmiş, bir çoğu öldürülmüş geri kalanlar çeşitli bahanelerle hapse atılarak etkisiz hale getirilmiştir.²⁸

1980 yılında Tito'nun ölmesi ve daha sonra meydana gelen ekonomik krizler devletin yapısını ve felsefesini bozmuştur. Devam eden yıllarda komünist rejim yavaşça dağılmış ve Bosna - Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Slovenya, Karadağ ve Sırbistan gibi yeni devletler ortaya çıkmıştır. Eski Yugoslavya'nın parçalanıp yeni şekli almasında en büyük nedenlerden birisi tabii ki bu ülkede yaşayan insanların sahip oldukları dini ve kültürel farklılıktır. Ancak gerçek etken ise bu halkların sahip oldukları güçlü "milli kimlik"²⁹ duyguları arasındaki farklılıktır.

Bu yeni süreçte Müslümanlar üzerindeki baskılar nispeten hafiflemiş ve bundan istifade ile daha önce İslami inanç ve düşüncelerinden dolayı, arkadaşlarının birçoğu öldürülmüş³⁰ ve kendisi de yıllarca hapiste kalmış olan Aliya İzzetbegoviç'in liderliğinde Demokratik Eylem Partisi (SDA) kurulmuş ve 1990 yılında yapılan seçimleri de kazanarak Aliya İzzetbegoviç Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Aliya İzzetbegoviç'in Cumhurbaşkanı seçilmesi Bosna'nın makus tarihini malesef geri çevirememiş, bölgede huzursuzluklar artarak devam etmiştir. Bu defa yeni kurulacak devletlerin statüsü hakkında taraflar kendi aralarında bir türlü çözüme ulaşamamışlardır. Kanton sistemi gibi özellikle Sırp tarafından desteklenen çeşitli alternatifler yayınlanan haritada, kantonların %70'inin³¹ Sırp kontrolü altına girmesini öngördüğünden dolayı taraflarca reddedilmiştir. Sırp baskın olma isteği ve tüm tarafların (Sırp, Hırvat ve Boşnak) eşit haklara sahip olma talebi, bazı Hırvat politikacıların ikiyüzlü³² hareketlerinden dolayı çözüm yolları da tamamen tıkanmıştır. Bunun üzerine, Bosna-Hersek 1 Mart 1992'de yapılan ve Sırp boykot ettiği referandum sonrasında bağımsızlığını ilan etmiştir. Fakat bu da bir çözüm yolu olmamış, savaşın yaklaşan ayak sesleri daha çok işitilmeye başlamıştır. Zira Sırp, Bosnalıların bağımsızlığını destekleyen ülkelerin bu desteğinin sadece "lafta"³³ kalacağını çok iyi biliyorlardı. Zaten kısa bir süre sonrada sayıları 90.000'in üzerine çıkan Sırp ordusu Bosna'nın büyük bir bölümünü kontrol altına almış ve daha önce hazırlanan katliam planlarını uygulamaya geçirerek tarihin en kanlı sayfalarından birini yazmaya başlamıştır.

²⁸ Haskin, *Bosnia And Beyond*, s. 36.

²⁹ Phillips, *Bosnia And Herzegovina*, s. 9.

³⁰ Bu mücadele esnasında şehid edilmiş olan bazı kişilerin resimleri hala Başarış'da bulunan Moriça Han'da asılı durmaktadır. Bu şehitlerin arasında 15 yaşında gençler bile vardır.

³¹ Friedman, *Bosnia And Herzegovina*, s. 42.

³² Hırvatlar bir taraftan Bosnalılar ile dost gözükürken diğer taraftan Sırplarla gizlice Bosna'yı kendi aralarında paylaşma planları yapmışlardır.

³³ Samantha Power, *A Problem From Hell*, Harper Perennial, London, 2007, s.249.

3. Tarih İş Başında

Her ne kadar kronolojik olarak, Bosna'da yaşanan olaylar yukarıda kısaca zikredildiği gibi gelişmiş olsa da Sırların bu davranışlarını tarihi geçmişin birikimi olan kültürel değerleri ile birlikte ele almakta yarar vardır. Bosna savaşında yaşanan bu olayların komünist rejimin sona ermesiyle kendiliğinden başlamış olması oldukça küçük bir ihtimaldir. Fakat düşünsel olarak daha evvel ince bir şekilde planlanmış olması ve bu planlamanın üzerinden Sırların sahip oldukları tarihi kültürün ve düşünce yapılarının bir avantaj olarak kullanılması ihtimali ise oldukça yüksektir.

Avrupa toplumlarının tarihlerine bakılırsa, geçirmiş oldukları evrelerde genel olarak üç unsurun bu toplumlar üzerinde büyük bir etki bırakmış olduğu görülür. Bunlardan birincisi feodal yapıdır. Hakimiyetin belli sınıflar arasında hiyerarşik bir yapıda dağıtıldığı ve zaman içerisinde gelişerek merkantilizm, kapitalizm ve emperyalizm anlayışına dönüşecek olan bu yaklaşımın temeli tamamen güçlü olmaya, sorunları güç kullanarak ve kısa yoldan çözmeye dayanmaktadır. Avrupa ortaçağ zihniyetine dayanan bu düşüncenin tarihi, din ve ırk ayrımı gözetmeden mevcut otoriteye karşı gelen binlerce ve bazen de yüzbinlerce³⁴ kişinin acımasız bir şekilde yok edildiğini gösteren örnekleriyle doludur. Bu düşüncenin modern zamanlardaki temsilcisi ve Avrupalı en önemli devlet adamlarından biri olan Winston Churchill emperyalizmin bu uygulamalarını bir “sporting game” olarak tarif etmektedir.³⁵

Avrupa kültürünün şekillenmesinde en önemli unsurlardan birisi de kilisedir demek yanlış olmasa gerekir. Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı resmen kabul ettiği 4.yüzyıldan beri din zaman içerisinde tüm Roma toplumuna hakim oldu. Ortaçağ Avrupa'sında kilise sadece dini görevleri olan bir kurum olmaktan çıkıp feodal bir yapının en büyük parçalarından birini oluşturdu. Kendine ait toprakları, yöneticileri, köleleri, eğitim kurumları ve kuralları vardı. Eğitim kilisenin tekelindeydi ve bazı soyluların çocukları da kilisede eğitim göremek için yetiştirilirdi. Ortaçağ Avrupa düşünürlerinin birçoğu kiliselerden çıkmaktadır. Kilise ile aristokrasi arasında kurulan bu karşılıklı bağ sonucu oluşan sistem aristokrat çocuklarının Papa mertebesine kadar yükselmelerini³⁶ mümkün kılıyordu. Ortaçağda yetişen ve Avrupa'nın düşünsel ve sosyal hayatta modernleşmesini sağlayacak olan düşünce önderlerinin temel eğitimlerini kiliselerde tamamladıklarını da unutmamak lazımdır. Kilisenin düşünsel yapısı ve benimsediği politikalar çağlar boyu şu veya bu şekilde Avrupa'nın siyasi kararlarının şekillenmesine olan etkisini devam ettirmiştir ve halen de devam ettirmektedir. Çağlar boyu Hıristiyanlık Avrupa'nın bel kemiğini oluşturan bir kurumdur.³⁷Avrupa Birliği'nin temel felsefesini kuran, onu tarihi Kutsal Roma İmpa-

³⁴ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, ter. A. Kılıçbay, Parağraf, Ankara, 2005, s. 114.

³⁵ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 46.

³⁶ Papa X. Innocent tanınmış bir aristokrat aileden gelmektedir.

³⁷ İliber Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 257.

ratorluğu'nun yerine koyup gelişmesine katkıda bulunan yine bu kilise anlayışıdır. Bakire Meryem'in Avrupa Birliği'nin annesi olması, birliğe katılacak ülkelerin imza törenlerinin Papa X. Innocent'in (X.Innocenzio'nun) heykelinin altında yapılması bu etkilerin görsel yansımalarıdır.

Avrupa toplumlarının şekillenmesinde etken olan diğer bir unsur ise kapitalizmdir veya kapitalizmin bir aşaması olan emperyalizmdir. Ekonomik bir kavram olarak 18. ve 19. yüzyıllarda gelişen bu anlayış, temel olarak tüm kapitalistleri açgözlü ve savaşçı bir davranış göstermeye zorlamıştır. Varlığını devam ettirebilmek ve toplumun üretiminden her zaman daha fazla bir payı kendi hesabına güvence altına alabilmek için kapitalistler kendi aralarında da olmak üzere sürekli rekabetçi ve yok edici bir mücadele içerisinde olmuşlardır.³⁸ Kapitalizm tahakküm etmenin en acımasız yöntemlerini uyguladığından onun tarihi de insanın tahammülüne sığmayan birçok zalimliklerle doludur. Kolonilerde hakimiyetin tesis edilmesi ve sömürünün devam edebilmesi için, yerli halka, köylülere işkence edilip kitleler halinde öldürülmesi, ekinlerin ve evlerin yakılması sömürgeciler için hiç bir zaman bir utanç kaynağı olmamıştır.³⁹ Bir kapitalist yok olmamak için en azından rakipleri kadar hızlı sermaye biriktirmek zorundadır. Diğer bir alternatif ise onun fiziki varlığına son vererek rakibini ortadan kaldırmaktır.⁴⁰ Çağlar boyu gelişen bu ekonomik kapitalizm karakteri, siyasi alana taşındığı ve bir ideoloji şekline dönüştüğü zaman Avrupalı toplumların kolonilerinde uyguladıkları politikalar daha net anlaşılır.

4. Sessiz Dünya

Modern dünyanın tam ortasında İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana tarihin en vahşi olayları yaşanırken, modern toplumlar bu duruma sessiz kalmıştır. Kilisenin eyleme dökülen fikrî yansımaları ise Avrupa'nın tam ortasında olan Bosna'da görülmüştür. 1992 yılında Sırp katliamlara başladıkları zaman, demokrasinin ve insan haklarının en büyük savunucularından sadece bir kaç saat uzaklıktaydılar. Üç-dört yıl sürecek olan bu katliamları durdurmak üzere harekete geçmenin Avrupa Birliği, Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliseleri için çok fazla bir süre almayacağı muhakkaktı.

Aynı eylemsizlik ABD'de de görülür. Kuveyt'in işgaline kısa bir süre içinde askeri müdahalede bulunan ABD, nedense Bosna'da olanlara sessiz kalmakta veya oyalama taktikleri uygulamaktadır. Batılı toplumların bu hareketsizlik politikasını Aliya İzzetbegović şu sözlerle ifade etmektedir: "AB liderleri hepimiz ölene kadar konuşup duracaklar".⁴¹ Belki de amaçlanan buydu. Aslında Avrupalıların bu hare-

³⁸ E. K. Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara, s. 32.

³⁹ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 45.

⁴⁰ Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, s. 38.

⁴¹ Timothy J. Lynch - Robert S. Singh, *After Bush*, University Press, Cambridge, 2008, s. 38-39.

ketsizliği Sırlara verilen açık bir destekten veya işlemin tamamlanması beklemekten başka bir şey değildi. Zira Hıristiyanların Müslümanları kurtarmak için diğer Hıristiyanları öldürmesi, kültürlerinde bulunmayan bir unsurdur. Avrupa tarihinde böyle bir olay muhtemelen hiç bir zaman vuku bulmamıştır.

Bosna'da yaşanan katliamlar karşısında dünya medyası ya sessiz kalmayı veya satır aralarında yaşanması doğal veya günlük normal asayiş haberleri şeklinde geçiştirmeyi yeğlemiştir. Bunun temel nedenini de yine tüm dünyada çoğunlukla kapitalistlerin kontrol ettiği⁴² bu medya patronlarının sahip olduğu inanç ve düşüncelerinde aramak gerekmektedir.

Birleşmiş Milletlerin (BM) sessizliği hepsinden önemlidir. BM'in siyasi yapısı ve bu yapıyı kontrol eden güçlerin aynı kültürle yetişmiş olmaları aslında bu sessizliğin temel nedeni olsa gerek. Terör ile mücadele için dünyanın birçok yerine asker gönderen BM, Avrupa'nın ortasındaki terör olaylarını görmemek için başını adeta diğer tarafa çevirmekte tereddüt etmemiştir. BM'nin yapmış olduğu toplantılar Sırlara ölüm ve tecavüzlerin yapılması için zaman kazandırmıştır. BM taraflara silah ambargosu uygulanması gibi aldığı kararlar ile Müslümanların silahlanmasının önüne geçilerek Sırların katliam ve tecavüzlerine daha rahat devam etmelerinin önü açılmıştır. BM bir adım daha ileri giderek kendi güvenli bölgesinde bile binlerce Müslüman kadın, çocuk ve yaşlının ayırım yapılmaksızın Sırlarca katledilmesine⁴³ müsaade etmiştir.

Müslüman halkların yaşadığı devletlerde ise durum daha vahimdir. Müslüman halklar Bosna'da yaşanan katliamlar için feryat ederken Müslüman devletlerin yönetimini oluşturan unsurlar ise ölüm sessizliğine bürünmüş, yaşanan olayları adeta seyretmişlerdir. Devlet ileri gelenlerinin kişisel siyasi açıklamaları veya yardım çabaları yetersiz kalmıştı.

Dünyanın bu sessizliği karşısında Bosna'da senaryo yazıldığı gibi devam etmekteydi. Bu katliamların uygulayıcısı olarak seçilmiş unsur ise Sırlardı. Tarihi bir ideolojinin sürekli yenilediği ve hala Osmanlılara kaybettikleri savaşların intikamının alınmasının gerektiği Sırp toplumuna ideolojik olarak sürekli enjekte edilmiş böylece toplum bu katliamlara çok daha önceden hazırlanmıştı.⁴⁴ Bütün bu olaylardan sonra 21. yüzyılda bile Sırp ilkökul tarih kitapları Osmanlılar ile Sırların arasında yapılan savaşların temsili resimlerine fazlaca yer vermektedir.⁴⁵

⁴² Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, s. 187.

⁴³ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 234-235

⁴⁴ Aleksandar Popovic ve Darko Tanaškovic gibi birçok Sırp orientalistler Avrupada yaşayan Müslümanlar aleyhine bir çok makaleler kaleme almışlardır. Detaylı bilgi için bakınız: Aleksander Popoviç, *Jugoslovenski Muslimani*, Akvarius, Belgrade, 1990. Darko Tanaškoviç, *Između Kur'ana i Kazana*, Nin, 1989. (Dipnot: Norman Cigar, *The role of Serbian Orientalists in Justification of Genocide against Muslims of the Balkans*, (Sarajevo, Institute for RACHIL, 2000), s. 97.

⁴⁵ Republika Sırska'da okutulan 4. Sınıf tarih kitabı, ISBN 86-17-11124-0

Böyle bir ideoloji ve inanç ile büyütülen ve desteklenen toplumlar, siyaset yapıcılar açısından planlarını en uç noktasına kadar uygulamaya koymak için vazgeçilmez araçlardır ve bu araçların uygulamaları gerçekten çok korkunç olmaktadır. Zira bu toplumlar uyguladıkları eylemleri özümsemiş ve benimsemiş olarak hareket ederler. Asla bu planların gerçekte bir başkasının planları olduğunu ve kendilerinin de birer araç olduklarını düşünemezler ve hatta bunu sorgulamazlar bile. Çünkü yaptıkları eylemi kendileri açısından hiç bir zaman yanlış bir eylem olarak görmeyip muhakkak kendileri tarafından yapılması gereken bir iş olarak algırlarlar. Bu onlar için bir görevdir veya diğer bir ifade ile onlar bu görev için seçilmişlerdir.

5. Temizlik İrsal mı, Dinsel mi, Kültürel mi?

Öncelikle “temizlik” kelimesi ile “soykırım” kelimesi arasındaki ince çizginin tespit edilmesi gerekmektedir. “Temizlik” kelimesi bir yerdeki farklı unsurların ayıklanıp uzaklaştırılması olarak ele alınabilir. Bu farklı unsur dinsel olabilir, kültürel olabilir ve irsal olabilir. BM tarafından tanımlanan “soykırım”⁴⁶ kelimesi ise ihtiva ettiği anlam itibarıyla “temizlik” teriminden biraz farklıdır. Zira soykırım bir ırkın, sahip olduğu farklı dinlerine veya yaşadığı değişik coğrafyalara bakılmaksızın tamamen yok edilmesine dayanır. Soykırım yapmak için halkı ikna etmekten ziyade askeri planları hazırlamak gerekir. Askerlere “düşünmeyin”, “bir şey demeyin: şunu yapın ve bunu yapmayın”⁴⁷ demek bir soykırımın gerçekleşmesi için yeterlidir. Soykırım daha geniş bir anlam ihtiva ederken “temizlik” terimi ise daha titiz bir çalışmayı içermektedir. Hangi unsurun “temizliği” yapılacak ise o unsurların titizlikle belirlenmesi, diğerlerinden ayrılması ve yok edilmesi ancak ince bir planlamanın sonucu olabilir. “Temizlik” için hem toplumun ve hem de silahlı kuvvetlerin psikolojik hazırlıklarının daha önceden tamamlanması gerekmektedir.

Çok büyük bir titizlikle hazırlanan bu “temizlik” planları Bosna’da belki planlananın da ötesine geçmiş hayal edilemez bir şekilde uygulanmıştır. Modern savaş tarihi ilk kez, binlerce Bosnalı kadının ve çocuğun sistematik olarak tecavüze uğradığı, işkenceye tabi tutulduğu, şiddet uygulandığı, sivillerin teker teker saklandığı yerlerden çıkarılıp öldürüldüğü bir trajediye⁴⁸ şahit olmuştur. Zira Bosna’da yaşanan zulüm ne bir savaşın normal bir kısmı olarak görülebilir ne de abartılmış savaş

⁴⁶ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 260 A (III) sayılı Kararıyla soykırım şu şekilde tarif edilmektedir: “The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted in 1948, declared that genocide was any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnic, racial or religious group, as such: a) Killing members of the group; b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group; c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; d) Imposing measures intended to prevent births within the group; e) Forcibly transferring children of the group to another group”.

⁴⁷ Samantha Power, *A Problem From Hell*, s. 249

⁴⁸ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 214-220

hikayeleri olarak ele alınabilir.⁴⁹ Bosna'da yaşanan vahşetin boyutları o derece kötüdür⁵⁰ ki bazen insan bilgi vermek için bile olsa bunları yazmaktan çekinmektedir. Sadece “bir babanın kendi kızının ırzına geçmeye zorlanması veya Sırp askerlerinin ırzına geçtikleri 9 yaşındaki küçük kızlarının ölümünü annesinin ve babasının parmaklıklar arkasından seyretmek zorunda kalması”⁵¹ cümlesi bu vahşetin boyutunu sergilemek için yeterlidir. Devletlerin istihbarat raporları bu vahşetin görünen kısmını resmi olarak belgelemektedir.⁵² Bu öyle bir vahşettir ki bazı yazarlar “Bosna'da bu tecavüzleri işleyenlerin tespit edilip en yakın ağaca asılmasında” bir sakınca görmemektedirler.⁵³

Bu vahşeti, psikolojisi normal olan bir insan işleyemeyeceğine göre Sırpaları bu derece harekete geçiren dürtü ne olabilir? Bu sorunun cevabını Sırpaların mantıklarında aramak belki de en doğru yol olsa gerektir. Avrupa toplumlarının gelişimini etkileyen temel unsurlardan yukarıda kısaca bahsedilmişti. Bunlara ilaveten Sırpaların düşünsel yapılarını şekillendiren çok önemli başka bir etken daha vardır. Bu etken Sırp Milliyetçiliğini şekillendiren Sırp ideologlarının ve siyaset yapıcılarının teşvik ve destekleriyle Müslümanlara karşı geliştirdikleri eylem ve düşüncelerinden başka bir şey değildir. Bütün Sırp toplumunun her ferdine bu fikirler yüklenmiş ve bunun sonucunda sözlüklerinde Müslümanlara karşı merhamet kelimesi ortadan kaybolmuştur. Sırpaların böyle bir durumda ne yapması gerektiği zaten yüzyıllar öncesinden Njegos'un Destan'ında çok açık bir şekilde belirtilmişti.⁵⁴

Osmanlıların 1354 yılında Çanakkale Boğazı'nı geçmeleriyle başlayan Türk ilerleyişi sonucu Türk kültürü yaklaşık 650 yıl Avrupa'da kalmıştır. Osmanlı'nın ha-

⁴⁹ Joan Hoff, “American diplomacy: retrospect and prospect”, *American Foreign Relations Reconsidered, 1890–1993, Editör*, Gordon Martel, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2003, s. 225.

⁵⁰ Weitz, s. 234-235.

⁵¹ Power, “*A Problem From Hell*”, s. 251, 265.

⁵² “Aralık 1995 the CIA tahminine göre 156,600 sivil ölmüş, çoğu Srebrenica'dan olmak üzere 7.000 kişi kayıp, 81.500 asker ölmüş, toplamda ise ölenlerin sayıları 200.000 geçmektedir. BM İnsan Hakları Komisyonu 12.000 kadının Sırp tarafından tecavüze uğradığını belirlemiştir. Bütün bu rakamlar tahmini olup gerçek rakamlar çok daha yüksektir”. Weitz, *A Century of Genocide*, s. 229-230.

⁵³ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 2009, s. 138.

⁵⁴ Bu destanda şu mısralar yer almaktadır:

We put them all unto the sword, All those who would not be baptiz'd; But who paid homage to the Holy Child Were all baptiz'd with the sign of Christian Cross, And as brother each was hail'd and greeted. We put to fire the Turkish houses, That there might be nor stick nor trace	Of these true servants of the Devil! From Cetinje to Tcheklitche we hied, There in full flight the Turks espied; A certain number were by us mow'd down, And all their houses we did set ablaze; Of all their mosques both great and small We left but one accursed heap, For passing folk to cast their glance of scorn
---	---

Bkz. Weitz, *A Century of Genocide*, s. 194.

kimiyetine giren toplumlardan en önemlisi Bosnalılardır. Zira burada yaşayan toplumlar Osmanlıyı sadece bir egemen güç olarak kabul etmeyip kültürel bir birliktelik meydana getirmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak Bosna'da yaşayan halk diğer kültür tarafından red edilmiştir. Bosnalıların bu kültürel değişimi Sırp ideologları tarafından bir "ihamet"⁵⁵ olarak kabul edilmektedir. Osmanlıların kurmuş olduğu yönetim sistemindeki istimalet politikası sayesinde tüm kültürlerin kendi değerlerini muhafaza ederek devam etmesi sağlanmıştır. Kendi tercihleri ile bir kültür devrimi gerçekleştiren ve Avrupa kültürü ile farklılaşan Boşnaklar artık Sırpların gözünde bir nevi "Türk"⁵⁶ olmuşlardır. Avrupalı siyaset yapıcılara göre bölgede İslam'ın yayılması sonucu meydana gelen İslami kimlik mevcut yapıyı çok karışık hale getirmiştir.⁵⁷ Avrupa'nın kültürel değerleri ile böyle bir ayrışımı gerçekleştiren Boşnaklar'ın Avrupa'nın kültürel değerlerini hala taşıdığına inanan Sırp tarafından dışlanması Sırp ideologları tarafından sıkça yapılan bir propaganda metodu haline gelmiştir. Bu düşünce aslında sadece Sırlara özgü değildir. İngilizler bile tüm Osmanlı egemenliğinde yaşayan Balkan devletlerini Türklerin dostu ve Hıristiyanların düşmanı olarak kabul ediyorlardı.⁵⁸

Bu temelden hareket ile Avrupa medeniyetine dahil olmayan her şeyin tamamıyla temizlenmesi ve ortak bir kültüre sahip olma arzusunda olan bir Avrupa Birliği'nin kurulabilmesi için bu gerekliydi. Avrupa Birliği'nin haritası yeniden çizilecek ve bu birliği oluşturan homojen devletler ve din kardeşliğinin tesis edildiği toplumlar eski krallıkların kalıntıları üzerinde yeniden kurulacaktı⁵⁹ Bu noktada zaten Sırp milliyetçilerinin düşüncelerinin şekillenmesinde Avrupa siyasetinin ve Kilise mensubu siyaset yapıcılarının etkisi açıkça görülebilir. Kısaca özelden Sırbistan'ı ve genelde de Avrupa'yı Avrupalı olmayan unsurlardan temizleme projesinin ilk modern denemesi yapılmıştır. Bu projede "tarihi bekçiler" olan Sırlara diğer bir ifade ile karşılaştıklarından beri Osmanlı'dan nefret ettirilen bir topluma "tarihi bir görev" verilmiştir.

Genelde Bosna'da yaşanan olayları inceleyen araştırmacıların büyük çoğunluğu buradaki olayları etnik bir temizlik olarak tanımlarlar. Ancak "Etnik temizlik" farklı bir ırkın diğerini yok ederek bölgede tek ırka ve kültüre dayalı homojen bir yapı oluşturulması diye tanımlanırsa⁶⁰ Bosna'da yaşananlar bir "etnik" temizlik değildir. Çünkü Sırp ile Boşnakların aynı etnik yapıda oldukları, Boşnakların orijinal dinlerini terk eden gerçek Sırp oldukları Sırp ideologları tarafından ileri

⁵⁵ Norman Cigar, *The role of Serbian Orientalists in Justification of Genocide against Muslims of the Balkans*, Sarajevo, Institute for RCHIL, 200, s. 97.

⁵⁶ Cigar, *The role of Serbian Orientalists*, s. 98.

⁵⁷ Weitz, *A Century of Genocides*, s. 202.

⁵⁸ Todorova, *Imagining the Balkans*, s. 100.

⁵⁹ Weitz, *A Century of Genocides*, s. 42-43.

⁶⁰ Phillips, *Bosnia and Herzegovina*, s. 47.

sürülmektedir.⁶¹ Dolayısıyla Bosna'da yaşananları sadece bir etnik temizlik olarak nitelemek çok kuvvetli bir argüman olmasa gerekir. Görüldüğü üzere etnik temizlik tanımı Bosna'da farklı zamanda, farklı mekânda ve farklı olaylarda farklı şekillerde kullanılmıştır.

Bosna'da yaşanan sadece “dini bir temizlik” de değildir. Zira komünist rejimden çıkan bir toplum göz önüne alınacak olunursa, bu toplumun şekillenmesinde dini değerlerin etkin olduğunu söylemek çok mümkün olmasa gerekir. Bunun örnekleri Bosna'da görülmüştür. İslam'ı sadece adı ile bilenlerin sayısı 1992'den önce daha çoktu. 1992 yılından önce Sırplarla evlenen Boşnak kızların ve erkeklerin sayısı giderek artmaktaydı ve bu evliliklerde geleneklere uygun olarak gayrimüslim Sırp erkeklerinin din değiştirerek İslam'ı kabul etme şartı pek de aranmıyordu. Bunlara ilaveten, Bosna'da yaşayan bir Yahudi toplumu olduğu da bilinmektedir. Fakat bazı organizasyonlar, Yahudilerin katliamdan hemen önce güvenli bir biçimde şehri terk ederek İsrail'e ulaşmalarını sağlamıştır.⁶² Eğer bir din savaşı olsaydı Yahudilerin de bertaraf edilmesi gerekmekeydi. Sonuç olarak toplumdaki din olgusunun Bosna'da yaşananlar için esas bir neden olduğu görüşü de bir ölçüde zayıf kalmaktadır.

Bosna'da yaşananları nitelendirmek için geriye sadece kültürel bir temizlik tanımlaması kalmıştır. Medeniyetlerin çatışması, makro seviyede farklı kültürlerle sahip devletlerin uluslararası kuruluşları ve üçüncü tarafları kontrol edip tamamen kendi kültürel ve dini değerlerini güçlendirmek için gayret göstermesi sonucunda ortaya çıkar.⁶³ Tarihsel olarak Avrupa'nın İslam ile tanışması çok daha eski olsa da burada en çok etkiyi yapan unsur Türklerdir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra Avrupa'nın demografik yapısında büyük değişiklikler olmuştur. Bulgaristan ve Yunanistan gibi yerlerde Müslüman gayrimüslim nüfus oranı çoğunlukla yer değiştirmiş fakat büyük göçlere rağmen Bosna'daki bu oran çok fazla değişmediği gibi “Türk” kültüründe ve yaşayışında eskiye nazaran bir dönüş de olmamıştır. Medeniyetlerin çatışması, mikro seviyede ise değerleri birbirine yakın olan toplumların genellikle güç kullanarak diğerinin üzerinde ve topraklarında hakimiyet kurmak istemesinden dolayı olur.⁶⁴ Aslında Bosna'da yaşanan olaylar bu temelde düşünülecek olunursa tanımlama ile yaşananların büyük bir benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür.

Bosna'da yaşananlar, medeniyetler çatışmasının nedenlerini hem makro hem de mikro seviyede bir arada içermektedir. Bosna'da yaşananlar mikro seviyede bir “kültür temizliği”dir. 20. yüzyıldan itibaren şu teori ileri sürülmüştür: “Bosnalılar sağı solu belli olmayan Sırp veya Hırvatlardır. Bunların ataları yanlışlıkla İslamı

⁶¹ Cigar, *The role of Serbian Orientalists*, s. 97.

⁶² Denis Dzidic, *War Tears Heart out of Bosnia's Jewish community*, Balkan Insight, s.1. (Denis Dzidic bir BIRN's Justice Report muhabiridir. Justice Report ve Balkan Insight dergileri BIRN yayım organlarıdır.)

⁶³ Samuel P. Huntington, “The Clash of Civilisation”, *Foreign Affairs*, (1993, Vol, 72, No:3), s. 29.

⁶⁴ Huntington, “The Clash of Civilisation”, s. 30.

kabul etmişlerdir, şimdi ise bunların eski yuvalarına geri döndürülmeleri gerekmektedir. Yuvalarına dönmemeye direnenler için de ne yapılması gerektiği yine yıllar önce “vaftiz olmayanların hepsini kılıçtan geçirmek”⁶⁵ cümlesiyle açıklanmıştır.

Bu katliamın mikro seviyedeki tek amacı bölgedeki kültürel birliğin sağlanmasıdır. Avrupa kültürüne yabancı ve tehdit⁶⁶ olan unsurun ayıklanıp atılmasından ibarettir. Bunun içindir ki Bosna’da yaşayan bazı Sırlar, kültür katliamından önce haberdar edilip sessizce şehirleri terk edip Sırbistan’a göç etmişlerdir. Kalanların bazıları ise Sırlara istihbarat sağlamışlardır. Bu şekilde de benzer unsurun yok olması engellenmiş veya zarar görmeden muhafaza edilmiştir. Ne gariptir ki evlerini terk eden Sırları olaklardan habersiz Müslüman komşuları uğurlamakta⁶⁷ ancak buna karşın yıllardır birlikte yaşadıkları Müslüman komşularının kısa bir zaman sonra öldürüleceklerini bilen Sırlar ise onlara asla olaklardan bahsetmemektedirler. Müslüman Bosnalılar ise “yıllarca beraber yaşadıkları bu insanlardan böyle bir davranışı asla beklememektedirler”.⁶⁸ Osmanlı hâkimiyetinden sonra Bosnalılara karşı 10’dan fazla soykırım uygulanmıştır.⁶⁹ Sırların bu davranışı ancak etnik milliyetçiliğin son zirvesi olarak tanımlanabilir.

Bosna’da yaşananlar makro seviyede de bir kültür temizliğidir. Tarihsel bir yolda yürüyen Avrupa kendi içerisinde farklı bir unsuru istememektedir ve homojen bir yapı oluşturmak amacındadır. Bunu sağlamak için Avrupa gerekirse kendi çıkarlarını savunmak üzere farklı kültürlerle veya medeniyetlerle mücadelede askeri ve ekonomik güce er veya geç başvurmak zorunda kalacaktı.⁷⁰ Avrupa siyaset yapıcılarını, 1973 yılında yaşanan petrol krizini göz önüne alarak bugün bile enerji kaynaklarının önemli bir kısmına hakim olan İslam medeniyetini açıkça karşılıklarına almaktan çekinmişlerdir. Bunun için Bosna’da yaşananları bazı siyaset yapıcılar “etnik temizlik” diye tanımlamayı tercih ederken⁷¹ diğerleri de “soykırım (genocide)”⁷² gibi terimleri kullanmayı uygun görmüşlerdir. Hatta burada yaşananlar “Bosna iç savaşı”⁷³ olarak bile tanımlanmıştır. Ama asla hem Avrupalı siyaset yapıcılar hem de Avrupalı düşünürler yaşananları tanımlamak için özellikle bir “kültürel temizlikten” bahsetmemeye özellikle dikkat etmişlerdir. Kilselere dokunulmayıp, içlerinde Ferhadiye Camii gibi tarihi değeri olan yüzlerce tarihi caminin yıkılıp, kütüphane-

⁶⁵ Weitz, *A Century of Genocide*, s. 206.

⁶⁶ Cigar, *The role of Serbian Orientalists*, s. 101-105.

⁶⁷ Phillips, *Bosnia and Herzegovina*, s. 45.

⁶⁸ Power, *A Problem From Hell*, s. 255.

⁶⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Smail Ćekić, *The Agression on Bosnia and Genocide Against Bosniaacs 1991-1993*, Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law in Sarajevo, Sarajevo, 1995.

⁷⁰ Huntington, “The Clash of Civilisation”, s. 49.

⁷¹ Power, *A Problem From Hell*, s. 288.

⁷² Jeanne M. Haskin, *Bosnia And Beyond*, Algora Publishing, New York, 2006, s. 121.

⁷³ Power, *A Problem From Hell*, s. 282.

lerin ve arşivlerin içindeki değerli kitapları ve tarihi kayıtlarla birlikte yakıldığı ve sadece belli bir dinin mensuplarının yok edildiği bir olayın irdelenmesi bu işlemin tamamen kültürel bir temizlik olduğunu kanıtlar.

6. Sorun Bugün Sadece Şekil Değiştirmiştir

1995 yılında Bosna’da yaşanan vahşet Müslümanların direnç gücü elde etmeleriyle son bulmuştu. Ancak sorunun temel çözüm formülünü geliştirmek yerine sorunun tanımlanmasını basit bir iç savaşa indirgeyen araştırmalar, esas nedenleri görmezlikten gelme ve üstünü örtmek için yapılan çalışmalar sorunun önümüzdeki zaman diliminde de “var olma” ihtimalinin olduğu anlamını taşımaktadır. Bosna Hersek’te kurulan yeni siyasi yapı muhtemelen bu mantık üzerine inşa edilmeye çalışılmaktadır.

Avrupalı siyaset yapıcılar ve ideologlar düşünce yapılarını değiştirmek, yapıcı ve kalıcı çözümler üretmek yerine, daha önce uyguladıkları siyasetin bir devamı olarak ortaya daha karışık bir yapı koymuşlardır. Bir taraftan kültürel farklılığı devam ettiren unsurun yönetim zafiyetleri artırılırken diğer taraftan kültürel olarak aynı olan unsurun yönetim eksiklikleri giderilerek devlet sistemi kuvvetlendirilmiştir. 1995 yılında imzalanan Dayton Anlaşması bu argümanın en belirgin göstergesidir⁷⁴. Bosna Hersek’te yapılan Anayasa ve ortaya konan yeni yönetim şekli, yapısı tek gövdesi üç başlı bir ejderha gibidir.⁷⁵ Hangi başın karar vereceği üzerinde uzlaşmak zor olduğu gibi bu vücudun hangi başı takip edeceği konusunda da fikir birliği sağlanması mümkün gözükmemektedir. Bu zıtlığın doğal gelişimi sonucunda da sistem kendi kendini yok edecektir. Çünkü Dayton Anlaşması ile Bosna Hersek’te ortaya konan sistem üç başlı bir hükümettir. Bu sistemin kurulmasındaki esas amaç “farklı unsur” olan Bosna’nın her zaman için güçsüz, örgütsüz ve savunmasız kalmasının sağlanması olsa gerekir. Fakat birliği oluşturduğu varsayılan “aynı unsurun” Sırp Cumhuriyeti’nde ise yönetim merkezileştirilmiş, devleti temsil eden ve çalıştıran tüm yapılar kuvvetlendirilmiştir.

Sonuç

Tüm tarih süreç göz önüne alındığı zaman, Osmanlı yönetimi hariç, Bosnalılar gerçekten zor zamanlar geçirmiş bir toplumdur ve zorlukları önümüzdeki yıllarda da devam edecek gibi gözükmemektedir. Coğrafya olarak Avrupa’nın ortasında olması bu topluma bir avantaj sağlamadığı gibi bulunduğu coğrafyada yaşayan toplumlar-

⁷⁴ Dayton Anlaşması’nın tahlili başka bir çalışmanın konusu olduğundan bu çalışmada detaylar üzerinde durulmayacaktır.

⁷⁵ Phillips, *Bosnia and Herzegovina*, s. 64-65.

dan farklı kültürel değerlere sahip olması da çok büyük sıkıntılara neden olmaktadır. Bu farklılıkların izale edilmesi için içinde bulunduğu coğrafyanın tüm unsurlarının bir şekilde katıldığı ve tarihte eşi görülmemiş vahşi bir projenin bilinçli bir şekilde uygulandığı bu zaman diliminde yaşananların esas etkeni kimlerdir? Bu sorunun cevabı yine bu coğrafyada yaşayan, bu projeye dolaylı veya doğrudan katkı yapan, planlayan, uygulayan veya hiç bir katkıda bulunmayıp sessiz kalan ve yetkili olup yetkilerini bu vahşetin engellenmesi için kullanmayan herkeştir. Ortada sadece tek bir “günah keçisi” yoktur bilakis bir sürü vardır. Yaşanan felaketlere rağmen söz konusu farklılıklar yine giderilememiş aksine durum daha da keskinleşmiştir. Bunca vahşetten elde edilen tek şey ise sadece çekilen acılar ve akan gözyaşları olmuştur.

Avrupa’yı hangi değerlerin oluşturduğunun dahi kesin bir tanımlamasının yapılamadığı bir ortamda, Avrupa’da kurulmak istenen birliğin “aynı kültür”ü sağlama ve muhafaza etme politikaları, bu coğrafyada bulunan “farklı unsurları” kendilerine bir tehdit olarak görüp yok etmek planları üzerine kurulmak istendiği sürece bu acı ve gözyaşlarının daha da artarak akacağı muhtemeldir. Avrupa’da “aynı unsur”un bile yakın bakışta çok farklılıklar gösterdiği malumdur. Böylece ileride çekilecek acıların maalesef tüm Avrupa’yı kapsama ihtimali de oldukça yüksektir. Bunun yansıması da Bosna’da oluşturulan siyasi yapıda çok açık görülmektedir. Bir tarafta geleceğin “aynı unsur”u içeren devleti inşa edilirken diğer tarafta ise “farklı unsur” için zaman içerisinde yok olmak üzere oluşturulan bir sistem kurulmaktadır. Sırp Cumhuriyetinin bir truva atı gibi denklemde tutulması ve nihayetinde Sırbistan ile birleşme arzularının muhafaza edilmesi bu yapının uzun süreli kurulmadığının bir göstergesidir. Hırvatlar içinde aynı şey söz konusudur.

Bütün bu sorunlara nihai çözüm ise “aynı unsurları” oluşturma politikalarının üretilmesinden ve uygulamalarından hızla vazgeçilip, bunun yerine “farklı unsurları” da içeren yapıların aynı coğrafyada bir arada yaşamalarını sağlayacak çözümler üretilmesinden geçmektedir. Avrupalı siyaset yapıcıları farklı unsur ve kültürlerle mümkün olan en üst seviyede nasıl uyum sağlanacağı yönünde politikalar üretmedirler. Bütün bu sorunların çözümü için çeşitli politikalar geliştirilip uygulanmaya konması Avrupa’daki sosyal uzlaşa için bir gerekliliktir.

KAYNAKLAR

Barkan, Ö. L., *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu Ya Da Tarihçilik Mesleği*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, B.T. Yayınları, Ankara, 1985.

Bozkurt, Giray Saynur, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler Ve Müslümanlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2 (Kış 2010), s. 55-95.

Çigar, Norman, *The role of Serbian Orientalists in Justification of Genocide against Muslims of the Balkans*, Sarajevo: Institute for RCAHIL, 2000.

Ćekić, Smail, *The Agression on Bosnia and Genocide Against Bosniacs 1991-1993*, Sarajevo: Institute for Research of Crimes Against Humanity and International Law in Sarajevo 1995.

Delilbaşı, Melek, “Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara 2002, s. 31-38.

Demircan, Hüsnü, *Orhan Gazi ve Gregory Palamas*, A.Ü. S.B.F. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Dawson, Christopher, *Understanding Europe*, Sheed & Ward, New York 1953.

Durmuşević, Enes, “Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. Godine u bosni i hercegovini”, *Prošlost-Sadašnjost-Budućnost, Glasnik*, <http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/glasnik122007/muslimanskemilicijebosniihercegovini1941.-1945.pdf>

Drew, Joseph, “Europe on the Road to Redefinition”, *Redifining Europe*, ed. Joseph Drew: Rodopi, Amsterdam 2005.

Dzidic, Denis, *War Tears Heart out of Bosnia’s Jewish community*, Balkan Insight, 22 December 2008, s.1-8.

Eberts, Mirella, “The Catholic Church and Poland’s Accession to the European Union”, *Redifining Europe*, ed. J. Drew: Radopi, Amsterdam, 2005.

Friedman, Francine, *Bosnia And Herzegovina; A Polity on The Brink: Routledge*, London, 2004.

Gül, Muammer, *Orta Çağ Avrupa Tarih*, BKS, İstanbul, 2010.

Halper, Stefan - Jonathan Clarke, *America Alone The Neo-Conservatives and the Global Order*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Haskin, Jeanne M0. *Bosnia And Beyond*: Algora Publishing, New York 2006.

Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, ter. A. Kılıçbay: Parağraf, Ankara 2005.

Hoff, Joan, "American diplomacy: retrospect and prospect", *American Foreign Relations Reconsidered, 1890–1993*, Edited by Gordon Martel, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2003, s. 211-234.

Huntington, Samuel P., "The Clash of Civilisation", *Foreign Affairs*, 1993, Vol, 72, No:3, s. 22-49.

Hunt, E. K., *İktisadi Düşünce Tarihi*, terc. Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara, 2008.

İbni Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, MEB, İstanbul, 1990.

İnalçık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, London, 1978, s. 104-129.

Khadduri, Majid, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1955.

Lynch, Timothy J. ve Robert S. Singh, *After Bush*, University Press, Cambridge 2008.

Malcom, Noel, *Bosnia: A Short History*, Mc Milan, London 2002.

Muller, Jerry Z., "US and Them", *Foreign Affairs*, March/April 2008.

Onat, Hasan, *Dine Yeni Yaklaşımlar*, AÖF, Eskişehir 2005.

Ortaylı, İlber, *Avrupa ve Biz*, Turhan Kitabevi, Ankara 2007.

———, *Osmanlı Barışı*, Da Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Oruç, Hatice, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 18, s. 249-271.

Özden, Neşe, "A Few Remarks on the History of Bosnia", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 2007, sayı: 21, s. 59-68.

Pelidija, Enes, *Sultan Mehmet II, Bosna ve Boşnaklar*, III. Cilt, TTK, Ankara, 2002.

Phillips, Douglas A., *Bosnia and Herzegovina*, Chelsea House Publishers, Philadelphia 2004.

Power, Samantha, *A Problem From Hell*, Harper Perennial, London 2007.

Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 2009.

Weitz, Eric D., *A Century of Genocide*, Princeton University Press, New Jersey 2003.

Kitap Tanıtma:

AHMET TETİK, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi Cilt I: 1914-1916*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, XII+ 500 s.

Ahmet Tetik meslekten tarihçi olmayıp Türk dili ve edebiyatı uzmanıdır. Lisans eğitimi Atatürk Üniversitesinde görmüş; doktorasını Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde yapmıştır. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığında (ATASE) arşiv şube müdürlüğünde bulunmuştur. Adıgeçenin, Balkan Savaşları (1912-1913), Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922) dönemleri hakkında yayına hazırladığı ATASE arşiv derleme kitap ve makaleleri mevcuttur.

XII + 500 sayfa uzunluğundaki çalışma; sunuş, kuruluş ve kapatılış, İspanya-Fas 1914-1916, Trablusgarp 1914-1916, Rusya 1914-1916, İran 1914-1916, Kafkas Cephesi 1914-1916, Ek Bilgiler (1. Fuat Balkan'ın Balkan Harbindeki Faaliyetlerine Dair Raporu, 2. Rusya'da Sakin Müslüman Türk Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyetinin 14 Kasım 1915 Tarihli Bildirisi, 3. İran Özel Komisyonu Raporu, 4. Harb-i Umumide Mücahiddin-i Mevleviye Alayı, 5. Ömer Naci Bey), Notlar ve Dizin bölümlerinden meydana gelmektedir. Birbirinden ilginç fotoğrafların yer aldığı eserde bibliyografya bulunmamaktadır. Ekler Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı alanlarında birçok araştırmacı için değerli mehzadır. Ele alınan konuların coğrafi kapsamı ve stratejik özellikleri göz önüne alındığında, kitapta tek bir harita, savaş planı veya cephe krokisinin bulunmayışı hayret-i muciptir. Ciddi bir eksiklik teşkil ettiği düşünülen bu konuda ATASE Haritalar-Albümler koleksiyonundan yararlanılabilecek olunması aşikardır.

Yazarın, Teşkilat-ı Mahsusa'nın (TM) 1914-1916 yıllarında Almanya'daki eylemlerinden söz etmediği görülmektedir. Halbuki, TM mensuplarından Sebilürreşad dergisi başyazarı ve şair Mehmet Akif Ersoy ile İslam bilgini Şeyh Salih Tunusi'nin 17 Kasım 1914-18 Mart 1915'te Almanya'da buldukları propaganda ve rehabilitasyon faaliyetleri bilinmektedir. Adıgeçen görevliler, İngiltere, Fransa ve Rusya için cephede savaştırılan Müslüman askerlere Alman Genelkurmayı birimleri ile birlikte iki veçheli bir psikolojik hareket programı uygulamışlardır. Bunlardan birincisi cephe propagandası, ikincisi ise cephe propagandası sonunda Alman tarafına geçen veya savaşta esir düşen Müslüman askerlerin Osmanlı devleti ve halife adına kazanılması şeklinde tecelli etmiştir. Daha sonraki tarihlerde TM kanahyla bu amaçla Almanya'ya gönderilenler arasında Şeyh Abdülaziz Çavuş, Abdürreşid İbrahim, Halim Sabit ve Alimcan İdris gibi ajanlar vardır. Tetik'in bu kapsamda herhangi bir tespitte bulunmaması ve bilgi ve belge sunmaması calib-i dikkattir.¹

Tetik keza TM'nin 1914-1916 yıllarında Romanya'daki faaliyetlerine hiç değinmemekte ve TM mensubu Hasan Tahsin'in (Osman Nevres Recep) İngiliz Balkan Komitesi yöneticile-

¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için, Kadir Kon, "Birinci Dünya Savaşında Yeni Bilgiler Işığında Mehmet Akif'in Almanya Seyahati," *Toplumsal Tarih*, No. 217 (Ocak 2012), ss. 84-90.

rinden Noel ve Charles Buxton kardeşlere 15 Ekim 1914'te Bükreş'te örgüt emriyle bulunduğu suikast teşebbüsüne dair bir şey yazmamaktadır.²

Birinci Dünya Savaşının çıkışının 100. yılı idrak edilirken TM'nın ayrıntılı şekilde incelenmeye çalışıldığı bu kitap esas itibarıyla ATASE'de Osmanlı-İtalyan Harbi, Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbi koleksiyonları ile Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki (BOA) Bab-ı Ali Evrak Odası, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem-i Mahsus Müdiri-yeti, Dahiliye Nezareti Sicill-i İdare-i Umumiyesi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdiri-yeti, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrak Odası, Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı, İrade Hariciye Evrakı ve İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi fonlarına dayanılarak kaleme alınmıştır. Ayrıca, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Takvim-i Vekayi ve Harb Mecmuasından yararlanılmıştır.

ATASE ve BOA belgelerinin kolay anlaşılması için sadeleştirilerek anlamın okuyucuya aktarılması yerinde olmuştur. Ayrıca, pek çok belge bir konu bütünlüğünde ele alınmıştır. Kelimeler doğru ve düzgün yazılmış; transkripsiyon işaretleri kullanılmamıştır. Dipnotlar zaman zaman metne açıklık getirmiştir.

17 Kasım 1913'te Harbiye Nazırı ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Enver Paşa'nın doğrudan şahsına bağlı olarak resmen kurulan ve bir adı da Umur-ı Şarkıyye Dairesi olan TM, ordudan ayrı, yarıaskeri gizli bir örgüt olup Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında İspanya'dan Hindistan'a uzayan geniş bir alanda 1916 yılı itibarıyla yaklaşık 30000 kişiye ulaşan personeliyle faaliyet göstermiştir. Bununla birlikte, örgüt giriştiği eylemlerin ağırlık noktalarını Kafkasya-İran ve Arap yörelerine teksif etmiştir. En çok üzerinde durulan ülke Mısır olmuştur. Şeyh Abdülaziz Çaviş İngilizlere karşı cihat-ı mukaddes ve itihat-ı İslam propagandalarının TM adına önemli bir rüknü olarak Mısır'da gayret sarfetmiştir. Bu ülke, milliyetçilik hareketlerinin ve İngilizlerle mücadelenin merkezi addedilmiştir. Mısır, İngilizlerce Sina, Filistin, Suriye ve Çanakkale'deki Osmanlı ordularına müteveccih saldırılar için son bir dayanak ve İslam birliği hareketinin batıya ve güneye yayılmasının önünde bir sed sayılmıştır. Ne var ki dönem hakkındaki kaynakların çoğunda TM'den söz edilmemekte, anıldığında ise verilen bilgiler son derece sınırlı kalmaktadır. Örgütün çaba ve eylemleri adeta bir esrar perdesine bürünmektedir.

Fırsatı ganimet bilen Vahakn Dadrian, Richard Hovannisian, Peter Balakian ve Raymond Kévorkian gibi Ermeni ve Taner Akçam, Uğur Ümit Üngör, Sait Çetinoğlu ve Ümit Kurt gibi Ermeni yanlısı yazarlar ve benzerleri somut bilgi ve belgelere dayanmaksızın TM'nin 1915 tehcirinin icrai organı olduğunu bazı olayları ters yüz ederek ve çarpıtarak ileri süregelmektedirler.³ Kafkas cephesinde TM'nin Erzurum-Artvin-Oltu-Kağızman böl-

² Hasan Tahsin ve Bükreş'teki suikast teşebbüsü hakkında geniş bilgi için, Ahmet Mehmetefendioğlu, "Teşkilatın İki Elemanı: Silahçı Hasan Tahsin'den Osman Nevres'e İki Hasan Tahsin," *Toplumsal Tarih*, No.185 (Mayıs 2009), ss. 32-38.

³ Bakınız, örneğin, Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, Rhode Island: Berghahn, 2nd rev. ed., 1997), pp. 236-237; idem,

ge yöneticisi olan Bahaettin Şakir adigeçenlerce sırf kişisel yorum ve tahmine dayanılarak ısrarla soykırımla suçlanmaktadır. Ermeni çevreler, kendi emel ve hedefleri doğrultusunda istismar malzemesi olarak kullandıkları TM hakkında Batı kamuoyu ve bilim camiasının aklını karıştırmakta ve kanaat odaklarını önemli ölçüde yanıltmaktadırlar. Ancak tehcirde TM'nin işlevi olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Bu vadede kanıt olarak gösterilmeye çalışılan referanslar daha çok hatırat kabilindedir. Bu hatırat sahipleri, Ahmet Refik Altınay, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtıl* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1919) ve Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt 1, (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970) örneklerinde olduğu gibi, İttihat ve Terakki önderlerine garaz duyan ve siyasi tezvirat kampanyalarına katılanlar meyanındadır. Tetik'in değerli arşiv taraması bu kişilerin iddialarının geçersiz olduğunu sergilemektedir.

Tetik sayfa xi'de TM'nin etrafında örülen icraatlardan birinin de Ermeni tehciri olduğunu, hayal gücüyle bu meseleyle ilişkilendirilen örgütün bu konuda rol aldığına hep söylenegeldiğini ancak bunu gösteren belgelerin bir türlü ortaya konulmadığını belirtmekte ve bu iddiaların aksine tehcirin vuku bulduğu Haziran 1915-Şubat 1916 döneminde TM'nin tamamen dış operasyonlarla iştilig ettiğinin kayıtlarla sabit olduğunu vurgulamaktadır.

TM hakkında 1963 yılında ilk akademik araştırmayı üstlenen Amerikalı tarihçi Philip Stoddard da örgütün Ermeni tehcirinde hiçbir rol oynamadığını yazmaktadır.⁴ Stoddard'la 12 Mart 2001'de mülaki olan Guenter Lewy, adigeçenin hala aynı görüşü savduğunu bildirilmektedir.⁵

Osmanlı tarihi için Osman devletinin kendi kayıtları kadar yabancı evrakı da önemlidir. Tehcirin TM aracılığıyla yapıldığına dair, ATASE ve BOA'dan başka, Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını yaklaşık iki yıl işgal altında tutan Rusya başta olmak üzere, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve Amerika Birleşik Devletleri arşivlerinde de belgeye rastlanmamıştır. Bu husus üzerinde etraflıca durmak gerekir. Tarih araştırmalarında belge birincil kaynaktır. Belge tüm tarihi kaynaklar arasında gerçeği en doğru yansıtanıdır. Belgenin ortaya koyduğu gerçek karşısında her türlü iddia değersiz kalır. Tarihte objektifliğin en önemli kıstası belgelerin kanıt olarak gösterilmesidir. Dolayısıyla belgesiz tarih yazılamaz ve olayların gerçek yönleri gün ışığına çıkarılamaz. Modern objektif histografyanın kurucusu Alman bilgini Leopold von Ranke'nin ilkeselleştirdiği gibi, tarih ancak belgelerle yazılabilir.

"The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War," in Panikos Panayi, ed., *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars* (Oxford: Berg, 1993), pp. 50-82.

⁴ Philip Stoddard, "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa," doctoral dissertation, Princeton University, 1963. Türkçesi Tansel Demirel, *Teşkilat-ı Mahsusa: Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918 (Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma)*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1993).

⁵ Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City, Utah: University of Utah Press, 2005), p. 291 fn91.

Belgelere dayanmayan münhasıran farazi önermelerden ibaret tarihyazımının olamayacağı bedihidir.⁶

Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi Cilt I: 1914-1916'nın en dikkate şayan bölümünün 269 ve 391. sayfalar arasında ele alınan Kafkas Cephesi 1914-1915 olduğu muhakkaktır. Kafkaslar örgüt tarafından Orta Asya seferleri için sıçrama tahtası olarak tahayyül edilmiştir. Eylemler Trabzon'dan yönetilmiştir. Buraya Rusya içine hulul edecek elemanlar gönderilmiştir. Rusya'ya geçişler 2 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlikten önce başlamıştır. Bu iş gece kayıklarla yapılmıştır. Hopa ve Arhavi kayıkçıları aslen oralı olan birçok kişiyi Rus sınırları ötesine geçirmiştir. Çok etkili olan bu eylemler genişçe bir ağ kurulmasına müncer olmuştur. Hareket, Rusya içlerine mahallin ahvalini bilen yurtsever insanlar gönderip Osmanlı ordusu oraya girdiğinde bunlar aracılığıyla gerekli yardımcı örgütü kurmayı amaçlamıştır. Ayrıca, Rus ordularının hareketi izlenmek ve cephanelikleri ile depoları tahrip edilmek istenmiştir. Bunun için tahrip malzemesi de gönderilmiştir.

269-391. sayfalarda TM'nin 1915 Ermeni tehcirine methaldar olduğuna dair Osmanlı arşivlerinde hiçbir belge veya kayıt bulunmadığına işaret edilmektedir. ATASE ve BOA'daki tahrirat ve telgraf trafiği mevcut ortamın şu şekilde tebellür ettiğini göstermektedir. Bağlı olduğu Harbiye Nezaretinden veya diğer herhangi bir makamdan Ermeni nüfusun ülkenin güney vilayetlerine sevki doğrultusunda harekete geçmesi için TM'ye talimat verilmemiştir. TM müfrezelerinin Kafkas cephesindeki görevi müstevli Rus kuvvetleriyle çarpışan karargahı Erzurum'daki Üçüncü Orduya propaganda, keşif, istihbarat, karışicasusluk ve sabotaj yöntemleriyle yardımcı olmaktan ibarettir. Gönüllü toplamakta bu cümledendir. Gayrınizamî harp ve düşmanı içinden çokertmek TM'nin hikmet-i vucüdüdür. 289 ve 301. sayfalarda da özellikle ifade edildiği gibi, amaç Rus ordusu gerisinde kalacak bütün Kafkas bölgesinde genel ayaklanma ve ihtilale zemin hazırlayacak şartları sağlamaktır. Ermeni nakillerinde Başkomutanlık Vekaleti dışında hiçbir askeri veya yarımaskeri birimin yetkili olmadığı hakkında Üçüncü Ordu Komutanlığınca bağlı birliklere gönderilen 19 Ağustos 1915 tarihli şu uyarı telgrafı konunun şumülü bakımından aydınlatıcıdır: "Kadın ve erkek ne yaşda olursa olsun hiçbir Ermeninin Karargah-ı Umuminin emri olmadan memleket haricine çıkarılmaması Başkumandanlık Vekalet-i Celilesince emredilmiştir." (sayfa 379) Nitekim 27 Mayıs 1915 tarihli Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İtihaiz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ın dördüncü maddesi işbu kanun ahkâmının uygulanmasından Başkomutanlık Vekili ve Harbiye Nazırını sorumlu tutmaktadır.

Öte yandan, Tetik'in sayfa xii'de de kabul ettiği üzere, araştırma TM'nin 1914-1916 yıllarındaki faaliyetlerini kronolojik sırayla yansıtmakla yetinip olaylar ve kişiler hakkında yorum yapmamakta ve gözlem ve değerlendirmede bulunmamaktadır. Asker ve sivil yetki-

⁶ Leopold von Ranke'nin tarihçiliği üzerine bakınız, Fritz Stern, ed., *The Varieties of History* (New York: Vintage Books, 2nd rev. ed., 1973), pp. 54-62; Georg Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, rev. and exp., 2005), pp. 24-30; Gerhard Weinberg, "The End of Ranke's History? Reflections on the Fate of History in the Twentieth Century," *Syracuse Scholar*, Vol. 9, No. 1 (1988), pp. 51-59.

liler hakkında gerekli kişisel ve mesleki bilgiler verilmemekte ve bunların önem dereceleri belirtilmemektedir. Büyük ölçüde ATASE ve kısmen de BOA belge, kayıt, cetvel, liste ve defterlerine dayanan metin tahlili olmaktan ziyade tasviri niteliktedir. Pek çoğu daha önce yayınlanmamış birinci el orijinal malzeme kullanılmasına rağmen yayın sentez ve analiz yönlerinden zayıftır. Olaylar sebep-sonuç ilişkilerine bağlanamamakta; illiyet rabitası kurulamamaktadır. Literatür karşılaştırılması ve eleştirisi yapılmamaktadır. Okur, Tetik'in sunduğu bilgilerin eski bilgileri ne ölçüde doğruladığını veya reddettiğini, şayet konunun uzmanı değilse, hiçbir şekilde anlamayacaktır. Bu durumda yazarın, müverrihlikten ziyade vakanüvislik yaptığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak bu eleştirilerimiz kitabın mevcut haliyle de yararlı olabileceği niteliğini azaltmamakta; eser okunmaya değer olma özelliğini korumaktadır. Yazarın mesaisi asılsız Ermeni iddialarını cerh etmeye ve gerçeğin savunulmasını güçlendirmeye matuf faaliyetlerde ciddi bir atılım olarak görülmelidir. Anılan iddialarla mücadelede daha etkin olunabilmesi için adigeçenin ortaya koyduğu belgelerin Batı dilinde ve tarih metodolojisine uygun şekilde derinlemesine teşrihi gerekecektir. Bunun titizlik ve özenle yapılması ve kitabın Batı ülkelerinde yayınlanması yararlı olacaktır.

Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi Cilt: I: 1914-1916'nın yayınlanması isabetli olmuştur. Yazar, bu alanda araştırma üstlenenlere yeni ufuklar açmakta, bugüne kadar kullanılmamış arşiv malzemesini gün ışığına çıkarmaktadır. Ayrıca, böyle bir hizmetin ilk defa ifa edilmiş olması da kayda değer bir muvaffakiyettir. Çalışmanın kaleme alınmasında hiç şüphesiz Tetik'in arşiv tecrübesinin önemli rolü olmuştur. Burada zikredilmesi gereken bir husus ta kitabın mükemmel bir baskısının olduğudur.

Bu eserle günümüzde hakkında hararetli tartışmalar yapılan TM'nin bilinmeyen birçok sorumlulukları hakkındaki sorulara cevap bulmak ve Osmanlı tarihinde çarpıtılan bazı gerçekleri ortaya çıkarmak kolaylaşacaktır. Tetik'in sisle örtülü örgütün 1917-1918 yıllarındaki faaliyetlerini kapsayan diğer ciltleri biran önce çıkarması ve yeterince araştırılmayan bir alanda tahakkuk ettirilen bu projenin daha kapsamlı, sistematik ve eleştirel girişimleri yol açması dilenir.

Yücel GÜÇLÜ

Türkçe Özetler

AKIN TEMÜR: *Samsun Müzesi'nden Klasik Döneme Ait Bir Mezar Steli Üzerine Düşünceler*

Yunan sanatında görülen mezar stelleri farklı bölge ve dönemlerde kendine özgü şekilleriyle, farklı tipolojik özellikler gösterse de birçoğu Attika mezar stelleri geleneğini devam ettirir. Bunun yanında Anadolu'da İon heykeltıraşlık okullarının etkisi de açık bir şekilde kendini gösterir. Çalışmaya konu olan stelde bu etkilerin en iyi şekilde izlendiği örneklerden biridir. Bu kapsamda stel benzerleriyle karşılaştırılarak, üzerindeki figürlerin stilistik ve tipolojik incelemelerinden yola çıkarak, tarihlendirmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Samsun, Amisos, Mezar Steli, Klasik Dönem

HALE GÜNEY: *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde Bulunan Soloi-Pompeiopolis Kenti'ne Ait Bir Grup Sikke*

Günümüzde, Mersin ilinin Mezitli ilçesi Viranşehir beldesinde yer alan Soloi-Pompeiopolis kenti, Antik Çağ'da Kilikia Bölgesi'nde hem ekonomik hem de stratejik açıdan önem kazanmış bir liman kentidir. Kent, MÖ. V. yüzyıl ortalarında başlayan ve MS. III. yüzyıla kadar süren uzun bir sikke basma geleneğine sahiptir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Sikke Koleksiyonu'nda yer alan ve Soloi-Pompeiopolis Kenti'ne ait, yedi tanesi gümüş, yirmi yedisi bronz olan, yayımlanmamış 34 sikke, kentin tarihi boyunca bastığı sikkelerden örnekler içerir. Bu çalışmada kentin sikke basım geleneği ışığında söz konusu 34 sikke incelenmiştir. Çalışma, kentin tarihine kısa bir giriş kısmı, sikkelerin değerlendirildiği ikinci kısım, ve ardından sonuç ve katalog kısımlarının yer aldığı dört bölümden oluşur.

Anahtar Kelimeler: Soloi, Soli, Pompeiopolis, Mersin, Kilikia, Roma eyalet sikkeleri.

NUH ARSLANTAŞ: *Abbasîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitimi Kurumları: Yeşivalar*

Yahudiler tarih boyunca yaşadıkları acı tecrübelerden sonra cemaat olarak varlıklarını devam ettirmek için eğitim faaliyetlerine önem vermişlerdir. Yahudilerde yüksek din eğitiminin verildiği yeşivalar, İslam öncesi dönemde kurulmuştu. Abbasîler döneminde Irak'ta Sura ve Pumbedita, Filistin'de ise kendi adı ile anılan

(Filistin Yeşivası) yeşiva, herhangi bir engelle karşılaşmaksızın faaliyetlerine devam etmiştir.

Yeşivalar ekonomik ihtiyaçlarını kendilerine bağlı cemaatlerden gelen aidat ve bağışlarla sürdürmüşlerdir. Yahudiler arasında yeşivalara yardım etmek, ayakta olduğu dönemde Bet ha-Mikdaş'a (Süleyman Mabedi) yapılan yardım kadar sevap kabul edilmiştir. Bu kurumlara yardım yapanlar ise yeşivalar tarafından günümüzdeki "fahri doktora"ya benzer, çeşitli payelerle ödüllendirilmişlerdir.

Yeşivaların idarî görevi yanında din adamı yetiştirme, halkı eğitime, akademik çalışmalar yapma ve değişik cemaatlerden gelen sorulara fetvalar (responsa) verme gibi başka görevleri de vardı. Yeşivada eğitim-öğretimin planlanması ve uygulanması, gaonların yetkisindeydi. Yeşivalardan mezun olan öğrenciler ise cemaat hizmetlerinde din adamı ya da idareci olarak istihdam edilirdi.

Abbasiler döneminde Kudüs'te Karaîlere ait bir yeşiva mevcuttu. Selçuklular'ın Kudüs'e hakim olmasından sonra (1071) kapanan yeşivada sadece İslam dünyası değil, başta Bizans olmak üzere dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan Karaî cemaatleri için de din adamı yetiştirilmiştir.

Yahudilerin dinî ve etnik kimliklerini kaybetmeksizin tarih boyunca varlıklarını sürdürmesinde yeşivaların büyük katkısı vardır. Bu kurumlardan yetişen öğrenciler cemaatlere hizmet yanında kendi dinî anlayışlarını geniş coğrafyaya yayma imkânı da elde etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Yahudiler, Karaîler, Yahudi Tarihi, Karaî Tarihi, Yahudi Eğitim Kurumları, Yahudi Akademileri, Karaî Akademisi, *Yeshivas*, Eğitim Tarihi.

EVİNDAR YEŞİLBAŞ: Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme

Araştırmalarımız, Diyarbakır'ın Osmanlı yönetimine geçtiği dönemden, Cumhuriyet dönemine kadar kentte bulunan hanların mimari özellikleri ve şehrin yoğun ticaret potansiyelinin tespitini konu almıştır. Diyarbakır'da Osmanlı Döneminde adı bilinen 25 hanın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu hanlardan 4 tanesi, günümüze kadar tamamen veya kısmen ulaşmış hanlardan, yalnız dokuzunun yeri mevcut yayın, arşiv belgelerinden yararlanılarak tespit edilebilmekte, diğerlerinin ise adlarından başka bilgiye rastlanmamaktadır.

Eserlerin plan, dış kütle, iç görünüş ve malzeme bakımından Osmanlı geleneğine bağlı kaldığı, fakat ekseriyetle bölgesel karakteristikler sergilediği de anlaşılmıştır.

Eserlerin örtü sisteminde ahşap kirişlemeli düz tavan, kubbeyle beraber beşik, çapraz ve aynalı tonoz çeşitlemeleri uygulanmıştır. Kubbe geçişleri ise genellikle tromplarla sağlanmıştır.

Diyarbakır ticaret binalarında inşa malzemesi çoğunlukla koyu renk bazalt taşı, kesme tekniğiyle kullanımının yanı sıra beyaz veya sarımsı kireç taşıyla alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almaşık örgü tekniği ile de kullanılmıştır.

Yapılarda dönemlerinin karakteristiklerini sergileyen süsleme programlarına belli ölçülerde yer verildiği görülmüştür. Abartıdan uzak yalın bir süsleme programı içinde bitkisel, geometrik ve kısmen de yazıdan oluşan düzenlemeler konu edinmiştir.

Çok sayıda ve farklı türdeki eserlerle zengin bir mimari dokuya sahip Diyarbakır'da, hem bölgesel hem de uluslararası ticaret ağı içinde ticaretin sağlam koşullarda ve güvenilir bir şekilde devlet eliyle ilerlemesi için çok sayıda binanın inşa edildiğini, ancak bazılarının çeşitli tahribat, bilinçsiz müdahaleler ve bir takım ilavelerle asli özelliklerini büyük ölçüde yitirdiklerini, bazılarının da bakımsız bırakıldıkları ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Osmanlı, Mimari, Ticaret, Şehir-içi hanı.

GÜLAY YILMAZ: *Devşirme Sistemi ve 1603-4 Yıllarında Bursa'da Devşirilen Çocuklar*

Bu makale devşirme sistemini iki sorunsal ekseninde incelemektedir: devşirme sistemi yerel düzeyde nasıl işlemiştir ve devşirilme esnasından ne tip yerel politikaları tetiklemiştir; ve devşirilen çocukların bu süreç içerisindeki deneyimleri nelerdir. 1603-4 yılı Bursa'sı alan çalışması olarak alınmış ve sistem bunun üzerinden değerlendirilmiştir. Makale 1603-4 yılları arasında devşirilmiş çocukların listesini veren eşsiz bir defter olan sürü defterinin araştırma sonuçlarından bir kesittir. Bunun yanı sıra mühimme defterleri ve Bursa kadı mahkemesinin bazı sicil kayıtları kullanılmıştır.

Makale Bursa'daki toprak sahipleri, voyvoda, kadı ve subaşılardan gibi yerel güç odaklarının devşirme memurlarının kararlarında etkide bulunabilmek için nasıl lobi grupları oluşturduklarını göstermektedir. Önemli sorunsallardan bir tanesi de erken modern dönem Osmanlı dünyasına Hıristiyan bir çocuk olmanın ne anlama geldiğidir. Bu çocuklar kimlerdir, nasıl seçilmişlerdir, seçilme veya seçilmemeye nasıl tepki vermişlerdir gibi sorular bu makalede değerlendirilmiştir. Makale aynı zamanda çocukların toplanmış oldukları bölge ve köylerin yerleri, çocukların yaşları, görünüşleri ve sağlık durumları hakkında da bilgi sunmaktadır ki bu minvalde yapılmış tek denemedir.

Anahtar Kelimeler: devşirme, erken modern dönemde çocukluk, Bursa, acemi oğlan, Osmanlı çocuklar.

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ: Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası: Vakıflar

Bütün İslam dünyasında toplumsal bir ruh haline gelen hayrat sistemi vakıf eserlerin oluşmasını ve vakıfların kurulmasını sağlamış, Osmanlılarda büyük bir gelişme göstererek tüm toplumsal ihtiyaçlar vakıflar tarafından karşılanmıştır. “Vakfin en üstünü insanların en çok ihtiyaç duyduğu alanlarda yapılandır” düşüncesi bölgeye ve zamana göre değişen ihtiyaçları giderecek kurumların sayısının kısa sürede artmasına yol açmış, çeşitli köy ve şehirlerin kurulmasında ya da yeniden teşkilatlandırılmasında önemli rol oynamıştır. Bu tarz kurumlar bir kaza merkezi olan Rusçuk'ta da hayat bulmuş, dini, hayri, sosyo-kültürel merkezler durumunda olan çok sayıdaki cami ve mescidin yanında mektep, medrese, tekke, zaviye ile su ihtiyacını karşılayacak çeşme, şadırvan, fiskiye topluma hizmet sunmuştur. Osmanlı toplumsal yaşamının ayrılmaz bir parçası olan ancak günümüzde mevcut olmayan Rusçuk'taki vakıflardan bazılarının tanıtılması amacıyla bu makale yazılmış, arşiv kaynakları esas alınarak vakıf eserler, kurucuları, gelir kaynakları, muhasebe bilançoları, çalışanları vs. hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Rusçuk, vakıf, cami, mektep, medrese, Tirsiniklizâde İsmail Ağa

FATİH GENCER: Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetimine Karşı Filistin Muhalefeti

1831 yılında Osmanlı yönetimine isyan eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Suriye ve Filistin bölgesinin yönetimini zorla ele geçirdi. Buralarda merkezi otoriteyi güçlendirmeye, vergi sistemini düzenlemeye ve zorunlu askerlik sistemini uygulamaya çalıştı. Bu faaliyetleri bölge halkını tedirgin etti. İnsanların tepkisi kısa sürede büyük bir isyana dönüşerek Mısır yönetimini oldukça zor bir durumda bıraktı. Biz bu çalışmamızda Mısır yönetiminin Filistin'de tesis etmeye çalıştığı idari sistemin Filistin halkını nasıl etkilediğini ve bu etkinin neden bir isyana dönüştüğünü anlatmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Suriye, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, İbrahim Paşa

BİRTEN ÇELİK: Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)

Osmanlı gümrük idaresi Rüsûmât Emaneti, 1900'lü yılların başında Anadolu ve Rumeli'de bulunan kara ve sahil sınırlarındaki gümrük kapılarında kadın kolcu istihdam etmeye karar vermişti. Gümrük kolculuğu, Osmanlı kadınları için kadın

hapishanelerinde kolcu olarak istihdam edilmelerinden sonraki ikinci kolculuk deneyimi idi. Fakat kadın kolcu istihdamı, Osmanlı gümrük idareleri için yeni bir deneyim ama aynı zamanda mecburiyetti. Çünkü sahil ve sınır gümrüklerinden giriş yapan kadın yolcuların silah, patlayıcı madde ve siyasi içerikli yazılı ve basılı her türlü belge ile ülkeye getirilmesi veya çıkarılması izne tabi olan şeyleri kaçırdıkları tespit edilmişti.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda kaçakçılık çok eski dönemlerden beri yapılmaktaydı. Ancak, kadınların kaçakçılık yapması yaygın olarak 19. yüzyılların sonlarından itibaren görüldü. Bu kaçakçılığın temelinde ekonomik ve siyasal koşullar etkili olmakla birlikte kadınların bu işi yapması ya da kullanılmasındaki başlıca neden, Osmanlı gümrük kapılarındaki erkek görevlilerin kadın yolcuları kontrol etmesinin yasak olmasıydı. Bu nedenle Osmanlı gümrük idaresi kadın kolcular istihdam ederek kadın kaçakçıları önlemek istedi.

Bu istihdam aynı zamanda ülkenin gümrük gelirleri ve güvenliğini sağlayacak önemli bir tedbirdi. Ayrıca bu istihdam ile birlikte Osmanlı kadınları bir yandan iş imkanına kavuşurken diğer yandan gümrük kolculuğu görevi ile ülkenin ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumuş oldular. Bu makale, Osmanlı gümrüklerinde 1900'lü yılların başında kadın kolcu istihdamı ve bu istihdamı gerektiren olay ve koşulları incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Makalede kadın kolcuların Anadolu ve Rumeli'de görevlendirildikleri gümrük kapılarının özelliği ve tespit edilen kaçakçılık olayları ve kolcuların kaçakçılığı önlemedeki katkısı da ayrıca incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı gümrükleri, Rüsümât Emaneti, kaçakçılık, kadın kolcu.

ÖZGÜR YILMAZ: *Fransız Arşiv Belgelerine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Samsun Limanı*

Samsun sahip olduğu tarımsal potansiyeli ve coğrafik konumu sayesinde 19. yüzyılın ortalarına doğru hızla gelişmeye başlayan yeni bir ticaret merkezi haline geldi. Kırım Savaşı'nın güney Karadeniz limanlarına getirdiği hareketlilik bu gelişmenin etkenlerden biriydi. Fakat asıl önemli etken 19. yüzyılda Osmanlı tarım ürünlerine olan Avrupa talebiydi. Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Şebinkarahisar, Kayseri, Kırşehir ve Diyarbakır gibi geniş bir hinterlandın dışı açılan kapısı olan Samsun'un yükselişi bu dış talebin desteklediği istikrarlı tarımsal üretim artışından kaynaklandı. Bu sayede yüzyılın sonunda Güney Karadeniz'in en önemli limanı haline gelen Samsun uluslararası ilginin bir yansıması olarak yabancı temsilciliklere de ev sahipliği yapmaya başladı. Bunlardan biri de 1863 yılında kurulan Fransız Konsolosluğu'ydü.

Konsolosların her yıl için ayrıntılı olarak hazırladıkları ticaret ve denizcilik raporları 19. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin iktisadi yapıları için en önemli kaynaklar arasındadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında istikrarlı yükselişi ile daha fazla dikkat çeken Samsun hakkında Fransız arşivlerinde önemli ticaret raporları vardır. Şehrin yükselişini Fransız konsolosların hazırladığı yıllık ticaret raporlarından da izlemek mümkündür. 1895-1906 yılları arasında Samsun'da görev yapan Henri de Cortanze'nin raporları Samsun'un 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki durumunu çok iyi şekilde yansıtmaktadır. Bu bağlamda bu makale Cortanze'nin Samsun Limanı hakkında 1903'te hazırladığı geniş bir raporu incelemeyi amaçlamaktadır. Cortanze'nin konsolosluk dönemindeki diğer raporlarından da istifade edilerek konu daha geniş bir çerçevede ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Samsun, Samsun Limanı, Konsolos Raporları, Fransız ticareti, denizcilik.

SONGÜL KEÇECİ KURT: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ülkenin bütünlüğünü sağlamak, sosyal, ekonomik ve siyasal sorunları aşmak için bir dizi reform yapılmıştır. Bu reform hareketleri, Osmanlı aile yapısını ve kadına yönelik bakış açısını değişime zorlamıştır. Bunda büyük ölçüde Tanzimat'tan sonra yeni açılmakta olan Batı tarzı mekteplerde kızlar için ayrı veya karma eğitim verilmesi de etkili olmuştur. Kız çocuklarının eğitime verilen önem bir sonraki yıllarda kadınların kamusal alanda, basında ve kadın derneklerinde yer almalarını sağlamıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı kadınlarını kendi hakları, aile, evlilik vb. meselelerde söz sahibi olmağa teşvik etmiş ve görüşlerini kadın dergileri üzerinden Osmanlı toplumuna iletme imkânı tanımıştır. Bu çalışma; Osmanlı kadınlarının yaşadığı değişimin aile ve evlilik konularındaki görüşlerine nasıl yansıdığını, onların aile ve evlilik konusunu nasıl algıladıklarını ve evlilikten beklentilerinin ne olduğunu özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'nde yayımlanan *Kadınlar Dünyası*, *Kadın*, *Mehâsin*, *Demet* gibi Türkçe yayımlanan kadın dergilerindeki makaleler üzerinden değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada adı geçen kadın dergileri ile aynı dönemde yayımlanan roman, dergi ve kitaplarda da aile ve evlilik konularının nasıl değerlendirildiği; evlilik ve aile konusunda dönemin erkek ve kadın yazarların düşünceleri arasında bir paralellik olup olmadığı incelenmiştir. Bu çalışmanın Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine ait aile ve evlilik konulu çalışmalara katkı yapması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, kadın, aile, evlilik, II. Meşrutiyet

MURAT YOLUN - METİN KOPAR: *İspanyol Gribinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Etkisi*

İspanyol gribi bütün dünyayı etkilerken Osmanlı İmparatorluğu da bundan muzdarip oldu. Osmanlı'nın jeo-epidemiolojisi epidemik veya pandemik salgınlara karşı açıktı. Osmanlı Birinci Dünya Savaşı'na aktif olarak katıldığından dolayı şu rahatlıkla söylenebilir ki: Osmanlı'nın bu yıkıcı salgından kaçabilmesi mümkün değildi. Salgın muhtemelen Avrupa üzerinden Osmanlı'ya girdi ve Anadolu'nun pek çok yerinde grip vakalarına veya ölümlerine yol açtı. Birinci Dünya Savaşı'ndaki ordular bu gripten öyle çok etkilendiler ki savaşın sona ermesinde bu gribin kayda değer bir etkisi oldu. Grip salgınına engellemek için okul gibi kamuya açık mekanların kapatılması gibi bazı tedbirlere başvuruldu. Savaş sırasındaki toplumsal mobilite grip salgınının dünyanın uzak noktalarına ulaşmasına yol açtı. Gripten kurtulmak için yeni aşular ve ilaçlar denendi, fakat bu çabalar gribin yayılmasını engellemekte nafiye kaldı. Mevcut kaynaklar yetersiz olduğundan dolayı bu grip salgınından kaç kişinin öldüğünü söylemek mümkün görünmüyor. Yalnız, var olan birincil ve ikincil kaynaklar bu salgın hastalığın Osmanlı'daki etkisi ile ilgili tahmin yapmaya imkanı veriyor

Anahtar Kelimeler: İspanyol Gribi, Salgın Hastalıklar, Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nda İspanyol Gribi

HÜSNÜ DEMİRCAN: *Kültürel Temizlik ve Bütünleşme Politikalarında Tarihin Rolü: Bosna Örneği*

Bu çalışmanın temel amacı, 1992-1995 yılları arasında Bosna'da yaşanan olayların arkasındaki temel düşünce yapısının Ortaçağ'dan itibaren tarihi gelişiminin irdelenerek siyasi analizinin yapılmasıdır. Bu yapılırken özellikle Avrupa kültürünün ortak özelliklerinin Bosna olaylarına nasıl yansıdığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bosna'nın kültürel kimliğinin oluşmasında Ortaçağ'daki Hıristiyan kimliği kadar Osmanlı dönemindeki Müslüman kimliğine de sıklıkla vurgu yapılacaktır. Bu mantık çerçevesinde; Bosna'da yaşananlar gerçekten Yugoslavya'nın dağılma sürecinin kendiliğinden gelişen doğal olaylar mıdır? Bu olayları tırmandıran ana etken nedir? Avrupa Birliği olaylara neden zamanında müdahil olamamıştır? Bosna'da yaşananların temelinde sadece etnik veya dini nedenler mi yatmaktadır? Bu olayların söylenenden başka nedenleri var mıdır? Savaştan sonra oluşturulan yapı temelde neyi amaçlamaktadır? şeklindeki sorulara cevap aranacaktır. Bosna'nın yakın geçmişinin anlaşılması kadar yakın geleceğinin belirlenmesinde de göz önüne alınabilecek veriler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bosna, Kültürel Temizlik, Etnik Temizlik, Soykırım, Avrupa Birliği Bütünleşmesi, Yugoslavya, Sırbistan, Bogomil.

Abstracts

AKIN TEMÜR: *Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum*

Most of the grave steles observed in Greek art, even though they demonstrate specific typological characteristics depending on the region and the era, continue the tradition of Attica grave stele. Moreover, the impact of Ion sculpture schools is also observed clearly in Anatolia. The stele that is the subject of this study is one of the examples on which these impacts could be followed most clearly. In this context, the aim of this study is to date the stele by comparing it to the similar ones and based on the stylistic and typological examination of the figures on it.

Key Words: Samsun, Amisos, Grave Stele, Classical Period

HALE GÜNEY: *The Coins of Soloi-Pompeiopolis in the İstanbul Archaeological Museums*

Located in Viransehir/Mezitli in Mersin today, the city of Soloi-Pompeiopolis was an important port city in Cilicia in antiquity. The city minted coins from the mid-fifth century BC to the third century AD. Unpublished thirty-four coins of Soloi-Pompeiopolis in the İstanbul Archaeological Museums represent long coinage tradition of the city. This paper examines these coins in the context of the coinage of Soloi-Pompeiopolis. The paper has been divided into four parts. It begins by a brief history of the city, then it goes on to the second part where the coins in the museum are evaluated. The paper ends with a conclusion followed by a catalogue.

Key Words: Soloi, Soli, Pompeiopolis, Mersin, Kilikia, Roman provincial coins.

NUH ARSLANTAŞ: *Institutions of Jewish Higher Religious Education in Abbasid Period: The Yeshivas*

Due to painful experiences throughout history, Jews gave high importance to educational activity to keep their existence as a community. *Yeshivas*, where higher religious education was taught, were established in pre-Islamic period. During the Abbasid Period, *Yeshivas* of Sura and Pumbeditha in Iraq and *Yeshiva* of Palestine continued their activities without any obstacles.

Yeshivas provided their economical expenses with the donations of the people affiliated. Help to *yeshivas* was considered among Jews a good deed, as same as help to the Temple of Solomon, when it still was. The donors to educational institutions were awarded with various pillars, such as honorary doctorate or something similar of today.

Besides of administrative task, *yeshivas* had others such as training for clergy, educating people, pursuing academic studies, replying (*responsa*) to questions of different Jewish communities and etc. The *Gaons* were the authority in the planning and implementation in *yeshivas*. Students who graduated from *yeshivas* were employed as a clergyman or director in community services.

In Abbasid period there was a *yeshiva* in Jerusalem which belonged to Karaites too. Here students were educated as clergymen for Karaite communities who lived in different places of the world, mainly in Byzantium. This *yeshiva* was closed after Saljuks domination on Jerusalem (1071).

Yeshivas have great influence for the Jews throughout history, surviving them from loosing their religious and ethnic identity. Students from the *yeshivas* had opportunity to spread their religious understandings in wide geography, besides the religious service to communities.

Key Words: Abbasids, Jews, Karaites, History of the Jews, Educational Institutions of the Jews, Jewish Academies, Karaite Academy, *Yeshivas*, History of Education.

EVİNDAR YEŞİLBAŞ: Evaluation on Khans of the Ottoman Period in Diyarbakır

Our research is about Diyarbakır's architectural features and the city's busy trade potential between the period of the Ottoman rule of Diyarbakır and the Republican term. It was found that there were 25 caravansaries that were known their name in Diyarbakır until the period of Ottoman. Only four of these caravansaries reached completely or partially up to now; when it comes to the location, only nine of them could be identified by archival documents; there was no information about the other structures except their names.

The planning, the external mass, the internal appearance and the material used in these architectures remain connected with the Ottoman tradition, but they mainly exhibit regional characteristics.

According to our data, all the inns which we identified their planning styles, were built by doing some user spaces around a courtyard.

The flat roofs with wooden girder, the crib with a dome, mirrored and cross vaults were applied variations. The dome transitions were provided by squinches.

Diyarbakır trade buildings were mostly made of dark basalt stone in cutting method as well as white or yellowish lime that were ordered alternatively.

It was concluded that the structures had decoration styles exhibiting characteristics of their period to a certain extent. The simple decoration style away from exaggeration was in floral, geometric, and partly written arrangements.

It was found that in Diyarbakır which has a rich architecture with numerous and different types of structures, several buildings were built by state for the progress of trade in both regional and international trade network in reliable ways and stable conditions; however, some of these structures lost their essential features because of several damages, unconscious interventions and some additions while some others were neglected.

Key Words: Diyarbakır, Ottoman, Architecture, Commerce, Public House.

GÜLAY YILMAZ: *The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4*

This paper addresses two main questions in regards to the *devshirme* system: how did the *devshirme* system function at a local level and how were local politics triggered by the levy; and what were the experiences of the children who were levied. Utilizing a unique register called *sürü defter* that lists children who were levied in 1603-4, the system is traced in the region of Bursa in 1603-4. The *mühimme defters* and court records from Bursa are also referenced.

Besides examining the bureaucratic implications of carrying out the *devshirme*, one of the important questions addressed is what did it mean to be a Christian child in the early modern Ottoman world. Issues such as who these children were, how they were selected as *devshirmes*, and how they reacted to being selected or not, are considered here. The paper shows that reactions to the child-levy by the families and children involved varied across a spectrum – from resistance to desirability. This paper also looks at where these children were selected, their age, appearance, and health as registered in the documents, as well as what happened to them after their arrival in the capital, Istanbul. We also learn that locally powerful figures in Bursa such as landlords, *vojvodas*, *kadis*, *subasıs*, formed groups to lobby the levy officers in order to influence their decisions.

Key Word: devshirme, early modern childhood, Bursa, acemi oğlan, Ottoman children.

MERAL BAYRAK FERLİBAŞ: *Extinct Ottoman Heritage in Rusçuk: Waqfs*

The philanthropic institutions in the Ottoman Empire, which functioned as a social unifying force in all the Islamic world, contributed to the formation of the works of

charity and the establishment of waqfs. Further developed in the Ottoman Empire, these waqfs met all the needs of the society. The idea that “the better served the urgent needs, the superior were the waqfs” led to a rapid increase in the number of waqfs in line with the social needs varying according to region and time. But they were influential in the establishment or re-organization of certain villages and towns as well. Such charitable institutions did also revive in the town of Rusçuk, where numerous mosques and *masjids*, together with schools, *derwish* convents and lodges, fountains, spinkler and water tanks for ritual ablutions, all serving as religious, charitable and socio-cultural centers, worked for the society. This article intends to portray some of the waqfs in Rusçuk, which were an integral part of the Ottoman social life but failed to survive to the present. The research is based on archival sources and tries to outline the Works of waqf, their founders, sources of income, functionaries and balance sheets.

Key Words: Bulgaria, Rusçuk, Ruse, Waqf, Mosque, School, Tirsiniklizade İsmail Aga

FATİH GENCER: *The Palestinian Opposition Against the Rule of Kavalian Mehmet Ali Pasha*

Mehmet Ali Pasha, who was the Governor of Egypt revolted against the Ottoman rule in 1831, forcibly seized the administration of Syria and Palestine. He tried to strengthen the central authority, regulating the tax system and introduced conscription in these countries. These activities irritated the inhabitants of these countries. The reactions of the people turned into a major revolt within a short period of time and caused Egyptian government serious problems. In this study, we will try to explain the administrative system the Egyptian government tried to implement in Palestine, how it affected the Palestinians and why this effect turned into a rebellion.

Key Words: Palestine, Syria, Kavalian Mehmet Ali Pasha, İbrahim Pasha

BİRTEN ÇELİK: *Female Personnel Employment at the Ottoman Customs: Women Customs Guards (1901-1908)*

At the beginning of the 1900s the Ottoman Customs Administration (*Rüşûmât Emaneti*) decided to employ female guards at the Ottoman land and coastal borders in Anatolia and Rumelia. Working as customs guard was the second work experience of Ottoman women at this job after their employment as guard at women’s prisons.

But, while female customs guard was a new experience for the Ottoman Customs it was at the same time obligation since it was identified that female passengers arriving from the coast and border customs were smuggling various restricted items

like weapons, explosives, all kinds of written or printed documents containing political and the goods of which import or export were subject to authorization.

Actually smuggling was known in the Ottoman Empire from the early period onwards. But women's involvement in smuggling increased from the end of the 19th century onwards. While the social and political conditions prepared the ground for this smuggling, the main reason for involvement of women or their use in smuggling was that customs guard who were mainly men were not allowed to check female passengers. For this reason Ottoman Customs Administration employed female customs guards to prevent female smugglers. This employment at the same time was an important measure to secure the country's customs revenues and ensure the safety of the country. Moreover Ottoman women owned a job opportunity with this employment and at the same time served to secure economic and political interest of the country. This article examines employment of female customs guard at the beginning of the 1900s with a reference to the events and conditions which required this employment. In the article the features of the Ottoman customs in Anatolia and Rumelia where female customs guard were employed, detected trafficking events, and female guards' contribution to prevent smuggling will also be examined as well.

Key Words: Ottoman customs, Ottoman Customs Administration, smuggling, female customs guard.

ÖZGÜR YILMAZ: *The Port of Samsun at the Beginning of the 20th Century According to French Archival Documents*

Due to its geographic location and agricultural potential, Samsun began to develop rapidly and became a new trade center in the middle of the 19th century. A factor was the Crimean War that created new opportunities for the southern ports of the Black Sea. But the real and most important factor was the European demand for Ottoman agricultural products in the 19th century. The rise of Samsun as a gateway for wide region like Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Şebinkarahisar, Kayseri, Kırşehir and Diyarbakir resulted the steady increase in agricultural production supported by this foreign demand. In this way, at the end of the century Samsun became the primary port in the southern Black Sea. As a reflection of this international interest, foreign consulates established in the city. French consulate, established in 1863 was one of them.

Annual commercial and maritime reports in detail prepared by consuls for each year are among the most important sources for the economic structures in the 19th century Ottoman cities. There are very valuable documents on trade in the French archives about Samsun that attracting more attention especially in the second half of the century. It is possible to observe the rise of the city from annual commercial reports prepared by French consular agents. The reports of Henri de Cortanze who served in the city between 1895 and 1906 reflect the situation of Samsun at the end

of the 19th and the beginning of the 20th century. In this context, this study aims to investigate Cortanze's detailed report on the port of Samsun in 1903. By using other reports about Cortanze's consular period, the subject is evaluated in a broad sense.

Key Words: Samsun, Port of Samsun, Consular Reports, French Trade, Navigation.

SONGÜL KEÇECİ KURT: *The Family and Marriage Perceptions in the Ottoman Women Magazines: II. Constitution Period*

A series of reforms were done in the Ottoman Empire in the 19th century to overcome social, economic and political problems. These reforms also forced the Ottoman family structure and society's perceptions towards women. This change in a way became possible with the opening of the modern schools and at the same adoption of coeducational system in the Ottoman State during the Tanzimat period. The importance given to the girls' education gave its fruit in the next generation when women took place in the public sphere via the newspaper press and women's societies. These developments also encouraged Ottoman women to have a word in the matters like concerning women, family and marriage and presented them the opportunity to deliver their message via the press. This study is prepared with a purpose to understand how these changes that the Ottoman women experienced effected their perceptions of family and marriage as well as their expectations from marriage via the women magazines like *Kadınlar Dünyası*, *Kadın*, *Mehâsin*, *Demet* published during the II. Constitution Period. This study will also present how the other journals, novels, and books both published at the same time with these journals examined the family and marriage topics; what the male intellectuals thought about these topics and if there were parallel ideas between male and female intellectuals. With this aspect, the present study aims to contribute to the future studies to be done on family and marriage in the late Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman, women, family, marriage, II. Constitution.

MURAT YOLUN - METİN KOPAR: *The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire*

As the Spanish influenza affected almost all the world, the Ottoman Empire suffered from it. The geoepidemiology of the Ottoman was vulnerable to epidemic or pandemic diseases. Since it was an active participant of the First World War, it can be said that it was inevitable situation to escape from this devastating pandemic. Probably, the pandemic disease entered into the Ottoman from Europe and it led to cases or death in many places of Anatolia. The armies were so

affected from it that this pandemic played a considerable role in the end of the war. So as to prevent this pandemic influenza, some precautions such as closure of public spaces like schools were taken. Much social mobility resulted from wartime caused this epidemic influenza to spread world widely easily. In order to prevent the pandemic, new inoculations and drugs were tested, but these attempts failed to prevent the spread of the flu completely. On account of the fact that present sources are inadequate, it is impossible to say the exact number of dead people of this pandemic. Nevertheless, available primary and secondary sources give us to estimate the impact of this pandemic disease on the Ottoman Empire.

Key Words: Spanish Influenza, Pandemic Diseases, Ottoman Empire, The First World War, The Spanish influenza in the Ottoman Empire

HÜSNÜ DEMİRCAN: *The Role of History in Cultural Cleansing and Integration Policies: Bosnian Case*

The main purpose of the article is to bring out historical and political incentives behind the events occurred in between 1992 and 1995 in Bosnia. In the study, affects of the European common culture to the events mentioned are also taken into consideration. Whilst studying the case, Muslim identity of Bosnians in the Ottoman Period and the Christian identity of them in the Middle Ages have both taken into consideration. This intellectual process aims at answering the following questions: Are these events natural outputs of the disintegration of Yugoslavia? What were the major factors to escalate these events in Bosnia? Why did the European Union not intervene to these events on time? Could there be any other reasons than publicly declared? What is the aim of the political structure created after the Bosnian War? Answers to these problems would help us to understand the Bosnian near history as well as to comprehend the Bosnian near future in the way of peace building processes.

Key Words: Bosnia, Cultural Cleansing, Ethnical Cleansing, Genocide, Integration of the European Union, Yugoslavia, Serbia, Bogomil.

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belle ten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belle ten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılı.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıca çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde l'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütaleca”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütaleca”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
TEMÜR, AKIN: Thoughts on a Grave Stele From the Classical Period in Samsun Museum	817
GÜNEY, HALE: The Coins of Soloi-Pompeiopolis in the İstanbul Archaeological Museums.....	827
ARSLANTAŞ, NUH: Institutions of Jewish Higher Religious Education in Abbasid Period: the Yeshivas.....	847
YEŞİLBAŞ, EVİNDAR: Evaluation on Khans of the Ottoman Period in Diyarbakır	877
YILMAZ, GÜLAY: The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4.....	901
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Extinct Ottoman Heritage in Rusçuk: Waqfs	931
GENCER, FATİH: The Palestinian Opposition Against The Rule of Kavalian Mehmet Ali Pasha.....	979
ÇELİK, BİRTEN: Female Personnel Employment at the Ottoman Customs: Women Customs Guards (1901-1908)	1003
YILMAZ, ÖZGÜR: The Port of Samsun at the Beginning of the 20 th Century According to French Archival Documents	1039
KEÇECİ KURT, SONGÜL: The Family and Marriage Perceptions in the Ottoman Women Magazines: II. Constitution Period.....	1073
YOLUN, MURAT - KOPAR, METİN: The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire	1099
DEMİRCAN, HÜSNÜ: The Role of History in Cultural Cleansing and Integration Policies: Bosnian Case.....	1121
Book Review:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Ahmet Tetik, <i>Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi</i> <i>Cilt I: 1914 - 1916</i>	1139
Turkish Abstracts.....	1145
Abstracts.....	1152
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	1160
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	1162

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXIX

No. 286

December 2015

ANKARA - 2015